Egzemplarzy
1949 r. nr 1, 2
1948 r. nr 3.

Գրականութիւն

1052

Ֆրանս
Հայոց Պետական
Թանգարան — Մատենադարան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ցարգաձիի թիւ՝ նուիրուած Ա. Ահարոնեանի
ծննդեան 80ամեակին

Դանիէլ Վարուժան.— *Պատգամաւորներս*
Ատեփս Ահարոնեան.— *Արիւնոտ թեմատ*
Արսէն Բահ. Սիմէօնեանց.— *Հայութեան տառապանքներու երգիչը*
Զիթունի.— *Իմ ծանօթութիւնը Ատեփս Ահարոնեանի հետ*
Էդէն Բիւզանդ.— *Հանդիպում Ա. Ահարոնեանի հետ*
Արամայիս Սրապեան.— *Ատեփս Ահարոնեան*
Տիգրան Փիրանեան.— *Վերջալուսային*
Գեղամ Փափազեան.— *Ահարոնեանի նկարչին*
Տիգրանուհի.— *Սիրոյ հանգանակը*
Հուրի Խիէֆեան.— ⁂
Միսաք Միրզէ.— *Դաշնակցական Ահարոնեաններ*
Ն. Շինասան.— *Մտածել կը կանչէ...*
Հր. Բալուեան.— *Ա. Ահարոնեանի կեանքն ու Գրականութիւնը*
Բարսեղ Հապէշեան.— *Ատ. Ահարոնեան։ Ահարոնեանի վերջին ճառը հայկական մշակոյթի մասին*
Կ. Երանեան.— *Ապրումներ և յիշողութիւններ*
Շ. Նարդունի.— *Ատեփս Ահարոնեան*
Ս. Ընտրիկեան.— *Իշխանին քէնը*
Շաւարշ Միսաքեան.— *Վայրկեաններ*
Ատ. Ահարոնեան.— *Ե՛ս եմ...*
Հրանտ Սամուէլ.— *Վերյիշումներ*
Միհայէլ Վարանդեան, Զապէլ Նապոյեան, Ց. Օշականան.— *Վկայութիւններ*
Գասպար Խիէֆեան.— *Նոմակ խմբագրութեան*
Հ. Բ.— *Նշմարներ*

Գինը մեռոի 100 ֆր.
Առաքումի՝ 125 եւ 150

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
(Տարեկան 4 թիւ)
Խմբագիր՝ Հրանդ Բալուեան
Նոր շրջան, Ա. Տարի, Յունուար 1947
Փարիզ

ZWARTHNOTZ

Revue Trimestrielle Arménienne
d'Art et de Littérature

FASCICULE 1. JANVIER 1947
PARIS.

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ Է.—
Ֆրանսա 400 ֆր. : Մյացեալ Նահանգներ, Քանատա, Անգլիա, Պալեստին, Հնդկաստան, Կիպրոս՝ 600 ֆր. : Մնացեալ երկիրները՝ 500 ֆր. :

Հասցէ.—H. Palouyan, 43, rue Richer - Paris (9e)
Téléphone, Pro. 25-46

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»Ի ԲԱՐԵԿԱՄ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԻՉՆԵՐԸ

Մյացեալ Նահանգներ. *«Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը, Պ. Արմէն Վահէի*: Անգլիա. *Պ. Ժիրայր Միսաքեան*: Եգիպտոս. *«Ցուսաբեր»ի խմբագրութիւն, Պ. Վահունի*: Նայնպէս՝ *Պահիրէ՝ Պ. Հայկ Ժամկոչեան*: Իսպանիա. *Վէնետիկեան Մխիթարեան Միաբանութիւն, Հ. Ղ. Ալպոյաճեան եւ Միւռաճօ, Բժ. Ա. Սրապեան*: Պէյրութ. *«Ազդարար»ի խմբ., Տիկ. Ասլանեան*: Հալէպ. *Պ. Էմի Նազարեան*: Պաղեստին. *Պ. Լեւոն Բիշիլեան*: Մարսէյլ. *Պ. Ասատուր Բիւզանդեան*: Լիոն. *Պ. Թադէոս Ազդպեան*: Վիէն. *Պ. Մուշեղ Մանուկեան*: Սէն Շամոն. *Պ. Մարդիս Ընտրիկեան*: Տէսին. *Պ. Մարդիս Առաքելեան*: Սէնթէթիէն. *Պ. Տ. Զէքեան*: Վալանս. *Պ. Յակոբ Տէր Մարդիսեան*: Կրքնոպլը. *Պ. Մ. Մխսեան*:

Թուած
Ազգայնացուած
Գանձիէ — Մաթարիա

ՀԱՅԱՐԹԱԿԱՑ

Հ.Կ.
308

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐՍ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻՆ

Ծէրրաբա՛... Երբ քու ամայի պալատներդ քար քարի վրայ չմնան՝
քեզ թողում մը բանալ վաթքիդ մեծապոյն սխալները պիտի ըլլայ։
ԼՕՐՏ ՊԱՅՐՐՆ

— Ըսէ՛, ծիծեռնա՛կ,
Ճանճ մը կըտուցիդ կ'երթաս ծագկաւէտ ո՞ր այգեստաններ,
Ո՞ր աշտարակն է՝ որ զաղջ արեւու մէջ է ընկղմեր,
Ըսէ՛ ծիծեռնա՛կ։
— «Մէտէխի բանտին պատին նորոգել կ'երթամ բոյնս ամայ՝
Որուն մէջ ձի՛ւն է տեղացեր ձմեռն, ու այն տեղ հիմայ
Օձ մը ծըւարած, գլուխը պոչին տակ, լուռ կը մըրափէ։
Օձի շապիկով կ'երթամ կարկըտել բոյնըս կանեփէ» —
— Ա՛խ, գընա՛, ծիծառ, երգը կըտուցիդ։
Միայնութեան մէջ մեծ եղբայր մ'ունինք մենք հոն կալանուած։
Թնգանիներն ի վար կը հոսեն թոռերն արիւն մ'անմեռութաց,
Հաց մ'են դրեր իր բով, մոխիրո՛վ բըրուն, դառնահամ բլիթ,
Եւ կուժ մ'որուն մէջ ծըռած կ'արտասուեն մողէզներ դեղին։
Ծիծա՛ռ, շող մը տար լուսնէն՝ որ օձէ բիրերն անժըպիտ,
Երգ մ'որ ըսխրէ հոգին՝ ուր տրուէց հաղը մայր երկրին։
Ա՛խ, գընա՛, ծիծառ, համբոյրս կտուցիդ։

— Ըսէ՛ իմ կրոո՛ւնկ,
Դէպի հորիզոն նետի պէս սլացող վիզըդ բացեղէն՝
Այսպէս ո՞ւր կ'երթաս ուրախ կրկոռցով երդիէիս վրայէն,
Ըսէ՛, իմ կրոո՛ւնկ։
— «Կովկասը լիճեր ունի՝ որոնց մէջ եղէգներ ջով ջով
Թարձըր ուռնացած արեւ կը շինեն փրփրուն կատարով։
Ու լբուածներու տրնակներ կան հոն՝ որոնք կը բաղձան՝

Որ իրենց շէմին երգեմ, իրենցունն, երգերս ըսփոփման»։
— Ա՛լ, գընա՛, կըռո՛ւնկ, յոյսը կըտուցիդ։
Բայց բանտի մ'երդին պահ մը ամփոփէ թեւերըդ յոգնած։
Հոն արուեստի հուրմ մըը կայ՝ որ նուագից վիշտն համատարած
Ըստեղնաշարին վըրայ աստղերուն՝ մատերով վըճիտ։
Արդ իր գանկին ջահն արիւն կը ծեփէ պատերն Ոճրի Տան։
Կըռո՛ւնկ, պըսակ տար իր ջախջախ ճնարին սա նիւղը փըքիթ՝
Զոր մենք ամենքիս օծանեցինք մեր ոդրովն յաւիտեան։
Ա՛լ, գընա՛, կըռո՛ւնկ, արցունքըս կտուցիդ։

— Ըսէ՛, արագի՛լ,
Գոբտ մը, զմրուխտի ընտան, բերնիդ մէջ դէպ ո՞ւր կու տաս խոյս,
Ո՞ւր տեղ օգոստոսն իրենց փսոերէն իժերն հանեց դուրս,
Ըսէ՛, արագի՛լ։
— «Հեռո՛ւն, կը տեսնեմ գլուխներն ադամանդ լեռներուն Կաւկաս՝
Որոնց կողերէն ճորերը կ'հոսի արիւն հըրամազ։
Գարունն է պճներ հոն հարսի ընտան բարտի մը վըրան։
Իր սօսափիւնին մէջ բոյնս ուռիով ես պիտի հիւսեմ»։ —
— Ա՛լ, գընա՛, արագի՛լ, կարօտը կտուցիդ։
Հոն կապանքի տակ Հայրենիքն ունի հանճար մ'ողջակէզ։
Գրիչը մատերուն մէջ խորտակեցին նառագայթի պէս։
Արագի՛լ, վըրայէդ փետուր մը ձգէ, բանտն իր մահաւորթ՝
Ուր ան օրէ օր իր գերեզմանին համար կ'հասունցնայ։
Ի՞նչ փոյթ թէ խլուած փետուրէն՝ թեւդ այդ արիւնի շիթ շիթ, —
Անով յաղթանակն ան պիտի գըրէ իր Ովսաին հըսկայ։
Ա՛լ, գնա՛, արագի՛լ, սիրտըս կըտուցիդ։

— Ըսէ՛, խրո՛խտ բազէ։
Ճեղքելով անտառը կայծակներուն, ամպերուն խորէն,
Ի՞նչ կատարի վրայ կ'երթաս բըթվըտիլ պորտըդ լուսեղէն։
Ըսէ՛, խրո՛խտ բազէ։
— «Ռուս հորիզոնէն գաղթող մըրիկներն ինձ հոտը բերին,
Հոտ դիակներու, հունտերը կարմիր բեղուն ժանտախտին։
Հըզօր թռիչներէս վար գաղջ արիւններ ես անձրեւելով՝
Կ'երթամ աբածիլ մարդկային բիբերն ու սիրտերն համով»։
— Ա՛լ, գընա՛, բազէ՛, կայծակը կտուցիդ...
Բայց մեռելներդ այդ՝ գոհերն են յոյսի։— անոնց մի՛ դըպչիր։
Սիրտեր՝ որ վրէժէն չեն գիտեր պաղիլ։— անոնց մի՛ դըպչիր։
Այլ այնտեղ Պայքարն Առաքեալ մ'ունի բանտին մէջ կրանիք։
Թեւերովդ հուժկու գա՛րկ փըշրէ՛ խախտն իր լուսամուտին,
Եւ շանթը կտուցիդ՝ Յոյսն երգէ՛՝ թառած իր ուսին վըճիտ։
Ըսէ՛ թէ շուտով մենք պիտի կանգնենք արձանն իր փառքին։
Ա՛լ, գընա՛, բազէ՛, դափնի՛ մը կտուցիդ։

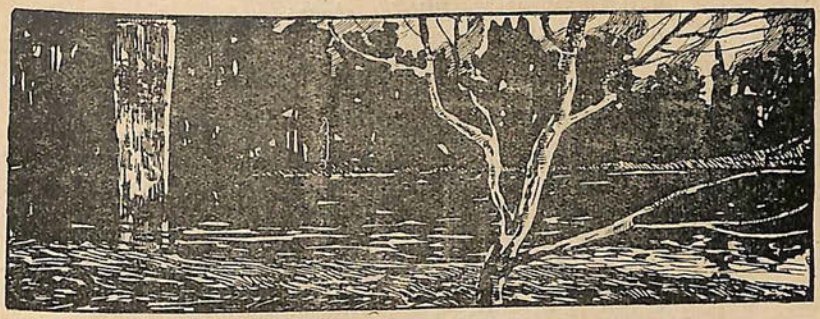

ԱՐԻՆԱՏ ԹԹԻՄԱՐ

Առաւօտեան Դաւիթը ժամ գնաց, իսկ Նարգիզը վեր կացաւ, եբեհաներ֊ին զարթնեցրեց, ուզարկից դոմ եւ պատրաստւում էր թոնիրը վառել:

Տան գուռը ճոճուելով բացուեց եւ նեղա մտաւ մի եօթ տարեկան տղեկի՝ հարեւանից Սօխեն: Նա ձեռքին բռնած ունէր խմորի մի գունդ՝ մի թթխմոր: Նարգիզի թթխմորն էր այն, որ նախորդ երեկոյ տարաւ Սօխեն, որովհետեւ նրա մայրն այսօր հաց պիտի թխէր: Բայց ինչո՞ւ էր յետ բերում այժմ, զարմացած մոտեցաւ Նարգիզը· այսպէս վաղ հացը թխած չէին կարող լինել, օրուայ այս ժամին դեռ թոնիրն էլ չեն վառում:

Մինչ այդ՝ Սօխեն կամացուկ, վախվխելով, մօտեցաւ թոնրան բերանին եւ անճոռնական ձայնով ասաց·

— Ա՛ռ ձեր թթխմորը, Նարգիզ բաջի:

— Սղջի՛կ, ձեր հացը ի՞նչ թխեցիք, յայտը նոր է բացուում:

— Դեռ չենք թխել:

— Հապա ի՞նչու բերիր թթխմորը:

— Մայրիկս ասաց՝ ասի յետ տուր:

— Ինչո՞ւ:

— Չեմ իմանում... էն ժամը չեմ իմանում, պատասխանեց Սօփեն գլուխը քաշ ձգած, ոտքերին նայելով· սակայն իր երգումը նա աչքսիրեան եղանակով ասաց, որից պարզ երեւում էր, թէ նա բան գիտէ, բայց հրամայուած է ոչինչ չասել: Նարգիզն այդ լաւ գիտաց· երեսին անյայտ էր կեղծում:

— Աղջի, ուրիշ տեղի՞ց թթխմոր բերիք:

— Ուրիշ տեղի՞ց... Հա, բերինք. Ալմաճնց թթխմորը բերինք. մայրիկս բերեց... ես բերեցի. ասաց՝ դնա բեր, բերեցի... խմոր արինք. չատ ենք խմոր արել:

— Սօփի, ինչի՞ մեր թթխմորով չարիք խմորը:

— Չեմ իմանում... ես ի՞նչ գիտեմ. մայրիկս ասաց... մայրիկս ասում էր՝ Նարգիզ բաջիենց թթխմորը լաւը չի:

Նարգիզը մոայլուեց. այտուղ մի բան կար. այս երեխան դեռ էլի բան գիտէր, իսկ ինչ որ գիտէր, լաւ բան չէր լինելու. «Ճխտուս Քրիստոս», մտմտաց Նարգիզը:

— «Թթխմորը լաւ չի», շարունակեց Նարգիզը՝ չրթունքները կըծռտելով. մեղա՛յ քեզ, Աստուած, ո՞վ էր լսել՝ «թթխմորը լաւը չի»... Աղջի, ի՞նչպէս թէ թթխմորը լաւը չի... թթխմորն էլ լաւ չի լինի՞:

— Չեմ իմանում... մայրիկս ասում էր՝ ձեր թթխմորը հաբաւ է...

— Աղջի գժուե՞լ ես, թէ մէրդ է գժուել: Քո ծամն էլ կտրեմ, քո մօրն էլ. մեր թթխմորն ինչո՞ւ է հարամ լինում. արունք ենք արել, ի՞նչ է, սեւաւո՛ր:

— Չեմ իմանում... մայրիկս ասում էր՝ ձեր թթխմորը արիւնոտ է, ուտել չի լինի... ասում էր... — եւ աղջիկը դարձեալ ինչ որ մտմտաց չարունակ ոտքերի տակը նայելով եւ թթխմորը ձեռքին, բայց Նարգիզը լաւ չլսեց. սակայն նրան թուաց, որ այդպէս մի մեծ-մեծամբ ասուած բառերը պէտք է աւելի սարսափելի լինէին, քան ինչ որ լսեց. ուստի ճչաց սաստիկ կատաղած.

— Աղջի, ինչ ասի՞ր...

Երեխան այդ ճչոցից վերեւ նայեց, տեսաւ Նարգիզի կատաղած դէմքը, սաստիկ վախեցաւ, չրթունքները դողացին եւ արցունքները կախուեցին աչքերից. նա հեկեկաց. Նարգիզը մեղմացաւ.

— Սօփի, մի լաց. էն ի՞նչ ասացիր, չլսեցի. մայրիկդ ի՞նչ էր ասում:

— Չեմ իմանում, պատասխանեց աղջիկը լացի միջից եւ կզկըռտուր. մայրիկս ասում էր... էն մարդերին... էն օրը... ախպէր Դաւիթն է մատնել, սպանել տուել... ասում էր, ձեր թթխմորը արիւնոտ է... ասում էր, մեղք է նրանով խմոր անել... ես ի՞նչ անեմ, բաջի, մայրիկս ասաց, խալխն են ասում, դուրսն են ասում, չատպից աւելցնել Սօփին, նկատելով, որ Նարգիզի դէմքը կրկին կապտեց եւ չրթունքները ծամռուեցին. մայրիկս ասաց՝ տա՛ր յետ տուր, ես էլ բերի, հը՛, դնեմ այտո՞ղ, բաջի, հասո՞...

Բայց Նարգիզն էլ չէր լսում: Աղջկայ ձայնը հնչում էր նրա ականջին ինչպէս մի անորոշ բզզոց. նա լուռ էր. աչքերը լայն չռած, նայում էր այդ աղջկան, որ թթխմորը ձեռքին կանգնել էր նրա առաջ՝ դողալով երկիւղից... Հարուածը սարսափելի էր. ի՞նչ անել, բռնել այդ աղջկան, քաղրի մէջը կոխել, վառե՞լ, թէ՞ դուրս վազել, նրանց տուն դնալ եւ մօր ծամերը պեսել դլխին: Ահա թէ ի՞նչ էր մտածում Նարգիզը, երբ Սօփին արտասանում էր իր վերջին խօսքերը:

Մինչ այդ՝ աղջիկը դրեց թթխմորը թմբի վրայ եւ չտապով դուրս դնաց դռնից:

Նարդիզը մնաց մտքերի ծովի մէջ... Այն ի՞նչ ասաց Սօսին: Երկու չարաթ առաջ էր. այդ լաւ էր յիշում Նարդիզը, — եւ ո՞վ կը մոռանար այդ դժոխքի օրը, — տաճիկ պինուօրները յանկարծ պաչարեցին Ջրատաք Ծունոյի տունը, ուր մի քանի զարիք մարդիկ կային: Սարսափելի կռիւ տեղի ունեցաւ, տանեցիք ջարդուեցին, Ծունօն իր զաւակների հետ սպանուեց, կինը տարան, տունը կրակ տուին, եւ էլի ուրիշ քանի՛ մարդ սպանուեց: Ասում էին, որ գիւղացիներից մասնակ է եղել. Նարդիզն ի՞նչ այրուած արտով անիծում էր մատնողին, բայց մի՞թէ այդ մասնիչը, այդ արնպարարը, այդ հոգին կորցնողը Դաւի՞թն է, իր ամուսի՞նը, եւ այն ծով արիւնը զաւակների վրի՞ն է ընկնում:

«Սօսին ասաց, մայրն է ասել, գրսում ասում են, ասում են, ասում են»...

Թ-թխմարն իր տեղումն էր. Նարդիզը չէր կարողանում նայել խմորի այդ հասարակ գնդին: Սօսին ասաց՝ հարամ է, արիւնոտ է, մսածում էր նա. իսկ ևթէ ճիշդ է, ինչո՞ւ էր բարկանում:

Նա նստած մնաց իր տեղում, թոնիր վառելը մոռացաւ, ցաւը մնաց թմբի վրայ: Բոլոր անուից ծուխը բարձրանում էր, Նարդիզի հետքերից ոչինչ չէր դուրս գալիս: Նա սպասում էր, գրուբիւնն անասնելի էր. գոնէ Դաւիթը չուտ տուն դար՝ կամ գրէր այս սեւ կասկածը, կամ մի փոս փորէր, թագչէր երան: «Ժամ գնաց»... մըտմտաց Նարդիզը թոնոտ հեղհեղիւքամբ, «աղօթո՞ւմ է»...

Երկար եւ ձիգ րոպէներ անցան...: Վերջապէս բակում լսուեց Դաւթի ոտնաձայնը ու սովորական հազը: Նարդիզը ցնցուեց այդ հազից, ինչպէս օձի խայթոցից. նա ե՛ւ չտապում էր տեսնել ամուսնուն ե՛ւ դողում էր վճռական րոպէից՝ ինչպէս կախաղանի դատապարտուած մէկը:

Դաւիթը տեր-աղօրմեան համբերով ներս մտաւ հանդարտութեամբ, առանց կնոջը նայելու, անհոգ քայլուածքով մօտեցաւ հացի տաշտին, դուրս քաշեց այնտեղից մի կոլոր հաց, գրպանը գրեց եւ պատրաստուում էր, ըստ սովորութեան, դնալ եղօնից սաքսուն՝ մինչեւ որ կինը թոնիրը կը վառէր, կը վերջացնէր: Նարդիզը լուռ հետեւում էր նրա չարժումներին, նայում էր ձեմքին, որից ոչինչ հասկանալ կարելի չէր, նայում էր աչքերին, որոնց կոպերից կախուած էր դեռ ժամից գարձողի երկիւղածութիւնը: Երբ ամուսինը պատրաստուում էր դուրը բանալ, Նարդիզը ձայն տուեց.

— Այդ ի՞նչ գրեր ջնդ:

— Հաց է, ի՞նչ է, գարմացած պատասխանեց Դաւիթը:

— Ո՞ւր ես տանում:

— Խե՞նթ ես ի՞նչ է, ա՛յ կնիկ, տանում եմ ուտեմ, ո՞ւր եմ տանում:

— Արիւնոտ հացը կ'ուտուի՞...

Դաւիթը դունատուեց. նրա ձեմքը վայրկենապէս այլայլուեց, երկիւղածութիւնն ու խաղաղութիւնը կորան... Թէեւ նա իսկոյն փորձեց իր խօսքերը ծածկել, առհարկի սառնասրտութիւն եւ անտարբերութիւն ձեւացնել, սակայն արդէն ուշ էր: Նարդիզը յիմար չէր, նրա փորձող հայեացքը մինչեւ իր ամուսնու հոգու խորքն իջաւ ու այնտեղ սեւ դժոխք գտաւ — ի զուր էր խաբում Դաւիթը: Նարդիզը

սոսկաց իր դիւաւից. նա դժբախտ էր, նա զղում էր ամբից, զղում էր քաւած արեան առաջ, զղում էր իր զաւակների, իր օջախի համար: Նա դլուխը քաշ ձդից, երեսը ծածկից ձեռներով, եւ զաղտուկ բարկութիւնն ու վիշտը դուրս թափուելին յորդ արցունքներով... Կնոջ յուզմունքը եւս առաւել չափեից Դաւիթին, եւ երբ կինը կրկին վերեւ նայից, Դաւիթը զունատուած էր ինչպէս թուղթ եւ ձեռքով պրպանում՝ ջղոտ անհանդստութեամբ ճմռում էր հացը: Բայց եւ այնպէս նա փորձից պաշտպանուել. վերջին ճիդն էր զոծ դնում:

— Կնի՛կ, երա՞զ ես տեսել, ի՞նչ ես դուրս տալիս. արիւնս ո՞րն է, ես ի՞նչ արունք եմ արել...

— Ո՞ւր էր թէ երազ լինէր, սեւաւոր մարդ. երակի արիւնը՝ բոլոր է ցերեկին, իսկ այդ բոլորը կարուից մեր անից. ա՛ւ... նա ցոյց տուից թմրի վրայի թթխմորը:

Դաւիթն ապշած նայում էր թթխմորին առանց բան հասկանալու, իսկ կինը չարունակից այս անգամ աւելի ցաւով՝ քան զայրացած.

— Մեր տունը արիւնով լցուած է, սեւաւո՛ր մարդ, մեր թթխմորը հարամ է, մեր թթխմորը արիւնոտ է, հարեւաններդը մեր թթխմորով էլ չեն ուզում հաց թխել, բերին յետ տուին: Դէ, թո՛ղ սեւը գայ մեզ տանի. էլ ինչի՞ ենք ապրում, Ծուպայի ու Կայէնի տուն չինենքը մեր տունը, մարդ. թո՛ղ Կայէնի կտուշ բուռնի գլխով...

Դաւիթն այժմ հասկացաւ... Ասօք չունէր, բերանը փակուեց. կինը կրկին արտասուեց, ուստի նա բարւոք համարեց չօտուել դուրս գնալ անից դէպի ագռաւն:

Գիւղամիջից անցնելիս՝ նա աշխատեց իր սովորական իշխանական եղանակով քայլել, խրոխտ, հանդարտ, բարեպաշտ դէմքով եւ երբեմն երբեմն հազալով: Եղօնից դէմին հասաւ: Դրսից լուում էին խոսակցութիւնն ձայների. երեւում էր, որ ագռաւն լիքն է վիւղացիներով: Դաւիթը դուրը բացից եւ ներս մտաւ, աշխատելով չկորցնել իր ձեւերն ու առանաւորութիւնը: Նրա ներս մտնելու հետ ձայները մէկէն դադարեցին եւ նա չլսեցուց. նոյնիսկ նրան թուաց, թէ իր լքած վերջին բառերը նոյնն էին, ինչ որ կինն ասաց, — «Թթխմորը հարամ է, արիւնոտ է»: Դաւիթն իրեն չը լսելու դրեց եւ առհարկի հանդարտութեամբ ասաց՝ «Աղօթքի Աստուած»: Ձայնն աւելի բարձր դուրս եկաւ, քան պէտք էր. դրանի Դաւիթին այդպէս թուաց, եւ նա այնպէս փակից բերանը, կարծես մէկը ապտակով խլից չբնդունքներին: Այդ չէր բոլորը. ապրուպիւրին այն էր, որ իր «Աղօթքի Աստուած»-ին ոչ ոք չպատասխանից: Այդ էլ չնկատելու տուից Դաւիթը եւ առաջ անցաւ իր սովորական տեղը գրաւելու բուխարիկից դէպի ձախ, երկրորդ տեղը՝ հատուածելիս Մանոյի եւ Խուս-Հովէի մէջ:

Դիտմա՞մբ արդեօք՝ թէ՞ անուշադրութիւնից այսօր այդ երկու մարդի մէջ շատ քիչ տեղ էր մնացել նրա համար, եւ երբ Դաւիթը մտաւցաւ, ոչ մէկը չշարժուեց. Դաւիթը մի կերպ ներս սողոսկաց, նստից: Լռութիւնը չարունակւում էր. դիտմա՞մբ չէին խօսում, թէ՞ խօսել չէր լինում: Մօտիկ հարեւաններն էլ երեսները գարձրել էին Դաւիթից...

— Ժամում շատ ցուրտ էր. ակրակրը ապօքենները բոլ կալ տուից, — ասաց Դաւիթը: Ոչ ոք ձայն չհանից. լռութիւնը չարունակից.

խօսակցութիւն սկսելու նրա չանքերն ապարդիւն անցան:

Դաւիթը հանեց չիբուխը, պատրաստեց, ոչ ոք կրակ չառաջարկեց նրան. ինքը կրակը վերցրեց, վրան դրեց եւ սկսեց արագ արագ ծխել: Ճանկարծ Մանօն նրա կողքից վեր կացաւ եւ դուրս գնաց: «Ինչո՞ւ, մտածեց Դաւիթը. նա այդպէս չուտ չէր գնայ»: Քիչ յետոյ նրան հետեւեց Մուս-Հովէն: Այդ արդէն աւելի տարօրինակ էր: Դաւիթը կծկուեց եւ ողնաշարի երկարութեամբ մի պաղ բան սողաց դէպի վար: Այժմ նա աւելի արագ արագ ծխել սկսեց, եւ ծուխը քուլայ-քուլայ բարձրանում էր: Նա գլուխը քարը էր ձգել եւ նայում էր չիբուխին. մէկ էլ վերեւ նայեց, եւ նրա աչքերին մի սարսափելի տեսարան ներկայացաւ, — պիւղացիք իրար յետեւից դուրս էին փախչում սաքուից, ուր կարծես վարակիչ ախտ էր բուն դրել: Դաւիթը ծխելը մոռացած՝ աչքերը չռած, նայում էր նրանց, եւ մէջքի պաղ դիզը լայնանում էր, հա՛ լայնանում. նա մօտ էր մրսելու: Աւելի սարսափելին այն էր, որ իւրաքանչիւր պիւղացի դուրս գալուց առաջ մի քունոտ, արհամարհական հայեացք էր ձգում նրա վրայ, որից նրա արիւնը սառում էր երակներուն մէջ, եւ Դաւիթին թւում էր, թէ ինքը նրանց չի ճանաչում, օտար է, այն աստիճան դէմքերը փոխուած էին, խորթ էին:

Սաքուն դառարկուեց խօսքս: Դաւիթն այժմ էլ կասկած չունէր. իր մտածութեան մասին պիտէին ամէնքը: Սաքուն այժմ իր լրութեամբ սարսափելի էր, ահաւոր: Բայց ո՞ւր գնալ: Տո՛ւն... Նարդիզն այնտեղ արտասուում է արիւնոտ քթխմորի առաջ: Եւ նա մըննաց անչարժ նստած, աչքերը յառած այն պատի ճեղքին, որտեղից մի ճպուռի ոտքաձայն, միակերպ ճռճռոցն էր լսւում. նայում էր եւ չէր մտածում... Երկար ժամեր անցան: Գետոյ Դաւիթն թուաց, թէ ինքը՝ ինքը չէ, թէ պիւղացիների հետ ինքն էլ դուրս է գնացել. խմ այստեղ մնալ չէ՞ր նստի ճպուռին ականջ դնելու: Իր ապրութեան մէջ այս միտքը նրան դուր եկաւ, մխիթարեց, բայց ո՞վ էր ինքը.— այդ հասկանալ չէր կարողանում. մտածում էր ընդաքմած ուղեղով: Այդ դրութեան մէջ նա ձեռքը մեքենայաբար գրպանը տարաւ, հացը դուրս քաշեց, նայեց. սոված չէր. մի բան անելու համար հացը դէպի բերանը տարաւ, կրծեց ու կրկին յիշեց քթխմորը, արիւնոտ քթխմորը. չէ՞ այս հացը նոյն քթխմորից էր, համն էլ տարօրինակ էր... Նա ծամել չը կարողացաւ եւ սարսափով դպաց, որ պատառն իր բերանում ասես աճում, մեծանում է, սեղմում է կոկորդը, խեղդում է նրան: Դաւիթը չտապով հանեց բերանից պատառը եւ ձգեց հեռու...

Դոմի լուսթիւնն աւելի եւ աւելի ճնշող էր դառնում: Դուրս փախչել էր հարկաւոր, բայց ո՞ւր, այդ նա չգիտէր. միայն թէ դուրս, լայն տեղ, բաց երկնքի տակ: Եւ նա ոտքի կանգնեց, քողեց հացը եւ արտապատառ դուրս փախաւ դոմից առանց յետ նայելու...

Մինչեւ երեկոյ խելացնորի նման դաշտում թափառելուց յետոյ, նա քայլերն ուղղեց դէպի Գիւղը: Բայց խաւար փողոցի մէկ հակիւ մի քանի քայլ արած, նրա առջեւ ցցուեցին երկու խորհրդաւոր մարդիկ: Դաւիթը ճիչ անելու չարժանիկ, երբ մահացու դէնքի փայլը տեսաւ մթութեան մէկ եւ զգաց երկաթի պաղ ծայրն իր կրծքին: Ուրդարութիւնն իր իրաւունքն էր պահանջում...

Մեւս առաւօտ գիւղացիք զարհուրելի դաշնակցութեամբ խռնուեցան։

Ամբողջ գիւղում եւ մի հոգ տաքուում, երկուսն էլ անախորժ գիտեր էին գիւղացոց համար. գիակը՝ գաւառանի էր, հոգը՝ հարամ։ Մի խոր փոս փորելին, արիւնոտ գիակը գրին փոսի մէջ, հարամ հոգն էլ թաղելին հետը, — արիւնոտ էր, ուստի չէր լինի։

Այժմ առաւօտ գիւղի երդիկներից ծխի պատյանները, որպէս թանձրացած սեւ հոգսեր ու ցաւեր, ձգւում են դէպի վեր, դէպի երկինքը եւ բօթերով բեռնաւորուած բանբերների պէս՝ վազում են կապուտակ անսահմանութեան մէջ, զարհուրելի բաներ են պատմում եւ կարծես հաշիւ ու համար պահանջում անարդար երկնքից։ Միայն Դաւթի խրճիթից ծուխ չի բարձրանում։ Այդ խրճիթը երկնքից պահանջ չունի. նա կարծես կամենում է լուել եւ ծածկել երկնքից այն մեծ սիրը, որ իր յարկի տակ է մտածուած։

Այն սեւ օրից սկսած՝ Նարսիկն ուխտ է արել մի ամբողջ տարի էլ թանիր չվաճառել. էլ հաց չթխել իր արիւնոտ թեխմարով, իր արեւպարա օջախում։

Առաւօտեան այն ժամին, երբ հարեւանները կրակ են ձգում թոնիրները, Նարսիկը վերցնում է իր երկու որբերը, դնում է ուսերին, չոքում է խոնաւ վանդին երեխաների հետ, արցունքով թրջում է սիրելոյ յատակը եւ ապօթում է, ապօթում... Ո՞ւմ համար է ապօթում նա. իր սիրասրտ ամուսնու հոգու փրկութի՞ւն, թէ՝ իր զաւակների եւ իր օջախի վրայից արիւնը վերցնելու համար, — այդ միայն ինքը գիտէ։ Երբ նա սկսղնցուց տուն է վերադառնում, բարի հարեւանները նրա օրուայ պաշարը բերած են լինում իրանց արդար հոգից...

Երեկն երեկն երեխաները զարմացած հարցնում են մօրը.

— Մայրիկ, ինչո՞ւ հաց չես թխում։

— Թեխմոր չկայ, ձեզ մեռնեմ, մեր թեխմորը արիւնոտ է, պատասխանում է մայրը, եւ զգուշած արցունքները թափւում են աչքերից կաթիլ-կաթիլ։

Եւ նայում են մանուկները խորը վշտով, երկա՜ր, երկա՜ր եւ մտածում են, մտածում, բայց նրանց փոքրիկ ղուխները չեն կարողանում հասկանալ, թէ ի՞նչու է արտասուում մայրը եւ ի՞նչու է թեխմորն արիւնոտ...

Ա. ԻՆՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔՆԵՐՈՒ ԵՐԳԻՉԸ

(Յուշեր Ահարոնեանի ծննդեան 80ամեակի առթիւ)

1907 թուի գարունն էր։ Ցանկարծ հեռագիր եմ առանում իմ հոգեւոր հօրիցս, Թիֆլիսի եւ Վրաստանի Հայոց թեմական Առաջնորդ հանգ. Տ. Գարեգին արքեպ. Սաթունեանից, որը 1902 թուին Թիֆլիսում կատարած էր իմ պսակադրութիւնս եւ մի քանի ամսից յետոյ աւագ սարկաւագ ձեռնադրել Մոսկուայի Հայոց Եկեղեցեաց համար — «Դիմաւորել իրեն Մոսկուայի «Ռեստանակիյ» կոչուած կայարանում», ուրտեղից էին երթեւեկում կովկասեան գնացքները։

Նշանակուած օրը եւ ժամին հանդիպում եմ նրան չոգեկառքի առաջին կարգի վագոններից մէկում, եւ Սրբազան հօրս աչքն առնելուց եւ բարի գալուստ մպրթելուց յետոյ՝ Սրբազան Հայրը զառնում է ղէպ ինձ. «Հայր սարկաւագ, այս պարոնը մեր այն նշանաւոր անձնաւորութիւնն է, որի մասին շատ լսած պիտի լինես, բայց ոչ տեսած, Պ. Աւետիս Ահարոնեանը, մեր այժմեան Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրանոցի տեսուչը — ծանօթացիր»։ Ես համոյքով եւ որոշ ակնածութեամբ սեղմում եմ Ահարոնեանի, Ցանկհայութեան տառապանքներու քանքարաւոր երգչի ձեռքը։ Ակնածութեամբ, որովհետեւ դեռ Մ.

էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի երրորդ լսարանի ուսանող՝ Թուխ Բարեկենդանի չաթաթը էս, չորս ընկերներուս հետ գնացել էի Ահարոնեանի ծննդավայր Իգդիրմաւոյ պիւղաքաղաքը հարսանեաց մի հանդիսի, ու այնտեղ տեղումը լսել ու տեսել էի, թէ որպիսի անուն, համբաւ ու հեղինակութիւն ունէր իմ դէմ այս վայրկեանին կանգնած անձնաւորութիւնն ամբողջ Իգդիր – Սուրմալուի չրջանում, եւ թէ ինչպէս բոլոր տեղական ժողովրդական խաւերն երդւում էին նրա անունով:

Ահարոնեանն իմ այս առաջին հանդիպումին 40 տարեկան պիտի լինէր. կենսուրախ էր, դուարթ, անուշ բնաւորութեամբ ու համակրելի, սիրուն Հային յատուկ դէմքով եւ աչքերով: Մենք իրրեւ ճեմարանականներ եւ Ս. էջմիածնի վանքի «բոմբրին» (այսպէս էր կոչւում վանքի հացը) կերած նախկին սաններ, մեկէն մօտ զգացինք մեմեանց եւ զրուցում էինք մտերմօրէն: Այդ բանին նպաստում էր նաեւ երջանկայիշատակ Սաթունեան Սրբապսն իր կատակասէր, կակուղ եւ համակրելի բնաւորութեամբ: Հանդուցեալը մեր հին հոգեւորականներու տիպարը ներկայացնող մի եկեղեցական էր, աւարտած Ս. էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցը (այդ ժամանակ դեռ Գէորգեան ճեմարանը գոյութիւն չունէր), եւ ուրեմն պաշտօնավարած էր, սիրուել էր ժողովրդից եւ թողել մի սրեւէ յիշատակ: Այսպէս Ալէքսանդրապոլի, այժմեան Լենինականի, վաճառոր Առաքնորդարանը նա է կառուցել ժողովրդի օժանդակութեամբ, ինչպէս եւ Շուշւայ Առաքնորդարանն ու Հոգեւոր ժողովատեղին: Նուիրական գաղաքի մէջ Հայոց ուսումնարանի մեծ, դեղեցիկ շէնքը: Սանահին պատմական վանքի վանահայրութեան օրօք հիմնական նորոգութեան է ենթարկում այդ վանքը եւ կորուստից պատուում: Թիֆլիսի առաքնորդ եղած ժամանակ, ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք, Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի նոր վաճառոր շինութեան հիմքն է դնում: Սիրուած էր Հոգեւոյս Մկրտիչ Ա. կաթողիկոս Արիմեան Հայրիկից: Դիտէր լուր պրտնել ամէն մի անհատի հետ, պարզ էր իր յարաբերութեանց մէջ եւ լայն հոգու տէր: Եւ այսօր պահպանողական սրբազանը յեղափոխական ու Դաշնակցութիւն կուսակցութեան ամենացայտուն եւ կարկառուն մի դէմքի հետ, իրրեւ մտերիմ մտերիմ բարեկամ, գնում էր Պետերբուրգ մի կարեւոր գործով. եւ այդ նուիրական գործը միմեանց հետ միացուցել էր այդ երկու բեւեռները... Եւ պէտք էր տեսնել, թէ որքան անկեղծ էր նրա զգացմունքները դէպի մեր վաստակաւոր հեղինակը ու ինչպէս վայելում էր մերձենում նրան, իրրեւ իր հարազատ զաւակը լինէր Ահարոնեանը:

Կէս ժամից գնացքը մեկնելու էր Մոսկուայից: Սրբազան հայրը հրաժեշտի վայրկեանին ասաց. «Հ. Արսէն, գնում ենք Պետերբուրգ մի չատ կարեւոր գործով: Եթէ մեր առաքելութիւնը յաջող ելք ունենայ՝ վերադարձին Մոսկուայում կը մնանք Պ. Պետերբուրգի հետ մի քանի օր: Մեր այս առաքելութեան մասին ոչ ոք պիտի առ այժմ չգիտենայ»: Ապագայում պատմեցին, որ նրանք գնում էին Պետերբուրգ հանդուցեալ մեծ բարերար Ալ. Մանթաշեանին տեսնելու եւ խնդրելու, որ Ներսիսեան Դպրոցի համար մի նոր շէնք կառուցանէ:

Երբ հասնում են Պետերբուրգ եւ հեռաթօռում Ալ. Մանթաշեանին, — արդեօք ե՞րբ կը հաճէ ընդունել իրենց մի չատ կարեւոր գործի հա-

մար, Մանթաշեանը տեղեկանալով, թէ այք են խնդրողները՝ յայտնում է — նեղութիւն չքաշել իրեն մօտ երթալու, ինքն է՝ որ պիտի այցելէ նրանց: Երբ տեսակցութիւնը տեղի է ունենում, Սրբազան Սահակ Տէր-Յովհաննէսեանը պատմում է հակիրճ կերպով ինչ նպատակով եկած են Պետերբուրգ եւ խնդրում է լսել Ներսիսեան Դպրանոցի տեսչի պատասխանատու պետութեան այդ մասին: Աւ. Ահարոնեանն իրեն յատուկ պերճախօսութեամբ նկարագրում է, թէ ինչ անել կացութեան է մատնուած Ներսիսեան Դպրանոցի Հոգաբարձութիւնը եւ Մանկավարժական Մորհուրդը, թէ հին դպրոցական չէնքը խարխուլ եւ քայքայուած դրութեան է հասել ու անձուկ է միանգամայն, որ տասնեակ թուով հայ չքաւոր պիւղացիների պատանիներն եւ ուսումնասիրաբար մտնուկները ի վիճակի չեն ուսանելու, որ չինութեան մէջ ամենեւին տեղ չկայ, բոլոր անկիւնները բռնուած են եւ հապճեպ 600 հոգու չափ աշակերտութիւն կարող է ընդունել դպրանոցը· մինչդեռ եթէ հնարաւոր լինի նոր դասարաններ ունենալու՝ աշակերտութեան թիւը հազարից կարող է անցնել: Ուստի խնդրում են, որ իւր հաշուով նոր չէնք կառուցանէ Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրանոցի համար եւ նրանով անմահացնէ իր անունը ապրի մէջ:

Աւ· Մանթաշեանը գոհացուած պատասխանում է· «Հէյր օրհնուածներ, ինչ կարելի կար նեղութիւն քաշել չորս-հինգ օրուայ ճանապարհ կարել, գալ ինձ մօտ Պետերբուրգ: Մի՞թէ, եթէ նամակով պիտի լինէիք ինձ՝ ես կը մերժէի՞ ձեր այդ աղօթատ խնդիրը» եւն·: Տեղեկանալով, որ նոր դպրանոցի չինութիւնը պահանջում է 250 հազար րուբլի՝ (750 հազար ոսկէ ֆրանկ) նա անմիջապէս կարգադրում է Թիֆլիսի Առեւտրական Բանկին, որ իր անփոպկանութիւնն էր համարեա, այդ նպատակով յատկացնել 250 հազար րուբլի: Հետագայում այդ գումարի քանակը բարձրացաւ ութսուն հազար րուբլիով (240 հազար ոսկէ ֆրանկ)· Եւ Թիֆլիսում կառուցուեց Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրանոցի նոր չինութիւնը, որն իւր լուսաւոր, ընդարձակ եւ օդաւէտ դասարաններով, մատենադարանի գոհիճով, մարմնամարզական սրահներով, դուշ-լողարանով, ծառախիտ, ընդարձակ բակով ու ամէն յարմարութիւններով — վերջին խօսքն էր այդ տեսակ ճարտարապետութեան: Ասոր համար Սաթունեան Սրբազանին եւ Աւ· Ահարոնեանին ենք պարտական:

Նոքա Պետերբուրգից վերադարձան Մոսկուա եւ երեք օր մնացին այտեղ: Նրանց ուրախութիւնը չափ չունէր, ապագային խոչոր գործ էր կատարուել: Ներսիսեան դպրոցը հիմնած էր Ներսէս Ե· Կաթողիկոսը — Աչտարակեցին — դեռ իւր առաջնորդութեան օրօք՝ 1824 թուին: Դա առաջին միջնակարգ դպրոցն էր Անդրկովկասում եւ Կովկասում ու տուած է Հայութեանը շատ նշանաւոր մտաւորականներ, մանկավարժներ, հասարակական գործիչներ եւ հոգեւորականներ:

Աւ· Ահարոնեանը Մոսկուայում բարեկամներու եւ համակրողներու մեծ բազմութիւն ունէր եւ այս ու այն կողմն էին քաշքշում նրան: Այնուամենայնիւ Սրբազանի հետ մեզ մօտ եղաւ նախաճաշի· աւելի շատ ներկայ գտնուելու, քան մասնակցելու պայմանով, որովհետեւ երեկոյեան ճաշի էր հրաւիրուած Լազարեան ճեմարանի հանգուցեալ վերատեսուչ պրոֆ· Գէորգ Քանանեանի տիկնոջ՝ Վարվառէ Քանան-

Հանի մօտ, Մոսկուայի հայ աղնուական դասակարգի սերունդ, սակայն հոգով ազգասէր մի տիկնոջ, որի տանը միայն հայ լեզուն պիտի հնչէր եւ որը ջերմ համակրողն էր Ա. Ահարոնեանի մեծ տաղանդի ու նրա երկերու հրատարակիչ–մեկենասն էր: 1911 թուին Դաշնակցութիւնն կուսակցութեան հայածանքներու օրերին, երբ բանտի մէջ Ահարոնեանը ծանր կերպով հիւանդացաւ, եւ դատարանը հազարից 10,000 րուբլիի (30,000 ոսկի ֆրանկ) գրաւականով ազատ արձակել հիւանդին՝ այս տիկինն էր, որ այդ գումարն անմիջապէս մըտցուց եւ ազատեց նրան մահից: Որից յետոյ Ա. Ահարոնեանի բարեկամներն արտասահման ճամբեցին նրան ու այդ գումարը ուղարկեցին արքունի դանձարանը մտաւ... Սակայն նախաճաշին մեզ մօտ Ահարոնեանը-դրժից իր խոստումն ու մեր ճաշն իր գուսանական տաղանդով նրան գայթակղեցրեց ու նա ախորժակով կերաւ ամենից, մանաւանդ վերջից:

Երեկոյեան երբ Ահարոնեանը Տիկ. Վ. Թանեանեանի մօտ ճաշի է նստում և տիկինը համոզում, բայց երբոյական կերակուրներն նրան գրամցնում է նրան, Ահարոնեանն ուտում է, սակայն ոչ սպառած չափ ախորժակով, ու տիկինը, որ հոգերան եւ խելքը գլուխը կին էր, մէկէն նկատում է այդ եւ վշտացած հիւրին դառնում. «Զեղաւ, պ. Ահարոնեան, ես տեսնում եմ, որ դուք մինչեւ մեզ մօտ գալը մի ուրիշ տեղ ճաշած էք արդէն»: Եւ խեղճ Ահարոնեանը յետոյ խնդալով պատմում էր. «Հ. Սարկաւագ, ինձ խայտառակեցիք, ես ստիպուած էի խոստովանուել տիկնոջը, որ նրա գիտողութիւնը ճիշդ է եւ ես ձեզ մօտ նախաճաշած եմ»: Պէտք է ասել, որ Տիկ. Վ. Թանեանը դէպ ինձ որոշ համակրանք էր տածում եւ լսելով, որ Ահարոնեանը իր յանցագործութիւնը մեր տանը եւ ոչ ուրիշի մօտ է գործել՝ մեղմանում է:

Ի միջի այլոց այդ օրն Ա. Ահարոնեանը, մեր տանը նախաճաշի ժամանակ, հետեւեալ մանրմասն խօսակցութիւնն ունեցաւ ինձ հետ, հարկաւ Սաթունեան Սրբազանի ներկայութեամբ: «Եթէ ինձ յաջողուէր Մոսկուայի Հայոց եկեղեցւոյ առաջ սարկաւագի պաշտօնի մէջ հաստատուել, ես՝ ձեր այս բնակարանի մէջ պիտի ապրէի: (Իմ բնակարանը վից սենեակից էր բաղկացած, բայց մի քիչ մութ էր, որովհետեւ եկեղեցին առաւել էր ձգում նրա ուշադրութիւնը): Առ հասարակ ես պէտք է դոհ լինեմ բժ. Ս. Շահ–Նազարեանցից, որ խանդարեց իմ քահանայութեան խնդիրը Մոսկուայի մէջ»:

Այստեղ յիշեմ, որ ինձնից երեք տարի առաջ, մօտաւորապէս 1898–99 թուականներին Ա. Ահարոնեանն իր բարեկամների ու յարգողների՝ յայտնի հասարակական գործիչ եւ Լազարեան ճեմարանի ուսուցիչներ հանդուցեալ Լեւոն Սարգսեանի, Կ. Կուսիկեանի, բանասէրներ Ս. Մաւուրեանի եւ այլոց ջանքերով ընտրուում է Մոսկուայի Հայոց եկեղեցւոյ առաջ սարկաւագ, ապագայում քահանայանալու պայմանով: Բայց ծխականներից մէկը՝ բժ. Շահնազարեան, որպէս թէ, յայտնում է Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի Հայոց եկեղեցական պատուոյ հոգաբարձու իշխան Արամէրեք–Լազարեանին, որ Ա. Ահարոնեանը յեղափոխական է. եւ այդ ամբաստանութիւնը բաւական է լինում, որ իշխանն անմիջապէս մերժէ նրա թեկնածութիւնը: Ահա այս մասին էր նրա պնդարկը:

Հայ ժողովուրդը միայն դոհ կարող է լինել, որ այդ դէպքն ա-ռիթ եղաւ խանդարելու Ա.Հարոնեանի հոդեւոր կոչում ստանալը: Ռուսական առածն ասում է. «Մեծ նաւին՝ մեծ լողանք»: Ա.Հարոնեանի նման բազմակողմանի կրթութեան, ընդունակութեան, պատրաստութեան եւ տաղանդի տէր մարդու համար Մոսկուայի հայ դաղութի քահանայութեան աստիճանը անպայման չափազանց նեղ էր, չնայելով, որ դաղութը պատկառելի, նշանաւոր մտաւորականներից ու հայրենասէր հարուստներից էր բաղկացած եւ դանւում էր ուս ժողովրդի մտաւոր խոշոր կենդրոնում:

Ա.Հարոնեանը հոդեւոր աբեմի մէջ այն չէր լինի՝ ինչ որ էր այսօր:

Այս իմ առաջին եւ վերջին հանդիպումն եղաւ Ա. Ա. Հարոնեանի հետ:

Աւետիս Ահարոնեանի ծննդեան 80-ամեակին իմ զլուխն եմ խոնարհում Հայութեան տառապանքներու եւ դարդերու ծերունազարդ, տաղանդաւոր ու մեծ երդչի առջեւ, որ յիսուն տարի չարունակ հանճարեղ կերպով երգեց ու լացեց իր ժողովրդի վիշտը, ցաւը, նեղութիւնը, հալածանքը, նրա Golgotha... իսկ այսօր — իւր սիրած ու պաշտած Հայրենիքի ազատագրութեան օրերին տաճկական անարդ լծից — նա լուռ է ու անբարբառ, որովհետեւ դամուած է անկողնին...:

ԱՐՍԷՆ ԱԻ. ԹԱՀ. ՍԻՄԻՕՆԱՆՑ

Փարիզ, 20 Յուլիսի 1946 թ.

ԻՄ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԸ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՀԵՏ

Դեռ դպրոցական տղայ, Վանայ մէջ, բարձրուղէշ եւ սազարթախիտ բարդիներու ծննդավայ տերեւներուն սըսըսոցին հետ, զաղտնի թէ օր-արեւով, մեր ականջներուն մէջ ինկած էր Ղարիբ անունը, Դրօշակի էջերէն:

Աւելի վերջը, երբ թուրք-ռուս սահմանը բացուեցաւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումովը, և երբ կովկասահայ գրականութիւնն աւելի մեծ թափով ներխուժեց, մենք գիտցանք որ Ղարիբը՝ Աւետիս Ահարոնեան կը կոչուէր, իր բուն անունովը:

Ու նաեւ նաեւ, ընկերներս ու ես, սկսանք լսել Ահարոնեանի Ագատութեան Զանապարհին Լուրիւնը, Խոպիայումը, եւն., եւն.: Իսկ ինձ համար, ամէնէն յատկանշականը կը մնայ իր Հոս կինը, ապագրական վոքրիկ դանձարան մը, իր տնասակին մէջ:

Բնական է որ, համայքով մը մեր միտքերուն վրայ ազդած, կովկասահայ այս գրական մոդին անձն ալ ճանչնալ պիտի ուզէինք ամէնքս:

Ինձի պատահութիւն մը ներկայացաւ 1909ի Սեպտեմբերին: Ու կարծեցի թէ պիտի հասնիմ այդ տեղեքնող փափաքիս:

Թիֆլիզ էի այդ օրերուն: Պատուական Մատիան Լիսիցեան՝ երկու յանձնարարագիրներով դիս ղրկեց Բաքու, Դուկասեան Մրջանակի Յանձնախումբի Վարչութեանը, — Յովհաննէս Քաջազնունիին եւ Ե. Թադիանոսեանին, իմ ապագրական անտիպ երկերը տպագրելու յոյսով: Դժբախտաբար ոչ այդ յոյսն իրականացաւ, ոչ ալ կըր-

ցայ տեսնել Ահարոնեան։ Պրն. Քալֆայունին յայտնեց որ, Ահարոնեան խիստ հակազդեցեան տակ էր, բանտի մէջ։

1913ին, ի Ժընեւ, փետրուար ամսին էր միայն որ, առաջին անգամ բախտ ունեցայ անձամբ ճանչնալու մեր մեծ գրագէտը։ Աւետիք Իսահակեանենց տունն էր, երբ զիրար ծանօթացուց Ահարոնեան եւ ես, մէկ քանի ուրիշ դէմքերու հետ։ Գունատ բացիկ մը գրնդ սեղանին վրայ։ Զարգարեցինք երկու Աւետիքներու, միւռնեցւոյն (որոնց անուններու միացքս չեն գար) եւ բոլորիս առաջարկութիւններով. Ու ձգեցինք Չուկուրովոյ Թղթատարական տուփը, դէպ Վան, իմիններուս հասցէին։

Երկրորդ հանդիպումս, Ահարոնեանի հետ, տեղի ունեցաւ Կ. Պոլիս, 1913ի վերջերը, Սիմոն Զաւարեանի մահուան առիթով։ Ան յատկապէս հրաւիրուած էր Ժընեւէն, հեռագրով, դամբանական խօսելու։

Բերայի Երրորդութեան Եկեղեցիին մէջ, բազմահազար յուղարկաւոր բազմութեան առաջ, Ահարոնեան գրգռեցուց բոլոր սիրտերը։

Գրագէտ Ահարոնեանէն յետոյ՝ բեմախօս վարպետը կը ճանչնայի այդ օրը։

Երրորդ անգամ, նոյնպէս Պոլիս, 1918ին, տեսայ դինքը, այս անգամ իբր նախագահ՝ Հայաստանի Հանրապետութենէն գրկուած Պատուիրակութեան։ Իջած էր Բերա, Թոքթալեան Պանդոկը։

Այն օրերուն, նորակազմ Հայ Կարմիր Մայր Կեդրոնական Վարչութեան Ընդհ. Քարտուղարի հանդամանքով, ինծի վիճակեցաւ երթալ Ահարոնեանը հրաւիրել եւ առաջնորդել բանախօսութեան մը, Հայկական նորակերտ Պետութեան մասին։

Խնամալով Ֆրանսերէն թերթին պատուական խմբագիր Տէրդան Զայեանի խմբագրատան մեծ սրահին մէջ, ամառպարանքով հագիւ համախմբուած յիսնեակ մ'անձերու ներկայութեան, Ահարոնեան խօսեցաւ ժամու մը չափ։ Թոմիկ, մատնիանցուց մեզ։ Տուաւ Հայաստանի այն օրերու ցաւոտ ու ցնցուն պատկերը, երեն յաւուրէ կախարժիչ բառնդներով։ Դիչերը՝ լուսադրեցի իր խօսքը եւ յաջորդ օրը տպուեցաւ Նոր կեանք օրաթերթին մէջ, որ լոյս կը տեսնէր մեծահմուտ Երուանդ Տէր Անդրէասեանի խմբագրապետութեամբ։

Անկէ յետոյ, ի Փարիզ, 1920էն սկսած, յաճախ առիթ ունեցայ մօտէն տեսնելու Ահարոնեանը, իբր Ազգային Պատուիրակութեան պետ, Պօղոս Նուպար Փաշայի նման։

Եղուկ միայն որ, Լօզանի Դաշնագրին լուրերն երբուելէն յետոյ, մեծ գրագէտը կամաց կամաց չիջաւ, իր ջահը կոտրեցաւ, ու դնաց մարելու Մխիթարեանի մարտիկանի մարտիրան ափերուն վրայ։

Բայց իմ միտքիս մէջ՝ միշտ պիտի հնչէ իր գօրեղ ձայնը, ձայնաոսիւռի ալիքներովը ակնկիռս հասած, իր Բառատնամեայ Ցոբելեանին օրը, ի Փարիզ, երբ՝ հանրակատարի արկածով մը, մէկ սրունքը դահի մէջ պրկուած, դամուած էր բազմոցին անկիւնը, չէր կրցեր ներկայ ըլլալ հանդէսին։

Այդ հուժկու ձայնը, իր հայերէն ճառէն յետոյ, կ'արձակէր նաեւ ֆրանսերէն կարճ յորդորակ մը, որ կը վերջանար ամենուս համար քաղցրալուր կրկնակով մը, — Արմէնիա՛, Արմէնիա՛...։

18 Յուլիս 1936, Փարիզ

ՉԻՓՕՒՆԻ

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՀԵՏ

■

Դեռ մանուկ՝ սիրեցի ընթերցանութիւնը: Դասագիրքերէս դուրս, առաջին ընթերցանութեան դրքերս, մեծ քրոջս ընտրութեամբ՝ հազած հին մանկական հէքեաթներ. Արեգնազ, Աճառիտ, Լուսերեսիկ, Մոխրատիկ, Եօթն Ագռաւներ... մի խօսքով միթքս թափառել էր հըրաշքների աշխարհում, ուր զրծող անձինք էին հիւրի-փէրիներ, դաճաճներ, դեւեր ու վհուկներ, մարդացող անասուններ, թագաւոր-թագուհիներ, եւայլն, եւայլն:

Ինձ համար հեղինակ չունէին այդ հէքեաթ դրքերը, ինչպէս երեխայութեանս լսած անգիր հէքեաթները:

Մի օր քեռանցս տանը, երեւի չաքարեղէն զողանալու նպատակով պահարանը խուզարկելիս՝ հանդիպեցի մի նիհար դրքոյկի: Մոռացած պահարանը խուզարկելուս բուն նպատակը, դրքոյկին առած՝ քաշուեցի հիւրասենեակ: Դրքոյկի տառերը մանր էին, թուղթը հասարակ, չունէր նաեւ զունաւոր նկարներ:

Մէկ անտարբեր ուղեցի տեղը դնել դիրքը, մէկ էլ կարդալ փորձեցի, իմանալու համար թէ՝ ի՞նչ էին կարդում ինձնէն տարից իմ դարմիհները:

Սկսեցի կարդալ. մէկ էջ, երկու էջ, երեք, չորս... Այս ի՞նչ տհաճ դիրք է, ոչ կախարդական անտառ կայ, ոչ հիւրի-փէրի, ոչ էլ թագաւոր-թագուհի:

Մի դիւզ. ոչ անծանօթ բան ինձ համար. դիւղացիներ. նման մեր գաղաթի ծայրամասերում ապրող գաղթական դիւղացիներին. մի դեռ՝ Արտը, կամ Արաքսը. ինձ ծանօթ երդերով.— Արտն ելաւ լսիին տալով... կամ՝ — Մայր Արաքսի ափերով... Ի՞նչ էր պատահել: Ամառը, տեղատարափ անձրեւի հետեւանքով, յանկարծ յորդել էր դետը. կատաղած վագրի պէս դուրս էր թռել իր հուն-որջէն, քանդել, տանելով թումբ ու ամբարտակ: Գետափին փռուած են դիւղի արտերն ու պարտէզները: Գետը պիտի ոտղէ, քանդէ, լափէ, տանի, թողնելով դիւղն անօթի, աղքատ: Ահագանգ են հնչեցնում դիւղի եկեղեցու զանգերը, տաւար են կանչում մուննետիկները: Դիւղը ցընցուած՝ ոտքի է ելնում, այր, կին, ծեր, մանուկ, վազում են գետափ: Պէտք է պաշտպանել թումբ ու ամբարտակ, սանձել գետի խոյանքը, որ չհասնի արտ ու պարտէզի, որ... ժայռ են պոկում, ծառ են արմատախիլ անում, հող են փորում ու կրում, որ թումբերի ճեղքերը գոցեն, որ նոր թումբեր չինեն, որ... Մահու եւ կենաց պայքար վարուած գետի եւ մարդու միջեւ:

Ես էլ հետներն եմ. վազում եմ, հեւում եմ, ուրախանում եմ, յուսահատւում եմ, քար եմ պոկում, հող եմ կրում, որ օգնեմ արտ ու պարտէզ փրկելուն: Շո՛ւտ, չո՛ւտ, էլ մարդ չկա՞յ. օգնութեան հասէք:

Յանկարծ մի ձեռք ծածկում է դրքիս դարձող էջը:

— Ա՛խ, Ահարոնա՞ն ես կարդում, Արա՞զը, լաւ է գրում, չէ՞: Ես իրական մի աշխարհում էլ կարծում ինքս ինձ, ու յանկարծ...

— Զդէ՛, Ահարոնա՞ն ով է:

Գեղուս տղայէն լմացայ, որ Ահարոնեան անունով մի մարդ է գրել այս դիրքը։

Մի գիւղացու տղայ է եղել նա չո՜ւ–չո՜ւ ուսումնասէր, որ բարձրագոյն դպրոցներ է աւարտել, ուսուցիչ–անօրէն է դարձել եւ միեւնոյն ժամանակ գրում է դրքեր։ Հեղինակ է։ դիրք գրողին ասում են հեղինակ։

Հեղինա՜կ... գիւղացու մի տղայ հեղինակ...։

Ես, որ քաղաքացու ալջիկ էի եւ անսահման սիրում էի դպրոցը, ինչո՞ւ...։

Դուցէ այդ մէջօդին իսկ իմ նեբաչխարհը ուեց վճիռը, որ ես էլ դառնամ հեղինակ։

Այնուհետեւ ես փնտռեցի Ահարոնեանի դրքերը։ դասագ ու կարդացի։

Ահարոնեան որոնելիս՝ դասագ նաեւ այլ հեղինակներ՝ Աղայեան, Պռօշեան, Րաֆֆի, Եւայլն։ Մի օր էլ անդրադարձաբար՝ ծաղրի առարկայ դառնալով՝ սկսեցի խօսել գրաբար։ (Գրական աչխարհաբարը գրաբար էր բարբառին հաւատարիմ կարսեցու համար եւ ինձ նման ճպռւռի գրական լեզուով խօսելը՝ ծաղրի առարկայ)։

Կարդալ Ահարոնեան՝ նչանակում է մտածել ինքն իրեն, ակնատեսը, ականջալուրը, մանակիցը դառնալ պատմուածքի ու էլ չը–մոռանալ երբեք։

Ո՞վ չի ճանաչում՝ օրինակ՝ նրա «Մայրերը» պատմուածքի խարխուլ խրճիթը, պարտիզում ծագող մխակ խնձորենիով։ ո՞վ չի ճանաչում մայրը, չորացած, դողդողացող ձեռքերով, որ ամէն գիշեր անքուն սպասում է սար ու ձոր թափառող իր միակ զաւակի վերադարձին, գիշերը քանի՛ անգամ անկողնէն վեր է կենում է, կտրելու համար բակի երկայնքը, բանալու համար դուռը իր կարօտած զաւակի առջեւ, որ աւա՛ղ, հոմն էր միայն չարժել։ Ո՞վ նրա հետ ամէն եղանակի, համբերութեամբ եւ յոյսով չէ խղխղել հայդուկ զաւակի անկողնու բուրդը, որ վերադարձին իր յոգնատանջ մարմինը հանգիստ դնէ մէջը։

Ու թափառական, ձերունի գղրարը, սպղի նմանող, սպղի պէս հեծծող իր դորձիքով, իր երգը «Գարաշխար լերան կրծքին...» ուր մի կտրիճ բացած սրտով, խոցած սրտով արիւն է քամում հայրենիքի ազատութեան ուղին հարթելու համար։

Ո՞վ չէ սարսռացել իր ամրողջ էութեամբ, լսելով անունը այդ վիրաւորի, որ էր մեղ ծանօթ մօր զաւակը։

Ձիշնիք «Արիւնոտ քթմոտը»։ ո՞վ չի ճանաչում կարծես մսով–ոսկորով մտանիչ Դաւիթը։ Իր կնոջ սարսափը մի կտոր քթմոտի առջեւ, երբ լսում է թէ, թափած անմեղ արեան մեղադրանք կայ իր հացի վրայ։

Գիւղի սաքուն. կարծեցնել մտանիչի մուտքը. իր ուած բարեւի լսութեան պարունկը. որպէս ժանտախտ՝ գիւղացիների փախուստը մտանիչի մօտէն. Դաւթի հոդեկան ապտանքը. իր հացի պատառը սպքում, իր դիակը գիւղի փողոցում լքած ու մերժուած՝ մատնութեան դէմ պարչանք զգացող պարզ, արդարասէր հայ գիւղացու համար։

Պատահական են այս մէջբերումները, կարելի էր յիշել իր բոլոր պատմուածքներէն ուրիչներ։ բոլորը գրուած այնքան բնական,

Ա/Պ
4290

3689

Ա/Ա/
3682

այնքան կենդանի, դպացումները, ապրումները այնքան մարդկային, այնքան փոխանցիկ, որ մէկ անգամ կարդացողը ինքն անձամբ տեսած, ապրած է լինում այդ անցքը:

Երբեք չեմ մոռանում մի դէպք իմ կեանքում, Ահարոնեանի որեւէ պոեմի ընթերցման դրծած ազատութիւնը հաստատող:

Արդէն աշակերտուհի միջնակարգ դպրոցի, երբեւ հայ գրականութեան պատմութեան դաս ունէինք Ահարոնեանը:

Մեր խստապահանջ ուսուցիչ, գրագէտ Թերնիկ Դէմիրճեանը պատգնելու համար պէտք էր մանրամասն ճանաչել դասի հեղինակը. կրկին ձեռք էի առել Ահարոնեանը: Ձմրան մի երեկոյ էր. դուրսը հով. երկու քոյր, իմ կրտսերը՝ սենեակում դաս էինք սովորում: Քոյրս գծագրութեամբ զբաղած՝ խնդրեց որ բարձրաձայն անեմ ընթերցումս:

Այդ միջոցին «Խեղճեր»էն կարդում էի «Աւարեան Լուսինը»:

Հանդէս Գիւղերը յարձակում են գործում հայ մշակների վրայ, քանդում են գութանի եզները, քշում–տանում են խաչերը, սպանելով դիմադրողները: Ու նրանց դիակներն անթաղ մնացել են դաշտում վիշերը չնաշխարհի եւ րոբինհիների կեր դառնալու համար:

Փախստական խաչնարած մի մանուկ դիւղը լուր է բերում: Սպանուածներէն մէկի մայրը, իր թոռնիկը վերցրած, որոշում է գաղտագողի դաշտ հասնել, իր սիրատուն զաւակի դիակը հողին յանձնելու համար:

Սպանուածի նշանածը, տանը դրացի, լսում է եղելութիւնը: Զըհամարձակելով բացէ ի բաց ընկերանալու իր նշանածի մօրը՝ գաղտագողի հետեւում է նրանց:

Ու նկարագրութիւնն այդ երթի:

Գիշեր. ամպածածուկ երկինք. մերթ ընդ մերթ ամպերի արանքէն երեւացող լուսնը, որ լուսաւորում է ամայի ճամբանները, եւ ու սարսափի մատնելով մութը ցանկացող գաղտնագնացներին:

Գիւղն ունի իր դիւահար–դիւթը, որ սոսկում է պատճառում մանկիկին: Իրենց թիկունքում մերթ լուռ, մերթ լուղ քայլերի ձայնը, երեւացող ու կորչող սուերը, փոքրիկի ահ ու սարսափը, թէ իրենց հետապնդում են կամ դիւղի թուրք պահակները, կամ դիւահարը...:

Տրո՛ւմ, տրո՛ւմ... Տրտիում է ընթերցողի սիրտը: Մէկ էլ քոյրս սարսափահար ճչաց եւ ուրի ցատկից անդուսպ լացի բռնուած:

Ի՞նչ է պատահել. քայլերի ձայն մեր դրան քով. իրականը խառնուած դրքի տրտիին՝ ցնցել էր քրոջս նեբաչխարհը:

Զէ՞ որ Ահարոնեանը նրան հանել էր իր իրական կացութենէն, կապելով նրան «Աւարեան լուսնի»ին:

Մի ընկերուհի էր մեզ մօտ եկողը:

— Ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ է լալիս քոյրդ:

— Ոչինչ. Ահարոնեան էինք կարդում:

Այսպէս, Ահարոնեանը տիրում է իր ընթերցողին, տանում է նրան իր ուզած տեղը, ներշնչում է նրան իր ուզած ապրումը: կենդանի խօսքով, թէ գրչով, նա մի կախարդ է, մի հմայող:

Զուրւմի երգի՞չ. այո՛. ամենէն ուժեղ Ահարոնեանն է մեզ ուել Բրքական յծի տակ, մարդկային արժանիքը կորցրած, նկուն անասունի պէս արցունքի հոլմում ուայրող Հայի կեանքը. բայց նա է

Համակ երազ է ու խոհ· իր մանկամարդ մուսաներն,
Որոնց խարտեաշ ծամերուն մէջ կը շողայ արշալոյսն՝
Մեղմ ճեմելով ըրթակերտ գաւիթներու շուրին տակ
Կ'երգեն լըռին ոյժն անոր երիտասարդ տարիքին:

Կ'երգեն անոր յորդահոս բլուարին թափն ու տարափն,
Երբ կը հասնէր յուզման ժամն ըմբոյգներու վազքին պէս·
Երբ ներսըդին բաց ծովու իրարանցում կար ու շաչ,
Երբ արիւնն իր կը վառէր խառնարանին բոցին պէս:

Այժմ լըռած է· լըռութի՛ւն իր մեհնութեան շուրջ անափ·
Թող լոկ շաչեն մայրիներն եւ երկինքներն թող գոռա՛ն·
Թող ջրվէժներն տըւայտին եւ թող տարրերքը վայեն,
Երբ իր հոգին կը մըճայ իր մտքին դէմ մեն մենակ:

Այժմ լըռած է· կը լուսնան հորիզոններն հայրենի·
Անտառներուն վերեւէն կ'անցնին ամպերն հոյլ առ հոյլ·
Երկնի մը տակ որ համակ խըրախճանք է գոյներու՝
Անոր հոգին կը լայնանայ վերյիշումի հեւքին մէջ: —

Երիվարներ անպախուրց կը վըրնջեն այգին մէջ·
Հայ գինուորներն կը բալեն մեր գետերուն ափն ի վեր·
Փոշեթաւալ օրուան մէջ կը հասնի ժամը մարտի·
Ու այս պահն է մահացման, հերոսացման եւ փառքի:

Ապա իր ձա՛յնն, բերդոզի որոտումն իր հեղեղոտ,
Որուն հըմայքն կ'առիւծնէ հայ բանակներն գօտեպինդ·
Ժայռերուն մէջ կը շրջին մահն ու պայթարն կողք կողքի,
Որոնց վըրայ բիչ յետոյ պիտ' հնչէ փողն յաղթութեան:

Ո՛վ աստուածներ, աստուածներ ուրախութեան եւ սիրոյ,
Տարածեցէ՛ք իր շուրջ այժմ զարնան մարգերն ու սիւեղբն,
Որոնց վըրայ թող շրջին հազած մետաքս պատմուճան՝
Այգին լոյսին պէս չբնաղ իր մանկամարդ մուսաներն:

Մլքանոյ — 20 *Յուլիս* 1946 ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ

1918ի սկիզբը Ա. Ահարոնեանի նախագահութեամբ Պոլիս մեկնած եւ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան նախագիծը մշակող Պատուիրակութիւնը՝ Ս. Երզնկեանի եկեղեցիին շրջաբակին մէջ.— *Ա. կարգ, ձախէն դէպի աջ՝ Գ. Խաչատեան, Զօր. Դերսիմեան, Ա. Ահարոնեան, Թուրք պաշտօնեայ մը, Ալ. Խաչատեան, Գօշաբեան եւ Պունիաթեան: Բ. կարգ, մէյտ ձախէն դէպի աջ, երկու անծանօթութիւնները՝ Թուրք Թարգմաններ, երրորդը՝ Գեղապետ Շահպազեան, չորրորդը՝ Տէվկալ Ազատալեան, հարիւրապետ Մխիթարեան եւ Սուրհանդակ Լիսիցեան (ապանուած Փետրուար. ապստամբութեան օրերուն):*

ԱԻԵՏԻՍ ՇԱՀԱՐՈՆԵՑՆ

Թովեց էրնարն իր այնման որ Ան լոկ երգ է հիմայ.
Իրեն կու գան մերք այցի իր ներշնչումն ու խոհերն,
Որոնց խորէն քօքուելով թեւերն իրենց ադաջրի՝
Կ'անցնին իր մեծ հերքութեան թաւշամարմին թռչուններն:

Հիմայ սիրտն իր կ'ադկայծի հրդեհման մէջ եւ աստղի,
Ուր կը խուժեն Սեւանայ լեռներուն հովն ու ամպերն,
Ուր կը լսուին Արաբոի մրմունջներն հեւ ի հեւ,
Երբ մրրիկն է շարժման մէջ ընդդէմ երկնի եւ երկրի:

Ցոյսին նրման որ չունի ոչ գերեզման եւ ոչ խաչ,
Անոր խոհերն կը յածին աշխարհներու վրայ լուրթ.
Իր շուրջ անծայր լռութիւն, որուն խորքին ձեռ մ'անվերջ
Կը տարտղնէ ծաղիկներն գեղեցկութեան եւ կեանքին:

Համակ երազ է ու խոհ· իր մանկամարդ մուսաներն,
Որոնց խարտեաշ ծամերուն մէջ կը շողայ արշալոյսն՝
Մեղմ ճեմելով ըրթակերտ գաւիթներու շուրին տակ
Կ'երգեն լըռին ոյժն անոր երիտասարդ տարիքին:

Կ'երգեն անոր յորդահոս բլուարին թափն ու տարափն,
Երբ կը հասնէր յուզման ժամն ըմբոյգներու վազքին պէս·
Երբ ճերսըդին բաց ծովու իրարանցում կար ու շաչ,
Երբ արիւնն իր կը վառէր խառնաբաւին բոցին պէս:

Այժմ լըռած է· լըռութի՛ւն իր մեհնութեան շուրջ անափ·
Թող լոկ շաչեն մայրիներն եւ երկինքներն թող գոռա՛ն·
Թող ջրվէժներն տըւայտին եւ թող տարերքը վայեն,
Երբ իր հոգին կը մըճայ իր մտքին դէմ մեն մենակ:

Այժմ լըռած է· կը լուսնան հորիզոններն հայրենի·
Անտառներուն վերեւէն կ'անցնին ամպերն հոյլ առ հոյլ·
Երկնի մը տակ որ համակ խըրախճանք է գոյներու՝
Անոր հոգին կը լայնայ վերյիշումի հեւքին մէջ: —

Երիվարներ անպախուրց կը վըրնջեն այգին մէջ·
Հայ գինուորներն կը բալեն մեր գետերուն ափն ի վեր·
Փոշեթաւալ օրուան մէջ կը հասնի ժամը մարտի·
Ու այս պահն է մահացման, հերոսացման եւ փառքի:

Ասպա իր ձա՛յնն, բերդոզի որոտումն իր հեղեղոտ,
Որուն հըմայքն կ'առիւծնէ հայ բանակներն գօտեպինդ·
Ժայռերուն մէջ կը շրջին մահն ու պայքարն կողք կողքի,
Որոնց վըրայ բիչ յետոյ պիտ' հնչէ փողն յաղթութեան:

Ո՛վ աստուածներ, աստուածներ ուրախութեան եւ սիրոյ,
Տարածեցէ՛ք իր շուրջ այժմ զարնան մարգերն ու սիւեռներն,
Որոնց վըրայ թող շրջին հազած մետաքս պատմուճան՝
Այգին լոյսին պէս չբնաղ իր մանկամարդ մուսաներն:

Մխանոյ — 20 *Յուլիս* 1946 ԱՐԱՄԱՑԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ

ՎԵՐՋԱԼՈՒՍԱՅԻՆ

Արե՛ւ, կեցի՛ր... կեցո՛ւր նժոյգներդ հրեղէն, որոնց ոսկեզօծ կրունկներուն տակ, երկիրը կը խայտայ շնորհապարտ ու երկինքը ոսկեփայլ բաշերէն կախուած, ծափ կը զարնէ հիացիկ: Պահը աստուածօրէն դոհարանական է, ուր աղջ բնութիւնը կը խոնարհի երախտայայտ, ոսկեման քայլերուդ առջեւ: Մաղիկները, փչերուդ պլլուած, կը բուրվառեն մուշկ ու յամրար: Հեզասահ առուն իր պզտիկ սահմանափակ հայելիին մէջ քու հսկայ եւ անպարփակ պատկերդ կուրծքին սեղմած, կը համբուրէ կրկին ու կրկին, մեկնումէդ առաջ: Հորիզոնին վրայ, երկինքն ու երկիրը իրենց վարդարոյր շրթները միացուցած, կը թափեն օրհներգութիւն մը համատարած: Ու լեռնէրը իրենց բոցաթեւ բազուկները երկարած, կը վազեն հեռուէդ:

Բայց, հեռո՛ւն, թանձրահոմ, մռայլ ամպ մըն է չոքեր, ոսկի արեւի մը վրայ, անիծուած վարագոյրի մը նման, որուն տակ, հողը կը տքայ, ջուրը՝ լացի բոյն մըն է ողբաձայն ու դէղնաւուն հասկերը՝ ժժդոյն մելրամոմներ, որ կ'ըսես, հիմայ պիտի մարին: Միջօրէէն ի վեր սեւ խաւարն է պատեր հոն: Ու ամպը չի՛ հեռանար, չի՛ հեռանար ամենեւին...:

Ո՛հ, դժբախտ «Դէղօի Արտը»ն է ան, ուր «Լուսթիւն»ը կը սպայ անդամալոյծ: «Արագիլները» կը ննջեն թեւածալ: «Եղջերափողը» ճակատագրական անէծքի մը դէմ փչրուած, կը կողկողի եղերաձայն: Եւ «Արցունքի Հովիտը» ցամքեր է կաթուածահար:

Անոր տէրը կա՛յ ու չկա՛յ...: Զկա՛յ մարդը խօսուն, չկա՛յ մարդը կանգուն, ոտքի վրայ: Անոր բազուկները՝ թեւատ, միտքը՝ ուշակորոյս, ու բահն ու բրիչը դուլցած, ժանգոտած, կը հեծեծեն մառախուղին տակ:

Բայց կա՛յ ու կ'ապրի տակաւին, գերմարդը ոգեղինացած, բանատեղծի եւ դրագէտի ազամանդակուռ պատմուճանը ուսին, կը ցցուի դէմս, անցեալին ծաղկեննկար վարագոյրին եռեւէն: Փառքի եւ վշտի երգիչը բազմաքնար, որ իր ցեղին փառապսակներն ու փշապսակները թուելէ ետք, կրկնե՛ց ու կրկնե՛ց փառաղոչ· «Քարքա՞նք քեզ»: Պատգամախօսը աստուածարեալ՝ որ Ս. Մեսրոպի երեսունեւուրթ աստուածներուն հետ եկա՛ւ, նոտա՛ւ կոչունքի, չեփորելով նոր սեբունդին անընդհատ·

— Ա՛հ, վա՛ռ պահեցէ՛ք յիշատակը նրանց, որոնք մեր Գիրն ու Բանը պարզարեցին ու անցան: Սիրեցէ՛ք նրանց, որ պիտի գա՛ն... պիտի գա՛ն...:

Ահա՛, ևկած են անոնք, գանգուածօրէն, մեծ ու պզտիկ, ամբողջովին եւ լրիւ իր հզիննակին վերադարձնելու «Քարքանք քեզ»ը, աւելի՛ ուժգին, աւելի՛ հոդեւին ու երախտայայտ: «Պաշտանք քեզ»...:

Կը բաւէ՛, արե՛ւ, անցի՛ր հիմայ, ու անցո՛ւր նժոյգներդ հրեղէն, բայց, ամէնօրեայ վերջալոյսի անցքիդ վրայ, այդ անիծապարտ ամպէն, քանի մը կաթիլ հոսեցո՛ւր «Դէղօի Արտ»ին վրայ, որուն ութսունամեայ, տարագիր նահապետը այսօր կա՛յ, վազը չկա՛յ թե-

բեւս... : Մէջերկրականը չանցած, յարդանքի պլխահակ ողջոյն մը տուր Պօմոնի բարձունքին, ուր Աստուած մը կը շնչէ կիսամեռ, ճիշդ, ահեղերգական ուղիղ վրայ ցրուած ուրիշ Արեւնեղու տալիք ողջոյնի նման ամպարպիճ ու չուսաթեւ:

Բայց ի՞նչ կ'ըսեմ... մի՞թէ աստուածները կը մեռնին, ինչպէս Արամազդը Հայ Գրականութեան — Ալեխս Ահարոնեան:

Մարսէյլ, 17 Յուլիս 1946 ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐԱՆՆԱՆ

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՆԿԱՐԻՆ

Նկարիդ առջեւ, նայուածքիդ դէմ, ամբողջ նահատակ ցեղս տառապիր, նկեր է այսօր ծունր դնելու, իր ցաւի երդչին յարդանքը տալու:

Նկարդ՝ համակ ցեղիս արձագանգ:

Նայուածքդ ազու, դիւթիչ է ինչպէս հպարտ Մասիսն ու Արաքսը վէս:

Նայուածքդ խօսուն, պատմիչն է Հայուն հին-հին վտանգներուն անզարմ թաղուելուն:

Նայուածքդ խոհուն, յուշտ պրպտուն, կերակուր՝ ցեղիս ողին աննկուն:

Նայուածքդ ծիծաղկոտ, Ցոյսի առաջնորդ, սա՛ ճամբանիշդն մեր կեանքին վրայ:

Նայուածքդ տխրանոյշ, մերթ լմրոտացման, մեզի ցոյց կու տայ Հայը իրական:

Նկարիդ առջեւ հիացիկ, լուիկ, աղօթքդի մը կերմեռանդ սիրով, ցեղս տարապիր ուխտի է նկեր, հոգին ու սիրտը յոյզով ու յոյսով՝ Քեզ ընծայ բերեր: Որովհետեւ ցեղս արդ Թախտաական, յիշելով բոզոքն իր կարմիր արեան, փառք տալով Կապոյտ Ցոյսի Երեւման, օրհնելով ոսկի սերմերն Հայրենի, ոյին պատառանէշ եւ լմրոտացման Քո՛ւ մէջդ է տեսեր ու նկարդ կերտեր:

Ու Քեզ իր ծոցին հարազատ, անկեղծ գուա՛ն է ճանչցեր:

Ու Քու եւ Ցեղիս երա՛ժդը Հզոր սա Եռագոյնով նկարդ է պատեր:

ԳԵՂԱՆ ՇԻՆԻԿԱՃԵԱՆ – ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ազէֆ, 11 Մայիս 1930

(Գրուած Ահարոնեանի գրական յոբելեանական հանդէսին օրը)

ՍԻՐՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿԸ

... վասնզի ես ինձ այնպէս միրեցի,
ինչպէս գառակը իր մօրը ժպիտը, ծաղիկն
արեւի ցոլքը, եղնիկն անտառի թաւուտը:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Աւելի պահակատ ու վանք, աւելի հզօր ու հարազատ բացատրութիւն չի կրնար ըլլալ արտայայտելու համար մարդկային սէրը Հայրենիքի հանդէպ, որով ան խանդավառեց ու դիմավարեց սերունդներ, տասնամեակներ ու անհուն պայքարներու անձնուրաց եւ արեւոտ ոգորումներու աստուածային խմասը: Նեբընչելով մշտնջան յաղթանակին դիմադրութիւնն ու յաւերժականութիւնը:

Պատանեկան տարիներուս ճանչցայ Մեծ Երգիչը: Կարդացի «Պատուհան Ճանապարհին»ը: Եւ հոգիս մկրտուեցաւ անոր բոցաշունչ պրականութեան լուսնդէն աւազանին մէջ: Հայրենիք եւ Ազատութիւն: Այս նուիրական զազափարին ճամբուն վրայ ողջակիզուեցան անոնք — նուիրուածները — որոնք մեծ սիրոյն զոհ ըլլալու արքայան ու պատնայլին վիճակը ունեցան:

— Գնդջուկ Հայրէն, — կնոջական չնորհէ դուրկ: Անպատուղ, անպտուկ պատուռ: Աչխարհի վայելքներէն անմասն: Միս-մինակ: Ցաւերէ անհնական պատկին բաժնեկիցը կ'ըլլայ, իր կեանքը տալով Ազատութեան դինուորին, — սարերի ասլանին:

— Պտկիկ դունատ տղայ մը, փողոցներու արկածախնդիր ու չար վատրիկը կը ծաղայէ տուրը դարձին: Կուրծքին վրայ կը պահէ խմբապրմանները դիրերը ու կը փոխանակէ գանոնք թշնամիի կրակին տակ. կ'ինայ պարտականութեան համբուն՝ զոհարերութեան սեղանին վրայ, սիրտը ծակող գնդակով մը:

— Անձնասէր, անտարբեր երիտասարդ մը, — Հայրօն — հակառակը Հայդուկին՝ որ փոթորիկ է ձգեր, առօրեայ խաղաղ կեանքն է աւերմածներ: Ինքն իր մէջ ամփոփուած, չէզոքացած, զոհ է իր կենցաղին: Երկար չի տեւեր սակայն: Իրիկուն մը, դաշտէն վերադարձին՝ թաւրիծ պահականոցէն սոսկալի ձայն մը կը լսէ ... : Եւ գոչիւնները ձեռքէն կ'ինան մը կը փախչի արտաճմլիկ ճիչով մը՝ «ախպէ՛ր, ազատէ՛ դիս»: Քայլը՝ Նապօն է ... : Եղրայրը կը դղրդի: Աչքերը կը մթնեն ... Այդ դիչերն իսկ կը ձգէ հղներ ու արտ: Տուն ու երդիք: Կը մեկնի միանալու Հայդուկային խումբերուն: Իր արիւնովն իսկ վրիժառու կ'ըլլայ Նապօնները, հայ կոյսերու պատիւին ... :

Բոլոր ըմբոստ ու ազատասէր ազգերու յեղափոխական պատմութեան տարիներ կը սպայ սեւ մատնութիւնը: Մանկահասակ աղջնակ մը — Սոխին է — որ սարսռալով կը յայտնէ ոճիրը.

— Էն մարդերը ... էն օրը ... սիպկր Դաւիթին է մատնել ... Ձեր թխմորը արիւնոտ է ... հարամ է ... :

Ինչ ահեղ դատաստան: Գիւղը նոդկանքով, անէծքով մերժեր է անով հայ թխել... արիւնո՞ւ է...: Տարաբախտ Նարկիզը հառաչում կ'ընէ: Մինչ վրէժխնդրութեան արդար պողպատը արդէն դիպաւոր ձգեր է մատնիչը: Կինը՝ դաւադիրը հետ առած՝ ամէն լուսարացի ժամ կ'ներթայ: Ծնկաչոք՝ աղօթքով, ապաշաւով դիմելիւն կը հայցէ: Որ ներողն Աստուած վերջնակ ահաւոր նզովքը իր տունին, իր օճախին վրայէն: Եւ թողութիւն շնորհէ որդւոց որդի...:

Սխրալի են պատկերները: Մին միւսէն հոյակապ: Մին միւսէն ողբերգական: Մին միւսէն ընդվզեցուցիչ: Եւ ապրուած իրողութիւններ: Մեծ սիրոյն չաս մեծ դոհ է հարկաւոր: Ուստի ան, ուր բանաստեղծը կը մատնանշէ դերերը: Կը դասաւորէ ներքակները: Ամէն սեռէ, տարիքէ ու դասակարգէ: — Թողովուրդի պատկերը — ինչպէս Բաֆֆիի հերոսները:

Եւ այս երկու տիտաններու դրականութեան անչէջ հուրը կերաւեց, թրծեց սերունդները: Եւ կատարելագործեց... աքանչելին հայդուկը: Որ փչրեց ճակատագրի ժանդատած չղթաները: Եւ կուրծքին սեղմեց պողպատը մահացու դէն ու զարկով: Հայդուկը — վիշապաղուն — կայծակներու մանչիմ: Որ ճակատ բանեց Կարմիր Սուլթանի հայաջինջ բանակալութեան դէմ: Օրհասական պայքար՝ որ տեւեց տարիներ, տարիներ...

Հաղիւ մարդասպան թագակիրը զահազուրկ, Հայը կը յուսար նոր կարգերու մէջ գտնել խաղաղութիւն, ու կապրիլ հայրենի հողին ու վերաշինութեան: Կը հնչէ ահազանգը Մեծ Եղեռնին: Այս անգամ ընաջնջումի վերջնական եւ ոճրածին ծրագրով: Մելիոնաւոր Հայ ցեղը կ'անհետուէր, կը խորտակուէր: Հայոց աշխարհը արեան ծով: Ամէն մէկ հայկական երդիք անթաղ դիակներով փլատակ: Այդ բիւր անգամ դլխատուած ժողովուրդի ծոցէն՝ իրրեւ հրաշք՝ ծնան հերոսամարտերը, Եղեսիան պանծալի, Վասպուրականը հպարտ, Շապին Գարահիսարը վրիժառու եւ ուրիշներ...:

Հերոսապատումը, սակայն, չվերջացաւ մահուան յաղթանակով: Մեռնողը արթուն էին: Հրամանը չերկմիներէն կու գար: Հայրենի հողի ընդերքէն: Եւ Մայիսի ծաղկազեղ օր մը, ան՝ իրրեւ մէկ անձ, կանգնեցաւ դարաւոր թշնամիին դէմ, որ վաւօրէն, վայրագօրէն աւերել, մոխրացնել կ'ուզէր Արմէն ցեղին վերջին հանդրուանը: Եւ անհաւատալի ուժերով կռուեցաւ, երեք օրէն, ինչպէս հրաշափառ Ցարութիւն՝ սուղծեց Մարզպատպատի, Դարաքիլիսէի, Բաշ Ապարանի յաղթական ճակատամարտերը:

Մեծ եղաւ զարհուրանքը թշնամիին եւ չչմեցուցիչ... Հինգ դարերու սարկաւագինէն յետոյ Հայը Աղտաութեան լոյսը ողջունեց եւ իր քաղցր Հայաստանը: Որուն զաւակները նոյն ոգիով տակաւին երկրաւոր աշխարհասատան պատերազմին՝ իրենց յաղթականդ դնացքով՝ հերոսի տիտղոսներով պատուեցան:

Փա՞ռք երգիչներուն: Փա՞ռք սերունդներուն:

Տարիներէ ի վեր անկողնին գամուած՝ իր տառապանքին դիտակցութեամբը հնհատակ՝ լսած է Մեծ Երգիչը, որուն Սէրը պիտի մը-

նայ իրրեւ պերմարդկային արտայայտութիւն՝ Հայրենիքի եւ Ազատութեան արիւնոտ ճամբուն վրայ: Սերունդները պիտի խանդավառուին, եւ որպէս ուխտաւորները, պիտի կրկնեն՝ անպլպլայլ հաւատքով՝ անոր Սիրոյ Հանգանակը···:

«Վառնդի ես քեզ այնպէս սիրեցի, ինչպէս պաւակը իր մօրը ժըպիտը, ծագիկն արեւի ցոլքը, եղնիկը անտառի թաւուրը: Վառնդի քեզ պիտի սիրեցի, իմ անուշ Հայրենիք»:

Վիէն, 25 Յուլիս 1946 ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ

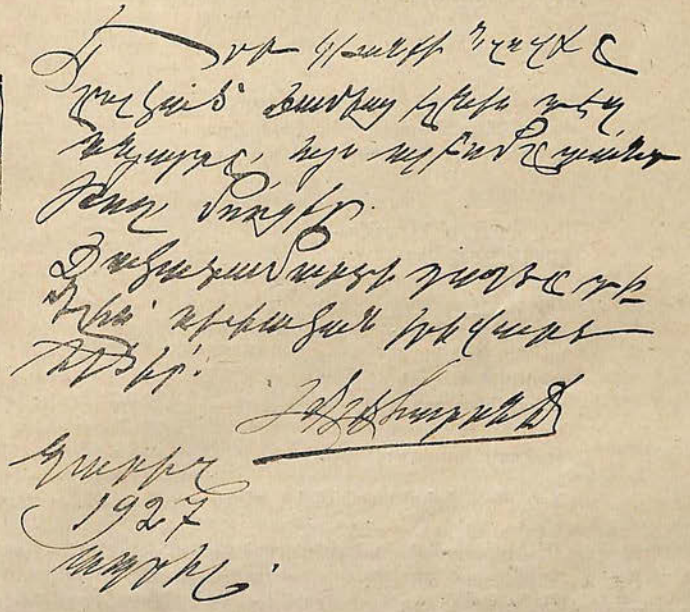

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐԸ
Գրական ալպոմէ մը արտագրուած
(Անտիպ)

* * *

Ա. ԱՀԱՐՈՆՆԱՆԻՆ

Ուզեցիր երգե՞լ, պօե՛տ,
ծիծաղը այգին,
դողը ցայգային մրմունջ սիւֆերուն,
դիւթանիւն անուն
լազուարջ լիճերուն...
Ուզեցիր երգե՞լ, պօե՛տ,
հէֆիաթն ալիշ
հասուն հասկերուն
եւ անարիշ
վայրի վարդերուն
փըթթումը թաւիշ:

Ե՞րգն էր անցած...

Ախտանիւներուն պատանիը հագար·
արցունիւն ու վիշտերն ըրիր ճեկտար
ու արնաթաթախ հեծկլտա՞նիւ դարձար:

Ուզեցիր վառի՞լ, պօե՛տ,
ըլլալ հուր անշէջ·
որպէս ծիրանի տարածել հոգիդ
մեր յաղթ լեռներու
կատարին ճիւնոտ·
հատնիլ կանչին մէջ
սըրինգին նապուկ
ու արբեցնալ լոկ
կարկաչովն անհոգ
ջըրերուն պաղուկ:

Նայիրեան երկրին արե՛ւն էր անցած...

Օ՛, վըտարանդի եւ հողմահպած
սրտերը յոգնած
օտար արեւի շողէն կը մրսին...
սէր հոգիիդ մէջ՝ դառնութեամբ օծուն,
թօշնեցան վարդերն երազանիւններուն
ու մեծցա՛ւ, մեծցա՛ւ կաթօտը դարձին:

Ուզեցիր մեռնի՞լ, պօե՛տ...

Փոթորկել հե՛ղ մ'ալ
եահիներ ճեխած
ճղճիմ խիղճերու
եւ ապա՝ հանգչիլ...

Վիճագէ՛ն ասպետ,
կանչով մը վերջին
նետեցիր, արբշիռ,
զերթ սիրոյ հրթիռ,
հոգիդ՝ աստղերուն...

Եւ ահա, յանկարծ,
մա՞հն ալ էր անցա՛ծ:

Պրիւքսէլ, Յուլիս 1946

ՀՈՒՐԻ ԻՓԷԿԵԱՆ

■

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԸ

Յայտնի հայդուկներէն Դաշնակցական Խէչօն, օր մը ըսած է ընկեր Ա. Ահարոնեանին. «Աւօ ջան, դուն Աստուած մըն ես...»: «Ինչպէ՞ս», — կը հարցնէ Ահարոնեանը — «Աստուա՞ծ, մի՛ հատ Աստուած կայ, էն էլ երկնքումն է»: «Այո՛, կը յարէ մեծ հայդուկը, այո՛, էն երկնքի Աստուածը մարդս հողից կ'առնէ, էլի նորից հողի կը վերածէ, իսկ դուն՝ հողից բուսած մարդուն կ'առնես, չունչ ու հոգի կու տաս, դայն կը չինես հատու: Իմացական զէնքերով, հայրենասիրական պատմուճան մը կը դնես անոր ուսերին, մէկ խօսքով՝ հասարակ, անբան, արհամարհելի մարդը կը դարձնես զերմարդ...»:

Ձախադանդութի՞ւն է մեծ հայդուկին արտայայտութիւնը: Դուչ է: Հիացումի բուռն տո՞ւրք: Թերեւս, բայց, իրօք, չա՛տ յայտնի ճշմարտութիւններ կան անոնց մէջ: Արդարեւ, եթէ Դաշնակցութեան հիմնադիր առաքեալները — Քրիստափոր, Զաւարեան, Ռոստոմ եւ ուրիշներ, հիմը դրին մեր նորագոյն պատմութեան զաղափարաբանին, վէմը հաստատեցին փոթորկոտ բայց վեհ «Գալոց»ի մը, ապա՛, Ա. Ահարոնեան եղաւ մեծագոյն զրօչակիրը և քարոզիչը այդ զաղափարաբանին: Դաշնակցական մտքերու տարածման ժողովրդականացման էն վաստակաւոր մշակն է Աւետիքը: Բազմութիւնները, յուզումով, կարօտով, խանդաղատանքով կարդացին զայն, անոր կրակէ խօսքերն էին որ թեւ եւ չունչ տուին իր «ասօրեայ»ին հետ հաշտուած հայ մարդուն, իր հոժկո՛ւռ, առնական ձայնն էր որ ոտքի հանեց բազմութիւնները: Սարուխաններէն քաջեր, վախկոտներէն հերոսներ, հասարակ մահկանացուներէն — մարդերէն — վերմարդ պատրաստեց: Մեր նորագոյն պատմութեան տիտաններէն — Արաբօնները, Ազրիւբ Սիւրմէները, Սեւ Քարեցի Սաքօնները, Սպաղանաց Մակարները, Անդրանիկները, Մուրատները, Հրայրներն ու Դէմոդ Զավուշները, Դրօները, Կայծակ Առաքելները, Դայլ Վահաններն ու դեռ հազա՛ր հազա՛ր տիտաններ — արի արանց նուիրուածներ, առանց չափազանցութեան իրենց հայրենասիրութենէն բան մը — գուցէ մեծագոյնը — կը պարտին Ա. Ահարոնեանի զրչին ու չունչին:

Անոր Խայը, Արիւնոտ Թթխմորը, Ցարգանք Բեզը, Սեւ Խաւարը

եւ դեռ հազար հազար հայրենասիրական տաղերն էին որ, ցասումի, յուզումի, արդար պայրոյթի, ըմբոստութեան կայծեր սերմանելին բազմութիւններու հոգիներուն մէջ: Թե՛ւ, չո՛ւնչ տուին յուսալքուածներուն: Ցո՛յս, լո՛յս, հաւա՛տք ներարկեցին Հայաստան աշխարհի բոլոր ծագերը: Անիկա դարձաւ հայ ժողովուրդի զուսանը, անոր ծով տառապանքին ճչմարի՛տ, հարազատ երգիչը կամ արտայայտիչը:

Բազմութիւնները երբ կարդային զայն, խորհրդաւոր փափաքներով «Ընկերութեան» հասցէն փնտռեցին, ուզեցին կամաւոր արձանագրուիլ այդ Ընկերութեան մէջ, ծառայել այդ «Ընկերութեան»: Այդ Ընկերութիւնը Դաշնակցութիւնն էր, որուն դպիրաչխարհն երիտասարդութիւնը յարգանքով կը ոտնկ ծերունի, Մեծ Դաշնակցականին ուխտնամակը: Ցառկանչական եւ ուշադրաւ երեւոյթ մը արդարեւ: Ըսել է մե՛ծ բանաստեղծին, մե՛ծ հայրենասէրին, մե՛ծ Դաշնակցականին չունչը նորերն ալ — այս պղտոտաներու վրայ հասակ նետողներն ալ — վարակեր է: Ըսել է անոր խօսքը կը յարատեւէ, ըսել է անոր ձայնը կը զօղանջէ նորածիլ հոգիներու մէջ եւս:

Երէկ Հայաստան աշխարհի խոնարհ բազմութիւնները Ա. Ահարոնեան կարդալով «Ընկերութեան» հասցէն կը փնտռէին, այսօր այս լուսացոյցուղ պղտոտաներուն վրայ հասակ նետողները «Նոր Սերունդ»ի դիրկը կը նետուին: Երէկ, դեռատի հայ մարդը երբ Ընկերութեան մաս կը կազմէր, դիակը թէ այդ Ընկերութիւնը իրմէն ի՞նչ կը պահանջէր, այսօր, պատանին եւ երիտասարդը երբ «Նոր Սերունդ»ին կու գան՝ դիտեն թէ ի՞նչ կը պահանջուի իրենցմէ:

Ա. Ահարոնեանի 80ամեակի հանդէսներուն, Լիոն, Վալանս, Վիէն, Սէն–Թ'Էթիէն, Սէն–Շամոն, Փոն տը Շէրիւ, Եւայլն, անոնք երիտասարդներուն ուղերձներով բանաճեւեր էին. «... Որքան ալ ծանր ըլլայ բեռը, որքան ալ տաժանելի ըլլայ դաւիթաբերը, ինչքան ալ ծանր ըլլայ զոհաբերութիւնը, «Նոր Սերունդ»ը հաւատարիմ հայ ժողովուրդի դաւին ու տառապանքին, իր մեծ, վեհերան ընկերոջ առջեւ պաշտամունքով ծնրադիր՝ կը խոստանայ հաստատ քայլերով քալել այն ուղիէն զոր գծած է Ա. Ահարոնեան ընդ որս եւ Դաշնակցութիւնը...»:

Սակից աւելի յստակ բացատրական մը կո՞յ Դաշնակցական Ահարոնեանի մասին ճչդումներ կատարելու համար: Ահարոնեանը, այսօր ութսունամեայ ծերունի, — վա՛ռ իր տարիներուն — իր ամբողջ կեանքի ընթացքին տեսաւ, ապրեցաւ մեր նորագոյն պատմութեան տժգոյն գնացող արարները: Անիկա ականատես եղաւ հայ ժողովուրդի տաժանելի մարտիրոսապրութեան, անոր վտանգի յուսարձակին — Մայիս 28ին — անկիւ տեսաւ տարադրութիւնը եւ օտար հողմոններու քմայքով կամարները: Անցաւ քալեց չատ մը տաք ու պաղ համրաններէ, տեսաւ չատ մը «տեղեւաքափ»եր, բայց միշտ մը–նաց հաստատուն, նոյն հայրենասէրը, մեծն Քրիստափորի ընտրեալ Դաշնակցականը եւ Դաշնակցական աշխարհը այսօր իր «Նոր Սերունդ»ին հետ վտանգով, հպարտութեամբ, անհո՛ւն խանդաղատանքով կը ոտնկ իր մեծ ընկերոջ 80ամեակը — իրեն արժանի տուրք մը:

Փա՛ռք, հազա՛ր օրհներգ իր 80 տարիներուն: Պատի՛ւ իր գրչին, պատի՛ւ իր ձայնին, պատի՛ւ իր վարակիչ չունչին: Հայոց աշխարհի հզօ՛ր, յարաչէնները կազդուրիչ խնամքը իր յոգնատանջ մարմնին...:

Լիոն, 13 Յուլիս 1946

ՄԻՍԱԿ ՄԻՐԶԷ

ՄԱՍԻՍԸ ԿԸ ԿԱՆՉԷ...

Արմենիա, Արմենիա,
Ո՛վ դու սիրգրի իմ բոլոր յոյսերի
Եւ բոլոր յոյզերի,
Ո՛վ իմ պաշտելի Արմենիա:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Ա՛ւետիս Ահարոնեա՞ն:

Դուն Արմենիայի տապանդաւոր երդիչն ու Մեծ Զաւակը:

Քու մեղրիկ աչուըներուդ մէջ պարփակուած է մեր սիրելի Արմենիան ու իր ազատասէր որդիքը:

Այն օրէն ի վեր, որ քու քնարիդ լարերը փրթան — անխնայ ըլլայ այդ օրը —, «Սեւ խաւարին ընկեր»ը գարձար: Ա՛հ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այդպէս եղաւ...:

1919ԷՆ 1920 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՓԱՐԻԶԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԷՆ ԽՈՒՄԲ ՄԸ, ԳԼԽԱՒՈՐՈՒԹԵԱՄԲ Հ. Հ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՒ. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ·

Ա· կարգ·— Ձախէն դէպի աջ՝ Բժշ· Մանուկեան, Աւ· Ահարոնեան, Դոկթ· Արմենակ Բարսեղեան, Բժշ· Նեվրուզ: Բ· կարգ·— (Միշտ ձախէն դէպի աջ) Լեւոն Շաւիթ, Փրոֆ· Ա· Խաչատրեան, (Էջ մը հեռուն) Արմէն Գարօ: Գ· կարգ·— Սիմէոն Յակոբեան, Ս· Սնապ, Արտ· Հանըմեան, Համօ Օհանջանեան, Մ· Համբարձումեան, Խ· Մաքիկեան:

Մատղաշ տարիքէդ մինչեւ վերջին այդ հարազէտ թուականը անդուլական քնարիդ վրայ երգեցիր անդադրում, «Հայոց Աչխարհ, Հայ ժողովուրդ» եւ, Ազատութի՛ւնը մեր Արմենիոյ, այնքա՛ն սիրով, այնքա՛ն չերմեռանդօրէն ու երկիւղածութեամբ:

Ո՛վ մարգարէ, նոր օրերու աւետքեալ, այլեւս պիտի չհնչէ՞ Քու աստուածային, Եւդոկեան Տաւիդդ, որուն ոսկի լարերուն ծայրերը ամբացուած էին մեր սրտերուն, ու ամէն անգամ, որ անոնք թրթռային, «ժաժք»ի կը բռնուէին մեր հոգիները:

Առաջին անգամ Քու քնարիդ վրայ Օրօրներ հնչեցին անո՛յշ, անո՛յշ ու քնքոյշ:

Մանուկը մեծցա՛ւ:

Երկրորդ անգամ Ազատութեան դո՛ռ ու բացալսա երգերը երգուեցան:

Մեծցած մանուկը ալեկոծուեցաւ ու Ազատութեան կերտիչ զորձիքները վիճակեց:

Երրորդ անգամ, մեր Հայրենիքին՝ պաշտելի Արմենիայիդ համար «Ազատութի՛ւն կամ Մա՛հ» սաղմոսեցիր:

Եւ ահա, Ազատութեան սիրով ալեկոծուածները նեռուեցան անհաւասար զուգաբերին մէջ...:

Ու օր մըն ալ, աւա՛ղ, բի՛ւր ափսոս, «Մինաս բարեաւ Մասիս Քո՛ն Մասիս» ըսելով տարագիր զարձար եւ, ուրիշ օր մըն ալ «Սեւ խաւարին խակական ընկերը...»:

Արդ, ո՛վ Արամազդ, Արմենիայի քանքարաւո՛ր ու մեծ Զաւակը, այսօր դարձեալ, նորէ՛ն, մեր հոգիները փոթորկելու, մեր սրտերուն մէջ թէժ կրակէդ կայծեր նետելու համար այս անորոշ ու ճակատագրական օրերուն, որքա՛ն պէտք ունինք Քեզի...:

Հայոց Աչխարհն ու Հայ ժողովուրդը Քու բոցաշունչ զրչին այնքա՛ն կարօտը կը զգան այս բախտորոշ օրերուն, ժաժքի բռնկելու համար իրենց սրտերը:

Քու հրաչո՛ւնչ ու զիւթիչ ճառերը պիտի չլսե՞նք այլեւս արդեօք:

«Ազատութեան Ճանապարհ»ը չվերջացած տակաւին մեր պանծալի Արմենիային համար, որուն է՛ն ուժեղ երգիչն էիր պայքարի, Դո՞ւն ալ կեսատ պիտի ձգես ու մեկնի՞ս...:

Ո՛րքան պիտի ուրախանայինք, հրճուէի՛նք, տարիներու այդ զըժբախտ լռութենէդ ետք պերճախօս լեզուդ քակուէ՛ր յանկարծ հրաշքով մը:

Բարձրացո՛ւր այդ արամազդեան զլուխդ ու դիտէ՛ անգամ մըն ալ մեղրանո՛յշ աչքերովդ հետո՛ւն, հետո՛ւն:

Տե՛ս, Մասիսն է որ կը կանչէ Քեզ, Հայոց Նահապետը, հսկա՛ն:

Ո՛ւնկն դի՛ր·

«— Իմ սիրելի՛ Որդեակ, ո՛վ իմ Արամազդ, ե՛կ, զարձի՛ր դէպի ինձ, երբ մօտենաս, երբ զագաթիս սպիտակը իր ճաճանչները ձգէ Քու յոդնած աչքերուդ ու հայրենաբազձ սրտիդ մէջ, նորէ՛ն, զարձեա՛լ, լեզուդ պիտի բացուի, անդուլական եւոդեան Տաւիդդ պիտի հնչէ՛, ու անոր աւինքնող, մեղրանո՛յշ, երբեմն զո՛ռ ու փոթորկոտ մեղեդիները կրկին պիտի տարածուին Հայոց Աչխարհին վրայ, մէկ ծայրէն միւսը...»:

Վիէն, 1 Օգոստոս 1946

Ն· ՇԻՆԱԿԱՆ

ԱԽԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Իր ծննդեան ութսունամեակին առթիւ)

Ակնունեին, վիտոչի բարձունքը, երբ խօսք կ'առնէր «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմէ աննման Գրիգոր Զոհրապին աջեւ, վայրկեան մը մոռցած Դաշնակցութեան հիմնադրին բոլոր արժանիքները, — հրապարակագիրը, յեղափոխականը, կազմակերպիչը — ոչինչ կը գտնէր խուսկիք՝ եթէ ոչ՝ միայն ու միայն քարոյական մեծութեան կարուսաը: Ներկայ տարուան սկիզբը, Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն ինծի վիճակուեցաւ քանի մը անգամ այցի երթալ Ահարոնեանին մօտ: Վերջին անգամ, երբ դուրս կու գայի բարձրագիր Պօմոնի իր բնակարանէն, վոզոյին անկիւնադարձը կատարելէ առաջ, հոգ, կրծնած ցանկապատի մը երկրուն ճիւղերուն, դլուխս դէպի Ահարոնեանին բնակարանը, նայուածքս անգամ մը եւս դրկելով իր տան ամբողջութիւնը եւ փոխադարձ պահ մը ես ալ մոռցած մեր ազգային վշտի երկչէն բոլոր արժանիքները, — դրագէտը, ուսուցիչը, հանսարը, քաղաքական դործիչը — ուրիշ բան չէի գտներ խուսկիք՝ եթէ ոչ՝ մնա՛ս բարով Պօմոն, մնաս բարո՛վ Ահարոնեան, մնաս բարո՛վ բարոյական մեծութիւն: Արդարեւ, Ահարոնեանին մօտ ալ դերակշռողը իր բոլոր կարողութիւններուն մէջէն եւ գերիվեր՝ բարոյական մեծութիւնն էր: Սկիզբէն իսկ կրնամ ըսել թէ Մարդակերտ մըն էր ան, եթէ կարելի է այս բառը դործածել իր բոլոր տարողութեանը մէջ: Զ. Եսայեան ըսաւ օր մը թէ՝ մեր մէջ համբաւներ կան, դրագէտներ, որոնց հետ եթէ մտերմանաս, երբ մարդը ճանչնաս մօտիկէն, այդ համբաւը կ'իջնէ կէս առ կէսի. բացառութիւն մըն է Ահարոնեանը. երբ կը մօտենաս այս խուխ Արամազդին՝ այդ չնորհը կը մեծնայ, կ'ուռճանայ եւ կը տիրապետէ էութիւնդ լիուլի: Ձիշդ կը գտնեմ Եսայեանին այս պատկերացումը: Իսկապէս, ամէն անոնք որ բախտն են ունեցած մօտիկէն վայելելու Ահարոնեանի բարոյական մեծութեան, բարոյական խոսքերուն եւ բարոյական համայքներուն արդիւնքները, անհնարին է որ մոռնան իր անձէն բնածին կերպով ծորդ այս կախարդիչ հրապոյրները: Անշուշտ բարոյականութիւնը պէտք չէ ունենալ չոր վարդապետական տուեալներով, այլ որպէս կեանք ստեղծող ազդակ մը իր մօտ: Այս հանդամանքով կը մտնեմ Ահարոնեանին նուիրելիք ներկայ ուսումնասիրութենէս ներս: Զէս առաջնորդողը, ոգեւորդը եւ, ինչո՛ւ չէ, նոյնիսկ դիմադրողը իր բարոյական արժանիքներն են որոնք դուրս կը բխին՝ բարձրերէն լծնող ոսկեհատակ ջրվէժի մը նման իր կեանքէն, քաղաքական խառն գործունէութենէն եւ հայութեան ոգին զգալի արիւթիւնն առաջնորդող իր դրականութենէն:

Ուրեմն Ահարոնեանին իմ առաջին այցս կու տայի ներկայ տարուան փետրուարի սկիզբը:

Մարտիրէն դէպի Պօհոն երկար է ճամբան ու ոլոր մոլոր։ Պահերուն տակէն առաջացմանս զուգընթաց նոյն մոլորութեամբ ալ յուշերս ինծի կը տանէին դէպի Եա, Պոլիս, դէպի իմ պատանեկութեանս տարիները ուր աքսորն ու ջարդերը պատանեներու մէջ հասած իրենց պաշտպանակէտին, մայրաքաղաքին մէջ ծուարած Հայերս օրէ օր կը սպասէինք մեր ճակատագրին։

Ընթերցասիրութիւնը այդ օրերուն էր արթնցած մէջս ու իմ առաջին պաշտպանի ձեւը անցուցած դերքերս կ'ըլլային «Մերիկի Սուրբը», «Ազատութեան Ճանապարհին»ը եւ Բաֆֆիի պրծնելը։ Ահարոնեանին նկարը իմ բարձս տակ պահուած թանկագին իրն էր, ու զոց դէմէն հոդ արտայայտած դէմքին, նայուածքին, մտերմութիւնքին կերպը։ Ու երջանիկ դիշեր մըն ալ թաղէ թաղ, տուներ տուն, պատուհանէ պատուհան տարածուեցաւ չշուք մը թէ՝ Ահարոնեան պատուիրակութեամբ մը եկած էր Պոլիս, որպէս Հայաստանի նորակազմ կառավարութեան ներկայացուցիչ, Թուրքիոյ հետ հաշուութեան դաշինք մը կնքելու։ Յաջորդ օրը տեղական մամուլին մէջ պաշտօնական յայտարարութիւն մըն ալ թէ՝ պատուիրակութիւնը լքած էր Թողաթէեան պանդոկը։ Անշուշտ կը դուշակէինք թէ չէնքը լըրտեսներու կողմէ ինչ ասիճան չերմացուորուած չրջազծի մը մէջ առնուած պիտի ըլլար։ Ու կեդրոնականի, Խայեանի աշակերտներէն մինչեւ վչտահար հայ մամիկներ հետեւներէն կը չրջապատէինք պանդոկին բոլորտիքը՝ ձեւով մը Ահարոնեանին «պաշտպանելու» դիմադիծը տեսնելու համար։ Հայ մտքին բոլոր չքեղութիւնները աքսորի մէջ սպանուած, մեզ այնպէս կը թուէր թէ միայն Ահարոնեանն էր մնացած, ու ատով մեր կարօտաթախին, հայրենասիրութեան, բաղձանքներուն միակ կեդրոնական զսպանակը ինք դարձած՝ յոյսի միակ պատնէշն էր, ուր չլացած իր պարտադրող տեսքին, Հայերս երբ քով քովի կուգայինք, ակնարկներով, պզտիկ փախուստներով կը հարցնէինք մէկըլըմէկու թէ՝ «տեսա՞ր դինքը»։

Կեանքիս անմոռանալի պատկերներէն մէկը մնաց ու պիտի մնայ՝ երբ 1918 Օգոստոս 15ին, Ասումածածնի օրը, Հայաստանի պատուիրակութիւնը իր ամբողջ կազմով Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ներս կը մտնէր։ Պատարագիչն էր Հոգելոյս Եղիշէ Արքեպիսկ. Դուրեանը։ Երբ Ահարոնեանը ներս մտաւ, յանկարծ եկեղեցին մէջ, գրիչս նը-կարագրելու անկարող ալեկոծում մը տեղի ունեցաւ։ Որպէս սուրբ խորհուրդին նշանակութիւնը մէկզմէկու փոխանցող «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ»ի արտայայտութիւն՝ բոլոր զլուխները ծռեցան խոնարհ, այդ նմանութեամբ ու այդ ակնածանքով խորանէն մինչեւ դուխի, միշտ փախուստի տարապին տակ բառ մը թռչնցաւ, մարդկային ամէնէն բարձրագիր հրճուանքը արտայայտող բառը թէ՝ «Ե-կա՛ե...»։ Ինծի համար այդ օրերուն հայ լեզուին մէջ չկար բառ մը եկաւի գեղեցկութեանը հաւասարող։ Մէկ կողմէն հոդ եկեղեցին մէջ խոնուած հաւատացեալներու դղացած հրճուանքը, Դուրեան Սրբ-ի ոսկեձիր քարոզը, մէս կողմէ ամէն չրմնելէ բարձրացող միահամուռ «Հաւատամք»ի բառերը մէջս առնգեցին երաժշտական մթնոլորտ մը որ անցեր եմ երկար տարիներու ընդմէջէն ու տակաւին այսօր, Պօհոնի զառիվերը բարձրացած պահուս կեանքի մէջ միայն մէկ անդամ դղացուող այդ երաժշտական չէյրը կը զարնէ զարձեալ

դպրութեանս ու այդ արամադրութեանը տակ կը մտնեմ Ահարոնեանի անհատին նեղս: Հո՛ն է ինքը, անհատին մէկ անկիւնը, մահճակալին մէջ կծկուած ու անշարժ: Երբեմնի իր նուրբ սուտերը կորսուած վերմակներուն ներքեւ՝ միայն գլուխը կը տեսնեմ, իր գեղեցիկ գլուխը հանդչեցուցած բարձին վրայ որ զարմացած ու մանուանդ անսարբեր՝ կը դիտէ կերպարանքս: Կը մօտենամ՝ կը համրուրեմ ձեռքը ու կը հարցնեմ, — Ձանչցա՞ք զիս, Պ. Ահարոնեան: Տիկ. Ն. Ահարոնեան կը մէջտեղ, անուն կու տայ, քանի մը պզտիկ մանրամասնութիւններ ալ՝ ատկայն հիւանդը միշտ անսարբեր ու անդիտակ իր վիճակին՝ երեսայր մը հետաքրքրութեամբ մեզ կը դիտէ:

Այդ պահուն մօտս են երիտասարդ բնկեր մը եւ Բժ. Սիլիհսարլեանը: Կը սկսինք ուրիշ խօսակցութիւն մը, քիչ մը հայկական պատէն, կարասէն ու Արտահանէն եւ քիչ մըն ալ ներպոպի պատրաստութիւններէն: Ցանկարծ տէրը կ'ուռնայ անսպասելին, ձիգ ձը կ'ընէ գլուխը քիչ մը բարձրացնելու եւ երկն յառուկ, մխայն իրե՛ն յատուկ երաժշտական «այո՛»ներովը կ'ուզէ հրճուանքը յայտնել ու կը սկսի անվերջանալի «այո՛, այո՛, այո՛, այո՛...»ներու շարքը: «Այո՛», «ո՛չ» եւ «վա՛յ, վա՛յ»- այս երեք բառերն են իր արտայայտութեան միջոցները: Կը հասկնայ, կը հետեւի բոլոր խօսուածներուն եւ ուշագրութեա՛մբ, ու ինչ որ հաճելի չէ իրեն, դէմքի ծամածռութեամբ մը կ'արտահայտէ իր դժգոհութիւնը: Տիկ. Նուարդ Ահարոնեանի եւ մեր միջեւ զանազան խօսակցութիւններ. յանկարծ կը նշմարեմ թէ արեւի ճառագայթ մը, ինկած իր աչքերուն վրեն՝ անհոգութիւնը կը նեղէ, ու անարտասուելէ իր դժգոհութիւնը: Տիկ. Նուարդ Ահարոնեանի եւ մեր միջեւ զանազան խօսակցութիւններ. յանկարծ կը նշմարեմ թէ արեւի ճառագայթ մը, ինկած իր աչքերուն վրեն՝ անհոգութիւնը կը նեղէ, ու անարտասուելէ իր դժգոհութիւնը: Տիկ. Նուարդ Ահարոնեան՝ վակէ՞մ փեղկը: Դարձեալ իր երաժշտական «այո՛»ները, «այո՛, այո՛, այո՛, այո՛...»:

Արդէն ժամէ մը աւելի է որ նստած հոդ՝ խօսակցութեանս ընթացքին միշտ կը դիտեմ Ահարոնեանը: Իսկ փոխադարձ ինքն ալ, կարծես անդիտակ իր վիճակին, ակնարկը սեւեռած կէտի մը, միշտ կը չափչփէ պարապը: Կը հարցնեմ Տիկ. Նուարդին թէ ինչպէ՞ս է իր ֆիզիքական վիճակը, լա՞ւ է՞, կը քնանա՞յ: — Ձիշդ երեխայի մը նման, որուբ ինչքան որ կ'ուզես, կ'ուտէ եւ կը քնանայ, ու երէ չպատահէր այս չարիքը, վստահ եմ թէ իր առոյգ կազմուածքի պիտի կրնար ապրիլ մինչեւ իր հարիւր տարեկանը, եւ ո՛վ դիտէ, գուցէ ալ կ'ապրի:

Վերստին կը մօտենամ հիւանդին. երկար կանգ առած կը դիտեմ գլուխը, դէմքն ու քովէն: Նո՛յն դեղնցիկ գլուխն է, պատանութեան Պօղոսյ Եկեղեցիին մէջ տեսածիս նման, եւ կամ բարձիս ներքեւ, էր երբեմն, պահուած նկարին չոր եւ նման: Մազերն են որոշ տեղեր սպիտակացեր եւ աչքերուն վրայ ալ իրենք տեսակ մը մշուշի նմանող քօղ: Իսկ ձեռքերը, հիացում առթելու առատման նուրբ եւ սպիտակ, ու մանաւանդ առանց փոքրիկ երակներու՝ վերստին կը տանիմ չրթներուս եւ կ'ըսեմ՝ «Մնաք բարո՛վ Պ. Ահարոնեան»: Կ'ուզէ պատասխանել. որոշ կմկմացումներէ վերջ կը ջանայ համապատասխանող նախադասութիւնը կազմել ու կ'ըսէ. «... Բ...արո՛վ»: — Ո՛չ, ո՛չ, չէ՛ւա, ըսէ՛ք երթաս բարո՛վ: Դարձեալ ձիգ մը ու այս անգամ՝ «...րթաս բարո՛վ»: Ո՛չ, կրկին չէ՛ւա, ըսէ՛ք երթաս բարո՛վ,

ու նոր լեզու ելած Երեխայի մը նման դանդաղ բայց զոհունակ ձեւով մը կը կրկնէ՝ «Ե՛...ր...թ...ա՛ս բառով»:

* * *

Քանի մը շաբաթ Նիսի ծովափը ալեքնէրուն պարը դիտելէ վերջ կ'իջնեմ վերատին Մարսէյլ ու իմ երկրորդ այցս կու տամ Ահարոնեաններուն:

Գարունը նոր է ծագկեր Մարսէյլի մէջ: Ամէն կողմ նշենիները վարդագոյն՝ իսկ սալբենիներն ալ սպիտակ ծաղիկներով ծանրաբեռնուած՝ պօմոնը քանամեայ աղջկան մը նման կը ժպտի: Զուարթութիւն, ժպիտ կայ նոյնպէս Ահարոնեանի սեմէն ներս: Այդ օրը կապոյտ Աչքի անդամուհիները միմոզաներով ծաղկազարդեր են դրան պէսին տունը: Տիկ. Ահարոնեան խոշոր եւ զոհունակ ժպիտով մը դիս կը դիմաւորէ պարակին դռնէն: Կը բռթբռանանք վեր: Անշուշտ առաջին հետաքրքրութիւնս կ'ըլլայ հիւանդը: — Լաւ է, այս պահուս կը մրափէ. կը դարթնէ ժամը չորսի առնուներ. արի ակո՛ւր մէնք խոսակցինք քիչ մը: Ու այսպէս գլուխ գլխի Տիկ. Նուարդին հետ կը քրքրէնք հինը՝ երբ յանկարծ քովէն, հիւանդին սենեակէն խլտոց մը, ի խորոց սրտի հառաչ մը: Տիկինը անմիջապէս կը ցատկէ տեղէն ու բոպիկ մը վերջ արցունքը իր աչքերուն վերադառնալով՝ — Բայց ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեցաւ: — Գնա՛ քովի սենեակը ու կը տեսնես թէ ինչ կայ: Սրտատրոփ կ'երթամ Ահարոնեանին մօտ ու կը տեսնեմ թէ իր դեղնցիկ գլուխը միշտ հանդչեցուցած բարձին՝ կ'արտասուէ: — Բայց ի՞նչ է պատճառը, ի՞նչ պատահեցաւ այսպէս: — Պատճա՞ռը, օ՛հ ոչինչ, վիսակցութիւնն է ակեր վերատին իր վրայ. այսպէս քանի մը ամիսը անգամ մը կը պատահի՝ ու կու լայ: Հոս Տիկ. Նուարդը ինծի կը պատմէ թէ իր ամուսնոյն լալը, իրենց կեանքի երկար տեւողութեան երբեք չէր տեսած, բայց նախընթաց երկու պարագաներէ: — Առաջինը 1919ի սկիզբն էր. Ահարոնեան իր պատուիրակութեամբը վերադարձած Պոլսէն՝ պէկոյց կու տար Հայաստանի Հանրապետութեան անդրանիկ խորհրդարանին մէջ: Խօսեցաւ անընդհատ վեց ժամ. նկարագրեց մանրամասնութիւնները թէ ինչպէս թրքահայ մտաւորականութեան ընտրանին խողխողած էին, թէ ինչպէս հարիւր հազարաւոր կիներ ու երախաներ Եփրատ ի վար գլորած՝ ամբողջ մէկ միլիոնոց բնակչութիւն մը ոչնչացուած էր եւ վերջաւորութեան՝ սրտառուչ հեկեկանքով մը ինկաւ թիկնաթոռին մէջ...: Իսկ իր երկրորդ լացը տեսայ Վենետիկ, երբ ուխտի կ'երթայինք Ալիշանի շիրիմին: Ներկայիս ալ այսպէս կու լայ՝ ինչպէս ըսի՝ երբ կը պատակի իր վիճակին:

Այդ օրը, առանց բառ մը կարենալ արտասանելու՝ դուրս կու գամ մեծատարածդ գրադէտին բնակարանէն:

Իմ առաջին այցիս, ինչպէս որ յուշեր դիս տարած էին մինչեւ պատանեկութիւնս, այս անգամ ալ Ահարոնեանին այս լացը դիս քաշեց փարիզ, երբեմնի փասիի իր յարկաբաժինը, ուր երեկոյ մը կը բարձրանայի՝ բռնած «Թան» թերթի այդ օրուան թիւը, որուն մէջ Քլէմանսոյի մահը կը գուժուէր: Երկրորդի թերթը Ահարոնեանին. առաւ զայն, կարդաց, ու իրեն յատուկ, այո՛, միայն իրեն յատուկ յուզումով մը բսաւ. «Օ՛հ, Քլէմանսօն, Ուիլսընը, Վէրսայլի Դաշ-

նպիերը, Հայաստանը, այս բոլորը այսպէս մեր ձեռքին մէջ էին ու չեմ գիտեր ինչպէս առաւօտ մըն ալ սահեցան ու գացին... բայց, բայց լաւ է որ լսեմ...»: Ու Ահարոնեան լսեց: Կը յիշեմ տարիներ առաջ նկարիչ Թէրլէմէզեանին կատարած մէկ այցը ուրիշ հանճարեղ հիւանդի մը՝ Կոմիտաս վարդապետին: Արուեստագէտը հագիւ Վարդապետին խուցէն ներս մտած՝ հիւանդը երեսը կը դարձնէ պատին ու ո՛չ մէկ բառ, բացարձակ լռութիւն մը: Թէրլէմէզեան ազաչանօք կը դիմէ իր երբեմնի հոգեղբօր ու կ'ըսէ.— Վարդապե՛տ, նայէ՛, «քէոթէնքէլէ»ն եկեր է, կ'երթամ Հայաստան, այլեւս երբեք դիրար չենք տեսներ, խօսէ՛, դոնէ բառ մը տո՛ւր ինծի: Կոմիտասէն ո՛չ մէկ պատասխան: — Վարդապե՛տ, ահա կէս ժամ է մօտդ եմ ու կ'սպասեմ կը պաղատիմ, նայէ՛ ինծի, խօսէ՛ հետս, ու եթէ որոշած ես բնաւ չխօսիլ, դոնէ երգ մը երգէ՛, վերջին անգամ ձայնդ առնեմ ու երթամ: Այս նախապատրաստական առջեւ Կոմիտաս վարդապետ ընկերկելով միայն մէկ անգամուան համար կը շարժէ շրթունքը ու կ'ըսէ.— Ես հիմա այլեւս ինծի համար, միայն ինծի՛ համար կ'երգեմ...: Ահարոնեանն ալ, այդ օրը Գէլմանոսկի մահուան լուրին առջեւ երբ լսեց՝ այդ լուռութիւնն է դարձեալ կը տանի հետը դերեզման, ու եթէ պատահէր հրաշքը եւ միայն մէկ անգամուան համար բացուէին իր շրթունքը, վստահ եմ թէ Կոմիտասին նման Ահարոնեանն ալ պիտի ըսէր.— Այժմ ես կը խօսիմ ինծի համար, միայն ինծի՛ համար...:

* * *

Ա. Ահարոնեան ծնած է 1866 յունուար 3ին Սրաբատի կողքին փոուած Սուրմալու գաւառին կեդրոնավայրը՝ Իգդիր գիւղաքաղաքին մօտիկ Իգդիրմաւա անուն պզտիկ, աննշան գիւղին մէջ: Իգդիրմաւա՛. անհաճոյ հնչականութեամբ անուն մը. այդ նմանութեամբ ահա ուրիշ անճոռնի անուն մըն ալ, Փայաչուկը, ուր ծնաւ հանճարեղ Րաֆֆին: Երբեմն անուններ կան որոնց հնչականութիւնը տգեղ է, ոչ եւրաժշտական, սակայն առանձ տարիներու ընթացքին կը վերածուին ժողովուրդի մը ամէնէն նուիրական բառերուն: Հայոց ժամանակակից մտաւորականութեան մէջ ալ Փայաչուկն ու Իգդիրմաւան գարձան նուիրական անուններ, քանի որ այդ վայրերէն ծնունդ առին Ահարոնեան մը եւ Րաֆֆի մը:

Տունը ուր ծնաւ եւ մանկութիւնը անցուց Ահարոնեան, հոդածէսի, բոլորակ բնակարան մըն էր, առանց պատուհանի: Միայն տան երդիքն էր բաց՝ ուրկէ ներս կը մտնէր մաքուր օդն եւ ուրկէ դուրս կ'ելլէին ներքին ծուխն ու մուխը: Օր մը, երբ Նարդունիին հետ մտան էինք Ահարոնեանին, նկարագրեց այդ նախնական բնակարանը. բաւ թէ ծայրայեղ թշուառութեան մէջ տապլտկող ընտանիք մըն էին — հայրը գործին էր —, թէ տունը խոնաւութեան մէջ ընկղմած՝ անձրեւին ջուրը վար կ'իջնէր երդիքէն: Վերջապէս տգեղ էր ան իր կառուցուածքովը, բայց Ահարոնեան, իրեն յատուկ ամէն նիւթ դեղեցկացնելու չնորհովը աւելցուց.— այո՛, մեր տունը անհաճոյ էր, բայց սուրբ էր ասիկա՝ քանի որ իր բոլորակ ձեւովը ճիշդ ու ճիշդ հայկական եկեղեցիներուն վրայ թաղած գմբէթի մը երեւոյթն ունէր:

Իր մայրը ամուսնացած էր երկու անգամ: Առաջինը հայդուկ

դարձած՝ մեկնած էր Թրքահայաստան ու այլևս չէր վերադարձած։ Տարիներու դուր ապասումէ մը հոգը անբախտ կինը դիմած էր վհրատմուռնութեան։ Ահարոնեան, դարձեալ, օր մը ակնարկելով իր հօր՝ մեզի կ'ըսէր թէ սիրած էր աւելի իրեն անծանօթ այդ «առաջին հայր»ը, քանի որ պատած եւ գոհարերուած էր նուիրական գաղափարի մը ուխտին։ Փոքրիկն Ահարոնեան չատ ուժգին ապրեցութիւններ կրած էր իր մօրմէն։ Իմ Գիրքը անուն հատորին մէջ տեղ մը կ'ըսէ. «Մայրս ինձ գրպէտ դարձրեց։ Մայրս բերից մեր տուն հերոսականն ու վսեմը։ Նա մեր աչխարհի դուրսումը երդից ինձ, եւ չքնաղ ու կախարդական հերոսապատումի երազական վիրքը բացից իմ առջեւ»։

Իպդիրմաւայի մէջ իր նախնական կրթութիւնը ստանալէ ետքը, կը ղրկուի Գէորգեան ճեմարանը, ուսկից 1885 թուականին չրջանաւարտ կ'ելլէ եւ կը հաստատուի իր ծննդավայրը՝ ուսուցչական պաչտօնով. ուրեմն 19 տարեկանէն սկսեալ Ահարոնեան արդէն կը ծառայէր հայ իրականութեան։ Իսկ 1887ին ալ «Մշակ»ի մէջ լոյս կը տեսնէին իր առաջին թղթակցութիւններն ու գրական յօդուածները, Պատ ըմ կաք, Փշուր ըմ խաց, Ցնծաք վուդուսի վերնագրերով։ Ի՞նչ էին ատոնց նիւթերը՝ եթէ ոչ ամբողջ հայոց աչխարհի ցաւն ու դարհուրանքը, պատկերացուած հուժկու ոճով մը եւ արուեստագէտի խառնուածքով։ Գարնան առաւօտ մը իջա՞ծ էք պարտէզ ու ձեզի պատահա՞ծ է հրաչքը. այսինքն թէ՝ վարդենիին վրայ օր մը առաջ հագիւ նչմարելի կոկոն մը, եւ յաջորդ օրը կը տեսնէք թէ հրաչագեղ վարդ մըն է բացուեր։ Ահարոնեանին մուտքն ալ մեր գրականութիւնէն ներս նմանեցաւ ճիշդ այս վարդ - հրաչքին. օր մը առաջ անծանօթ էր իր անունը եւ «Մշակ»ին մէջ հագիւ լոյս տեսած իր այս արձակ էջերը՝ ու արդէն Ահարոնեան անունը հանրածանօթ էր բոլորին։ Որպէսզի ուռճանար տպաղնդը եւ կազմաւորուէր՝ իրեն օժանդակողներ գտնուեցան, մասնաւորապէս Վաչէանցը, ու Ահարոնեան 1898ին անցաւ Եւրոպա՝ ուսանելու։ Մինչեւ 1903 թուականը նախ Լոզանի, եւ յետոյ Փարիզ, Սորպոնի մէջ հետեւեցաւ գրականութեան, պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան դասընթացքներուն։

Ճակատագրական եղաւ իր հանդիպումը Քրիստափորին հետ։ Ուրեմն նախ քան Եւրոպա անցնիլը, իրեն կը թելադրուի՝ հաստատուիլ Փրնեւի մէջ։ Բայց հոս մէկքերումով մը կարդանք բուն իսկ Ահարոնեանին տողերը. — «Քրիստափորը ծանօթանալով ինձ հետ, եւ իմանալով, որ չուտով Զուիցերիա եմ գնալու, յոյս յայտնեց, որ ես էլ կ'աչխատակցեմ Դրօշակին, երբ տեղ հասնիմ։ Ակնոցներուն վրայից նայեց այդ գունատ ու խորհրդաւոր մարդը ինձ խռովում էր։ Զգում էի որ արտաստմանում նա ինձ հանդիպած տալու չի։

— Փրնեւ գնա՛, ասաց կրկին նայելով ակնոցների վերից, Փրնեւ չատ յարմար է ուսանելու...։

Հատկացայ նպատակը. Դրօշակի խմբագրութիւնն ալ հեռու էր։ Եւ 1898 Յունիսին Զուիցերիա հասնելով փոխանակ Փրնեւի՝ Լոզան ընտրեցի։

Վախենում էի Քրիստափորից։

Անօգուտ զգուշութիւն։ Վաղուց յետոյ ինքս պիտի Լոզանից Փրնեւ գնայի Քրիստափորին տեսնելու՝ իր ձայնին հնչու հպատակ։ Արդարեւ հագիւ Փրնեւ հասած նոյն թուէն աչխանը, նա մի օր եկաւ Լո-

ՉՈՐՍ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ ՍԱՆ-ՌԷՄՈՅԻ ՄԷՋ

Ձախէն դէպի աջ·— Առաջինը՝ Լեռնականներու ներկայացուցիչը· Բ·ը՝ Ազետիս Ահարոնեան· Գ·ը՝ Ատրպէյճանի ներկայացուցիչ Թօփ-ճիպաշիէֆը· Դ·ը՝ Վրացիներու ներկայացուցիչ Կէկէչքորիի:

դան, պատւ. ինձ, երկար խօսեց, բացատրեց մեր հարցի վիճակը, մեր ժողովրդի կրած հոգեկան ծանր տագնապն ու բեկումը, հաւատան ամրապնդելու անհրաժեշտութիւնը: Խօսեց, համոզեց, հմայեց ինձ իր թաւ, ողբերգակ ձայնով եւ պարապուրնց փոքրիկ պատկերներ դրել Դրօշակի համար: Եւ առաջին իսկ պատկերի նկարը ինքը տուեց ինձ ու գնաց:

Գնաց եւ ես մնացի խորունկ մտածումի մէջ:

Դրօշակից ու Քրիստափորից չէի ազատուի, ապա ուսո՞ւմը...: Երկար խորհեցի, ճար չկար, պէտք էր անել ե՛ւ մէկը՝ եւ միւսը· Ինձ համար էր մերժել Քրիստափորին: Ոչ միայն նրանից ամաչում էի, այլ նոյն իսկ անբացատրելի, խորհրդաւոր վախ զգում: Հետաքրքրութիւն կար, նրա ձայնը երկար ժամանակ հնչում էր իմ ականջներում:

Եւ վճռապէս գրիչ ձեռք առայ իմ առաջին պատմուածքը պատրաստելու Դրօշակի համար: Գրեցի մի թափով, ոգեւորութեամբ, եւ այնպէս երջանիկ էի, որ կարող եմ այն մատուցանել Քրիստափորին: Ազատութեան ճանապարհին չարքի առաջին պատմուածքն էր: Անմիջապէս փոստին յանձնեցի՝ Դրօշակի հասցէով: Երկու օր կատղի, չարաթ ճաշից վերջ չսպասեցի ժրընեւ հէնց այնպէս զբօսանքի, բայց իրօք միմիայն Քրիստափորի կարծիքը լսելու իմ առաջին գեղարուեստական պատմուածքի մասին:

Ներս մտայ Դրօշակի խմբագրատունն՝ սրտի թրթիռով եւ կանգ առայ դրան առաջ: Քրիստափոր բարձրացրեց գլուխը սեղանից, ակնոցների վերից նայեց այն հմայիչ ժպիտով ու քաջալերութեամբ՝

— Հը, ասում էի ախր, որ դա իր գործն է. լազաթ ուեց նայը, դէ քշի՛ր այսուհետեւ:

Մնձադոյն գովեստն էր:

Մի գողտրիկ վարպետութեամբ, որ այնպէս սազում էր նրան, երկրից հասած սրատեսիկ կամ հերոսասպառում նամակները, ընկերների յիշողութիւնները, դիտմամբ գրկում էր ինձ կարդալուց, իբր թէ իմ հետաքրքրութեան համար, բայց իրօք ինձ դեղարուեստական երկերի նկատմամբ ուշադրութեամբ: Եւ ես քաղում էի այդ նկատները Ազատութեան ճանապարհին իմ պատկերների համար: Եւ ինչ որ գրեցի, ամբողջը Բրնստաֆորի բարձր, ազնուական ներշնչումով է եղած:

Առանց Բրնստաֆորի Ազատութեան ճանապարհին չէր գրուի»:

Ա.Հարոնեան հինգ տարի Եւրոպայի մէջ ուսանելէ ետքը կը վերադառնայ Կովկաս և կը մտնէ «Մուրճ»ի խմբագրութեան մէջ: Այդ հանդէսին մէջ է որ հրատարակած է Նիէեցարական գիւղը, Լուսինը եւ այլ երկարաշունչ աշխատութիւններ: Մուրճի գուրգնթաց կը սանձէ Ցառուջ, Ալիֆ, Զանկ, Թերթերու աշխատակցութիւնը: Իսկ 1907 թուականին ալ կը կոչուի Թիֆլիսի Ներսիսեան բարձրագոյն վարժարանին տնօրէնութեան գոր կը վարէ երկու տարի, մինչեւ 1909 թուականը եւ այդ տարիին ձերբակալուելով կը նետուի Մետախ բանտը՝ ուր մնաց ճիշդ երկու տարի: Ա.Հարոնեանի բանտարկութիւնը սարսեց հայ աշխարհը. սկսան ամէն կողմէ դիմումներ կատարուել ռուս կառավարութեան մօտ՝ խնդրելով անոր ազատ արձակումը: Պոլսոյ մէջ քառասունի մօտ մտաւորականներ Դուրեան Պատրիարքի առաջնորդութեամբ բողոքի ձայն բարձրացուցին: Այդ օրերուն է որ Վարուժան գրեց իր Պատգամաւորներս վերնագրով դոհար բանաստեղծութիւնը (Տեսնել ներկայ թիւին Ա. էջը): Բարոյական ճնշումներ ոչ մէկ դեր կը կատարէին, այդ պատճառաւ Կովկասի մէջ մեր եղբայրները քանի հազար րուպլի երաշխաւորագին վճարելով Ա.Հարոնեանը կ'ազատէին: Հայ վէմի երդիչը, ընկերակցութեամբ Խաժակի եւ Ա.Ե. Խահակեանի կ'անցնէր Թրքահայաստան եւ Պոլսոյ ճամբով կ'ուղեւորուէր դէպի Եւրոպա: Այդ օրերուն Պոլսոյ «Ազատամարտ» օրաթերթին մէջ լոյս տեսան երագներիս Աշխարհը խորագրով բանաստեղծութիւնները:

Ա.Հարոնեան Եւրոպայի մէջ մնաց հինգ տարի: 1917ին դինքը կը դանենք Թիֆլիսի մէջ, որպէս նախապահ Հայ Ազգային Խորհուրդին: Իսկ 1918ին ալ Կ. Պոլիս, բանագնաց Թուրքիոյ հետ հաշտութեան դաշնագիրը մշակող:

Այդ դուլումի օրերուն Պոլսէն կրած իր տպաւորութիւնները ամփոփած է Հայրենիքիս համար անուն մատեանի մը մէջ: Համակ հեկեկանք է այս գիրքը եւ վեհերգութիւն: Մանաւանդ այս գործին մէջ կ'արտացոլայ Ա.Հարոնեանի գրականութեան տիրական նկարագիրը կազմող հակընդդէմ դպացումներու չարաչարումը: Կը գրէ ան. «Պոլիս եմ գնում. հրա՜շք է այս. գնում եմ մեծ եղեռնի քաղաքը···: Երեսուն տարեայ պայքարից յետոյ հոգիս՝ անյագին, կամքս՝ երկաթ, հաւատս՝ կրանիթ, որպէս իմ ցեղը, գնում եմ բաց ճակատով թշնամուն դուռը բախելու:

... Ահա գնում եմ հնազանդ. եւ առաջին անգամ իմ կեանքում դանդաղ ունիմ քեզնից, հայ ժողովուրդ, այս դաժան, աչս անողորմ առաքելութեան համար որ իմ մաշած ուսերին դրիր:

... Եւ այս ծանր խաչիդ համար, որի տակ իմ յոգնած մկրքն է կռացել, առաջին անգամ իմ սրտիս մէջ չրթունքներս դանդաղ են մրմնջում խաւար դիշերին, անծայրածիր, վսեմորկոտ ծովին, որ անջրում եմ ու գնում հնազանդ...»:

Ահարոնեան հնազանդ գնաց մինչեւ ինքնախորտակում, ու ահա միայն հայ ժողովուրդն բարօրութեանը համար: Պահելով իր կենսագրութեան աւուրձանական գնացքը՝ Փարիզ հնք արդէն, 1920ի Օգոստոս ամիսը, խաղաղութեան վհատժողովին մէջ ուր Ահարոնեան, յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան կը ստորագրէ Սեւրի դաշնագիրը:

Օ՛հ, ինչքան արիւն եւ կիրք է պղտորած Ահարոնեանին այս 1920ի քաղաքական գործունէութեանը չուրջ: Պատա՞ս. ան բանասեղծ մըն է եղեր, ոչ դիւանագէտ, հետեւաբար անկարող խորհրդաժողովներէն ներս թափանցելու: Ու տակաւին ուրիշ դիտողութիւններ թէ՝ Հայկական Պատուիրակութիւնը չէ արժեցուցած իր դիրքը, քանի որ Վհատժողովին կը կանչուէր՝ երբ այդ օրուան երեք մեծերը պէտքը զգային անոր ներկայութեան: Վերջապէս իր «պզտիկ դաշնակից»ի հանդամանքով տեղեակ չէր կրցած ըլլալ ներքին հակընդդէմ դիւանագիտական խաղերուն: Եթէ այս բոլոր հարցերը մանրամասն քննքննենք՝ հատոր մը կը լեցուի: Միւս կողմէ, Ահարոնեանին կեանքը կը ներկայացնենք եւ չենք կրնար լուսթեամբ սահիլ հաշտութեան դաշնագրին եւ յարակից իրողութիւններու վրայէն:

Նախ ի՞նչ են սա «դիւանագիտութիւն» կոչուած արժանիքները: Պարզապէս խարկանք՝ եւ ուրիշ ոչինչ: Դիւանագէտ է ան, որ իր քաղաքական մարդանքներուն կապուած օժանդակ կինուորական ուժ եւ դաղտնի լրտեսութիւն մը ունի իր ձեռքին տակ եւ կրնայ դիմացի կողմին չարժուձեւները ճանչնալ: Վերջերս լոյս տեսած Փրանսերէն աշխատութիւն մը դասաւորելով միջազգային լրտեսութիւնը, տասը առաջնութիւնը կու տայ նախ Անգլիոյ, երկրորդը Խորհրդային իշխանութեան եւ երրորդն ալ Թուրքիոյ եւ յաջորդաբար՝ դանազան պետութեանց: Արդ, մենք երբեք պետական հաստկացողութեամբ չենք ունեցած այդ կազմակերպութիւնը: Մեր դիւանագիտութիւնը հիմնուած է առօրեայ լրագրական լուրերու վրայ. այսինքն այսինչ պետական գործիչին ճառէն եւ կամ այնինչ թերթին խմբագրականէն առաջնորդուած մեզի յաւուր համակիրներ եւ հակակիրներ, հայասէր եւ հակահայասէր պետութիւններ երեւակայած ենք: Այսպէս եղած է անցեալին՝ եւ պարագան նոյնն է ներկայ օրերուն մէջ ալ: Արդ, Ահարոնեան մը չէր կրնար միւս-միւնակը հրաշքներ գործել: Ինչպէս մեր օրերուն, 1920ին ալ մեծերուն մէջ հակամարտութիւնները հասած էրենց դադաթնակէտին՝ չէիր յուսակ ուղղութիւնները մր սրան կարենայինք մեր խէալները բերել եւ ներդաշնակել, դէմ մր սրան՝ առաջին ընդհ. պատերազմէն վերջ բոլոր փայլուն պետական գործիչներն ու դիւանագիտները դրեցին իրենց յուշերը: Յատկանշական են Քլէմանսոյի աշխատութիւնները որոնցմէ մէկուն մէջ ձեր վարքը ակնարկելով Վերսայլի դաշնագրին չուրջ բացուած մեքենայութեանց,

բառ առ բառ կ'ըսէ թէ՝ մէկ կողմս Յիսուսն էր նստած՝ այսինքն Ուիլսընը, իսկ միւս կողմս ալ Յուդան։ Լոյս Ճորճը։ Կարծեմ դժուար պատկերը բացատրիչ է լուսլի։ Ուրեմն Յուդա – Յիսուսական խաղաղութեան մէջէն պիտի կառուցանէինք Հայաստան մը։ Ի՞նչ կ'ընէին միւս երկրորդական պետութիւնները։ Եթէ մենք պզտիկ դաշնակից մըն էինք, կային անդին Սերպիան (ուսկից բռնկեցաւ համաշխարհային պատերազմը) եւ Լեհաստան՝ իր երեսունեւհինգ միլիոններով բնակչութեամբը։ Ոչինչ եւ ոչինչ։ անոնք ալ մէկդի նման կը հրաւիրուէին խորհրդաժողով՝ երբ պէտք եւնուէր իրենց ներկայութեան։ Եզրակացութի՞ւն։ Ահարոնեան եւ իրեն թիկունք Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը սուրբ համար հայ ժողովուրդին Անկախութիւն՝ զոհաբերելին իրենց ուժերուն, իրենց եռանդին, իրենց կազմակերպութեան գերագոյնը։ Ի զո՞ւր անցան այս աշխատանքները։ բայց չէ՞ որ Մորմրդ։ Հայաստանի ներկայ քարտուղարը, Գ. Յարութիւնեան, անխափանացնելով Ահարոնեաններու երբեմնի վաստակ ճիկերն ու Սէվրի դաշնագրին տակ գետնուած սորագրութիւն մը, «Փրավտա»ի էջերէն, կարս - Արտահանէն դատ այդ դաշնագրով մեզի խոստացուած Ուիլսընեան սահմաններն ալ կը պահանջէր։ Գոհ թաշխարհը ամբողջ սրտով անչուշտ Յարութիւնեաններուն հետ է, բայց Ահարոնեանի ծննդեան 80ամեակին առթիւ խոնարհինք իր գրական եւ քաղաքական անփոխարինելի բերքին առջեւ ու լսենք։ — Ազգը անմոռաց քու վաստակիդ հանդէպ՝ ուխտուհամեակդ կը դիմաւորէ պարծանքով եւ երախտագիտութեամբ։

1920ին վերջ Ահարոնեանը կը տեսնենք միշտ եւ ամէն տեղ հետաքրքրուած՝ հայկական դատի աշխատանքներուն, ըլլայ ատիկա Լոզան, Սան - Ռեմօ, Լոնտոն թէ Փարիզ։ Լորտ Քըրզընը երբ ժամանակաւորապէս կը թաղէր Թրքահայ դատը Ազգերու Դաշնակցութեան պատերին մէջ, բարեսիրտ դիւանագէտները հետաքրքրուած հայկական օճախ մը կ'ուզէին տեղեակ ու ապահով վայր մը մեզի՝ հարեւանցի Ամերիկայի կոչ դաշտավայրերն ու Ջիւներնի բերնով ալ ռուսական տափաստանները ցոյց կու տային։ Ահարոնեան, ինքնաբերաբար կերպով միշտ իր մէջէն ժայթքող բարոյական արժանիքներովը կրցաւ այդ դիւանագէտ բերանները մէկ նախադասութեամբ փակել՝ երբ Ֆ. Կոտարներու հետաքրքրութեամբ տեղեկացաւ տարեցան տրամաբանական եւ դիպուկ դարձուածքով մը բաւ թէ՝ ռուսական տափաստաններու մէջ մեռելներ չունինք։ մենք մեր հայրերուն կ'ուզենք կառուցանել մեր նախնեաց եւ նոր նահատակուած մեկ միլիոն սպանուածներու ոսկորներուն վրայ։

Տարիները կը սահէին եւ հայկական դաղթաշխարհն ալ հետզհետէ դիմագիծ կը փոխէր։ Հայութիւնը օտար երկիրներու տակ տունատեղ կը դառնար։ Ցաւալ կու գար նոր սերունդ մը որ դերծ էր հայկական դպրոցութենէն։ Քաղաքականին հետ այս սպիտակ ջարդին դէմ ալ պայքարելու աշխատանքը վերսին իննկաւ Ահարոնեաններու վրայ։ Բացուեցաւ միջնակարգ ճեմարան մը Պէյրութի մէջ, «Համազգայինի նախաձեռնութեամբ։ 1932ին Թրանսոայի մէջ եւս տեղծուեցաւ բազմացնոց համանուն մասնաճիւղ մը որուն նախագահութիւնը տանձնած էր Ահարոնեանը։ Սկզբնաւորութեան ճեմարանը նիւթական անճոռնի պայմաններու մէջ՝ յաճախ Պ. Ն. Ագբաշեանէն նամակներ կը

հասնէին նախագահութեան, վարժարանին համար օգնութիւն խնդրող։ Հասած իւրաքանչիւր նամակի Ահարոնեան կ'այցելէր։ Օր մըն ալ ծրագիր մը յղացաւ. մտադրեց իջնել Մարսէյլ եւ հրապարակային բանախօսութեամբ մը նիւթական ապահովել ճեմարանին։ Ծրագրածը գործադրեց ու մնացեալը դիտենք բոլորս. 1934 Փետր. 11ին Մարսէյլի բեմին վրայ Ահարոնեան իսկաւ կաթուածահար ու այդ թուականէն ի վեր պառկած է անչարժ պօտոնի իր մենաստանի մէջ։ Ուրեմն իր կեանքին վերջալոյսն ալ զոհաբերից որպէսզի նորահաս սերունդը ա. բ. գ.ին տիրանայ։ Մեզմէ վերջ հասնող սերունդներն ալ իրենց խօսքը ուղղելով Ահարոնեանին կրնան ըսել. «Քու աղուոր ա. բ. գ.դ դաս մը տուր մեզի»։ Միայն այս պարագան բաւ է արդէն, հաստատելու համար թէ նման նիւթապաշտ դարու մը մէջ այլեւս Ահարոնեանի նման բարոյական մեծութիւններ չենք կրնար ստեղծել։ Կրնան ուրիշ Ահարոնեաններ ծնիլ, տարբեր մտայնութեամբ, բայց երբեք Քրիստափորին ակնարկած «լաւագոյն տուող» Ահարոնեանը։

* * *

Մինչեւ հոս մենք գրպուեցանք Ահարոնեանի արտաքին մարդու չարժուձեւերովը։ Հապա ներքի՞ն. կը կարծենք թէ հասել ենք մեր ուսումնասիրութեան ամէնէն դժուարին կէտին։ Իսկապէս բառերը կը պակսին ինծի կարենալ լրիւ կերպարել համար Ահարոնեանի ներքին մարդը։ Աւտր համար դիւրին ճամբայ՝ պէտք է ապաստանիմ պատկերի մը։

Գիտենք թէ ովկիանը ամէհի է, փոթորկոտ՝ որուն ալիքները կը ժայթքին մինչեւ տան մը բարձրութեամբ։ Միեւնոյն տանն գիտենք թէ տաոր խորունկէն կ'ներթեւեկեն զանազան եւ զարմանազան հոսանքներ. բայց կան պահեր ուր ովկիանը կը խաղաղի յճի մը հանդարտութեամբը. կը դիտես ջուրերուն եւ երբեք ան պատրանքը չի տար թէ իր ջուրերուն ներքեւէն հոսանքները միշտ կ'ներթեւեկեն։ Ահա այս ովկիանեան խաղաղութիւնը կար Ահարոնեան արտաքին մարդուն վրայ։ Մօտենալով իրեն, երբեք չէիր կրնար նշմարել թէ իր մէջէն ալ ի՛նչ յուզում - հոսանքներ պոռթ կը կատարէին։ Պէտք էր բազմաթիւ անդամներ ու մտերմիկ հանդիպումներ ունենալ իրեն հետ՝ զգալու եւ վայելելու համար Ահարոնեան ներքին մարդու գեղեցկութիւնները։ Համակ բարութիւն էր անիկա, ոգի, հեռանդ, չքեղութիւն։ Իր խօսակցելու կերպը ուղղակի կախարդիչ երաժշտութիւն մըն էր։ Իր մօտէն հեռանալէդ վերջ այլեւս ժամեր անընդհատ ոչ ոքի հետ կ'ուզէիր տեսակցիլ, վախնալով թէ քեզի փոխանցուածէն կրնար բան մը ապարտիլ։ Ապաստանելով վերոյիշեալ պատկերի մը, Ահարոնեանին խօսակցութիւնը կը նմանցնենք ջուրի գնացքի մը։ Կայ գնացք մը որ ժայռերուն վրայէն, բարձրէն կը թափի, գահավէժ, փրփրային վագրով մը որ չյագցուիր է՝ բայց անօգուտ։ Իսկ կայ ուրիշ գնացք մըն ալ որ խոտաերու վուշջի մը տակէն դուրս կելլելով, անտես, աննշմար ամբողջ տարածութիւններ ջրելէ եւ իր անցքին վրայ ամէն կողմ կեանք սրբատկելէ վերջ դարձեալ աննշմար կ'ներթայ առուակի մը դիրկը նետուելէ։ Ահարոնեանին խօսակցութեան կերպը ահա այս հեզասահ ջուրի գնացքին էր նման։ Կը փոթորկէր ամբողջ ներքինդ, ցոյց կու տար քու սեփական հոգիդ գտնելու զգաստիքը, քեզ կը վերացնէր ու անգամ մը

որ իր մօտէն հեռացար՝ անհնարին է որ կարենայիր մոռնալ նոյնիսկ իր արտասանած բառերուն գունագեղութիւնն ու կշռոյթը: Կախա՞րդ մը արդեօք, չեմ դիտեր, բայց ամէն պարագայի բացառիկ ծնունդ մը որուն նմանը հայ կեանքը դժուար թէ կարողանայ հաւատալ արտադրել:

Ցաջորդ յօդուածով մը կու տանք Ա.Հարոնեանին դրականութիւնը:

Փարիզ, 25 Օգոստոս 1946 ՀՐ. ԲԱԼՈՒԵԱՆ

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Բարձրացած էք անշուշտ լերան մը կատարը, զոր ձեզի նշանակէտ էք ընտրած:

Երբ կը հասնիք ձեր նպատակակէտին, մանկական հետաքրքրութեամբ մը վարակուած՝ կ'ուզէք առաջին յուզադարձ ակնարկով մը չափչփոյ լալել այն բնականը, որուն կը տիրապետէք բարձունքէն:

Հակառակ ձեր զգացած այն հոգեկան գոհունակութեան, զոր բնութեան դէզտեսել հետանկարը կ'տրթէ, կարծէք տակաւ առ տակաւ յուսախաբութեան հով մը կը սկսի պաղուրել ձեր էութիւնը:

Ի՞նչ է պատճառը այդ յուսախաբութեան, եթէ ոչ այն դիմացի լեռները, որոնք իրենց բարձրաբերձ կատարներով ձեզ չ'լալ ուզել կը հրապուրեն, քան այն՝ որուն վրայ կը դանուիք: Եւ ահա նոր իդէ մը՝ նորանոր փորձի մը: Սակայն, երբ կը հասնիք ձեր երկրորդ փափաքին եւս, դարձեալ նոյնօրինակ յուսախաբութեան մը զոհը դարձած պիտի ըլլաք, որովհետեւ քանի բարձրանաք, այնքան ալ երկնամերձ սարերու կատարներուն պիտի հանդիպի ձեր տեսողութիւնը...:

Այսպէս է եւ մեր նմաններուն՝ Տաճատուրեաններուն այն գրագէտ կամ արուեստագէտներուն դասալիճակը, որոնք իրենց բնատուր կամ բազմաշխատ տաղանդով, գրաւած են որոշ բարձունքներ եւ որոնց հետաւոր ու փառաւոր տեսքէն համայնած՝ մեր սրտերուն մէջ վերապահած ենք անոնց համար անկիւն մը՝ խոր յարգանքի ու ջերմ պատկառանքի:

Բայց երբ դիպուածով մը կամ բախտի բերմամբ ատիթը կ'տնենանք անոնց հետ առնչուելու եւ առնչուելու սիրտ չիտա՛մ մը հաստատելու, յանկարծ այդ կիսաստուածները հսկաները, որոնք մեր հետաւոր երեւակայութիւնը հրդեհած էին վերջալոյսի մը ոսկեծամ անբջանգով, կարծէք կամաց կամաց կը սկսին ցածնալ, փոքրանալ ու մարմրող ջահերու նման չբռնուիլ, կորսնցնելով իրենց երկնի լուսաշող համայքը, մեզ դնելով կատարուած իրողութեան մը առջեւ, որ յուսախաբութեան սքեմը կը կրէ...:

Ինչո՞ւ.— Որովհետեւ, փոխանակ իրենց կոչումին արժանի բարձրութեան վրայ մնալու, ժամանակին հովերուն հետ կը տատանին, ժամանակի քմահաճոյքին միայն վարակուած:

Բայց ամենէն այս փազանդին չի պատկանիր անուն մը՝ որ Աւետիս Ահարոնեան կը կոչուի:

Այո՛, սար մը եւս ինք՝ Ահարոնեան, որուն համայքով տարուած որեւէ պետականէ անհատ, երբեք յուսախաբ չի կրնար ըլլալ, քանի որ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ՝ ՀԻՒԱՆԴ

ան իր կախարդական տադանդով՝ որ միաժամանակ մարդկային յոյզերու բոլոր հորիզոններուն վրայ կը թեւածէ, միայն եւ միայն օրհնեալ յուսաբեկութեան կրնայ մատնել այն ցած հոգիները, որոնք իր բարձրութիւնը կ'ուզեն չափել իրենց թզուկ մաքի թռիչքով:

Ահարոնեա՞ն — դարաւոր կաղնի մը եւ ինք, որուն փառաչուք ու հաստաբեսո բունը գրկելու համար, պէտք է հոգիով Տոքք Անգեղի մը բազուկները ունենալ...

Ահարոնեա՞ն — դիւզական պարզ ու համեստ արտաքինով մատուռ մը, որուն սահայն չէմէն նախ քան մուտք գործելը, պէտք է ինքնափոխուիլ, չքմեղերը սրբել ու ներբաններուն քաղքենի փոշիները լաւ մը թօթափել· իսկ երբ ներս կը մտնէք, ձեր հիացմունքը ընդհատ՝ լուսեղէն չղթայով մը կը տանի ու կ'օդակէ որպէս քոյր հարազատութիւն՝ բոլոր այն հոյակապ ճարտարապետութիւններուն հետ, որոնք նախախնամութեան հանճարէն յափշտակուած բուռ մը հուրով կառուցուած են...:

Ահարոնեա՞ն — ամէհի լեռներու եւ օձապալար ձորերու մէջէն դահավիժող գետ մը վրայ նաւարկող բնութեան սիրահար նաւաստի մը, որուն հետ եթէ փոքրիկ փոքրիկ ջրապատյա մը կատարել, ան ձեզ վերացումի ու ինքնամոռացումի տեսիլներէն յետոյ, յեղակարծ իր մակոյկով պիտի առաջնորդէր այն փոխարկայոյզ ծովախորչը, որ մարդկային տառապանքի ծովը կը կոչուի եւ ուր բազմահազար դժբախտ նաւաբեկեալներ, խարխլած լաստերու վրայ կանգնած անվերջ

կը ճչան, կ'աղերսեն փրկութեան յոյս մը, ապաւութեան լոյս մը ակնկալելով ձեղմէ, որ իրենց պէս մարդ էք, տրամաբանող միտք մը, ու իրենց պէս տրոփող սիրտ մը ու հոգի մը ունիք:

Ինչպէս բոլոր ժամանակներու մեծ հոգիները, նոյնպէս ալ Ահարոնեան, բաղմիցս եկած է հոն, իր հոգեկան ու գերմարդկային յոյզերն ու ճիգերը համաձուլած՝ այդ մեկուսացեալ տարաբախտներու յոյզերուն հետ եւ յուսադրած զանոնք... Բայց եթէ իր մարդկային ամէն մէկ վհուկ թռիչք կամ ալացք իրենց նպատակակէտին չեն հասած՝ պարզ անոր համար որ, նոր օրերու նոր Ներոններ այդ վայրը իրենց քմահաճոյքին միակ ամփիթեատրոնը նշանակած էին...:

Աւետիս Ահարոնեա՞ն — իր անունին արժանի՝ այն աւետարեր Սպարտացի սուրհանդակն է, որ Տրովադայի պարիսպներուն տակ իր ցեղակիցներուն նախ լուսանքին ու քարկոծման ենթարկուելէ յետոյ, խոր սուգի պիտի մատնէր զանոնք...:

Ահարոնեա՞ն — հոգատարկ «Դէմօ»ն ինք եւ ինք, որ իր կեանքի մայրամուտին, միակ լոգ մը, տենչ մը ունի, — կաթէ մը կամ ժառանգ մը ձգել իր ընտանիքին, իր զաւկին...:

Ու երբեմն կեցուածքով մը կանգնած, քրիստոնէութեան ու արդարութեան ծիրանին հագած մարդկութեան առջեւ, հրեղէն կոթողի մը նման անոնց երեսին կը շպրտէ իր մարդկային ցասման ամենավհատցնող, որոնք արդարութեան անունով, արդարութեան ամենահարատած ժառանգորդը, անողորմաբար դէպի արդարութեան կառափնաքը կ'առաջնորդեն:

Բայց ի՞նչ փոյթ, չէ՞ որ ան վերջապէս ազէն ու տիրականն է իր սեփական սրտին... Հոգ չէ թէ կէս օրավար...: Չէ՞ որ իր արար արդէն սկսած է վերածուիլ, աճիլ ու դեղնիլ...: Չէ՞ որ իր հայրական սրբազան պարտքը վերջապէս կատարած է իր ընտանիքին ու զաւկին հանդէպ: Ուրեմն, ան կրնայ իր կեանքի մայրամուտը ողջունել ամենայն դոհունակութեամբ, որովհետեւ, ուշ կամ կանուխ իր թոռները, մէկ սիրտ, մէկ հոգի, կանգնած դէմ հանդիման այն լեռներուն, այն ժայռերուն, այն ծառ ու ծառաստաններու եւ ապերասան աչխարհին, հազար ու մէկ փող ու թմբուկով, պիտի գոչեն մահը «տղուկ Դէմօ»ին, եւ պիտի աւետեն վերածնունդը՝ յաւիտենական «Դէմօ»ին...

Ահա թէ ինչպիսի բաղմերանգ ու նոյնքան հարապատ գոյներով գրոչմուած է Ահարոնեան անունը, մեր սրտի ու մտքի պաստառներուն վրայ:

Ահա թէ ինչո՛ւ իր ուխտաւնամակին առթիւ, որդիական մեր գոդդոջ ձեռքերով, դէպի իրեն կ'երկարենք այն նորածիլ ու կանանչագեղ ընձիւղները, որոնք իր եւ իր նման տիպար հայրերու գուրգուրանքով ու խանդաղատանքով, սկսած են ժպտիլ, յուսոյ ու հաւատքով, կեանքի կենսաւէտ արեւին...:

Փա՛ռք, նոր օրերու նոր չահակիր, անխոնջ ու անձանձիր, հայանուն նոր աւաքնային:

ԲԱՐՍԵՂ ՀԱՊԻՇԵԱՆ

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՁԱՌԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԻ ՄԱՍԻՆ

(ԱՅՆ ՈՐ ԿԵՍ ՄՆԱՑ, ԿԱԹՈՒԱԾԻ ՀԵՏԵԻԱՆՈՒՄ)

Ստորեւ կը հրատարակենք այն ճառը զոր Ա. Ահարոնեան խօսած էր Մարսէյլի մէջ, 1934 Փետր. 11ին, «Համագգայինի» հանդէսին առթիւ եւ որուն վերջաւորութեան կաթուածահար ինկաւ: Գրի առնողն է եղած Հրաչեայ Տէր-Բարսեղեան: Ծաղուածագիրը կրցած է ճառը արձանագրել մինչեւ այնտեղ՝ ուր բանախօսը տկարանալով այլեւս չէ կրցած իր խօսքը շարունակել:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ժողովո՛ւրդ Հայոց, սիրելի հայրենակիցներ,

Ինձ խո՛ր յուզեցիք: Շնորհակալ եմ ձեր յարգանքի բոլոր արտայայտութիւններէն: Ի՞նչ մեծ հաճոյք ինձ, որովհետեւ ես ձեր մէջն եմ այսօր: Շնորհակալ եմ կրկին անգամ, որովհետեւ դարձնանային այս պայծառ օրն ու արեւը ձգած համախմբուած էք բոլորդ, ձեր, երիտասարդ, բոլո՛րը, բոլորը: Չեմ ուզեր այդ բոլորը վերագրել ինձ: Այս ի՞նչ բաղմութիւն, այս ի՞նչ երիտասարդութիւն: Ի՞նչպէս կը տեսնեմ, ճակատները հայ, ու բարձր ճակատ, աչքերը կրակ: Ի՞նչ մեծ հաճոյք ինձ համար:

Արտաքնապէս ալեհեր ու ծեր, բայց հոգիով ու սրտով երիտասարդ, աւելի քան երբեք, ես ձեր հոգիներուն մէջ եմ, եւ դուք ալ իմ: Հետեւաբար այն ինչ որ պիտի խօսիմ ձեզի, սրտիս խորունկէն պիտի անցնի, պիտի արձագանգէ, եւ յետոյ անկեղծ պիտի ըլլայ, որպէսզի փոխադարձաբար ձեր սրտերէն անցնի, արձագանգ, փոթորիկ:

Մենք օրեր կ'ապրինք, օրե՛ր չարաչուք ու անսովոր, ուր իւրաքանչիւր անհատ, հայ անհատ փոխադարձ կիրքի ու առելութեան հիւանդութենէն է բռնուած: Եւ որպէսզի կարելի ըլլայ այս բոլորին խօսիլ մէկ լեզուով եւ անառարկելի նիւթով, ընտրած եմ Հայ Մշակոյթը, որուն համար կարելի չէ կիրք, աջէն քէ ձախէն: Որովհետեւ մշակոյթը, մանաւանդ հայ մշակոյթը դեղեցկութիւնն է անճառ ու անբացատրելի որ հինէն կու գայ եւ հինին պիտի երթայ: Ցաւուն այդ ճշմարտութեան, որ ցեղային է, ինքնայատուկ գրաշմով, պէտք է որ մեր ժողովուրդը հասկնայ քէ, առանց անոր ինք ոչինչ է, եւ պիտի մեռնի անխուսափելիօրէն...

Կը դիտէք աչխարհը, քէ ինչեր կը դառնան մեր չուրջը: Ագգեր մեծ ու փոքր, բազմամիլիոն ժողովուրդներ, ամէնքը, ամէնքը իրենց խրճիթը կը չինեն, ու տունը կը չակէն:

Եւ դո՛ւ, ժողովուրդ Հայոց, փոխանակ քու տունիդ ու տեղիդ մասին մտածելու, դո՛ւն, դո՛ւն, կիրք ու առելութիւն ունիս եղբօր հետ:

Մեր խմաստուն, սրի եւ բարի հայ չինականը դեղեցիկ մէկ առած ունի. — Աստուած լեռը կը չինէ, ձիւնն ալ կը դնէ: Ճշմարիտ է այս առածը բովանդակ աչխարհի համար, բացի մեզմէ: Մեզի համար չէ այդ: Մեր լեռներու վրայ ձիւնը աւելի շատ ծանր էր, քան

տարողութիւնը լերան:

Մեր երկրի ճիւնը չէր մեր վրան թափողը, տեղացողը, այլ՝ բոլոր աշխարհին:

Ժողովուրդ Հայոց, այս բոլորին դէմ, խաղաղութիւն փնտռէ, նեբքին խաղաղութիւն, հացի, ջուրի, օդի պէս:

Այս փոքրիկ նախաբանէն վերջ, ես կը վերադառնամ իմ նիւթին:

Ի՞նչ է մշակոյթը գաղթաշխարհին համար եւ ի՞նչ է մշակոյթը, երկրի համար:

Մշակոյթը կապուած է մէկ երկրի արեւին, ջուրին, օդին, հողին եւ ցեղին:

Ոչ որ գիւղացի է լինել պէս, լաւ պիտի թէ ի՞նչ է քամբը: Գիւղացիք, իրենց արտերը ջրելէ վերջ, որոշ ժամանակամիջոցի մը մէջ, կը կոբեն, կը գադրեցնեն ջուրը, ոռոկողի ուրիշին արաբ ջրուի: Զէ՞ որ կարգով է: Ականատեսը կը կարծէ թէ ջուրը տակաւին չէ կըտրուած: Բայց իրականին մէջ մնացորդ ջուրն է այդ, որ ուժ չունի, հոսանք չունի կռնակը:

Եւ այսպէս ալ, հայկական մշակոյթը, գաղութներու համար քամբ է:

Մշակոյթը հողէն կը ծնի: Հողն է-որ կերպարանք կու տայ անոր, բնութիւն ու դրօշմ:

Դարերու ընթացքին, այս ժողովուրդը երկինց, իր ընդերքէն ի լոյս աշխարհ բերաւ անմահական ղեղեցկութիւններ, սրբատան ու տաճան արժէքներ: Իր ուրախութեան եւ վշտի երգերով, սահմռկեցուցիչ ու անսահման փոթորիկներու մէջէն մինչեւ հոս է հասցուցեր:

Բայց մենք, ցան ու ցրիւ լինկած, ո՞ր երկրի մէջ պիտի դնենք այդ աւանդը, հայ մշակոյթը: Պալքաններո՞ւն մէջ, թէ Սուրիա կամ Ամերիկա: Ո՛չ, միայն ու միայն երկրի մէջ:

Մեր մշակոյթը քար կապած է արեւին հետ: Եւ արեւը մեր հոգեներուն մէջ անկած է այդ:

Նշմարած չէ՞ք, թէ արեւը ի՞նչպէս մեր հոգիներուն մէջ մըտած է: Մեզ հետ չաղախուած: Երիտասարդ բանաստեղծի մը խոստքերը յիշեցի: «Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բառն եմ սիրում»:

Դարերու խմաստութիւնը, խորքն ու տարողութիւնն է ամփոփուած այդ երկու տողերուն մէջ: Ինդրեմ ըսէք, ուրիշ որեւէ լեզուի մէջ «արեւահամ բառը» իմաստ ունի՞: կամ կը թարգմանուի՞: Ոչ:

Մեր մշակոյթին մէջ, արեւը տարբեր է: Մեր բառերն են արեւահամ մեր ժողովուրդի բերնին մէջ, արեւը հոս ալ ունի: Երբ հայ տան տիկինը, լաթերը կը փռէ չորցնելու, կ'ըսէ արեւ կը հոսի:

Ու մեր բնութիւնը.... Հսկայ ու մթին լեռներ, ջինջ ու զուլալ ջուրեր: Լեռներ՝ որոնք մարդոց հոգիին մէջ սարսուռ կը թափեն, գարհուրանքի կարկատ կը տեղացնեն:

Մեր մշակոյթին մէջ կայ դեղեցկութիւնը ուժին, կամքին եւ լեռներուն բարձրաբերձ կատարներէն սաւառնող գարհուրանքին մինչեւ Արարատեան դաշտի օրհնաբեր, արգասաբեր տարածութիւնը:

Ո՛հ, Արարատեան դաշտ... որուն անծայրածիր տարածութեան վրայ, հողն ու հորիզոնը կը նոյնանան: Հարիւր քիլոմէթր երկայնք եւ վաթսուն քիլոմէթր լայնք, որուն վրայ քարի կտոր մը իսկ չես

Ա· Ահարոնեան Մարսէյլի Հայոց Եկեղեցիին դրան առջեւ
1936 Նոյեմբեր 10ին։
Ձախէն դէպի աջ·— Շ· Միսաքեան, Ա· Ահարոնեան,
Գաթեգին Արք· Խաչատուրեան եւ Բժիշկ Սիվրիեխարլեան

կրնար տեւանել։ Եւ մեր ժողովուրդը կ'ըսէ·— Արարատեան դաշտի ծայրը հաւկիթ մը դիր, միւս ծայրէն կը տեսնես։

Եւ գիշերը մեր··· Ի՜նչ մռունչ, ի՜նչ գալարում ալիքներու, եւ ի՜նչ փոթորիկ···

Ահա այսպէս է կազմաւորուած մեր ցեղին նկարագիրը, բնութիւնը։

Այս է մեր մշակոյթը ··· այսպէս կը կազմակերպուի մեր ցեղին հոգին, մտածումը։

Ազգերը, որոնք իրենց հողերուն վրայ են, մշակոյթ է իրենց համար ամէն օր, ամէն քայլափոխին։

Բայց մենք, գաղութներու մէջ ենք։ Հոդ չկայ մեր ոտքին տակ։ Ստիպուած ենք պահել բոլոր այն արժէքները, որոնք մշակոյթ անունին տակ հասած են մեզի։

Մշակոյթը, գաղութներու մէջ, մանաւանդ արժէք ունի, եւ գարհուրելի նշանակութիւն։ Առանց անոր ազգը ազգ ըլլալէ կը դադրի։

Ի՞նչ ըսել է գաղութ··· ի՞նչ կը հասկնանք ըսելով սուրիահայ գաղութ, ամերիկահայ կամ ֆրանսահայ գաղութ։

Այն ինչ որ ունինք արտասահմանի մէջ, որպէս քաղաքութիւն, շատ մեծ է դաղութ ըլլալու համար, իսկ շատ փոքր ազգ ըլլալու: Մենք գաղթած չենք դրամ դիզելու, քաղաքական նուաճումներ ընելու, ինչպէս ուրիշ ազգեր:

Ի՜նչ ճակատագիր է այս... եւ ի՜նչ այլանդակ դասաւորում... ի՜նչ անբնական երեւոյթ:

Ո՞րտեղ տեսնուած է որ ժողովուրդի մը կէսը իր մայր երկրի մէջ ապրի, իսկ կէսն ալ տարագրի ցուպը ձեռին երկրէ երկիր մաղ դայ:

Ժողովուրդ Հայոց...

Դիտակցի՛ր թէ, սպասման վիճակ մըն է այս: Հաւատա՛, թէ պիտի վերադառնաս քու պապերուդ արիւնաթոյն քաջերու երկիրը:

Մենք, դաղութներուն մէջ, պիտի դառնանք մէկ մէկ կտոր երկրի համար:

Գիտցի՛ր, հայ ժողովուրդ, թէ արժէք մըն ես դուն, եւ խօսք ունիս ըսելիք այս նամարտ աշխարհին:

Հիւր ենք հոս: Ու դատ ու դատաստան ունինք: Երկիր ունինք: Երբեք չեմ կրնար մոռնալ դէպք մը, որ այնքա՜ն հզօր քանդակուած է յիշողութեանս մէջ, ու դի՜ր կը յուզէ...

Օր մը Փարիզ, Ներքնուզիլի մը մէջ հսկայ երիտասարդ մը, կռնակը բանուորի կապոյտ հագուստը, իւղի եւ մուրի մէջ կորսուած, ուսիս գարկաւ եւ ըսաւ.

— Պ. Ահարոնեա՞ն էք դուք:

Պատասխանեցի այո: Հարցուցի թէ ի՞նչ կ'ուզէ: Պատասխանեց.

— Ե՞րբ պիտի վերադառնանք մեր երկիրը... Հոն քաչենք այս չարչարանքը:

Ո՛հ, կը յուզէ դիս այս բառը, հարցումը... «Ե՞րբ պիտի վերադառնանք մեր երկիրը»...

Ի՞նչ ըսել է դաղութը առանց հայրենիքի, առանց հողի: Դաղութը տատապանք է, տեղծատրծող տատապանք: Դաղութը չաղախ պիտի դառնայ հայրենիքի:

Բայց չէ՞ որ մշակոյթի համար հող ու երկիր է հարկաւոր, որ մշակոյթին համար ձեր մէն մի արիւնը, աճիւնը, չաղախ պիտի ըլլայ:

Ժրնեւ, Ազգ. Դաշնակցութեան ժողովին մէջն ենք: Բարեկամ մը օտար, բաւ քրթմնջելով թէ, Լեհաստանի մէջ, շատ մը տեսարաններ կը տեսնեմ, որոնք թէեւ տեղի լեզուն կը խօսին, եւ անուններն ալ տեղական են, իրենք ալ տեղացի, սակայն իրենց դիմագիծը ձեզի կը նմանի, Պ. Ահարոնեան: Ապահովաբար Հայեր են...

— Շատ լաւ, շատ լաւ, պատասխանեցի: Շնորհակալ եմ:

Բայց երբ անոնք դուրս ելան մեր մէջէն, մեզի պէս չէին: Գլուխները տաք էին, հայկական բանակի հրաշագործութիւններուն տակ...

Ժողովուրդ Հայոց,

Դիտէք թէ, ի՜նչպէս, ամբողջ երկու դար, արտաքին հսկայ կայսրութիւնը դոցց հայկական բանակէն:

Հայ ժողովուրդը դաղթող չէ: Աչխարհի մէջ չկայ ժողովուրդ մը որ կապուի հողին ա՜յնքան ուժգին, ա՜յնքան մտերմօրէն ու եղբայրօրէն, որքան Հայը

Գիրք Ալպոյաճեանի
Գոհիկ — Մարտիկ

Ձեւեցէք հոլովելի երգը։ Այն ատեն երբ Հայը իր աչքը բացաւ, իր հողը տեսաւ։ Իր ազատ երկիրը։ Եւ ի՛նչ մեհենական խորհուրդով, հայ գեղջուկը, արտին մէջ, իր հերկած հողին վառաքանութիւնն ու գովքը կ՚ընէ։ «Ո՛հ, այս ի՛նչ հող է, կարծես բրինձ է, ազամանդ, կ՚ուտուի»։

Եւ ո՛չ մէկ ատեն, ո՛չ մէկ ժողովուրդի մէջ մշակը չէ մտերմացած եղան հետ, որքան Հայը։

Հայ գեղջուկը եզան կը կանչէ «ազրէր Ջան»...

Ո՛չ մէկ ատեն, հայ ժողովուրդը գաղթող չէ եղած։

Երբ ամբողջ Ասիան, իր բարբարոս խուժաններով մեր երկրի վրայ յարձակեցաւ, գաղթը եկաւ... Այն ատեն ինկաւ Սելճուք-Թուրք բարբարոսներու արշաւանքներուն տակ։ 1606ին Շահ Աբբաս հարիւր հազարաւոր ժողովուրդ տարաւ Պարսկաստան։

Մե՞նք էինք, որ մեր կամքովն անցանք, ամէնէն գաղրելի, բարբարոս ցղրի մը տիրապետութեան տակէն։ Ծանցաւո՞ր է մեր ժողովուրդը։

Ո՛չ մի ազգի հետ չեմ բաղդատեր իմ ազգս։ Բարձր է եւ իմաստուն մեր ցեղը։

Ժողովուրդ Հայոց եւ երիտասարդներ,

Ո՛չ մէկ ժողովուրդի աւջեւ զլխարկ հանելու պէտք չունինք։ Լաւ համոզուեցէք ասոր։

Որպէսզի, իմանայինք թէ ո՛վ էինք եւ ո՛վ ենք մենք, Անոի աւերակները տեսնել պէտք էր... Բազրատունեաց հարստութեան ի՛նչ վառք, ի՛նչ պատիւ, մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան ի՛նչ հոյակապ ցուցադրութիւն... ի՛նչ կամարներ, եկեղեցիներ։ Անոի տեսնելէն վերջ, երբ նկարի տակը կը կարդամ սա պարբերութիւնը, «Անցեալ ու ներկայ Հայաստան», հոդիս կը վերանայ պահ մը, թէ այդ բոլոր տաճարները չինուած են պատերազմներու չաւալին մէջ...։ Ո՛հ այն ատեն կը հասկնայինք թէ ի՛նչ էին մեր պապերը, մեր հայրերը, ի՛նչ էր նոցա տեղծագործութիւնները ու արիարանց բանակը։

Ֆրանսացի գրագէտ մը, որ շատ համեստ անձնաւորութիւն մըն է, իր մէկ աշխատութեանը մէջ, հերոսերգութիւնը կ՚ընէ հայ բանակին։

Հայ բա... նա... կ... ը....

(Հոս արդէն ընդհատուեցաւ խօսքը)։

Ցեղակ Պատմական

ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պատահեր էի, դեռ աշակերտ վիէննահիկեան հայրերու Պարախղակի վարժարանը: Օր մը, յանկարծ, մեր սիրելի ուսուցիչը Պ. Գառնիկ Բաղտճեան (Նեղկայիս քահանայ, Տէր Դաւիթ Վարդկերեսեան, Գահիրէ) այլայլուած եւ ընկճուած, մատս դասարան եւ յուզեալ յայտնեց ճնշող լուրը: — Տղա՛ք, դիտէ՞ք, ռուսական կառավարութիւնը Կովկասի մէջ Հայոց հանդէպ սկսած է սարսափելի հալածանք մը: Մեր բոլոր մտաւորականները, դրագէտ, ուսուցիչ, քաղաքական եւ հասարակական գործիչներ բանտերն են լեցուած եւ մատ մըն ալ ատնոնցմէ աքսորուած՝ դէպի Սիպերիոյ խորերը: Այս բանտարկուածներուն մէջ կայ նաեւ մեր մեծանուն Ա. Ահարոնեանը:

Աւետիս Ահարոնեա՞նը. այն համբաւաւոր եւ սիրուած մեծ դրագէ՞տը որուն դիւթիչ ու սիրտեր թունդ հանող դրուագիները կախարդած էին մեր մանուկ հոգիները: Այն լուսապայծառ մա՞րդն էր բանտարկուած հեռաւոր Մէսոպոտամիոյ մէջ տաժանելի պայմաններու տակ: Մի՞թ ալ այդ խոնաւ ու անտանելի կեանքը անտարակոյս աղդած պիտի ըլլային անոր փխրուն վիճակին վրայ, քանի որ սկսած էր արդէն արիւն թքնել:

Արտասահմանը իր ճիգերը կը լարէր ու սկսեալ Վարուժանէն բոլոր մտքի մշակները բողոքի ձայն կը բարձրացնէին եւ ձեւ մը կը խորհէին՝ Ահարոնեանը այդ խուցէն փրկելու համար, քանի որ հայ ժողովուրդը միշտ եւ միշտ կարօտը ունէր իր խօսքին:

Ա՜հ, որքան կը փափաքէի դինքը անձամբ տեսնել, բայց այդ բաղձանքս երազ մըն էր եւ ուրիշ ոչինչ: Ու պատահեցաւ հրաշք—անակընկալը: 1911 թուականին Պոլիս եմ, Բերա, Համալ Պաչիի Հ. Ց. Դաշնակցութեան ակումբին մէջ ուր ընկերները բերկրալիր լուրը կը հաղորդեն իրարու, յայտնելով թէ Ահարոնեան ազատուած բռնակալութեան ճիրաններէն՝ հասած է Թուրքիոյ մայրաքաղաքը եւ իրեն ի պատիւ հրապարակային յարդանքի ցոյց պիտի կատարուի: Ինչպէս ուրիշներուն՝ իմ ալ ուրախութիւնս չափ ու սահման չունեցաւ: Ու ես ալ խոնուեցայ այն ամբոխին որ կը հաւնէր դունդ առ դունդ Պոլսոյ դանազան արուարձաններէն եւ կ'ուղղուէր դէպի Փրթի Շանի ամառնային հսկայ թատրոնը ուր տեղի պիտի ունենար մեծ եւ հանդիսաւոր ընդունելութեան ցոյցը: Սրահին մէջ հաստաբակութիւնը ուռ ուսի. նոյն երեւոյթը դուրսն ալ, չէնքին բոլորտիքը: Իսկապէս անանախընթաց՝ բառին լրիւ տարողութեամբը: Կը բացուի վարագոյրը. տարաբախտ ընկերը Ակնունին ոտքի է, վկին կապած իրեն այնքան սիրելի սպիտակ մետաքս թաշկինակը: Պահ մը կը դադրի ծափերու տեղատարափը, քայլ մը կու գայ առաջ, կը բարձրացնէ իր պայծառ ճակատը ու կը սկսի.

Գրադարան Ազգային Մատենադարան

«Սիրելի ընկերնե՛ր եւ հայրենակիցնե՛ր. այս պահուս հրճուանքը սրտիս պարտքը ունիմ ձեզ յայտնելու որ մեր մէջ ունինք հայ վըճռական ու տառապանքին երկիւղը հանդիսացող մեծատաղանդ դրագէտ ընկ. Ա. Ահարոնեանը: Ան Մեհմեխի բանտէն կու գայ ողջ առողջ», եւ ակնարկը հապիւ բարձրացուցած օթեակին՝ ուր նստած էր Թուխ Արամազդը, ժողովուրդը միաբերան հուռռա՛ներով եւ որոտընդոստ ծափերով դղրդացուց սրահը՝ երկար պահելո:

Վերնայարկն էլ, ինծի տարեկիցս ընկերներու հետ: Եւ նոյն օրը առաջին անգամ կը տեսնէի, ոտքի կանգնած պատնդեայ կառուցուածքով, թխադէմ, լուսապայծառ ճակատ, անխորտակելի կամք ունեցող լոյսէ սիւն Ահարոնեանը: Բայց այդ չէր միայն իմ բաղձանքս. կը ցանկայի մխաժամանակ իր մօտիկը ըլլալ, համբուրել ձեռքերը:

Երկրորդ անգամ դիմքը տեսնելու առիթը կ'ունենայի 1913ի աշնան, Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին մէջ, Հ. Ց. Դաշնակցութեան հիմնադիր փառքերէն Սմբատ Զաւարեանի դագաղին առջեւ: Ժընեւէն կու գար, որպէս պատգամաւոր. խօսեցաւ. ուխտի ճիշդ՝ լացուց ամբողջ հասարակութիւնը: Ան խօսեցաւ դերասնորէն կոմիտաս վարդ.ի եւ Ա. Շահմուրատեանի «Հայր Մեր»էն եւ «Ի վերին Երուսաղէմ»էն յետոյ:

1914 Թուական: Մեծ աշխարհասասան պատերազմ: 1915 Թուական: Աքսոր եւ սպանդ: Հայ մտաւորականութեան կոտորած. եւ թէ քաղաքական ու ճակատագրական բարեդիպ դիպուածով մը արտասհման չգտնուէր Ա. Ահարոնեանը, ինքն ալ պիտի արժանանար վարուժաններու, Սիամանթօներու եւ Զարդարեաններու ճակատագրին:

Պատերազմը հասած էր իր ծայրայեղ աստիճանին: Ռուսական բանակը կ'առաջանար դէպի Վան, առաջնորդութեամբ հայ կամաւորականդունդերու եւ դիվիզիաներու Անդրանիկի: Որպէս տարագիր եւ ռուսահպատակ, յաջողած էինք մնալ Գանձա: Կեսարիոյ նահանգին կուսակալ, Ջարդարար Մուհամմէդ, մէկ քանի պահիճներու հետ համախորհուրդ, ծրագիրներ կ'որոճային քաղաքին մնացեալ ու վերահաստատած հայութիւնն ալ բնաջնջելու:

Այդ օրերուն, անհաւատալի եւ տարօրինակ անակնկալի մը առջեւ զտնուեցաւ տարագիր ժողովուրդը: Մահուան ճգնաժամային տարածը փոխուեցաւ ուրախութեան, եւ անոնց հոգիները լեցուեցան անսահման հրճուանքով: Ո՛հ, մե՛ծ զարմանք, հրաշքը կատարուեցաւ, հրա՛շքը...: Եւ ահա դեղեցիկ առաւօտ մը, թերթեր ծախող հայ պատանի մը, թուրքերէն ու բարձրաձայն պոռալով կը վազվզէր, յաւետու՛ծ, յաւետու՛ծ, հայկական պատգամաւորներ հասած են Պոլիս, բանակցելու թուրք կառավարութեան հետ, որուն գլուխը կը գտնուի Ահարոնեան էֆէնտի:

Զեռքս տարկուսանքով երկարեցի, ու չեմ գիտեր թէ այդ պահուն գգացած յուզումս ու սարսափս վախե՞ս էր թէ ուրախութենէս: Երբ յաւետուածը բացի, տեսայ հայ պատգամաւորներու նստած խմբանկարը, ֆէսաւոր թուրք պաշտօնատարի մը հետ:

Այո՛, ճիշդ էր. մեր անգուգական առաքեալը նստած էր իր պատկառելի ու մտազնական երեւոյթով, իր դործակիցներուն հետ:

Ուրեմն, կատարուածը իրողութիւն էր. պէտք էր հաւատալ, քա-

նի որ այդ օրերուն, Համաձայնականներու մարտանաւերը մտեցած էին Պոլսոյ Ջուրերուն, եւ պարտուած կերմանական բանակները հետզհետէ կը քաշուէին, նօսրացնելով մնացորդներու քանակը: Հետեւաբար, տարադրութեան մէջ գտնուող ժողովուրդին կեանքը ապահովուած էր այլեւս:

Անձկալին մէկ-երկու ամիսներ ալ սահեցան եւ կերման բանակը չափչփուած, Թուրքին ոգնայարը փշրուած, անգլիական, Ֆրանսական, իտալական նաւերը խարխափած էին Պոլսոյ եւ Մարմարայի կարեւոր կէտերուն վրայ:

1918ի աշունին վերադարձ: Վերադարձ: Առաջին կառախումբով հասանք Պոլիս, բայց Ահարոնեանը տեսնելու բախտը չունեցայ: Իր առաքելութիւնը պլուխ հանած՝ ան մեկնած էր Հայաստան:

1923ի գարնան հաստատուեցայ Փարիզ, եւ առաւօտ մըն ալ քայլերս ուղղեցի Հայաստանի Պատուիրակութեան Կեդրոնը, դէպի Ավ. Ֆէյզիէ: Երբ նեբս մտայ, միջանցքին մէջ դէմ յանդիման գտնուեցայ մեծանուն դրագէտին հետ:

Ուրախութիւնս չափ ու սահման չունեցաւ: Չէ՞ որ մանկութեան երազս իր կառաբերութեան վախճանին կը մօտենար: Ահա՛ միակ յարմար եւ դեղեցիկ պատահութիւնը ուր առաջին անգամ չփոխ պիտի ունենայի անձնաւորութեան մը հետ՝ որ երկար տարիներ կախարդած էր իմ ամբողջ էութիւնս, իր անձովը, գրականութեամբն ու իր դաշափարախօսութեամբը:

Յարգանքով եւ երկիւղածութեամբ մօտեցայ իրեն: Զեռքը տուի՝ համբուրելու համար, սակայն չկրցայ. յետոյ սկսա մտերմիկ խօսակցութիւն մը մեր մէջեւ. հինը յիշեցուցի, վախէ օրերը. «Ա՛հ, ուրեմն այդպէ՞ս. իմ կեանքով շատ մտահոգուած՝ վախեցաք թէ ինձ կը սպաննե՞ն ցեղիս արիւնը լմնոզ դահիճները: Ի՞նչ արած, ազգին կամքն ու խօսքը ուրիշ ազդու է եւ զօրաւոր՝ քան թէ իմ մահկանացու ճղճիմ կեանքը: Հայրենիքը ինձ պարտք էր պարտադրում. հարկադրաբար սպասած էի նրա ձայնը լսել ու հրամանը կատարել, հակառակ ամէն վտանգի որ կարող էր պատահել ինձ՝ ուղեւորութեանս ընթացքին»: Ուրիշ գտնդան խօսակցութիւններէ վերջ հրաժեշտ կ'առնէի Ահարոնեանէն. կատարուած էր երբեմնի իմ իղձս. երազս հասած էր կատարելութեան:

Այժմ իր ծննդեան ութսունամեակին ի՞նչ մաղթեմ, չե՛մ գիտեր. միայն մէ՛կ բան, վերադարձի՛ր վարպետ, վերադարձի՛ր եւ վերստին հմայէ՛ մեզ քու դիւդով, խօսքովդ, տեսքովդ ու մանաւանդ խոհականերովդ: Միշտ ծարաւի ենք քու պատգամախօսութեանդ:

Սարսէլ, 10 Սեպտ. 1946

Կ. ԵՐԱՆԵԱՆ

ԱԽԵՏԻՄ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Թող չըսեն թէ երիտասարդները չեն պիտեր յարգել հիները, — Հրանդ Բալուեան, անցեալ ձմեռ, մինակը, չըջան մը ըրաւ Փերանոսյի դասատներուն մէջ, հանդիսաւորապէս ոտնելու համար Ահարոնեանի ծննդեան ութսունամեակը: Եւ լինի վիճակուեցաւ մեծարանքի ցոյց մը կատարել, քանի մը տարի առաջ, ոտնելու համար երուանդ Տէր-Անդրէասեանի ծննդեան ութսունամեակը (*): Այդ աշխատանքներուն համար, անշուշտ, հարկ էր զոհողութիւններ ընել և ըրի՛նք անոնք-ատունջ, երբ ուրիշներ զրաղած էին փարա վաստկելու գործով՝ առանց մոռնալու երդուիլնալ հին փառքերու անուններով:

Մենք կը յարգենք հիները այնքան՝ որքան կը ճանչնանք զանոնք: Լատպոյն յարդանքը, արդէն, կը կայանայ ճանաչման մէջ:

Եւ ահա թէ ինչպէս կը ճանչնանք Ահարոնեանը:

* * *

Դասագիրքերու մէջ գրուած է թէ րոմանթիք մըն է Ա. Ահարոնեան: Մարդիկ, ընդհանրապէս, սովորութիւններով կը խօսին եւ սովորութիւններով կը գրեն, — նման սովորութենէ մը կու գայ այն անսակէտը, մեզքը դասագիրքերուն ճիշդ անշուշտ, թէ Ահարոնեան րոմանթիք է հարիւրին հարիւր համեմատութեամբ: Ո՛չ, Ահարոնեան, եթէ կ'ուզէք անպայման պիտակով մը ճանչնալ զայն, բնութեան պապաշտ մըն է, թէ՛ խօսքով, թէ՛ խորքով, թէ՛ ոճով:

Վանդալ Ահարոնեան քիչ անգամ կը խօսի ենթակայական եղելութիւններու մասին, թաքուն զգայութիւններու վրայ: Հեռու քաղաքներէն, որոնք եսապաշտ կամ անհատապաշտ արտայայտութիւններ ունին, Ահարոնեան անընդհատ կը զեգերի գիւղերու մէջ, որոնց բնակիչները իրենց հոգին կ'ելրայրացնեն ու կը նոյնացնեն բնութեան տարօրինակ չունչին հետ: Գիւղացին կը հաւատայ թէ լերան, առուակին, ծառին ու ծաղիկին մէջ հոգի մը կայ, որ կը խօսի իրեն: Եւ Ահարոնեան եւս կը հաւատայ թէ Մասիսի, Արաքսի, գիւղ գիւղ վազող ճամբաներուն մէջ հոգի մը կայ, որ կը կանչէ իրեն: Իր ոճը գրեթէ հոգևնախօսական արտայայտութիւնն է այդ հաւատքին, որ ահարոնեան լեզուին մէջ կը դնէ հոգին սլլուլումը, բառերուն մէջ՝ ջուրերուն վանկախազերը, նախադասութիւններուն մէջ՝ լեռնային արձագանգներու վէմվէմը, վերջապէս նմանաձայնութիւնը

(*) Երուանդ Տէր-Անդրէասեանի անունին եւ արժէքին ընծայուած դիրքէն գատ, ծրագրած էի պատկերազարդ մէկ-մէկ հատոր պատրաստել ի պատիւ Ահարոնեանի, Զօպանեանի եւ այլ վաստակաւոր մեր հրէց գրագէտներուն, նոյնիսկ արդէն գործի ձեռնարկած էի, բայց չհետոյ հրաժարեցայ կամքէ անկախ պատճառներով: Այս առթիւ, արդար կը գտնեմ յայտարարել այստեղ թէ կը մեղադրեմ Հրանդ Բալուեանը այն դիրքին համար՝ զոր բռնեց Տէր-Անդրէասեանի վաստակին հանդէպ, *Ջուարթնոցի* մէջ: Ե. Տէր-Անդրէասեան ախոյեան մըն է հայ լեզուի, տիտան կաղնի մը:

բնութեան, որուն աշակերտն է: Նմանաձայնութեամբ մշակեց իր մէկ դպրոցականը, — ականջը: Արդարեւ Ահարոնեան երաժիշտ դրող մըն է: Բնութեան հետ խօսելու այս վարժութիւնը Ահարոնեանի աչքերուն առաւ տարբեր տեսողութիւն մը, — Ահարոնեան մարդիկը ծառ կը տեսնէ, կիները՝ ջուր, եւ հայ ժողովուրդը՝ Մասիս: Այս ոգեղաւորութիւնը (անիմիզմ) Ահարոնեանը պիտի առաջնորդէր անմահութեան դպրոցին: Նոյնպէս եւ նախնային արուեստին (Art primitif)

Արդարեւ, նախնային արուեստը ի՛նքնաբուխ քաղաքը, ճարտարարուեստը եւ մեքենային բոլոր ստեղծագործութիւնները: Ահարոնեան եւս, երբ օր մը անցաւ Իտալիոյ քաղաքներէն, հիացաւ ոչ թէ երկրին օրուան հոսուդեղին, չարժումին եւ քաղաքացիներու առաջադիմիկ գործերուն վրայ, այլ ոգեկոչեց անցեալի անմահ դիցուհին, որ կ'արտացոլար հին յիշատակարաններու երեսին: Այսպէս ծնունդ կ'առնէ իր պատմարազմութիւնը, որ հետզհետէ աճեցաւ, աճեցաւ եւ ի վերջոյ մոռցնելով առօրեան, — ուրացումը պայմանադրական դպրոցականներուն որոնք քիչ մը դպրոցներէն կու գան եւ թշնամութեամբ կը բաժնեն մարդը մարդէն, մարդը բնութենէն, — իր մէջ դարձաւ պահանջ մը: Այդ պահանջը դպրոցած է, աչխարհահայեցողութիւն է: Եւ երբ Ահարոնեան իր ճառերը կը սկսի սա տարադրով, «Իմ սիրելի՛ ժողովուրդս», անմիջապէս կը յիշեմ կարուսած կամ տապալած արքունիքներու իշխաններուն իրաւական պահանջներուն բանաձեւումը:

Ահա թէ ինչո՛ւ լայն է, եւ խորունկ, իր տխրութիւնը: Հաւաքական տխրութիւն (2), որուն համար, չնորհութեամբ, բոմանթիք անունը տրուեցաւ Ահարոնեանի: Բոմանթիք երանգներ կան դասականներուն ալ, իրապաշտներուն ալ, խորհրդապաշտներուն ալ մէջը: Սակայն տարբեր է Ահարոնեանի տխրութիւնը, եւ երբե՛ք բոմանթիք: Ո՛չ տխրութիւնը տխրութեան համար տարագն ունի, եւ ո՛չ ալ տխրութիւնը արտայայտութիւնն է հոդերնախօսական ներքին պատճառի մը: Ահարոնեանի տխրութիւնը ազգային է, նոյնիսկ երբեք ցեղային: Ահա թէ ինչո՛ւ Ահարոնեանը կը տեսնեմ իբրեւ նոր Մ. Աբովեան մը, —

---

(2) Ահարոնեանի այդ տխրութիւնն եղաւ պատճառներէն մէկը, որ կոչուի բոմանթիք եւ, ինչ մը հեգնանքով, արցունքի երգիչ, ողբասաց: Բայց պէտք է դիտել տալ թէ արցունքի երգիչ չէ Ահարոնեան, չի լացներ՝ արցունքի ծարաւով մը, այլ կը սարսռացնէ տառապանքի իրականութի՛ւնը ներկայացնելով: Ահաւասիկ իրմէ գեղեցիկ վկայութիւն մը, որ կը բացատրէ իր արուեստին վարդապետութիւնը. «Արուեստի առջեւ ծունկի կը գամ, բայց ինձ համար գերագոյն գեղեցկութիւնը, գերագոյն արուեստը կը մնայ նախ եւ առաջ տառապող մարդը: Գեղագէտ անգլիացի փիլիսոփայ Ըսկինն էր ասում, թէ մի երկրում, ուր մանուկները կապուտացած շրթունքներով ի գուր են ֆաշխում իրենց բաղցած ու վտիտ մօր ստինքները, ամօթ է այդ երկրում գեղարուեստ փնտռել: Երբ միլիոնաւոր մարդկային էակներ ակռաներն իրար են սղմում չնչալու համար անհնարին տառապանքից, գրագէտը անարժան է իր կոչման, երբ փորձի իր վեհափառ մենութեան մէջ Արամազդ լինել»:

Ա. Ահարոնեան եւ իր երէց որդին, Վարդգէս Ահարոնեան
(Նկարուած՝ 1937 Հոկտ. 17ին, Մարսէյլի մէջ)

բայց իմ այս կարճ վերլուծումիս տրամաբանական վախճանն ալ ա՛յդ տեսակէտն է։

Ահարոնեան, ինչպէս լեհ, չեխ եւ այլ տանջուած ժողովուրդնե–րու ազգային գրողները, այն արուեստագէտն է որ իր մէջ կը մարմ–նացնէ թէ՛ երկիրը եւ թէ՛ ժողովուրդը։

Շանթեր թափեցան իր երկրին վրայ, շանթեր թափեցան նաեւ իր ճակտին վրայ, — վերջին տարիներու իր տառապալից կեանքը պի–տի չուզէի մաղթել նոյնիսկ թշնամիիս։ Եւ սակայն Ահարոնեան կար–ծես մարգարէացած էր այդ շանթերը.— «Հիւր չէ անտառի մէջ բար–ձրագիր կաղնի լինել, փոթորիկի առաջին թափը, ամպրոպի առա–ջին ճայթիւնը, շանթի առաջին բոցը նրա ճակատին է դարկում։ Դրա փոխարէն՝ արշալոյսի առաջին ցոլքը նրան է ողջունում եւ վերջալոյսի վերջին շողը նրա տերեւներին է ժպտում ծածկուելուց առաջ»։

Արդարեւ, դիտեցէք անգամ մը, — այս պահուս վերջալոյսին շո–ղերը կը խաղան իր Արամազդեան ճակատին վրայ, որ հակառակ ին–կած շանթերուն՝ կը փայլի փառապսակի մը նման։

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

Նարդունիին Ա. ծանօթութեան մէջ ե. Տէր–Անդրէասեանի խըմբագրոյն շուրջ կատարած ակնարկութեան յաջորդական մէկ թիւով պիտի անդրադառնանք։

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԻՇԽԱՆԻՆ ՔԷՆԸ

«Եթէ կաս, Աստուա՛ծ, գութդ չեմ հայցում,
Դադրի՛ր չարիքից, յոգնութիւն չունի՞ս.
Քնիր գէթ մի անգամ մի հազար տարի,
Թող որ իմ ազգը իր բախտը կերտի
Քո եղերածին աչքերից հեռի»:

Ա. Ա.ՀԱՐՈՆԵԱՆ

Հայոց աշխարհին, մշտավառ ցեղին տիտան իշխանը լուռ է այսօր: Իշխանին քէնը հզօր է ու աստուածային, մարդկային միտքն ու պիտութիւնը անզօր է, զայն վերստին ոտքի կանգնեցնելու, որ Ան դրէթ ու բոցավառէր, Հայոց ժողովուրդին հոգիները արտաւազդեան:

Հայոց իշխանը քէ՞ն է ըրած, և՛ւ աշխարհին՝ եւ մարդկութեան դէմ. ու հաչուի է նստած իր ազգին համար, իր ցեղին համար, անձանօթին հետ: Վարպետը դիտէր թէ, «Աշխարհը ի՛նչ է որ, մի խարխլած դագաղ եւ մէջը մի դիակ, դիակ գարշահոտ, որ թաղող չունի»: Ու ես կ'ողբամ, իշխանին քէնն ու տառապանքը լո՛ւռ, որ իր պաշտած ժողովուրդին համար, Հայոց աշխարհին և խնդիր, աննման ու ցեղասպան մաքով ու կայծակնացայտ զրչով, իմ ազգին անհամար ու կըսրբիճ հերոսներ տուաւ, վա՛ռք իր հանճարին:

Լռա՞ծ է իշխանը. Աստուծոյ արցունքով, կը ճչայ ներքնապէս: Ես դիտեմ որ դարձեալ կռիւի է բռնուած իր պաշտած ցեղին համար, Հայոց աշխարհի, չորս հազարամեայ քաղաքակրթութեան համար: Վաղնդի, քաղաքակրթ մարդկութիւնը, եղաւ անխիղճ, անզգամ, ու հազար անգամ անարդար, մեր ժողովուրդին հանդէպ, ու հայ ցեղին արիւնով կարմիր հարսանիքները սարքեցին:

Ու ահա՛ օ՛ր մը, հարբեցած համայքովն, Հայոց բանակին վառօդը հիւսնելով, որ վառօդն էր, վեց դարերու մեր հրաշափառ ճիչերուն, Հայոց Բանակ բառերն իր բերնէն հազիւ դուրս ժայթքած, ճաթեցան թելերը իր բոցավառ հոգիին:

Իշխանը լռեց: Այս անգամ դեղեցկութեան եւ բնութեան հետ իր կապերը կարեց, որովհետեւ, տեսաւ որ, Արդարութիւնն ու իրաւ դատ մը արիւնով ու արցունքով մէկտեղ խեղդեցի՛ն...:

Իշխանը լռեց: Սեւ խաւարին ընկեր եղաւ, Հայոց աշխարհին, յոյսին ու ճառագայթին կարօտով, քէն է ըրած, ու խաւարին մէջ կ'արտասուէ, որպէսզի մարդկային, ու ազգերու խիղճը արթննա՛յ ու արիւնով խեղդուած դատ մը, իր արմենական ժողովուրդով պըսակուի:

Ահա՛ այն ատեն, իշխանը պիտի դադրի, եւ Արարատեան դաշտը լեզու պիտի առնէ, ու Հայոց աղջիկները իրենց արմենական բոց աչքերով, գնդերգներուն ամէնէն դեղեցիկը պիտի երգեն, վարպետին համար, իր անձանօթին համար:

Աբթնցի՛ր վարպետ, արշալոյսը մօտ է: Տարագիր ցեղդ, ահա՛ ջահը իր ձեռքին՝ Հոգը Արքային Հարսանիքը պիտի տօնէ....

Ս. ԸՆՏՐԻԿԵԱՆ

ՎԱՅՐԿԵԱՆՆԵՐ

— Ծուխը բարձրանում էր պալատն պալան, Ալաչկերտի հովտից, Բասենի դաշտից, Տարօն-Վասպուրականի սարերից: Զուր՜ եմ... Մենք տեսնում էինք սահմանի էն կողմից, տեսնում էինք, լսում էինք եւ լալիս էինք...

Կը թուի թէ դեռ երէկ էր:

Հէ՛յ օրէ՜ր, օրէ՜ր: 1911: «Եաչասը՞ն հիւբրիէթ»:

Պոլիսը կը խայտար օրն ի բուն: Այդ կիրակին ալ բանախօսութիւն մը Պէշիկթաշի Սկզդեցին, Եըլտըզի՝ քթին տակ: Բերնէ բերան լեցուած բազմութիւնը կը հեւար յուզումէն եւ աքանչացումէն:

Այս ղպտահար բազմութիւնը կրնա՞ր երազել այդ բառերը.

— Ծուխը բարձրանում էր պալատն պալան.....

Լեզուները բացուած, հրաչքներ կը ապասէին ճառախօսէն:

— «Ի սէր ազգութեան, թող բարեխօսէ եւ բանալ տայ մեր վերջին դիմադրութեան, որ փակուած է երեսուն տարիէ ի վեր, Սուլթան Համիտի հրամանով»:

Ճառը կրակ ձգած էր մեր սրտին մէջ: Թէեւ անփորձ, բայց «Դաշնակ», արդէն ճամբայ կ'իյնայինք դէպի Եըլտըզ, ողբացեալ Լեւոն Զարիպեանի հետ:

Սա՛ դուռը, ա՛յն դուռը: Ա՛յս յարկը, ա՛յն սրահը: Վերջապէս արիւնաթաթախ պալատի հրամանատարին զահլիճը, մինչ պահակները ապշահար կը դիտէին:

Հրամանատարը, արդէն տեղեակ բանախօսութեան եւ ժողովրդային յուզումին, անմիջապէս պատուէրներ ուղղեց առ որ անկ է:

Եւ դերեզմանատունը բացուեցաւ հանդիսաւորապէս, լոյս ցանելով թագին վրայ:

Մէկն մէկը իր դերեզմանը օրհնել կու տար. բայց մանաւանդ կ'օրհնէր Ահարոնեանը:

— Արեւը սիրեմ. ան ինչ կրակ, ինչ լեզու...

* * *

Այսքան տարիներ վերջը, ամէն անգամ որ Մարսէյլ-Պօմոնի մեհնատանը կը հանդիպիմ, կը թուի թէ նոյն Ահարոնեանն է դիմացս: Կ'ըսեմ՝ ահա պիտի արտասանէ նոյն կրակուռ բառերը: Կանգնած կամ նստած: Իրրեւ ճառ կամ իրրեւ գրոյց: Հաւասիկ-հաւասիկ: Հոսանն ինչպէս հայրենի լեռներու գլուխն վառակը, սարսուռ ծորելով մինչեւ երակները:

Ահա՛, կ'ըսեմ, լեզուն մարդաբիւններ պիտի չարէ եւ ան պիտի չկրնամ ժողովել գանոնք հաւատարմօրէն: Պիտի չկրնամ պահել չեզոքին ուժգին եւ խօսքին գոյնը, բոյրն ու համը:

— Ճանչցա՞ք, ընկեր Ահարոնեան (1946 Յունիս):

Տակաւին անցեալ տարի, ոչ միայն աթոռի մը վրայ նստած կ'ըլլար, քիչ-չատ ապատ կը շարժէր, այլ եւ մինակը ման կու գար սենեակ, ինչպէս ամէն անգամ որ ինծի հետ ճամբայ կ'իյնար, ինծի հետ ճամբայ կ'իյնար, ինծի հետ ճամբայ կ'իյնար...

եակին մէջ, մինչեւ պատշգամը: Իրբեւ նեցուկ ունենալով սովորական գաւազան մը:

Մինչդեռ հիմա, փոուած է կռնակի վրայ, ձեռքերն անշարժ՝ վերմակին տակ:

— Կը յիշէք, էֆ՞: Ի՞նչպէս էք:

— Ա... յո... լաւ... է...

Աչքերը հարցական, վիշտն ու ժպիտը իրար խառնուած դէմքին վրայ: Արդեօք լոյս մը կը ծագի՞, եթէ ներս կանչեմ Ծովինարը.

— Նոր երգչուհի մը, ընկեր Ահարոնեան:

Լաւ չհասկցա՞ւ թէ ուրիշ անդամ մը եւս լսել կախարդական բառերը, — երգ եւ երգչուհի:

— Կ'ուզէ՞ք որ երգէ հիմա:

Ծօսքս բերանս մնաց: Ալեհեր, անդամալոյծ դրագէտը «յարատեւ փղձկած», կու լար ինչպէս տասնըհինգ տարեկան պատանի մը: Հեկեկալով սրտին խօրէն:

Ուրիշ առեն ե՞րբ թափած էր այսքան ապի արցունք:

Կարկամ ձեռքերը ոչ թաշկինակ մը կրնային բռնել, ոչ ալ որ եւ է չարժուիլ փորձել:

Աչխարհ մը կը վխէր աչքին առջեւ:

Աչխարհ մը, ինքն ալ: Արցունքի հովիտ՝ չորս պատի մէջ:

Դող մը սրախ մէջ, աչքերս արդէն թաց, հապա կրցայ Թոթովել.

— Դուն դուրս ելիր, Ծովինար:

Ցաճախ տեսեր էի աւելի մոայլ պատկերներ, նոյն սնարին վրայ: Բայց երբե՛ք այս չափը: Այս խորտակումը ողբաձայն:

Քնարին վերջին լա՞րն էր որ կը թրթռար:

Երգչուհի՛: Ե՛րգ: Ապահովաբար կայծ մը խռովեց միտքը եւ երեւակայութիւնը ետ դնաց մինչեւ այն օրերը, երբ ինքն ալ կրնար երգեր գրել ու երգեր լսել: Կրնար նստիլ, քալել, խօսիլ ու երգել: Կրնար երկինքը ճեղքել իր երգերով.

Արցունքով ուռած կուրծքն է եռում
Ինչպէս լի կաթսայ հնոցի վրայ,
Ո՛հ, ի՛նչ տանջանք է, ի՛նչ կրակ-կսկիծ
Մի ցկուն ցեղի զաւակը լինել,
Հզօրի թունոտ ժպիտը մուրալ,
Փակ դրան առջեւ արցունքը կլլել,
Աշխարհից ծածուկ մենակ հեծկլտալ:

* * *

«Նկուն ցեղ»ին գաւակը անչուչտ չէր գիտեր թէ ամբարտաւան թշնամին սկսած էր որսալ նա՛եւ մեր գրական վաստակը: Կ'ուզէր օրինակել զայն, զարկ տալու համար իր թաքուն ծրագիրներուն: Տարինեռով հայկական տագնդին կայծերը, հիւթը քամելէ վերջ, ինչո՞ւ կէս ճամբան պիտի մնար:

Եւ 1912ին, բանաստեղծ Մկրտիչ Խրիմեան, կուսակալ էրզրումի, Թուրքերէնին վերածել կու տար Ահարոնեանի «Ազատութեան ճանապարհին», կուսակալութեան հայազգի թարգմանին, որ տարրական հայերէն մը գիտէր:

— Մենք այս կարգի դրականութիւն չունինք: Պիտի փորձեմ այդ ճիւղն ալ, թարգմանել տալով այս գիրքը:

— Դժբախտաբար ձեր թարգմանը բան մը չի հասկնար գրական-գեղարուեստական գործերէ, մանաւանդ այս գրքի լեզուէն:

— Հոգ չէ, ես կը հասկնամ: Միայն բառերուն իմաստը թուրքերէնի վերածէ, կը բաւէ: Ինչո՞ւ մենք թուրքերս ալ չունենանք մեր «Հուրրիյէթ Եօլու»ն:

Եւ ունեցան, ունեցա՛ն մեր պլխուն վրայ:

... Ու հիմա կ'երեւակայեմ թէ Ահարոնեան նորէն սկսած է լալ, ողու մը պէս, իմանալով այս պատմութիւնը:

Փարիզ, 14 Նոյեմբեր 1946 ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՍ ԵՄ

Մի՛ յուզուիր, սիրտս· կրծիս տակ մի հին հառաչանք է եռում, որպէս փոթորիկն այրի մէջ պրկուած· այն ե՛ս եմ շղթայել· մի՛ նա՛յիր հոգուս· գլուխդ կը շաղուի, անդո՛ւնդ է այնտեղ, ուր տառապանքն է եռում ծովի պէս խոցուած գաղտնի մռնչիւններով:

Ակռաներիս տակ ցասումս եմ փշրել եւ ցոյսիս գրաւիդէ ժայռերին· յեղած՝ հայհացիս խոցը հրաշէկ ճետի պէս, արշալոյսի սիրտն եմ մխրճել:

Տառապանք եւ կսկիծ, մռնչիր ու աւեր, արիւն ու արցունք ողջ իմն, ի՛մն են· եւ լացողների համար, բոլոր լացողների՝ ժպիտս ունիմ անհուն ու յամառ, որ տակաւին անծանօթ մի Արշալոյսի մի հրապարտ ցոլքն է իմ շրթունքներին, որ պիտի գայ, պիտի գայ...:

Ա՛Խ· ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

1918 *Սեպտ· 4· Պոլիս*
(*Հանդուցեալ բժիշկ Վահրամ Ց· Թորգոմեանի յիշատակարանէն*)

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

1908:

Ահարոնեանի դրականութեան ծանօթացայ առաջին անգամ 1908ին, Տարսոնի ամերիկեան գօլէճին մէջ:

Անկէ առաջ իր անունին արձագանգը տարտամօրէն հասած էր մինչեւ Կիլիկիոյ մայրավանքը, ուր կ'ուսանէի 1905–1907 շրջանին:

Օսմանեան Սահմանադրութիւնը նոր էր հռչակուած: Համիտեան դաժան բռնակալութեան յաջորդած էին սանձարձակ ազատութեան օրեր:

Գօլէճի ամենօրեայ ազօթքները, աւետարանչուհիէ քարոզները, թուրքերէն ու անգլիերէն հոգեւոր երգերը ժամանակավրէպ կը թուէին այլեւս: Բացի սակաւաթիւ «ընտրեալ»ներէ, որոնք ապագայ քարոզիչի կոչում կը զգային իրենց մէջ, բոզոքականի այդ ազօթքներն ու երգերը ոչ ոքի հոգիին կը խօսէին:

Շուտով կազմուեցան հայրենասէր աշակերտներու խմբակներ՝ որոնց անմիջական նպատակն էր ստանալ ազգային թերթեր եւ ազատաշունչ դրականութիւն, քիչ մը կեանք ու թարմութիւն մացնելու համար մեր տափակ ու ճապաղ կեանքին մէջ:

Մեր խմբակը առաջին իսկ առթիւ բաժանուող դրուագս Ֆելիպէի «Ռազմիկ»ին՝ զոր կը խմբագրէր Ռուբէն Զարդարեան («Ազատամարտ»ը չկար դեռ): Միաժամանակ կարդ մը դրքեր ապսպրեց Պոլսոյ դրավաճառներուն: Ամէնէն առաջ ստացուեցան Բաֆֆիի եւ Ահարոնեանի գործերը: «Ալէնթը» եւ «Ազատութեան ճանապարհին»ը՝ մանաւանդ՝ ձեռքէ ձեռք կը խլուէին:

Գօլէճի աշակերտներու առհասարակ որքեր կամ ազքատ ընտանիքի զաւակներ էինք: Մեր համեստ քսակները խոտոր կը համեմատէին մեր ընթերցասիրութեան անզուսպ պահանջին հետ: Մեծ դրկանքներու դնով քանի մը դրուշ քով քովի կը դնէինք՝ ընկերովի դնելու համար այն բոցաշունչ դրքերը, որոնք մեր ազատատենչ պատանիի հոգիներուն մէջ հայրենասիրական ազնիւ զգացումներ կ'արթնցնէին, մեր սրտերուն մէջ անթեղուած կայծերը կը բռնկցնէին:

Ամերիկեան միսիոներներու եւ բողոքական պատուելիներու այդ ազատամիտ ու խստակրօն մթնոլորտին ու չրջանակին մէջ է որ հետզհետէ կարգացինք ու սիրեցինք մեր Թ. դարու Վերածնունդի մեծ երդիչներն ու վիպասանները, որոնց հետ կապուեցանք մեր ամբողջ հոգիով: Օրը օրին եւ մեծ համակրանքով հետեւեցանք Օսմանեան Սահմանադրութենէն վերջ անկաշկանդ ծաղկող մեր նոր Զարթօնքի գրականութեան՝ սահմանին այս թէ այն կողմը:

Ահարոնեանի հոյակապ դէմքը արդէն տիրականօրէն կը ցցուէր այդ չրջանի բազմաթիւ չնորհալի գրողներու մէջէն: Իր վիպերէկ պատմուածքները հայ գպրոցականներու կեանքէն, իր վարպետ գրիչով գծուած պատկերները մեր ազատագրական պայքարի մասին՝ այնքան յուզիչ էին, այնքան կը խօսէին մեր սրտերուն:

Ահարոնեան մեր բոլորին սիրած առաջնակարգ դերակատար էր, ո՛րուն դերասանքները մեր հասարակութեան ամէնէն զգայուն լարերը կը թրթռացնէին:

Իր հակիրճ բայց ուժեղ դրուագներուն նայնքան ազդու տպաւորութիւն կը գործէին բռնակալութեան սեւ խաւարէն յանկարծ ազատուած լոյս աշխարհին բացուող մեր պատանիի կոյս հոգիներուն վրայ:

* * *

1910:

Տարիէ մը ի վեր Պոլիս եմ արդէն: Արեւմտահայերուս մտքի ու մշակոյթի այս վառարանին մէջ ուսանիլ մանկութեանս մեծ երազներէն մէկն էր եղած: Տղայութիւն:

Մեր այս նոր վառարանին մէջ ալ Ահարոնեանի անունը սիրելի էր բոլոր աշակերտներուն անխտիր: Ամէնքս ալ չերմ պաշտամունք ունէինք իր ազատաշունչ գրիչին համար:

Օր մըն ալ բոլորս սուգի մասնուեցանք, երբ իմացանք, որ տրաքեան բռնակալ կառավարութիւնը ձերբակալած է Աւետիս Ահարոնեանը՝ երբեւ յեղափոխական եւ արգելափակած զայն՝ Մեհեմի բանտին մէջ: Կ'ըսէին նաեւ որ թոքերը բռնուած են արդէն եւ կեանքը վտանգի տակ է:

Այս լուրը ահազանգի մը պէս հնչած էր: Սարսուռ մը անցաւ Պոլսոյ գանազան վարժարաններու ազատասէրներ ուսանողութեան հոգիին մէջէն: Զայրոյթը պատած էր բոլորիս սրտերը: Ու ահա այնքան բոզոքի ցոյցերը, հրապարակային հաւաքոյթները, ուր կը խօսէին անոնց Ակնունիի նման հռետորներ: Կը պահանջէին մեծ դերակատարին ազատ արձակումը բռնակալութեան մէջնաբերդէն:

Յուզումնալից նոյնպէս Պոլսոյ ամէն դասակարգի ու հոսանքի պատկանող մտաւորականները: Լսեցինք նաեւ որ Ֆրանսայէ մայրաքաղաքի յայտնի դերասիներն ու հանրային դործիչները հանրագրութիւնով մը դիմած են Ս. Պետերսբուրգի արքունիքին՝ խնդրելով հայ դերասին ազատութիւնը: Այս վերջին լուրը մեծ խանդավառութիւն առաջ բերած էր բոլորիս մէջ եւ կը հպարտանայինք՝ լսելով օտար մտաւորականներու կողմէ մեր սիրած դերակատարին հանդէպ ցոյց տրուած խանդաղատանքը:

* * *

1911:

Անոպասելի լուր մը: «Ազատամարտ»ի մէջ կարդացինք որ Ահարոնեան Պոլիս կը հասնի չուտով: Ուրեմն բախտը պիտի ունենայինք տեսնելու եւ լսելու մեր այնքան տարիներու սիրած ու վայելուչած դերակատարը, որ Մեհեմի բանտին «մկրտութիւնը» առանալէն ի վեր մարտիրոսի լուսապսակով մը կը պատկերանար հիմա մեր երեւակայութեան մէջ:

Խակատիս, մէկ քանի օրէն Պոլիս հասաւ Ահարոնեան, «Դաշնակցութեան բանասեղծ» Աւետիք Իսահակեանի հետ, Տրապիզոն եւ Սամսոն այցելելէ վերջ: Բոլոր քրենց ազդեցութիւնն ունեցած էին ու Մեհեմի բանտին մեծ կալանաւորը ազատուած, կու գար իր հայ ազգային ազատագրութեան առաքելի պատգամը բերել հայ հայրենիքի կաթսայով տաշտորդ Թրքահայութեան:

Կեանքիս ամէնէն մեծ հաճոյքներէն մէկն եղաւ լսել դինքը, նախ

Բերա՝ «Վարիէթէ»ի թատրոնը, յետոյ նաեւ Սկիւտար՝ Գալֆային պաղի մեծ թատերասրահին մէջ։

Ճառ չէր խօսածը, այլ համակ երգ ու երաժշտութիւն։ Մեղի կը պատմէր հայրենիքէն, անոր լեռներէն՝ խրոխտ ու ամբոստ, դուալ ջուրերէն, հայ չինարար ժողովուրդէն, անոր երգերէն ու վէրքերէն, հայ մամիկէն, ընտանեկան օջախի սրբութիւնէն, մեր զարաւոր աւանդութիւններէն, ուխտաւայրերէն եւ ամէն բանէ որ հայկական էր։ Իր մէջ կը զգայինք հայ հայրենիքը՝ սուրբ ու նուիրական, մեր հոգիները ալ կը հաղորդուէին իրեն հետ, նոյն մաքուր զգացումներով։

Առաջին անգամն էր, որ կը լսէի զրադէտ մը, որ կը խօսէր այնպէս ինչպէս կը գրէր։ Բառերը կը սահէին առանց ճիգի, ինքնաբուխ կերպով, արուեստի կատարելութեամբ։ Իր խօսքը այնպէս յուզիչ էր, պերճ ու սրտաշարժ ինչպէս իր գրիչը։ Խահակեան, որ իրեն կ՚ընկերանար, բնութենէն չէր օժտուած հռետորի տաղանդով, ու հը-ւ ապարակով չլսեցինք զինքը բնաւ։

Մեր գրչի վարպետներէն ու հրապարակախօսներէն շատ քիչեր միայն կը համազրէին լաւ գրելու եւ լաւ խօսելու կրկնակ յատկութիւնները։ Ահարոնեան իր վարպետի գրչին կը միացնէր չնորհալի եւ հմայող ճարտասանի ձիրքը։

Այդ դիծն է որ ամէնէն աւելի աղդած էր վրաս։

* * *

1913։

Հոկտեմբեր 14/27ին Թաքսիմ՝ Աչխատանքի Տան դրան առջեւ, վողոցին մէջ յանկարծամահ կ՚իյնայ Սիմոն Զաւարեան, Հ. Ց. Դաշնակցութեան առաքելատիպ դործիչը։ Սուգի մէջ են ո՛չ միայն դաշնակցական չարքերը, այլ ամբողջ հայ ժողովուրդը, որուն բարօրութեան նուիրած էր հանդուցեալը իր տառապալից կեանքը։

Փառաշուք եւ խակապէս աննախընթաց յուղարկաւորութիւն՝ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ, ուր ներկայ էի «Ժամանակ»ի կողմէ, Վարդգէսի եւ Զապէլ Եսայեանի մէջտեղ կանդնած, առջեւս՝ Պոլսոյ պինուորական հրամանատար ձէմալ պէյը (հետքէն ծովային նախարար ձէմալ փաչա)։

Դամբանականներու չարքին յանկարծ յայտնուեցաւ Աւետիս Ահարոնեան, որ յատկապէս Ժընեւէն եկած էր եւ խօսեցաւ Հ. Ց. Դ. Արեւմտեան Բիւրոյին կողմէ։

Հոն էր որ բացառիկ բախտն ունեցայ նաեւ լսելու անմահ կոմիտաս վարդապետի եւ անոնման Շահմուրատեանի «Ի վերինն Երուսաղէմ»ը, մխսին երգուած սեղանին վրայ։

* * *

1918։ Ամիսներէ ի վեր կը գտնուիմ Նապլուս, պաղեստինեան փոքրիկ քաղաք մը՝ նեղ հովիտ մը մէջ նստած։

Հոս է Թրքական Երդ բանակի սպայակոյտի կեդրոնը. հրամանատար՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաչա։

Քանի մը տասնեակ քիլոմէթր հեռուն ճակատ բռնած է անգլիական բանակը, որ ահաւոր երկունքի մէջ է՝ վերջին ու մահացու հարուածը տալու համար օսմանեան «քաչարի» բանակին։

Օր մը պատահաբար ձեռքս անցաւ թուրքերէն թերթ մը՝ «Իգ-

տամ»։ Առաջին էջին վրայ երկու խմբանկարներ։ Մէկուն տակը գրուած է՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ հասած Պատուիրակութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Աւետիս Ահարոնեանի»։ Միւսին տակը՝ «Վրաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Գեղեչկորիի»։

Թուրք թերթը սակայն անդիտակցաբար խոշոր սխալ մը գործած էր՝ չփոթելով հայկական Պատուիրակութիւնը վրացականին հետ եւ մէկը միւսին տեղ դրած։

Բայց մի՞թէ կարելի էր սխալիլ։ «Հայկական» ըսուած խմբանկարին մէջտեղը նստած էր ճաղատ գլուխով մարդ մը՝ զոր եռքէն ճանչցայ Փարիզի մէջ եւ բարեկամացայ հետը — Վրաստանի արտաքին գործերու նախարար Գեղեչկորի, որ միշտ Փարիզ կը մնայ։ «Վրացականի»ին կեդրոնը նստած էր Ահարոնեան իր սեւ մազերով եւ մօրուքով, երազկոտ ու խոհուն աչքերով, ճիշդ այնպէս ինչպէս տեսած էի զինք տարիներ առաջ ալ, իր չուրջն ունենալով Պատուիրակութեան մէւս անդամները։

Այդ թերթէն եւ այդ նկարէն առաջին անդամ ըլլալով կ'իմանայի — ա՛յնքան կարուած էի աշխարհէն — որ Հայաստան ու Վրաստան անկախ Հանրապետութիւններ եղած են եւ պատուիրակութիւն ղրկած Պոլիս։ Ուրախութիւնս չափ ու սահման չունէր։ Աչքերուս չէի հաւատար։ Կրկին ու կրկին կը կարդայի թուրքերէն թերթը, զոր նուիրական մասունքի պէս կը պահէի, ցոյց տալու համար պարբերաբար ինծի այցելող հայ սպայ ընկերներուս, որոնք նոյնպէս անտեղեակ էին անցուդարձերուն։ 1915ի Մեծ Եղեռնէն վերջ, ցեղին յարութիւնն էր որ կը սկսէր ուրեմն ու մենք անհունօրէն ուրախ էինք ու երջանիկ այդ օտար աստղերուն տակ։

* * *

1920։ Փարիզ եմ արդէն, ուր հասայ Օգոստոս 6ին։

Զորս օր վերջ, Օգոստոս 10ին, Սէվրի մէջ Ահարոնեան կըստորագրէր այն պատմական դաշնագիրը, որով Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրաւապէս կը ճանչցուէր մեծ Դաշնակիցներուն, մանաւանդ մեր դարաւոր թշնամիին՝ Թուրքիոյ կողմէ։

Խանդավառութիւնը մեծ էր հայ ուսանողներուս մէջ այդ պատմական օրը։

Նոյն իրիկունն իսկ Լիւտոյի վերնայարկը ներկայ կ'ըլլամ Փարիզի դաշնակցական առաջին ժողովին։ Ամբողջովին ականջ կտրած՝ ուշի ուշով մտիկ ըրինք Հ. Հ. Պատուիրակութեան քարտուղար Մինաս Ղազարեանի (այժմ Հանդուցեալ), որ Ահարոնեանի հետ միասին ներկայ եղած էր միջազգային այդ առաջին պարտամուրհակին ստորագրութեան պաշտօնական արարողութեան։

Շողշողուն երազներ եւ վայլուն հեռանկարներ կը պատկերանային մեր աչքերուն առջեւ։ Միացեալ եւ անկախ Հայաստան։ Ու մենք ազատ քաղաքացիներ ազատ Հայաստանի։ Արդէն իբր Հայաստանի քաղաքացի կը ճամբորդէինք երկրէ երկիր եւ հպարտ էինք՝ մեր գրպանին մէջ ունենալով ինքնութեան թուղթեր՝ տը նասիոնալիթէ առմէնիէն մակագրուած (ռեֆիւժիէ չէինք հիմակուան պէս)։ Հայութեան բոլոր դասակարգերն ալ բոլորուած էին Ահարոնեանի ներկա-

յայտնած կառավարութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շուրջ:

Փարիզ նկած էինք՝ մեր ուսումը կատարելագործելու եւ Հայաստան երթալու հայրենասիրական անկեղծ նպատակով: Դժգոհները պահվիժեցան շուտով: Դուռները փակուեցան: Մնացինք Փարիզ:

Հոս առիթ ունեցայ աւելի մօտէն ճանչնալու Ահարոնեանը: Հետեւեցայ իր քաղաքական աշխատանքներուն: Իբրեւ նախագահ Հ. Հ. Պաատութեան, անիկա ի յայտ բերաւ հանրային գործիչի եւ քաղաքագէտի նուրբ յատկութիւններ: Սէվրէն մինչեւ Լոզան, անցնելով Լոնտոնէն ու Ժընովայէն, Ահարոնեան անխոնջ հետապնդեց Հայ դատը աշխարհի մեծերուն առջեւ:

Ինք որ տարիներով հայ յաւէտ անզուգական ու հրաշունչ երգիչն էր եղած, հայ ժողովուրդի հարազատ հոգիին արտայայտիչն էր հանդիսացած, Հայուն յեղափոխական մաքառումները ազատութեան ճանապարհին վրայ մղած դիւցազնական կռիւները պանծացուցած էր հայրենասէզ գրիչով, Եւրոպայի մէջ անոր քաղաքական դաշին իրատեսէն եղաւ եւ ըրաւ իր կարելին:

Լոզանի յուսախաբութիւնէն վերջ, քաշուեցաւ քաղաքական կեանքէ ու կրկին ամբողջովին նուիրուեցաւ իր հայ սիրած գրական աշխատանքներուն: Ու մեղի տուաւ թանկագին երկեր: Մեզի պատմեց իր կեանքը երկու հատորներու մէջ՝ մանկութիւն եւ պատանեկութիւն:

Անողոք կաթուածը վերջ տուաւ իր գործունէութեան: Այժմ իբրեւ կենդանի-մեռեալ աւելի քան 12 տարիէ ի վեր կը մաքառի մահուան դէմ:

Բայց արդէն Ահարոնեան անցած է Հայոց պատմութեան մէջ — հայ գրականութեան եւ հայ քաղաքական պատմութեան — եւ նախ քան մահը՝ անմահացած է իր անունը:

ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ

Փարիզ, 20 Նոյեմբեր 1946

1934էն մինչեւ 1946 թուականը ուրեմն տասնեւերկու երկար տարիներու ընթացքին Ահարոնեան արտադրած է միայն չորս գիր, Ա., Բ., Գ., Դ: Այդ չորս գիրերու արտագրումը այսօր խո՛ր յուզումով կը յանձնենք տպագրութեան: Իր տկարութեանը ընթացքին միայն մէկ անգամ փափաքեր ունեցած գրելու եւ երեխայացած դողդոջ մատներով եւ դողդոջուն ձեռագրով այս չորս գիրերն է արտադրած: Ուրեմն այս գործուրանքն ալ պէտք էր որ ապրեր ինք՝ ու մեզի ալ՝ ազգովին:

ԽՄԲ.

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կը սխալին բոլոր անոնք որ Ահարոնեանի ալեծուփ գրականութեան մէջ կը նշմարեն մէկ հիմնական հնչեղ միայն — լալկանութիւն։

Իրօք դժուար է խուսափիլ այդ անախորժ «քերուքենէն» հայոց դաժան իրականութեան մէջ, հայ ժողովուրդի անօրինակ ճակատագրի հանդէպ։ Եւ մեր բոլոր գրադէտները եղել են լալկան, մեր բոլոր պատմագրիներն ու բանաստեղծները, Խորենացիէն ու Եղիշէէն մինչեւ Րաֆֆի, առաւօրէն տուրք տուել են լացի ու հառաչանքի միալար երաժշտութեան։ Եղել են լալկան եւ արեւմտեան ու այլ ազգերու — սորուկ, պայքարող ժողովուրդներու — բանաստեղծներն ու հրապարակագիրները, ուսս Նեկրասոֆ, լեհ Միցկեվիչ, մաջօրօս Շեվչենկօ, բուլկար Բոտեվ եւ իտալական պառնասեաններըՙ Մանցոնի, Լէօպարտի, Ֆոսկոլօ եւայլն։ Լալկան էր աստուածային Գևտրարքը, որ հայրենիքի թշուառութիւնները կ'ողբար եւ անոր վարդավառ յոյսերը կ'երդէր։ Լալկան էր Դանտէ։

Ծոյլ ու ամուլ լալկանութիւնը կեդրոնական լարը չէՙ Ահարոնեանի քնարին։ Կսկիծ ու հառաչանք չէՙն միայն Արցունքի հովիտը, Աշուղը եւ բոլոր միւս սպատաչունչ պատկերները, Ուխտաւորը, Թըբխմորը, Բաշօն։

Ո՛չ, լալկան չէ այդ դրականութիւնը, որ նոյնիսկ լացի, հառաչանքի մէջ ցասումի ու ընդվզումի գոռոզ կը հնչեցնէ...։

ՄԻՒՌԱՑԷԼ, ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

●

Արարատը չենք տեսած, սակայն անոր ալեւոր եւ վեհաշուք բարձրութեան գաղափարը ունինք, անոր պատկերը մեր հոգւոյն մէջ կը ծնինք գրեթէ։ Մեր նախահայրերը տեսած են զայն ու անոր ազդած տպաւորութեան յուշմունքը փոխանցուած է մեզի, մեր անդիտակից եւ կազմութեան տաժանքին մէջ եղած օրերէն։

Արարատը չենք տեսած, բայց երբ օր մը զայն մեր աչքերուն առջեւ ունենանք, վստահ եմ, անձանօթ լերան մը տպաւորութիւնը պիտի չընէ մեր վրայ։ անոր պատմաբերը գրոշմուած է մեր էութեան մէջ եւ այդ գաղափարին ընտանեցած ու անով ապրած ենք։

Ահարոնեանը չէր տեսած ու երբ գինքը տեսայ անձանօթ եւ նոր նեբկայացուած մէկու մը տպաւորութիւնը չըրաւ իմ վրաս։ այսպէս սրբազան տեղեր կան ու այսպէս մարդիկ կան։ Ահարոնեանը կը ճանչնայի իր գործերէն։ Իր հայրական արձակին կշռոյթը իր պատկերը դծած էր մտքիս մէջ ու իր ձայնին ոսկի շեշտը ընտանի դարձուցած, իրեն հանդիպումս անակնկալի մը չյուզմունքը չպատճառեց, այլ չատոնց ի վեր կարօտով սպասուած մէկու մը հանդարտ դոհունակութիւնը ու այսպէս եղած ըլլալու է բոլոր անոնց համար որոնք գինքը իր գործերէն կը ճանչնային միայն։

Քիչ անգամ կը պատահի որ հեղինակ մը իր տաղանդին մարմնացումը ըլլայ: Ահարոնեանը տեսնելէ ետք չես պարմանար իր անօրինակ տաղանդին վրայ, ինչպէս պինդը կարդալէ ետքը քնական կը գտնես իր Արամազդի թուխ-ճակատը, իր խոր եւ սեւ աչքերը որոնց մթին հուրքէն կարծես կոպերը այրած են: Իր չարժուձեւերուն, իր ձայնին մէջ կը վերագտնաս իր տառապանքով օծուած արուեստին ազնուականութիւնը, դաչն եւ հզօր եղանակը մրրիկներուն որոնցմով աւերուած Հայրենիքին սուգը իր ղլխաւոր ցաւն ու իր տիրական տագնապը կազմած են:

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

●

Ահարոնեանին արձակը ամէնէն նուրբ, չնորհալի, երգող արձակն է ոչ միայն ռուսահայերուն՝ այլ նաեւ թրքահայ արձակիներուն մէջ: Ունի զարմանալի յատկութիւնը լաւ ու նոր պատկերներուն, տեսակ մը երաժշտութեամբ օծուած հրաշալի ոճ մը որուն օրինակը կը պակսի մեր նոր մատենագրութեան բոլոր վարպետներուն: Բաներու մորթ վիրթիւոզ մը կ'ընդունիմ ես պինդը:

Ահարոնեան մեծագոյն վարպետներէն մէկն է ապրող հայութեան: Միակ դէմքն է ան, որուն ճառագայթումը դեռ ոչ մէկուն անհաճոյ ըլլալու պարագաները ցոյց տուած ըլլայ: Անմահ է ան դէղի բարբերուն պատկերացումին մէջ: Ուժով ու բարձրօրէն դէղեցիկ է մեր դիւցազնամարտէն առնուած կարդ մը Էփոփէներուն մէջ: Անհունօրէն չահեկան է իր հոգեբանական վերլուծումներուն մէջ, եթէ ատոնք կ'ենթան զգացումներու կալուածին մէջ:

ՅԱԿՈԲ ԲԻՒՖԷՃԵԱՆ
(Յ. Օշական)

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

... Բալուեան,

Ստացայ Հուրիկէն ձեր երկտողը, որով կ'ուզէք որ մասնակցութիւնս բերեմ Ահարոնեանի նուիրուած «Զուարթնոց»ին: Ա՛յ սիրելիս, մեր սերունդը՝ ինչ որ կարելի է ըսել՝ ըսեր է Ահարոնեանի մասին: Իսկ մենք հիմայ պիտի ուզէինք լսել նոր սերունդներու, կամ մեզ անմիջապէս յաջորդողներու խօսքը իր մասին: Այդ ատեն մը պիտի ըլլար, մանաւանդ, ճշդելու Ահարոնեանի գործին զգեցութիւնը ժամանակի տեսակէտէն: Մեր պայմաններուն մէջ, 30–40 տարիներ, հասասար են՝ իբրեւ տեւողութեան չափանիշ՝ առ նուազն մէկ ու կէս դարի: Գրականութիւնն ալ, վերջին երեսնամեակին, խնայապարտութեան (օսթրասիզմ) դատապարտուած, թէ մեր «Հայրենիք»ի պատնէշներուն եռեւ եւ թէ դուրս՝ գաղութահայութեան մէջ, ուր կարծես կը սկսի տարածուիլ այդ հրեղէն անթափանցելի բոցերուն՝ այժմ ու ազդեցութիւնը:

Ո՞ր տատիճան պիտի կրնայ հակազդել մարքի եւ խօսքի աղատութեան մէջ հասակ նետած գաղութահայ սերունդը այդ խանձումին եւ փոշիացումին, ահա այդ է, որ սերով պիտի ուզէինք ճշդել եւ Ահա-

բոնեանի դարձին դնահատումը այդ սերունդէն, կրկնակի հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ՝ հինեցուս համար՝ այդ տեսակէտէն դիտուած։

Ահարոնեանի ստեղծագործութիւնը, — կրնայ բաժնուիլ երկու չրջաններու — Ա. Հայրենիքեան կրած ազէտներու ողբի, լացի, ըմբոստացման եւ տատապանքի չրջան. Բ. Հայրենասէրի կարօտակէզ վերյիշումներու, վերապրումներու չրջան։

Բ. չրջանի Ահարոնեանը, կը պարզէ, կը բացատրէ, կը լրացնէ Ա. չրջանի Ահարոնեանը։ Աւելի կը յստականայ մեր մտքին ու սրտին, հայկական կատարածներու, հայ սպանդի ողբերգակին ղայրութիւնը, իր տատապանքի խորութիւնը, իր չեչտ անկեղծութիւնը, իր հաղորդականութեան ամբողջ պատկերը։ Որովհետեւ Բ. չրջանի հայրենի դանձը, կը թրթռացնէ այնպիսի լարեր, սիրոյ ու յափչտակութեան այնպիսի թռիչք մը, եւ կարօտի այնքան խոր ու դուսպ թախիծ մը, (որ մէջ ընդ մէջ ընդհատող սրամիտ ժպիտներ ոչ միայն չեն մեղմեր, այլ աւելի կը չեչտեն կարծես այդ թախիծը) որոնք կը կոթողեն հայ հայրենասէրը։

Հարազատ էր մեր սերունդի հոգիներուն եւ ապրումներուն Ահարոնեանը իր ապրումով, տեսակ մը արձագանգն էր ամբողջ հայութեան տատապանքին։

Որքա՞ն հարազատ է ան դպրութեահայ սերունդին, իրրեւ կարօտակէզ հայրենիքրպակ։ Ահա այդ է որ կրկնակի պիտի հետաքրքրէր մեզի, հինեցս։

Պիտի ուզինք որ նոր սերունդը տարուէր երկրորդ չրջանի Ահարոնեանով, եւ դպար իր կուրեան նոյնքան հարազատ։ Դառնար անոր կարօտի երգը նոյնքան իրը, որքան մերն է երբեմնի վիչտի եւ ուրախ ցնցող ողբը։

Այն ատեն Ահարոնեանի ստեղծագործութիւնը պիտի ստանար, այլապէս չբեղ ու ճաճանչող նչանակութիւն հայ գրականութեան համար։ Այն՝ ոչ միայն ծառայած պիտի բլլար փաստելու հոգեկան-գրական կապի տեւականացումը հայութեան, այլ պիտի դառնար հզօրագոյն ապրակ, այդ կապի ամրապնդումին ու տեւականացումին։

Ահարոնեանի ստեղծագործութիւնը, որ գերազանցօրէն հոգիի եւ սիրտի ստեղծագործութիւն մըն է, պիտի ստանայ այն տեղն այն դիրքը, հայ գրականութեան մէջ, որուն արժանի է. հարազատ ծնունդ եւ արտայայտութիւն, հայ կեանքի, հայ երգի, հայ սիրտի։

Այն տեղն, ապագայ բանասէրը, պիտի կրնայ հպարտօրէն բարձրացնել իր դլուխը աչխատանքի սեղանէն, դնչելու համար.

«Մեր հայրենեաց պատկերը Գողթան քնարները չեն լեր երբեք եւ հնչեր են ու պիտի հնչեն իրենց հոգեմտալ երգերը ժամանակի եւ տարածութեան ընդմէջէն»։

Երկարեցաւ նամակս եւ չեղեցաւ իր նպատակէն, որ միմիայն քաղաքավարական բացատրութիւն մը ըլլալու տեմներ էր։ Կը ներէք։ Գուցէ պատճառը՝ մերժումիս սխալ մեկնուելու վախն էր։

Ձեր պահանջածը աչխատանք մըն էր, որուն համար պէտք եղած կենդրոնացման եւ ինքնամփոփման ոչ միտքն ունիմ, ոչ սիրտը ներկայ օրերուն։ Պէտք է հանգիստ եւ ներողամիտ ըլլաք։

Պքիւքսել, 20 Հոկտ. 1946

ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԷՔԵԱՆ

Ն Շ Մ Ա Ր Ն Ե Ր

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»Ի ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Կազմեց՝ Հ. Բ.

1929 Յունուար 1ին էր որ լոյս ընծայեցինք մեր համանուն պարբերաթերթին Ա. թիւը։ Այդ օրէն ի վեր սահեր են 17 երկար տարիներ եւ սոյն ժամանակամիջոցին մէջ որոշ ընդհատումներով՝ բայց մի՛շտ հոլովուեր է «Զուարթնոց» անունը պատասխանական հայ մամուլի կեանքին մէջ։ Գիտենք, ան քիչ մը չատ ձեւ փոխեց. պարբերաթերթ, տարեգիրք, ամսաթերթ, վերստին տարեգիրք, եւ ներկայիս ալ՝ ահա եռամսեայ։ Անշուշտ այս ձեւական փոփոխութիւնները առաջ կու գային միշտ մեր կամքէն անկախ պատճառներով, եւ ներկայիս ալ պարագան նոյնն է։ «Զուարթնոց»ներուն նիւթական ամբողջ հոգը նստած է մեր ուսերուն վրայ. սկզբնաւորութենէն մինչեւ ներկայ թուականը ո՛չ մէկ կազմակերպութեան, ո՛չ մէկ անհատի օժանդակութեանն ենք դիմած։ Ըրած ենք այս ըոլորը՝ պարզապէս մեր անհատական նախաձեռնութեամբը։ Ճիտոյ, տեղւոյն ենք յարմարիլ տիրող պայմաններուն։ 1940–1944ի պատերազմի տարիներուն, Փարիզի մէջ իսախանուեցաւ հայկական մամուլը, որով տպարանական դիւրութիւններ հնարաւորութիւն տուին մեզի 360 էջնոց մեծածաւալ տարեգիրք մը հրատարակելու, մինչդեռ ներկայիս, դժբ մեզի համար անհնարին է ճարել տպարան մը՝ կարենալ նոյն ծաւալով հատոր մը եւս հրատարակ հանելու համար։ Միւս կողմէ, քանի որ ներկայ 1947 տարուան ընթացքին չորս թիւեր լոյս պիտի ընծայենք, իւրաքանչիւրը բաղկացած 80 մեծադիր էջերէ, ուրեմն տարւոյն վերջ մեր ընթերցողները վերստին պիտի ունենան 320 էջնոց ճոխ եւ ստուար հատոր մը։ Կա՛րճ, քանի կ'ապրինք, «Զուարթնոց»ն ալ միշտ պիտի ապրի մեր քայլերուն դուդրնթաց։

Այսքանը որպէս արտաքին տարազի մանրամասնութիւններ. բայց

ի՞նչ պիտի ըլլայ այս մեր նոր ձեռնարկին բովանդակութիւնն ու ընդգրկելիք ուղղութիւնը: Կ'ըսենք.— գրեթէ նախկինը, այսինքն առաւելապէս հայկական մշակոյթին նուիրուած հանդէս մը՝ իր բոլոր տարբաժանումներովը: Ասոր կից՝ միշտ մեր հետաքրքրութիւնը օտար արուեստի հորիզոններուն վրայ եւ առանց անդրադարձումը մեր էջերուն մէջ՝ որպէս օտար ճաշերու ծանօթացում: Անշուշտ այսքանը չի բաւեր. ներկայիս, արտասահմանեան ամէն մշակութային ձեռնարկէ կը պահանջուի դոյն. անցան այլեւս փղոսկրեայ աշտարակը ապրելու կամ անուշ ջուրի մէջ լողալու օրերը: Պահանջուածը հետեւեալն է. այս աշխարհասաստան երկրորդ պատերազմէն վերջ, երբ մեր հայրենիքը, որպէս Սորվրդային Հասարակութեան ամենէն հաւատարիմ հանրապետութիւններէն մին կատեցաւ անոր կողքին ու յաղթական դուրս եկաւ այս մահու եւ կենաց պայքարէն, այս արդար յաջողութիւնը իր անդրադարձումն է ունեցեր դպրութեան վրայ, եւ այժմ արտասահմանեան ամէն մշակութային ձեռնարկ, կարծես հաւատարմագիր՝ կը պահանջուի հոլ հնազանդ խոնարհում՝ Սորվրդային Հայաստանի վարչաձեւին ու իր գոներուն առջեւ: Ստեղծուած այս նոր հոգեբանութեան առջեւ ամէնէն ծիծաղելին — անշուշտ բացառութիւնները յարգելով — մտաւորականութեան առանձնած դիրքն է: Ճեմին դեբուտյցէն մինչեւ քաղքենի ազնուաչուք վիպագիրը դիւանագիտութիւն կը խաղայ. դիւանագիտութիւն մը, որ շատ կը յիշեցնէ Ջայլամին գլուխը աւազին մէջ թաղելով իր հսկայ մարմինը դուրս ձգելու խեղկատակութիւնը:

Վերեւ ակնարկուած այս նոր մտայնութիւնը իր սաստկագոյն ասպիճանին է հասեր՝ երբ նեղդպրին ալ փարուած իր թեւերը՝ կը պարպէ գաղութները, եւ կամ յաջորդաբար լայն դիծերով պիտի պարպէ՝ եթէ թոյլ տան քաղաքական պայմանները: Առով անշուշտ Սփիւռքն ալ սոսկուած պիտի փոխէ իր դիմագիծը: Այս բոլոր տուեալները հիմնական պատճառներ դարձած են պոլսոյն մատուռականներու համար, որպէսզի չհիմրեն թէ՝ այլեւս արտասահմանի մէջ ոչ մէկ մշակութային ձեռնարկ, ոչ մէկ կոմմակերպութիւն, ոչ մէկ շարժում կրնայ ապրիլ՝ առանց Սորվրդ. Հայաստան նեռուած հաւատարմագրեր: Աւելին. իբր թէ արտասահմանի մէջ ամէն գեղի վրայ, ըլլայ այդ քաղաքական թէ մշակութային, կ'տաղանանք դէպի ձուլում, հետեւաբար դէպի բայքայում: Բայց այս մտայնութեան ազդալի կողմն ալ կայ. այս նոր տուաքնաները անոնք են՝ որոնք մինչեւ 1939 թուականը մեր երիտասարդութեան ցոյց կու տային տարբեր դպրոփարարանութիւն՝ հետեւաբար տարբեր ընթացք:

Այս բոլորը ի՞նչ արդիւնք տուչցուցեր են Սփիւռքի մէջ: Մենք ամէն օր հետ ի հետէ կը հետեւինք տեղական թէ արտասահմանեան բոլոր հայ թերթերու եւ պարբերականներու բովանդակութեանց: Հոգ կը տանինք թէ այս նորատուեակ ամբոխային տրամաբանութիւնը չատ ուժեղ կերեւ է մեր մամուլին վրայ եւ երբեմն մէկ ծայրայեղութենէն քշուելու ենք մէկ ուրիշ ծայրայեղութեան գիրկը: Այժմ անտեսած արտասահմանեան քրքջալ մշակութային այսքան տարիներու բերքն ու ենթահողը, կապկօրէն միայն Հայաստանը կ'ընդօրինակենք: Արժեմ չարժեմ այսինչ «բանասիրութեան թեկնածու»ին, այնինչ «արուեստի թեկնածու»ին աշակերտական գրութիւնները ի պատուի են և այդ գրու-

թիւեռները սրպէս մասունք կը յափշտակուին թերթէ թերթ։ Ինչի որ ա՛յս է սիրող մտայնութիւնը, զուցէ մարդիկ թղթատելով մեր ալ հանդէսին էջերը, մէկ բան պիտի փնտռեն, թէ «Զուարթնոց»ը ի՛նչքան տեղ է տուեր եւ կամ պիտի տայ հայատառանեան հրատարակութեանց։ Այլ բառով՝ ո՛ր աստիճանի յաջող կատարեր է իր թուխակի դերը։ Իսկ եթէ ոչինչ գտնեն, պիտինք, պիտի լսեն՝ «Հակահայատառանեան հրատարկութիւն մըն ալ աւելցաւ։ Զուարթնոցը յատաջդիմական չէ»։

Եթէ կարծիքներով օրօրուէինք, յաբախապաշտութիւնը գարձնէինք մեր ալ մասնագիտութիւնը, վստահ ենք թէ այս 17 տարիներու ընթացքին ոչ իսկ 17 էջ թուղթ հրատարակած պիտի ըլլայինք։ Ընդհակառակն, մենք մեր ամուր տեսակէտներն ունինք եւ տառնցմէ կէս մը իսկ չենք չեղած ու պիտի չչեղինք։ Զբսնելու համար օրուան մէջ քանի մը անգամ, բայց գոնէ ամէն չարաթ գոյն փոխող «Ծանօթ գրասան»ներն ու վաթսունոց պուպրիկնները չեն որ մեզի պիտի սորվեցնեն հայրենասիրութիւն, հայրենիքի համբան ու մանաւանդ թերթ խմբագրել։ Մեր յիշողութեան մէջ թարմ է ու չենք մոռցեր տասնեակ տարիւրին երեք տարի առաջ 16րդ թաղամասին մէջ հայրենադաւ գնդապետով մը սարքուած «սէրչնատ»ները։։։ Միւս կողմէն, կուսակցութիւններէն դուրս վռնտուածներն ալ, երբ մեզի այսօր Որհրդ։ Հայաստանն ու ատոր վերելքը կը տարփոզին, խղճահարութենէ պիտի չտառապի՞ն արդեօք, եթէ վերսին կարդային 1930ին մինչեւ 1939 թուականը գանազան թերթերու մէջ իրենց տորագրած երբեմնի յօդուածները։ Այսօրուան իրենց ըսածներուը մեծ արդէն բաւաձեւեր ենք իրը տարիներ առաջ, ուրեմն ճիշդ այն օրերուն՝ երբ ոտքի վրայ քնասատ կը տատապէին։

Ա՛րդ, Սփիւռքի եւ Որհրդային Հայաստանի միջեւ կանգնած մեր այս համեստ ձեռնարկին դիրքը պէտք է որ մի անգամ ընդ միշտ ճշդրիտ կերպով պարզորոշուած ըլլայ։

Անշուշտ, քանի որ արուեստներու նուիրուած հանդէս մըն է, մենք կրնայինք, որպէս առաջադրութիւն, փնտռել գեղագիտական տարազներ, այնպէս՝ ինչպէս որ ըրած ենք մեր նախորդ հրատարակութեանց մէջ, բայց տեսականը, փայլուն նախադասութիւնները այսօրուան պահանջ չեն։ Ներկայիս կտրուկ կեցուածք պէտք է ունենալ գաղութներուն սպառնացող եւ գաղութներէն ծնունդ առած կեղծ հայրենասէրի այս մտայնութեան առջեւ։

Մի՞ւսը այս միս–բանիներուն։

Թէ մենք երբեք չենք արհամարհած, չենք ուրացած, չենք նուաստացուցած ու վերջապէս չենք արժեզրկած Որհրդ։ Հայաստանի մշակութային աշխատանքները։ Ընդհակառակն ըսած ենք եւ կ՚ըսենք։ ապագան հոն է։ Փա՞սը կ՚ուզէք։ բայէք մեր «Զուարթնոց» տարեգիրքի 1937 տարուան էջ 189էն 193ը, «Մշակութային չարժումը Հայաստանի մէջ» խորագրով բաժինը, ուր մեծագիր հինգ էջերու վրայ լսած ենք այն բոլորը՝ ինչ որ մեզմէ ինը տարիներ յետոյ stalinական իրադարձութիւններու ազդեցութեանց տակ այժմ կ՚ըսեն դաւանափոխ մարքի փերեզակները։ Ծիշդութիւնները թարմացնելու համար հոս կ՚արտագրենք մաս մը մեր այդ խորհրդածութիւններէն։ Այսպէս, կը–

բած ենք ու այսօր ալ առանց խոր սառրակէտ մը վրիպելու, նոյնու-
թեամբ վերահին կը վաւերացնենք։—

«Արտասահմանի մէջ քանի՛ հայ մշակութային կեանքը կ'ընկղմի թանձր աղջամուղջի մը մէջ, փոխադարձ Հայաստանի մէջ ալ ատոր վերելքը սարսուռ տալի պիտի է ու յուսադրիչ։ Պատճառները բազմաթիւ են։ Մեր երկիրը թէեւ կաշկանդուած ընկերային այլ վարչաձեւի մը տակ՝ սակայն պետական կարգ ու սարք մը ունինք որ կը հովանաւորէ, կ'օժանդակէ ամէն առիղձապարծ չարժումներու։ Ցեղոյ կիրկիական անկախութենէն ի վեր մեզի երբեք առիթը չարուեցաւ ամփոփուելու մէկ կէտի վրայ՝ այնքան հոծ բնակչութեամբ մը։ Ուրեմն ունենալով հիմնականը, — պետութիւն եւ թիւ — կու գան աւելնալ առանց վրայ այլ ապրակներ՝ որոնցմէ յառաջացած արդիւնքները անհնարին է որ մեզի չապահովեն մշակութային չատ բարձրորակ վերելք մը։ Այդ էր պատճառը, որ տարիներ առաջ, մեր պատկերապաշտ Չարեանը, Հայաստանը կը նմանցնէր լարուած աղեղի մը եւ նետը պատրաստ խոյանալու՝ բարձրագոյն հորիզոններ։

«Հոդ չառնող ապրակներն են՝ իրենց բոլոր տարողութեամբը։

Առաջին.— Տարեց թէ երիտասարդ մտաւորականներ կ'աշխատին բուն երկրին մէջ եւ հնարաւորութիւն ունին իրենց նախասիրածը դարձագրելու հայ ժողովուրդի օգտին։ Ասիկա պզտիկ չահ մը չէ մեզի նման քայքայուած ժողովուրդի մը համար։ Արտասահմանի մէջ ինչքան լաւ այժմ կը սպասին իրենց խառնուածքին անհամապատասխան աշխատութեանց մէջ։

Երկրորդ.— Ունենալով պետական համապատասխան համալսարաններ, մեր երիտասարդութիւնը անգնալին նման չ'ապականիր, չ'այլասերիր մեծ մայրաքաղաքներուն գիրկը։ Հառնող ամէն ոյժ չահ կը մնայ ի նպաստ մեր երկրին։

Երրորդ.— Համայնավարութիւնը մեր երկրին բերաւ իւրայատուկ անուանական կամաւորում մը. արդիւնաբերութեան վրայ յենուած տեսակ մը նոր հայրենասիրական դպրոցութիւն, հակոտնեայ՝ երբեմնի մեր վիպապաշտ թռիչքներուն։ Անիկա հայասան աշխարհը արժեւորեց իր քարովը, ջուրովն ու բնութեամբը։ Կարճ ժամանակուան մէջ կրցաւ բանել տալ իր հայասան ծանր կը կշռէ իր չրջապատին վրայ պերազատող բնական հարատութիւններուն։ Նախապէս մեր քաղաքական միտքը, անուանական պետնի վրայ, չատ հետաւոր պետական օժանդակութիւններու, եւ կամ, դպրոցասիրի հայ գործառնեան նիւթական խարխուլ դիրքին կ'ապաւինէր։ Համաչնաւոր միտքը, չատ ձիշդ կեցուածքով մը հիմնապէս չրջեց այս երբեմնի տատանուող երկդիմութիւնը, եւ այժմ կ'աշխատի պարզեւել երկրին ապրելու այն տեսակ հնարաւորութիւնները, որոնց արժեւորումը, ինչպէս բսինք, կը բերի երկրին նեբսէն։ Նախապէս այս պետնին վրայ մտածողներ եղան, բայց տարբե՛ր է ծրագրել եւ բոլորովին տարբեր՝ ծրագրուածը սեփական ձեռքերով իրականացնել։

Չորրորդ.— Հայաստանի մեր իշխանութիւնը, հետեւորդ մը ուտ արդի քաղաքական տեսլապաշտութեան, իր մշակոյթին խոբխոբ կը ծառայեցնէ մեքենային նորատեղծ քաղաքակրթութիւնը։ Հայաստան աշխարհը սեմին վրայ է ոդղուելու մեքենային ապրիւնքներուն,

Մեր նախնական ճանճան արօրին փոխարինել է արդիական տրակտորը: Քաղաքականան հողէ չինութիւններուն մէջէն կը յաղթահարէ ելեք-տրական լոյսն ու ռատիոն: Կը ծրագրեն ազդել Սեւանը: Այս յառաջդիմութեամբ հիմնապէս պիտի փոխուին մեր երկրին տնտեսն ու ապրելակերպը: Հայաստանի համամշնամար գրականութեան մէջէն մեքենային նորատեղծ կշռոյթը կ'արտացոլայ:

Ու վերջապէս հինգերորդ՝ — Քանի որ այս բոլորը կը նպատակն հայ գանգուածին նիւթական եւ բարոյական ամրացման, անմիջական օգտուողը կ'ըլլայ հայ մշակոյթը իր այլազան բաժանումներովը: Կ'ուճի ընթերցասէրներու եւ արուեստասէրներու թիւը: Հայկական հրատարակութիւնները կը սպառին կրկնապատիկ տարողութեամբ ու մտքի մշակն ալ կը խանդավառուի իր չուրջ ծաղկող հետաքրքրութենէն»:

(Զուարթնոց տաթեգիրք, Ա. տարի, 1937, էջ 189):

Ուրեմն այս բոլորը բան առ բան 1937ին յաջոնուած մեր մտքերն են: Իսկ 1947ի սկիզբը փոխանակ մեր լսածներէն բան մը, գնահատանք մը պակսեցնելու, ընդհակառակն պէտք է աւելնք ալ աւելի ճոխացնենք, առանց նկատի առնելու այն տմարդի վերաբերմունքը զոր ցոյց տուին հանդէպ իրենց իսկ մշակոյթին փառը կազմող Զարենցներու, Մահարիներու, Գ. Վանանդեցիներու, Բակունցներու եւ այլ բազմաթիւ ընտրանիին հանդէպ: Զ— Որբունին, Հայաստանէն վերադարձին «Արեւմուտք»ին տուած իր տպաւորութիւններուն մէջ տեղ մը կ'ըսէ. «Հայաստան մտնելով վայրկեան մը մոռցայ փարիզեան պճլտուն փողոցներն ու տեղական բամբասանքները»: Ճիշդ տեղն է յիշեցնել իրեն. հապա Հայաստանի կարմիր բամբասա՞նքը, որուն արդիւնք դոհ գացին Զարենցէն մինչեւ Ալազանը:

Մինչեւ հոս մենք արդէն լիուլի բացատրած եղանք մեր միտքն ու վերաբերմունքը Խորհրդ. Հայաստանի հանդէպ:

Այժմ մեզի ի՛նչ կը մնայ ընել արտասահմանի մէջ. լոյն պատո՞ր հիւնել մեր բոլորտիքը, խո՞չ քաշել գաղթաշխարհի վրայ, թէ ընդհակառակն, կարելին փորձել ոտքի պահելու համար թրքահայ մշակոյթը՝ փարիզեան պոզոտանները մինչեւ հարաւային Ամերիկայի ծովեզերքը: Հայաստանեան արտատպումներով չէ միայն որ պիտի կարենայինք ինքնիհ ոգի արթկել մեր նորահաս սերունդին:

Մեր ցաւերն ու պահանջները, մեր ըմբռնումները տարբեր են գաղթաշխարհի մէջ: Զենք ըսեր թէ ոչինչ պիտի տանք հայաստանեան գրականութենէն. երբ մեր ճաշակին մօտիկ, ոչ ձգտումնաւոր դրութեան մը հանդիպինք իրենց մամուլին մէջ, առաջին արտատպութիներէն մին մենք պիտի ըլլանք, այնպէս՝ ինչպէս ըրած ենք ժամանակին, արտագրելով էջեր Զարենցէն, Մահարիէն եւ ուրիշներէ: Բայց մտադրութիւն չունինք մեր հանդէսը ոդոդելու հայաստանեան բերքով: «Զուարթնոց»ը գաղթաշխարհի պարբերական մըն է եւ այդպէս ալ պիտի մնայ՝ որպէս զուտ արտայայտիչը գաղթաշխարհեան ճաշակին: Մայր երկիրը յառաջդիմութեան ամէն հնարաւորութիւններով օժտուած՝ մենք պէտք է առաւելապէս մեր հոդերովը, մեզի պակասածը ճարելու տուեալներով տապալինք:

Ցեսոյ, կը մտածենք թէ որոշ կեցուածք պէտք է ունենալ Հայաս-

տանի մէջ հրատարակուած գրքերուն հանդէպ։ Եթէ հայութեան կէսը կ'ապրի մայր հայրենիքին մէջ, միւս մօտաւոր կէսն ալ տարտղնուած Սփիւռքի մէջ՝ այնքան արժէք է՝ որքան հոն գտնուածը։ Արդ, պէտք է քննական աչքով մօտենալ հայատառ հրատարակութեանց։ Ուրեմն յաջորդ թիւէն սկսեալ կը բանանք մեր երեմնի գրախօսականներու ճոխ բաժինը, եւ արտատպմանեան հրատարակութեանց կողքին, մանրամասն կը գրադատենք հայատառ լոյս տեսած գիրքերն ալ, որոնցմէ խոշոր բեռ մը այս պահուս կը հանդչի արդէն մեր գրասեղանին վրայ։

Մինչեւ հոս մեր յայտնած կարգ մը մտքերէն գուցէ դժգոհներ գտնուին, բայց այս պահուս կարդալիք ա՛յնքան թերթեր ու գրքեր կան, որ մարդիկ պէտք չունին ամէն նիւթ «Զուարթնոց»էն ակնկալելու։ Մեր վանդակին դուռը բաց ենք ձգեր արդէն, որով ո՛վ որ գոհ չէ՝ — հրամցնէ՛ք···։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԾՆՆԴԵԱՆ 80ԱՄԵԱԿԸ

1946 Յունուար ամիսէն մինչեւ Նոյեմբերի վերջը, Ֆրանսայի գաւառներուն եւ մասամբ ալ Փարիզի արուարձաններուն մէջ արժանավայել կերպով տօնուեցաւ մեծանուն քաղաքական գործիչ եւ գրագէտ Աւետիս Ահարոնեանի ծննդեան 80ամեակը։

Շարժումը սկսաւ նախ Մարսէյլէն եւ յաջորդաբար վառաշուք հանդէսներով եւ դասախօսութիւններով Ահարոնեանի արժանիքները պանծացուեցան ուրիմն Մարսէյլի՝ եւ յետոյ Նիսի, Վալանսի, Կրենոպլի, Վիէնի, Սէն Շամոնի, Լիոնի մէջ։ Այս վերջինը որպէս հանդիսութիւն՝ գերազանցեց բոլորը։ Ներկայ էին երկու հազարէ աւելի հայրենակիցներ։

Իսկ Փարիզը, ինչպէս ամէն ձեռնարկներու մէջ, այս գետնին վրայ եւս քաջացաւ ու կը քանայ։ Մշակութային կազմակերպութիւններ Ահարոնեանի ի պատիւ տարբեր պզտիկ հանդէս մը իսկ էկրըցան կազմակերպել։ Դարձեալ, Փարիզի արուարձաններէն Շավիլն էր, որ հրապարակային հանդիսութեամբ մը յարգեց մեծատաղանդ գրագէտին ծննդեան ութսունամեակը։

Յ. ՕՇԱԿԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ 40ԱՄԵԱԿԸ

Այս պահուս մտանուր աշխատանքներ յառաջ կը տարուին, Փարիզի եւ գաւառներու մէջ տօնելու համար, վաստակաւոր ուսուցիչ եւ գրագէտ Յ. Օշականի 40ամեայ գրական գործունէութիւնը։ Կազմուած է արդէն նախաձեռնող յանձնախումբ մը, որուն կ'անդամակցին՝ Ա. Զօպանեան, Շ. Նարդունի, Ա. Պանէսեանեան, Ա. Անտոնեան եւ Օշականի հայրենակիցներէն Գ. Զաքըրեան, Գարաճեան։

Յանձնախումբը տեղի պիտի ունենայ յառաջիկայ Մայիս ամսուան մէջ։

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Զուարթնոց»ի խմբագրութեան ղրկուած ներբեւի բոլոր հրատարակութիւնները պիտի գրախօսուին մեր եռամսեայ յաջորդական թիւերուն մէջ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Միջնաբերդ· *Բանաստեղծութիւններ Ն· Սարաֆեանի*: Կը պարունակէ Հրահատ, Սասունցի Դաւիթ, Վերջալոյս, Պրոմէթէական եւ Ծանօթ Դէմքեր: 200 էջ· տպագր· Փարիզ, 1946ին: Դին 200 ֆրանք:

Միհչեւ վերադարձ· *Բանաստեղծութիւններ Մմբատ Տէրունեանի* (1943–1945): Տպագր· Կիպրոս, 98 էջ: Դին հինգ լիւրն:

Ոսկի Կամուրջ· *Բերթուածներ Վահէ Վահեանի* (1933–1945): Դեղար· չքեղ տպագրութեամբ եւ պատկերազարդ: 132 էջ: Տպագր· Պէյրութ· դին 2 տոլար:

Couleur de Temps· *Բանաստեղծութիւններ Հաւրի Իվէքեանի*, ֆրանս· լեզուով: Յառաջաբան՝ Լիւսիէն–Փոլ Թոմասէ: Շքեղ տպագրութիւն, Պրիւքսէլ, 1944ին· 90 էջ· դին 250 ֆրանք:

Sonate· *Բերթուածներ Հաւրի Իվէքեանի*, ֆրանս· լեզուով: Վերատին յառաջաբան՝ Լիւսիէն Փոլ–Թոմասէ: Պատկերազարդ չքեղ հատոր մը, 75 էջ· տպագր· Պրիւքսէլ, 1945ին: Դին 250 ֆր·:

Զէն ու Զարդ· *Բնկերներ* (տաղեր)· պրեց՝ Նշան Պէչիկթաշլեան: Տպագր· Փարիզ, 1946ին: 160 էջ, դին 200 ֆրանք:

Ընտիր Բերթուածներ· *Վահան Տէրեանի* (1885–1920): Հրատարակութիւն Հայկազեան Ուսուցչական Միութեան: 190 էջ: Տպագրուած Հալէպ, 1945ին: Դին 5 Ս· ոսկի:

Կապոյտ Ձայն· *Բերթուածներ Կարապետ Մկրտիչեանի*: Տպագր· Հալէպ, 1946ին: 44 էջ, դին 40 ֆր·:

Մխիթարի Գօտի· *Տաղեր, առակներ, դրոյցներ, տեսլականներ եւ քերթուածներ*· պրեց՝ Նշան Պէչիկթաշլեան: Տպագր· Փարիզ, 1945ին: 272 էջ, դին 200 ֆր·:

Նոր Գարուն· *Բանաստեղծութիւններ Վահրամ Սօֆեանի*: 110 էջ· տպագր· Նիւ Եորք, 1946ին: Դին 3 տոլ·:

Աստղերուն Տակ··· *Բերթուածներ Գէորգ Զէքիճեանի*: Տպագրուած Գահիրէ, 1942ին: 286 էջ, դին 50 եգիպտ· դահեկան:

Անդաստան· *Բերթուածներ Յակոբ Աստուածեանի*· չքեղ տպագրութեամբ հատոր մը, 102 էջ: Տպագր· Նիւ Եորք, 1946ին· դին 1,50 տոլար:

Ռեթրամ եւ Զապել· *Զախածոյ հէքեաթ· պրեց՝ Ա· Սոփոկլեան· տպագր· Փարիզ, 1945ին*: 60 էջ, գին 100 ֆրանք:

Մասիս կը խօսի· *Քառեակներ Զ· Գազագեանի· գեղագարդուած Մ· Քէպապճեանէ*: Տպագր· Փարիզ, 1945ին: Գին 40 ֆրանք:

Ես ինձի հետ· *Քնարաւածներ Ե· Պարսամեանի*: Տպագր· Հալէպ, 1944ին: 126 էջ, գին 5 Մ· ոսկի:

Ծաղկաձոր· *Բանաստեղծութիւններ Ե· Տպագեանի*: Շքեղ տպագրութիւն: Տպագր· Փարիզ, 1945ին: 125 էջ, գին 150 Ֆր·:

ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ, ՎԷՊ, ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ, ԳՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայրենի ծխան· *պրեց՝ Վահէ Հայկ*: Բ· հատոր: *Պատմուածքներ եւ պատկերներ*: Տպագր· Ֆրէզնօ 1941ին: 175 էջ· *կողքը գեղագարդուած Մ· Քէպապճեանէ*: Գին 1 *տոլար*:

Բժիշկին Գիրբէճ փրցուած էջեր եւ Քերթուածներ· *Ռուբէն Սեւակէ*· Հրատար· «Հայ Գրպ· Բարեկ·» *մաեհնաշարի, թիւ* 15: 236 էջ, *տպագր*· Փարիզ, 1946ին: Գին 150 ֆրանք:

Մեր Պարտէզէն· *Ն· Պէշիկթաշլեանի Երգիծական արձակ էջերը*: 200 էջ: Տպագրուած Փարիզ, 1946ին: Գին 200 ֆրանք:

Գերեզմանիներու մէջէն եւ Սեւ Հոգին (*Բրցուած էջեր օրագրէս*)· *պրեց՝ Վահրամ Տաթրեան*: Տպագր· Նիւ Եորք, 1945ին: 718 էջ· գին 2,50 *տոլար*:

Նեղլի Պելա· *Իր անցեալը — Քոյր Աննա (Երեք նոթաւէպեր պղտահայ կեանքէ)*· *պրեց Վահրամ Տաթրեան*: Տպագր· Նիւ Եորք, 1946ին: 374 էջ· գին 2 *տոլար*:

Կեանքի Քառուղիէն· *Պատմուածքներ Բժ· Տ· Վարժապետեանի*: Տպագր· Պէյրութ, 1945ին: 262 էջ· գին 250 ֆրանք:

Վարձու Սենեակ· *Պատմուածքներ· պրեց՝ Զ· Մ· Որբունի*· տպագր· Փարիզ, 1946ին: 170 էջ, գին 150 Ֆր·:

Աքոսի հարիւր եւ մէկ պատմուածքները· *պրեց՝ Ա· Թէրզիպաշեան*· Տպագր· Փարիզ, 1945ին: 275 էջ, գին 150 ֆրանք:

Արեւելքի Տաճը· *Վէպ· պրեց՝ Կ· Փօլատեան· Նկարագարդուած Բարգէն Պոտոսեանէ*: Տպագր· Փարիզ, 1946ին: 215 էջ, գին 150 ֆրանք:

Խառնարան· *Ճշմարտասքող Ադամանդներ· պրեց՝ Վարդան Եղիշէեան*: Տպագր· Փարիզ, 1946ին: 207 էջ, գին 150 ֆրանք:

Ձամբուն մէջ որ Հոռմ կը տանի··· *Փորձեր եւ պատմուածքներ· պրեց՝ Հայկ Ժամկոչեան*: Տպագր· Գահիրէ, 1941ին: 114 էջ, գին 20 Եգիպտ· պահեկան:

Մեր կեանքէն. *Քրոնիկներ, նշմարներ, հրապարակագրական էջեր եւ ուղեւորի նօթեր*: Դրիզոր Զօհրապի: Ցառաջաբան՝ Հայկ Ժամկոչեանէ: Տպագր. Գահիրէ, 1945ին: 190 էջ, գին 25 եգիպտ. դահեկան:

Պատմուածքներ. *Լեւոն Բաշալեանի* (1868–1943): Հրատարակութիւն Հալէպահայ Ուսուցչ. Միութեան: Ցառաջաբան՝ Ց. Օշականէ: Տպագր. Հալէպ: 198 էջ. գին 3½ սուրիական ոսկի:

Ծաղկամատեան. *Հէքեաթներ եւ պատմուածքներ. օտար պարուէդներէ քաղեց՝ Շ. Նարդունի*: Տպագր. Փարիզ, 1944ին: 192 էջ. գին 150 ֆրանք:

Պահակ. *Պատմուածքներ Էլլէն Բիւպանդի*: Տպագր. Փարիզ, 1944ին: 534 էջ, գին 300 ֆրանք:

Անմահ Տիպարներ. *Պատկերներ եւ յիշատակներ Ուրֆայէն. գրեց՝ Յակոբ Հիսայեան*: Տպագր. Փարիզ, 1945ին: 112 էջ, գին 100 ֆրանք:

Գաղութահայ Իդէալիստները. *Ուսումնասիրութիւն գաղութահայ իրական կեանքից. գրեց՝ Սերովբէ Մխիթարեան*: Տպագր. Փարիզ, 1945ին. 170 էջ, գին 100 ֆր.

Երկու Տարի Ատիս Ապէպայի մէջ. *Ճամբորդական յիշողութիւններ. գրեց՝ Ա. Թէրզիպաշեան*: Տպագր. Փարիզ, 1945ին: 392 էջ, գին 175 ֆրանք:

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

Արդի Հայ Գրականութիւն. *Ժողովածու. Գ. հատոր, Հայաստանի գրողներ*: «Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ», Մատենաշար թիւ 13: Տպագր. Փարիզ, 1945ին. 246 էջ, գին 150 ֆրանք:

Արածանի. *Անդաստան Ազգային եւ Միջազգային Մշակոյթի. կազմեց՝ Շաւարշ Միսաքեան. Բ. հատոր, տպագր. Փարիզ, 1945ին*: 256 էջ, գին 150 ֆր.:

Արածանի. *Վարուցան Գրականութեան եւ Արուեստի. խմբագրութեամբ Շաւարշ Միսաքեանի: Գ. հատոր. տպագր. Փարիզ, 1945ին*, 160 էջ, գին 100 ֆր.:

Տիգրան Բուդաղեան. *Իր կեանքը, ինչպէս նաեւ իր մասին յարդանքի խօսքեր իր բարեկամներէն: Հատորին վերջաւորութեան՝ իր մէկ 'գործը, «Սպիտակ Աժուխը Հայաստանում»*: 113 էջ, տպագր. Փարիզ, 1945ին:

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կանաչ Բաժակով. *Գրեց Շ. Նարդունի. գրական ուսումնասիրութիւններ եւ տեսութիւններ*: Տպագրուած Փարիզ, 1945ին: 208 էջ, գին 200 ֆր.:

Համայնապատկեր Հայ Մշակոյթի. *Պատրաստեց՝ Ա. Պատրիկ: Պատկերազարդ 254 էջնոց հատոր մը: Տպագր. Գահիրէ, 1946ին: Գին 3 տոլար:*

Քառորդ Դար Գրականութիւն· դրեց՝ Գուրգէն Մխիթարեան: Դէմքեր եւ դիմաստուերներ: 400 էջնոց ստուար հատոր մը: Տպագրուած Գահիրէ, 1946ին: Գինն 3 ոսկի:

ԲԱՂԱՔԱՑԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ՆԻՒԹԵՐ

Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը երէկ եւ այսօր (Անդաստան հայ մտքի չարքէն)· դրեց՝ Հայկ Ժամկոչեան: Տպագր· Գահիրէ, 1946ին: 32 էջ, գին 5 Եգ· դահեկան:

Հայկական Ողբերգութիւնը փաստերու լոյսին տակ· Դրեց՝ Հրաչեայ Տէր-Բարսեղեան: Տպագր· Փարիզ, 1946ին: 38 էջ:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ

Խաղբակեանի կամ Պոյաճեանի Հայոց Պատմութեան մէջ· Դրեց՝ Գարեգին Արք· Յովսէփեան: Բ· հատոր· Կը պարունակէ՝ Հոգեւոր կեդրոնները եւ Գլաձորի Բարձր Դպրոցը Պօշլանց Իշխանութեան մէջ: Պատկերազարդ եւ մեծադիր 292 էջ: Տպագր· Երուսաղէմ, 1944ին: Գին 3 ոսկի:

Խաղբակեանի կամ Պոյաճեանի Հայոց Պատմութեան մէջ· Դրեց՝ Գ· Արք· Յովսէփեան: Գ· հատոր: Կը պարունակէ՝ Ա· յաւելուած· արձանագրութիւններ· Բ· յաւելուած· յիշատակարաններ· Գ· յաւելուած· մատենագրական հատուածներ: Մեծադիր 247 էջ: Տպագր· Նիւ Եորք, 1943ին: Գին 3 ոսկի:

Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան· Դրեց՝ Գ· Արք· Յովսէփեան: Պրակ Բ·: Կը պարունակէ՝ 1·— Կոստանդին Ա· Կաթուղիկոս· 2·— Մի ձեռագիր Աւետարան· 3·— Դարձեալ Իգնատիոս Հոռոմոսցի մանրանկարչի մասին: Մեծադիր 70 էջ: Տպագր· Նիւ Եորք, 1943ին: Գին 1·50 ոսկի:

Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան· Դրեց՝ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեան: Պրակ Գ·: Կը պարունակէ Ա·) Պատուիրները եւ գմբեթաւորումը նախնական հայ տաճարների· Բ·) Գերեզմանական կոթողներ եւ նրանց հնադիտական արժէքը հայ արուեստի պատմութեան համար: Տպագր· Նիւ Եորք 1944ին: Մեծադիր 136 էջ եւ պատկերազարդ: Գին 3 ոսկի:

Գրիգոր Սիւնի· Երաժշտապէտը եւ մարդը· կենսագրական ուրուագիծ եւ յիշողութիւններ· Դրեց՝ Յակոբ Գուրգմէեան: Լաթակապ չքեղ հատոր մը, պատկերազարդ: Տպագրուած Ֆիլատէլֆիա, 1943ին: 410 էջ, գին 2,50 ոսկի:

L'Arménie à travers les Ages· Ալպոմ· Ֆրանսերէն լեզուով· մեծադիր 34 էջ, համակ պատկերազարդ: Տը-

պաղրուած Գահիրէ, 1944ին։ Գին 60 եգ. դահեկան։

La Semaine Egyptienne ·ի բացառիկ թիւը, նուիրուած ժամանակակից հայկական նկարչութեան։ Մեծադիր 48 էջ եւ չքեղ տպագրութիւն։ Տպագր. Գահիրէ, 1945ին։ Գին 30 եգիպտ. դահեկան։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Փորձ մը հայ տպագրական տառերու Բարեփոխութեան եւ Արդիականացման։ Գրեց՝ Օննիկ Աւետեան. 134 մեծադիր էջ, պատկերազարդ եւ չատ չքեղ տպագրութեամբ։ Գահիրէ, 1946ին։ Գին 60 եգ. դահեկան։

Ակն եւ Ակնցիէ. Ազգագրական եւ կենսագրական յիշատակարան. գրեց՝ Թ. Ադատեան. «Մշակոյթ» մատենաշար, թիւ 12։ Տպագրուած Կ. Պոլիս, 1943ին։ Պատկերազարդ եւ 130 էջ. գին 250 ֆր.։

Եկեղեցական Պատմութիւն Հայոց. Գրեց՝ Ադոլֆ քահ. Փայլակեան։ Տպագր. Փարիզ 1944ին։ 476 էջ, գին 250 ֆրանք։

Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւ իր վարդապետութիւնը. գրեց՝ Պետրոս քահ. Գասպարեան։ Տպագր. Փարիզ, 1945ին։ 265 էջ, գին 200 ֆրանք։

Զէյթուն եւ Զէյթունցիէ. Զէյթունի պատմութիւնը. գրեց՝ Գ. Տէօվլէթ. Ա. հատոր։ Լոյս. տեսած Փարիզ, 1945ին։ Պատկերազարդ։ Գին 200 ֆրանք։

ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐ

Արարատ Ընթերցարան. Բ. Գիրք. կազմեց՝ Մկրտիչ Պարսամեան։ (Նկարազարդուած Ր. Պ. Պատոնի կողմէ) Տպագր. Փարիզ, 1945ին։ Պատկերազարդ եւ 144 էջ։ Գին 100 ֆրանք։

Արարատ Ընթերցարան. Գ. Գիրք. կազմեց՝ Մկրտիչ Պարսամեան։ Մէջին դասընթացք, Ա. եւ Բ. տարի։ Տպագր. Փարիզ, 1946ին։ Պատկերազարդ եւ 240 էջ. գին 150 ֆրանք։

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐ, ՀԱՆԴԷՄՆԵՐ, ՄԱՄՈՒԼ

Յուսաբեր Ամսաթերթ.— Ա. եւ Բ. տարիները լրիւ. իսկ Գ. տարուանը թիւ 1էն 4ը։ Գրական ճոխ բովանդակութեամբ։ Տարեկան բաժանորդագրութիւնն է 90 եգիպ. դահեկան։

Անիւ.— Ամսագիր գրականութեան, արուեստի եւ մտքի։ Ա. տարի, թիւ 1էն 6ը։ (1946 Մայիսէն Հոկտեմբեր)։ Կը հրատարակուի Կ. Պոլիս։ Տարեկան բաժանորդագրութիւնն է 12 թրք. ոսկի։

Ագահիտ ։— Հանդէս մտածման և արուեստի։ Տէր եւ տնօրէն՝ Ա. Զօպանեան։ Նոր շրջանի մէացեալ երեք թիւերը։ (1940էն 1946)։ Տարեկան բաժանորդագրութիւնն է 350 ֆր.։

Սեւան ։— Պարբերագիրք գրականութեան եւ արուեստի։ Հրատարակութիւն Հայէպահայ Ուսուցչական Միութեան։ Խմբագիր՝ Սիմոն Սիմոնեան։ Ա. եւ Բ. համարներ։ Տպագր. Հալէպ 1946ին։ Զոյգ համարները կ'արժէն 8 սուր. ոսկի։

Հայ Բոյժ ։— Ժողովրդ. ամսաթերթ բժշկութեան եւ առողջապահութեան։ Խմբագիր՝ Շ. Նարդունի։ Նոր շրջանի թիւ 60էն 70ը։ Դեկտ. 1939էն Հոկտեմբեր 1946։ Փարիզ։ Տար. բաժանորդագրութիւնն է 250 ֆր.։

Ալի ։— Ամսագիր գրականութեան եւ Արուեստներու։ Ա. տարի, թիւ 1էն 7ը։ (Ապրիլ–Հոկտ.)։ Խմբագիր՝ Վահէ Վահեան։ Իւրաքանչիւր թիւը մեծադիր 56 էջ, պատկերազարդ եւ չքեղ տպագրութեամբ։ Պէյրութ։ Տարեկ. բաժանորդագինն է՝ 3 անգլ. ոսկի։

Նոր Գիր ։— Եռամսեայ հանդէս, գրականութեան եւ արուեստի։ Նիւ Եորք։ Խմբագիր՝ Բենիամին Նազարեան։ Մայիս–Յունիս թիւ 25էն 30ը։ Տարեկ. բաժնեգինն է 3 տոլար։

Կեանք եւ Գիր ։— Գիրք–յիշատակարան հայ գրիչ–սարգութեան։ Խմբագիր՝ Դաւիթ Շահրամեան։ Առաւելապէս գրական բովանդակութեամբ։ Գահիրէ։ Մայիս–ցանք Ա. Հատորին 12 գրականէն ու Բ. Հատորին 3 գրականները։ 1944էն 1946։

Arménian Quarterly Նիւ Եորքի Հայագիտական միութեան պաշտօնաթերթը։ Խմբագրութեամբ Կոստան Զարեանի։ (Անգլիերէն լեզուով)։ Թիւ 1, 2։ Իւրաքանչիւր թիւը բազկացած 120 մեծադիր էջերէ։ Կ'աշխատակցին օտար անուանի արեւելագէտներ։

Արեւմուտք ։— Ազգային, գրական անկախ շաբաթաթերթ (Հրատ. Կիլիկեան Ընդհ. Միութեան), նոր շրջանի թիւ 1էն 8ը։ Փարիզ։ Տարեկան բաժնեգինն է 1000 ֆր.։

Նոր Ուղի ։— Պարբերագիրք։ Մայիս–Յունիս 1946 տարեւան թիւ 4ը։ Պէյրութ։

Գրաբեր ։— Պարբերաթերթ գրականութեան եւ արուեստի։ Լոյս կը տեսնէ Աթէնք, խմբագրութեամբ Վ. Եսայեանի եւ Ց. Վինոյեանի։ Մայիս–Յունիս թիւ 1էն 4ը։ (1946 Յունուարէն Ապրիլ)։

Մրճաձայն ։— Պարբերաթերթ գրակ. եւ գեղարուեստի։ Օրկան՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան Հ. Ե. Ը.ի գրասէր երիտասարդներու միութեան։ Մայիս–Յունիս թիւ 2էն 5ը։ (Մարտէն–Հոկտեմբեր 1946)։ Կը տպագրուի Պէյրութ։

Շիրակ ։— Կիսամսեայ լրագիր տնտեսական, առեւ–

տրական եւ քաղաքական։ Փարիզ։ Տէր եւ տնօրէն՝ Հր. Ն. Թորոսեան։ Տարի. բաժ. 250 ֆր.։

Տեղեկատու.— Աշխատաւորական պարբերաթերթ. թիւ 1 եւ 2ը։ Փարիզ։ Իւրաքանչիւր թիւը 20 ֆր.։

Պարտէզ.— Մանկական հանդէս. վարիչ խմբագիրներ Ասրինէ Տատրեան եւ Բագրատ Թեւեան։ Ա. եւ Բ. տարուան բոլոր թիւերը։ Կ. Պոլիս։ Իւրաքանչիւր թիւը՝ 15 դրուշ։

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»Ի ԳՐԱՏՈՒՆԸ

«Զուարթնոց»ի խմբագրութեան կից հաստատած ենք ճոխ գրատուն մը, ուր պիտի գտնէք՝

Հայաստանեան հրատարակութիւնները (Մկրտչեան Գոնտի եւ Պետհրատի լոյս ընծայած բոլոր գիրքերը), Վիեննական, Էջմիածնի, Մխիթարեան եւ Երուսաղէմի Մխիթարեանց հրատարակութիւնները, «Դրօշակ»ի, «Հայրենիք»ի եւ «Ցուսարեր»ի մատենաշարները ամբողջութեամբ։ Հայաստանի Պատուիրակութեան, Համազգայինի, «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ»ու հրատարակութիւնները, եւայլն։ Նոյնպէս հին թէ նոր հայկական մամուլը (թերթեր, պարբերաթերթեր, ամսագիրներ, տարեգիրքեր, գրական եւ գեղար. ժողովածոներ), վէպեր, պատմական, բանասիրական եւ լեզուաբանական ուսումնասիրութիւններ, բառարաններ, դպրոցական դասագիրքեր, երգարաններ, ձայնագրեալ հայկական երգեր (Կոմիտասի ամբողջական գործը), թատերական գործեր, քարէքաններ, եւայլն, եւայլն։

Մեր գրասեն մէջ կը գտնէք Փրանսերէն լեզուով լոյս տեսած հրատարակութիւններ Հայոց պատմութեան, գրականութեան եւ արուեստին շուրջ։

Ունինք Արեւելագիտութեան (նախապատմութիւն, յունական, եգիպտական, իսլամ, բիւզանդական, սումերական, հրէական, սուբարական, Մայրագոյն Արեւելքի քաղաքակրթութիւնները) մասին եւրոպական լեզուներով լոյս տեսած հարիւրաւոր երկասիրութիւններ։

Le Gérant : P. ADJÉMIAN

Imp. ARAXES, 46, Rue Richer - Paris (9e)

Գրատուն Ալպոյ Հոսոն
Գոհիրէ — Մա

«ՉՈՒՐԹՆՈՑ»ի ԳԱԶՈՐԴ Բ· ԹԻՒԸ ԼՈՑՍ ԿԸ ՏԵՍՆԷ ԳԱՒԱՌԻ-ԿԱՑ ԱՊՐԻԼ 1ԻՆ, ԵՒ ՄԵՆՔ ՄԱՍԱՄԲ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԿԸԼԼԱՑ ԱՆՈՒԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔ ԵՒ ԳՐԱԳԷՏ ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԳՕԱՄԵԱԿԻՆ։

Նոյնպէս յաջորդ Թիւով՝

Մեր հանդէսները (ՆԱԳԻՐԻ, ԳՈՒՄԱԲԵՐ, ԱՆԻ, ՍԵՒԱՆ եւ ԱՆԻ)։

Գրեց՝ Հրանդ Բալուեան

«ՉՈՒՐԹՆՈՑ» ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ

Մէկէն Պ· Գարեգին Սարգիսբէկեան 4 *օրինակ տարեկան՝*

1·— *Պէյրութի Ձեմարանին·* 2·— *Ռէնսէի Դպրոցասէր Տիկնանց Վարժարանին·* 3·— *Իչխան Արզումեանցին (Նիս)·* 4·— *Տիկ· Մ· Սազոմոնեանցին (Նիս)։*

Պոստոնէն Պ· Կ· Տօնէլեան 1 *օրինակ տարեկան՝*

Պ· Պարգեւ Քէօրօղլուեանին (Վիվիէ)։

ՆԱՄԱԿԱՏՈՒԹ

(Փոխան Սառցապրկի)

Պ· Համօ Օհանջանեանի տարեկանը, Գահիրէ, 500 փր·։ Պ· Զաքար Քէնտիրեանի տարեկանը, Պոստոս 500 փր· (Շնորհակալութիւններ)։ Պ· Գարեգին Սարգիսբէկեանի տարեկանը, Մէց, 400 փր·։ Պ· Ա· Դաւթեանի տարեկանը, Իվրի, 600 փր· (Կրկնակ շնորհակալութիւններ)։ Պ· Բարգէն Գալէզի տարեկանը, Նիս, 400 փր·։ Պ· Կ· Տօնէլեանի տարեկանը, Պոստոս, 400 փր·։ Պ· Թորգոմ Նալպանտեանի տարեկանը, Փարիզ, 400 փր·։ Պ· Ահարոն Քէնտիրեանի տարեկանը, Սքենեն, 400 փր·։ Պ· Նշան Հօշաֆեանի տարեկանը, Պէյրութ, 500 փր·։ Պ· Ա· Պիպէռեանի տարեկանը, Ռոմի, 400 փր·։ Պ· Շ· Սուքիասեանի տարեկանը, Պոստոս, 400 փր·։ Պ· Ռուսթիկեանի տարեկանը, Փօ, 400 փր·։

(Կը շարունակուի)

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ

ԵՌԱՄՍԵԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
(Տարեկան 4 թիւ)
Խմբագիր՝ Հրանդ Բալուեան
Նոր շրջան, Ա. Տարի, Օգոստոս 1947
Փարիզ

ZWARTHNOTZ

Revue Trimestrielle Arménienne
d'Art et de Littérature

FASCICULE 2. AOUT 1947
PARIS.

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ Է.—
Ֆրանսա 500 *ֆր.*: *Միացեալ Նահանգներ, Քանատա, Անգլիա, Պաղեստին, Հնդկաստան, Կիպրոս՝* 700 *ֆր.*: *Մնացեալ երկիրները՝* 600 *ֆր.*:
Հասցէ.—H. PALOUYAN, 43, Rue Richer - Paris (9·) Tél. Pro. 25-46

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»Ի ԲԱՐԵԿԱՄ ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

Միացեալ Նահանգներ, «*Հայրենիք*»*ի խմբագրութիւնը*, Պ. Արմէն Վահէ: Եգիպտոս, «*Ծուսաբեր*»*ի խմբագրութիւնը*, Պ. Վէմուէնի: *Նոյնպէս* Գահիրէ՝ Պ. *Հայկ Ժամկոչեան*: Ադէմասնդրիա՝ Պ. Ց. Ֆըրունճեան: Իտալիա, *Մխիթարեան Միաբանութիւն*, Հ. Ղ. Ճըլըզեան եւ Միլանօ՝ Բժ. Ա. *Սրապեան*: Պէյրութ՝ Պ. *Հրանտ Ասլանեան*: Հալէպ՝ Պ. Էլի Նազարեան: Պաղեստին՝ Պ. Լեւոն Քէշիշեան: Պաղտատ՝ Պ. Յովսէփ Յովսէփեան: Պարսկաստան, Թէհրան՝ *Յովսէփեան եղբարք*: Կիպրոս՝ Պ. *Արմաղանեան*: Մարսէյլ՝ Պ. *Աստուր Քէօսէեան*: Լիոն՝ Պ. *Թադէոր Ալթաղեան*: Վիէն՝ Պ. *Գեորգ Մանուկեան*: Սէն Շամոն՝ Պ. *Սարգիս Ընտրիկեան*: Տէսին՝ Պ. *Սարգիս Աւագեանեան*: Սէնթ Էթիէն՝ Պ. Տ. Զէքեան: Վալանս՝ Պ. *Յակոբ Տէր-Սարգիսեան*: Կրընոպլը՝ Պ. Ս. *Մելիքեան*: Նիս՝ Պ. Ց. *Տէր-Պօղոսեան*:

Ինստ.
Հրազդ Ալպոյաճեանի
Գանիրէ — Մարսիլիա

ՀԱՏԻԿՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԷՆ

ՓԱՐԻԶ ԵՒ ԼՈՆՏՈՆ

•

Փարիզ, 6 Յունիս 1882

Ոչ եւս Փարիզի եղելութիւն մը, այլ զրկեցէք անձնական եղելութիւն մը պիտի պատմեմ. եւ այս իսկ է որ Մանչն անցայ Լոնտոն դնացի: Մանչն անցնիլը վտանգ մ'անցնիլ է եւ Լոնտոն երթալը ուրիշ աշխարհ երթալ է: Ինչ մանաւանդ ո՛րչափ անախորժ է Ովկէան. ո՛չ իր գորշագոյն թլիփսորդ ալիքները կը սիրեմ, ոչ իր կատաղութիւնը: Ժամանակէ մը ի վեր մանաւանդ ոչ եւս կը հասկնամ վ. Հիւկօն երբ կ'ըսէ.

Զդաստութիւն մոռնամ սրտիս՝ երբ մեծութիւն կը տեսնեմ,
Անոր համար ահա եւ հոս ծովուն դրացի եկեր եմ:

Եւ ոչ ուրիշ քերթողի մը հետ դառն ալիքներէն քաղցրութիւն կ'ակնկալեմ իմ աւուրց համար: Չէ՛, Վիրդիլիոսի հետ ա՛լ միմիայն դնտիոջ ջուրց կը սիրեմ եւ Միլդոնի դիպուկ ջուրս անձրեւաց. եւ չեմ պարըն որ ըսեմ Ովկիանոսի ալիքներուն.— Թող որոտայ ովկէան այլ պէ՛տք է տանի դիս, Ովկիանոսն՝ որուն այս ջրանցքը նեղուածք կու դայ իրեն եւ որ սոսմբակեալ երկու եղերաց դէմ ձայն կու տայ իր անդնդոց որ իրենց բոլոր կշիռն ու ալիք դուրս հանեն: Այլ Ովկիանոսի ալիքներէն ոչ կ'ազատի մարդ եւ ահա դնացի ի Լոնտոն եւ դարձայ, Լոնտոն որ ինք միայն ափրութեան մը չափ մեծ է ու բազմամարդ: Փարիզ երկու միլիոն բնակիչ ունի, Լոնտոն չորս միլիոն: Եւ ո՛րչափ տարբեր են երկու քաղաքները. Փարիզ աշխարհի քաղաքն

ԱՌԱՋԱՒՈՐ ՀԱՅԿ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

է, Լոնտոն աշխարհի ոստանն է. Փարիզ սիրելի, Լոնտոն պատկառելի. Փարիզի յատկանիշն է վայելչութիւն, Լոնտոնինը մեծվայելչութիւնն է. Փարիզ ցնծուն եւ արթուն, Լոնտոն գործուն եւ խոհուն. Փարիզ ամէն բանի ծպրտածու, Լոնտոն ամէն բանի ակնածու. Փարիզ բաղում այն է որ թերեւս ու անդգաստ, Լոնտոն միշտ ծանր ու զգաստ. Փարիզ այսօր ձեռներէց վաղը ձեռնթափ, Լոնտոն անյողդողդ ձեռնարկու. Փարիզ հպատակութեան քաղաք, Լոնտոն ազատութեան քաղաք. Փարիզ միշտ կը խլրտի, Լոնտոն երբեմն կը չարժի:

Փարիզի մէջ փողոցները կ'ապրին մարդիկ, Լոնտոնի մէջ տուները կ'ապրին. Փարիզ եկեղեցի երթալը ամօթ կը համարուի, Լոնտոն եկեղեցի չերթալը ամօթ է: Ընտանիք եւ կրօնք, ահա երկու մեծ բան որոնցմով անկարելի է որ մարդ մը տաքինի չըլլայ, որոնցմով անկարելի է որ ապր մը մեծ չըլլայ: Աշխարհի մէջ կէտ մըն է այս կղզին. այլ է երբեմն որ այդ կէտը աշխարհի կը հրամայէ, ինչպէս Ֆօքս ըսաւ օր մը Նաբոլէոն Մեծին: Եթէ Թիւրի պատմութիւնը քովս ունենայի՝ բան առ բան կ'ընդօրինակէի հոս այս հետաքրքրական խօսակցութիւնը Գաղղիոյ աշխարհակալ կայսեր ու Բիթի ախոյեան այն մեծ Անգղիացւոյն մէջ, ուր յանկարծ Ալպիոնի դուկին ամբարտաւանութիւնը կ'արթննայ: Ամբարտաւանութի՛ւն. ինչ չուտ կը հանէ մարդ դիւրէն այնպիսի բառեր՝ հետեւելով ընդհանուր կարծեաց հոտանքին: Անգղիացին կը զգայ ինքզինքը, բայց ամբարտաւան չէ. ինչ որ ամբարտաւանութիւն կը թուի իր վրայ, չատ անգամ ամչկոտութիւն է: Կարծես թէ դեռ խոպան բան մը ունին այս մարդիկ որ կը խանին: Բարեկամիս մէկը կ'ըսէր թէ քաղաքակրթեալ վայրենիներ են եւ այս ալ թերեւս իրենց մեծութեան գաղնիքներէն մէկն է: Այլ ի բաց առեալ այս մանրամասնութիւնը, իրենց ընդհանուր բնաւորութեանը մէջ, կ'ըսեն թէ ոչ ոք Անգղիացի լօրտի մը չափ դիտէ մեծարել դիմացինը, քաղցր ու քաղաքավար ըլլալ: Որչափ ալ մարդ ընկերհաչտական գաղափարներով տոգորուած ըլլայ, անկարելի է որ հիացմամբ կանգ չառնէ անգղիացի ազնուականի մը առջեւ: Եւ ինչպէս մեծ չգայ մարդ դինքը եւ մեծութեան կնիքը չդրէ վրան՝ երբ որդի ի հօրէ վեց կամ ութ հարիւր տարուան նախահայրերու զաւակն է, ամէնն ալ Տանուտեարք, ամէնուն ալ քաղաքը Լոնտոն: Այս իմաստով պիտի ըլլայ որ մեր նախնիք Ոստանիկ բառը կը դործածէին ընդհանրապէս: Հօրորդի կ'ըսեն եղեր ազնուական մարդու. ինչպէս կարդացած եմ կարծեմ Տորենացւոյն մէջ: Անգղիոյ մէջ մէն մի ոստանիկ թագաւոր մըն է: Այլ եւ այս ճշմարտապէս ազատ երկրին մէջ անձնիւր ոք, թէ՛ նախարար ըլլայ տանուտէր, թէ՛ հասարակ տանտէր, իր տանը մէջ թագաւոր է. ահա այս ձեւով կը յայտնեն անհատական ազատութեան այն մեծ սկզբունքը զոր ունին Անգղիացիք, անյեղլի, ընդհանուր ու բացարձակ: Զիտեմ տեղ մը գրուա՞ծ է այս խօսքը, բայց ամէն Անգղիացւոց սրտին մէջ գրուած է, աւանդութեանց մէջ, բարուց մէջ արձանագրեալ է:

Այսպէս են նաեւ բան մեծի մասին քաղաքական ազատութեան սկզբունքներն ալ, աւելի աւանդութեանց ու բարուց մէջ կռեալ քան թէ դաչանց ու սահմանադրութեանց մէջ, ինչպէս դատական օրէնքներն ալ աւելի դատաւորին սրտին մէջ գրուած են քան թէ օրինագրքերու մէջ: Երջանի՛կ ազգ. օրէնքի պէտք չէ ունեցած ազատ եւ

կանոնաւոր ապրիլ համար։ Այսպէս ահա միապետական դրութեան մէջ բացարձակ ազատութիւնը ու անկանոնութեան մէջ անչափ թելի կանոնաւորութիւնը՝ դարերն ու արկածները թաւալելով՝ բերեր այս ազգը բարոյական ու նիւթական մեծ բարձրութեան մը հասցուցեր են, Պիսիդոնի երեքդարեան աշխարհի հրամայող գաղափարն է եղեր։ Եւ ինչո՞ւ չհրամայէ այսպիսի ազգ մը ամէնուն կամ շատերուն։ Նա ի՞նչ կ'ընէ այսօր այն մեծ դաղթականութեանց մէջ զոր ունի ի ձեռին. ինքզինքին կառավարել կը սորվեցնէ։ Անգլիոյ ազատական կառավարութեան ծրագիրը բովանդակեալ է սա գեղեցիկ խօսքերուն մէջ զոր Քանատայի ընդհ. կառավարիչ մը՝ Լօրտ Տըրհամ ըսած է.

«Եթէ այս աշխարհս յանձանձող իմաստութեան խորհրդաւոր տնօրինութեանցը մէջ այնպէս դրուած է որ այս երկիրները մասն պիտի չկազմեն Պրիթանական պետութեան, մեր պատիւը կը պահանջէ այնպէս վարուիլ որ երբ դաւուին մենք, ինքզինքին կառավարելու կարող ըլլան»։

Եւ այս այն Պրիթանական ազգն է որուն համար 2000 տարի առաջ մեծ աշխարհակալ եւ մեծ քաղաքագէտ մը, Ցուլիոս Կեսար, ըսած էր. «Այս անբաններուը մարդ ըլլալիք չունին»։ Եւ մենք այս հակիրճ տողերուն մէջ նշանակեցինք արդէն այն բարոյական պատճառներէն մէկ քանին որ այդ անբաններու երկիրը աշխարհի առաջին քաղաքակրթեալ երկիրն ըրին։ Ու հիմայ ալ միտքերնիս կու գայ ինչ որ երբեմն պերճախօս բերան մը, յորմէ միշտ օրհնութիւնք կը հոսին Հայոց համար, այնպիսի ոմն որ եթէ ոչ բարձրագոյն կոչումն ունի՝ որմէ միայն չի կրնար հրաժարիլ՝ Ազգին ու եկեղեցւոյն մէջ, խօսեցաւ պահի հանդէս օր մը, ընտանեաց սրբութեան վրայ, ընտանիքն ու կրօնք իբր հիմ քարոզելով ամէն բարոյական մեծութեան։ Ո՛չ ապաքէն Ռընան ինք ալ, Հոկտ. 15 օր հոգը իր այն ճառէն որով կը պատուասիրէր, յառնուն Գաղղիական Ձեմարանին, նոր ճեմականը Բաթէօր, եւ ուր այն մեծ դիտունին անկեղծ ու արտաքին արտայայտութեանց ու հաւատոյ դաւանանքին զուգակշիռ կը հանէր իր անճրկած վարդապետութիւնը՝ զոր սիրելի ընել կը փորձէր զօշտեղով իր ներկայ ու բացակայ ունկնդրաց միտքերը այն յանկուցիչ ու շլացուցիչ ոճովն որ իրեն միայն յատուկ է։

Մարդ երբ այս երկիրը կը տեսնայ ու իր բնակիչները կը ճանչնայ, մէկէն կ'ըսէ ինքնիրեն. «Ո՛ւր էր թէ մնային միշտ ասանկ»։ Առաջին անգամ Լոնտոն գալուս այս եղաւ իմ տպաւորութիւնս. անկէ ի վեր տասն անգամ նորէն եկայ, միշտ տպաւորութիւնս նոյնը մնաց։

Բայց եթէ Անդղիացիքն ու իրենց բարոյականը կը սիրեմ, այլ չեմ սիրեր իրենց երկինքն ու բարուտ եւ թանուտ մթնոլորտը։ Հազիւ հազ այս մէկ քանի ամսուան մէջ երբեմն կը ցրուին մառախուղք եւ թոյլ կու տան նշուլիկն արեգական փայլիլ Լոնտոնի մշտականաչ մարմանդներուն վրայ որք այն հազուագիւտ ժամերուն կարծես թէ կը խայտան խարտիշագեղ սպիտակափայլ Անկլուհեաց խոշոր քայլերուն ներքեւ։ Այս մէկ քանի ամիսը դղեակները կը պարպուին եւ Լոնտոն կը լեցուի։ Հեռուէն ու մօտէն ով որ կրնայ Լոնտոն կու գայ ուր ընկերական կեանքը կը սկսի արտաքոյ կարգի փայլով մը փայ-

լել: Հացկերոյթ ու երեկոյթք իրարու կը յաջորդեն ու ցերեկներն ալ պարտէզներու մէջ կը շարունակեն ուրախ եւ հանդէսք: — Բաց է ազգային Խորհրդարանը, բաց են բոլոր թատրոնները: Այլ Խորհրդարանին սեմին վրայ կանգ առնենք, չըլլան զահավէժ դատողութիւնք, երբ ունկնդիր ըլլանք մանուանդ Իրլանտայի վիճաբանութեանց, զոր աւրէն մեր այնքան դիպեցիկ տպաւորութիւնները կամ ուրիշ վիճաբանութիւններ մեզ հրապուրեն քաղաքական խնդրոց: — Թատրոն մտնանք ուր պիտի երգէ Բաթթին, քաջալուր երգիչը, «Բօվոնղ կառուէն»ի սոխակը:

Ո՛վ ազգ մեծ, չռայլ ի ծախահարութիւն, չռայլ ի վարձատրութիւն. երբ տալ ուզէ՝ քիչ տալ չգիտէ, լիարուռն կու տայ ու կարծես թէ չի յագենար տալով: Հո՛ն պէտք էր ըլլալ եւ լսել ու տեսնել: Քառորդ դար մը անընդհատ տեղացին՝ փունջք, տրցակք, կողովներ, պսակներ, դափնիներ — տաւիղք եւ քնար — թաղ եւ ապարօշ եւ քայլ եւ մանեակ — եւ ուրիշ չգիտեմ քանի տեսակ բան — դրամանդ, ծաղիկ եւ պտուղ — եւ պտուղ — եւ արկղեր ու դրոցներ — ո՛ պիտէ ի՛նչ — եւ դարձեալ ծաղիկ, դարձեալ դափնիք, ու նոր փունջեր, նոր պսակներ, վերջը չեկաւ: Կարծես այս մարդիկը եւ այն լաւիք (տիկնայք) որ սիրտերնին ի ձեռին ունին եւ ձեռքերնին քսակին, կ'ըսէին աննման երգողին.

«Երկու ամիսէ ի վեր դմայլեցուցեր մեզ, վերացուցեր, չափըչտակեցեր. հոգւոյդ բոլոր յուզմունքը ու սրտիդ վայնասունը թափեցեր, մրմունջ կամ աղաղակ, ի հոսանս երկնանուագ դաշնակութեանց, թրթռացնելով մեր սիրտերը եւ մեր բոլոր զգայութիւնները, ողողելով վէմ ի վէմ հիանալի ձայնիդ որուն փոխ տուած էին թըռչուններն իրենց դայլայլիկը, առուտուն իր պայծառութիւնը, իրիկունն իր նուագումները, եւ է՛ դի Ովկիանոսն իր մանչիւնը, երկինք իր սահանաց ձայնը եւ ամպրոպք իրենց չանթը — ա՛ռ փոխարէն որքան որ կրնաս...»:

Ու եթէ չամչնային աւելի պիտի տային:

(«Մասիս» օրաթերթ, 1882 Յունիս 2)

ՄԻՏՔ ԵՒ ՀՈԳԻ

●

Բարիզ, 27 Մայիս, 1882

Բարեկամ մը լոնտրայէն կը գրէ ինձ. «Տանջանքի մը բռնուեցայ, էմիլ Զոլայի վերջին վիպասանութիւնը կարդալ սկսայ, այս ի՛նչ վիպասանութիւն, քանի կարդամ աւելի կը գանեմ ազանութիւն ու մրոտութ, ա՞յս է իրականութիւնը կամ բնականութիւնը գրականութեան մէջ, ա՞յս է կատարելութիւնը մտաւնագրութեան մէջ. չատ նոր վիպասանութիւններ կարդացի, Օքթավ Ֆէօյլէ, Շէրպիւլիէ, Քլարթի, Տոմինիկ Ֆլօպէռ ու Ալֆոնս Տօտէի չլսպինդ եւ հուժկու ձեռքերէն ելած վէպերն, ուր սակայն երկնից կապոյտ կը ցոլայ տեղ տեղ, եւ աւելի եռքը Հալէվիյի վերջին գիրքը որ կարծես թէ

քոլոր հալուէ է եւ խունկ, այլ այս անիծած պիրքին մէջ ուրիշ բան չեմ տեսներ այլ ամէն բանի կղկղանքը»:

Երբ բարեկամիս այս նամակին առի, սկսայ խոկալ կամ թէ յիշատակել այն խորհրդածութիւնները որ ներեմն ազդած են ինձ այս օրհնակ վիպասանութիւնները: Եւ սակայն Էմիլ Զոլա հասարակ մտաւորական մը չէ, նախանձելի ձիրքեր ունի մտաւորապէս, ոչ միայն մանրազնին ու մանրակրկիտ վիպասան է նա, այլ նաեւ գիտէ բառին իրաբուն փայլեցնելու արհեստը եւ իր արձակ պրոզիթիւնքը կ'երգեն կարծես թէ եւ բազում այն է որ կը տազաշափէ առանց ուզելու: Եւ մարդ կը զղուի ամէն բանէ երբ իր վիպասանութիւնները կարդայ: Ինչո՞ւ. վասնզի՝ անհոգի անատունը կը նկարագրէ նա, եւ լոկ դիպուածոյ ծնունդ այս աշխարհը ուր բարին ու յոռին միեւնոյն բան են, ուր իրրեւ լոկ գործադրանաբանական երեւոյթներ ըստ ինքեանս բարոյական նշանակութիւն մը չունին եւ չեն կրնար ունենալ՝ առաքինութիւն եւ մոլութիւն, մեծն ու զաճաճ, ազնիւ ու անարդ, բարձրն ու ցած, ուր ամէն խանդ ու խենդչանք եւ աւիւնն ալ մոլեղնութիւն: Վասնզի՝ անզգայ եւ անհոգի բնութիւնը կը նկարագրէ նա, այնպէս՝ ինչպէս որ կ'երեւնայ աչաց. արդ՝ երբ բան մը չի ցոլանար մենէ բնութեան վրայ, երբ մարդուս հոգին չի ըմբիր այդ ծառերուն վրայ, այդ ջուրերուն վրայ, այդ վարդերուն վրայ, այդ բոյսերուն վրայ եւ խոտոյ հատիկին վրայ, չոգն ու խունկը պակսին այդ ծառերուն, ջուրերուն եւ ամէն վարդերուն ու ամէն բոյսերուն եւ կեանքը կը պակսի խոտոյ հատիկին...:

Էմիլ Զոլայի մտաենագրութիւնը ժամանակի նշան մըն է. տրամաբանական անխուսափելի հետեւանքն է այսօրուան սերող գաղափարաց, որք, ուշ՞ղ, մեր ազգին մէջ ալ սկսան հորդան տալ...: Եւ այս ազգին մոռցնել տալ կ'ուզեն ինչ որ վեց հազար տարիէ ի վեր միտն էր պահած:

Գեղեցիկ զգրութեանց ու գեղեցիկ արուեստից ծնող եւ ներշնչող՝ ամէն տեղ ու ամէն տեսն կրօնքն եղած է իր գանազան ձեւերով: Անոնք որ կրօնքին տեղ գիտութիւնը կը դնեն այսօր, բարոյական կեանքին տեղ ալ նիւթական կեանքը, բնական հետեւութեամբ գեղարուեստից տեղ ճարտարարուեստները կը դնեն, ներշնչմանց տեղ ընդօրինակութիւնը, զգայմանց տեղ զգայութիւնը, զոր բացատրելու համար ի զուր կ'ուժեն՝ միեւնոյն բնական հետեւութեամբ՝ վերացեալ բառերու տեղ խտձգեալ բառեր. ահա այսպէս կը ծնի ու նիւթական խմաստասիրութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած կը քայլէ կը յառաջանայ ու կը զարգանայ գրականութեան մէջ քանակութիւնը, ինչպէս ինք իսկ Զոլա հաստատած է անհերքելի վաստատութեամբ:

Ով որ ծառը կը սիրէ պատուղն ալ պէտք է սիրէ: Բնութիւնը որ կը խօսի աչքերուն դէմ կ'ընտրեն եւ Աստուած որ կը խօսի հոգւոյն կը մերժեն նիւթական խմաստասէրք: Բնական վիպասանք ալ իրենց վէպերուն մէջ կը խօսին միայն աչաց եւ միայն մարդուս զգայութիւններն ու ջիղերը կը գրգռեն եւ չեն խօսիր սրտին որ չկայ իրենց համար այլ թէ միայն իրրեւ անդամալոյծական բացատրութիւն մը:

Կապերու լուսակը ու փարիզի հակայարձ սկանններուն վրայ գրուած են այդ վէպերը. էր ժամանակ՝ այս գարուս սկիզբներէն՝

որ երկնից չոզովն ու ծաղկանց բուրմունքներովն ու այդուն գուարթաբար ցօղովը, արեւուն ա՛չքին տակ, կը դրէին Շաթօպրեան, Լամառթին, Հիւկօ, Միւսէ, եւ նայն իսկ այն մեծ ու յուսահատ ոգին, Պա՛յրընն, որ յերկնից վտարուած հրեշտակի բոլոր դառնութիւնն ու սրտմտութիւնն ունէր, այլեւ այն աննահանջելի նայուածքը որ դարձեալ եւ միշտ երկնից կը յառի:

Լամառթինն, ամէնէն աւելի նա է բանաստեղծ, դի հոգւոյ բանաստեղծն է նա: Երբ իր քնարին առաջին ձայնը լսելի ըրաւ, այնպէս եղաւ իրրեւ թէ առաջին անգամ կը հնչէր բանաստեղծական քնարին ձայնը Ֆրանսայի մէջ, երբ հապճեպ եւ ցրուած էին քաղաքաւեր եւ աշխարհաւեր պատերազմներուն ծուխերը, երբ առնձարձակ ազատութիւնը ու ապա երկաթէ դանդանաւանդն հնդամտձուկ ըրեր էին այն մեծ ազգին հանճարը, երբ մարեր էր աւիւնը եւ ընդարմացեր էին հոգիներն ամէնուն, երբ երկիւղը երկիւղածութեան տեղն էր բռներ, երբ երկրաքարշ մտաենապրութիւն մը՝ ամբարտաւան հանճարի մը խոժոռ նայուածքներէն ալ չահնամելով՝ բոլորովին նուաստացուցեր էր բնաւորութիւններն ու սիրտերը եւ ապականութեան հոտանքը տըզմոտ գետի մը պէս կը հոսէր կ'անցնէր այն մեծ հանճարին ոտքերուն առջեւ: Ինչ որ Շաթօպրիան չկրցաւ ընել, Լամառթին ըրաւ զայն: Անհունին մեծ հոլիզոնը բացաւ ընդլայնեց այն վայրահակ հոգիներուն առջեւ, որք իրենց այլակերպութեանը վրայ իրենք ալ զարմացան: Իր բոլոր տաղերուն մէջ որք երաժշտութեան մը պէս կը հընչէին, երկնից կարօտովն անձկայրեաց հոգին՝ վեր կը սլանար միշտ երկրէ: Սէրն որ կ'երգէր՝ աստուածային պաշտամամբ խառնուած էր. աչքն ու ամէն բան կ'առնէր իրեն հետ յերթեր կը բարձրացնէր: Մշտամռունչ աղօթք մըն էր նա, եւ ուրիշ ի՞նչ կրնար ըլլալ բնութենէ ներշնչեալ այն բանաստեղծը, ո՞չ ապաքէն ամէնայն ինչ կ'աղօթէ յաստիս. ո՞չ ապաքէն խորհրդաւոր ժամեր կան, ուր ամէն ինչ արարչութեան մէջ կը տեսնես որ աղօթքի դողով բռնուած է, թըռչունը, ծաղիկը, առուկը, աւազի հատիկը՝ ո՞չ ապաքէն ամէնայն ինչ կը սաքսայ, կ'արտասուէ ու կը պաղատի: Եւ միայն մարդս պիտի չաղօթէ, մարդս որոյ վրայ կը խաւիճն աղօթք, որ բոլոր բնութեան մէջ անժառանգեալ՝ ինքն է միայն որոյ մխիթարութիւնը յոյսն ու մեծութիւնն է, լօսի՛լ ընդ Աստուծոյ: Բոլոր ներշնչմունք էր Լամառթին. եւ ներշնչմունք ըսելով պէտք չէ իմանալ յախուռն եւ յանդուգն երեւակայութեան մը արշաւանքը բանին եւ իմաստութեան սահմանին մէջ, այլ հոգւոյն ցոլացմունքը իմացականութեան վրայ: Բանաստեղծը անանանկին կը նմարկ եւ ինչ որ ուրիշները կը նշմարեն նա կը տեսնէ. բարոյական մարդը կը նախզգայ, բանաստեղծը կը մարգարէանայ: Իրաւունք ունէին Լամինք որ մարգարէ ու բանաստեղծ միեւնոյն բառով կը բացատրէին:

«Բանաստեղծին օրհնեալ է անունը, անիծեալ կեանքը»: Այն մարդը որուն անունը բոլոր աշխարհ յուշի կը կապէր, իր քաղաքական ձախորդութեանց մէջ տեսաւ դինքը լքեալ ամէնէն, լքեալ իր բարեկամներէն իսկ, բան մը որուն համար փիլ Ֆաւռ մեծ հոգիներու ամենամեծ տառապանքն է կ'ըսէ: Մեկուսի ապրեցաւ աշխարհէ, պարապքերու եւ մոռացութեան տակ ճնշեալ եւ նա որ Զէլմիրն էր երգեր եւ Ժոսլէնն էր դրեր, Դաշնակներու եւ Մորմրդածութեանց դրքին հե-

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

զինակը, տեսաւ իր վերջին օրերուն, ի նախնեաց մնացած իր կալ-
ուածները, տունն ու այգինները որոնց իր հոգին էր խառներ, տեսաւ
որ մէկիկ մէկիկ ուրիշներուն ձեռքն անցան ամէնքն ալ. եւ ինք որ
արդէն չէր յաչխարհ, զգուեցաւ աշխարհէ եւ մեկնեցաւ անարատունջ.
ինչպէս անարատունջ կը մեկնի ով որ ալ բաժակին մրուրը քամած է
եւ որ արմատ չէ ձգած յաչխարհի, ինչպէս կ'ըսէր ինք ալ հետեւ-
եալ տողերուն մէջ.

«Ահ, լայ թո՛ղ, լա՛յ այն մարդն որոյ ձեռք մոլեխանձ
Ցարեալ իբր զքաղեղ ախացն իւր բեկորաց
Վաղուան հետ կը տեսնէ իր յոյսն ալ որ կ'անցնի.
Իսկ ես որ՝ արմատ ոչ ձգեցի յաշխարհի,
Ես կ'երթամ ամէնշատ պէս թերեւ տերեւին
Վերաբերեալ շընչովն երեկին»։

Օր մը նորէն պիտի կրկնէ աշխարհ իր անուններ, մարդս երկրա-
քարշ իրականութեամբ գոհ չի կրնար ըլլալ եւ ոչ ապրականութեան ու
խենէշ գեղեցութեանց մէջ ապրիլ երկար ժամանակ. պէտք է մաքուր
օդ ծծէ։ Ու երբ գիտութեանց տունն գիւտերէն եաքը՝ մարդիկ նո-
րէն սկսին փնտռել մեր հոգիներէն անդին ու մեր մեծութեաններէն
վեր՝ անապական ճշմարիտ լոյսն որ անմատչելի հեռաւորութիւննե-
րէ կ'անդրադառնայ ի մեզ մեր աշխարհին տառապներուն միջեւէն, երբ
զգան պէտքը իրենք իրենցմէ վեր բարձրանալու, նորէն պիտի կար-
դան Լամարթին որ զիրենք փոխադրէ միշտ մաքուր ափիւռներու մէջ,

աքանչացնելով իրենց ականջներն ու սիրտը երկնային դաշնակութիւններով որոնց արձագանգը դեռ չէ մարած ու պիտի չմարի:

(«Մասիս» օրաթերթ, 1882 Մայիս 29)

ՎԻՍՊԱՏ

Յուլիս 1, օր ուրբաթ, կէս օր, ճախճաչ, պատյտ, այցելութիւն արձանաց կլեվիկոպիկայ, հնարովին տպագրութեան եւ Շելէհոլ ազնիւ բանաստեղծին Գերմանացւոյ: Սրհնեալ քաղաք...:

Այցելութիւն թանգարանին, — հնութիւնք եւ ձեռագործք երեւելի պատկերահանաց, բնկորք նախնի քաղաքակրթութեանց, ինչ որ թափթփելիք մնացեր է աչքան մեծագործութիւններէ, ունայնութիւն: Եւ անդ կմախք կնոջ մը, ով դիտէ ինչ դեղանի եւ հեզանազ եւ սիրաւառ կնոջ, պարանոցեակն՝ որով կապծքը կը տեսնուի եւ սանդրիկն՝ որով վիզպոպ կը յարդարէր քովն ի վեր գրուած եւ այս պատճուճանք չէին աչնչացած, եւ միայն կը պահուէին հերքն խարտիշագեղ եւ կուրծքն սիրով արտիւն, անոնք աչնչացեր են, եւ անոնց վրայ այս չոր ոսկերոտիք եւ չոր սանդրիկ ու պարանոցեակ...:

. . . . . .

Վիսպատն ենք, վայրն է դեղեցիկ ու հանդարտիկ, հոս ջուրը ծիծաղ մ'ունի, օդը ծիծաղ մ'ունի, երկինք ծիծաղ մ'ունի, որ անմեղ աղջկան ծիծաղին կը համապատասխանեն: Անտառն իր գոս տերեւոց խօշունն ունի· իր մամռապատ ծառերը ու ծառի կոճերը, իր քարանձաւն, իր սահանքը, իր բոցավայրն եւ իր հովուաց հովիտը: Կը մխիս անտառին մէջ, կը խորասուզիս եւ նա անհուն մթութեան խորերէն կերկեւաձայն թռչնոց վայուններովն եւ ահազնագոչ ծառերուն սոսափիւնովը կը պատասխանէ սրտիդ անհուն ազդակներուն: Քիչ մը անդին կը տեսնես որ ահագին ապառաժ մը երկինէ դէմ կը ցցուի ու կարծես չանթը կարհամարհէ· իր լռուտ կողերուն վայրի կանաչին վրայէն կաթիլ կաթիլ ջուր մը կը մղի վճիտ, վայլփերլուն, զովագին եւ այն կաթիլը հեզիկ կ'ըլլայ, որ զմայրիս կը խորտակէ ու անհուն հովիտ մը կը փորէ իր ճամբուն վրայ· հոս ջրվէժ, հոն ջրի առուակ, հոս կը դղնդէ, հոն կը կարկաչէ, հոն ամպերուն հետ թեթեւոյն կ'որոտայ, հոս դալարագեղ ծաղկափիւռ խոտերուն եզերքը՝ մանուածապատ մոն կու գայ հոն՝ կը փրփրայ, հոս կը փայլփլայ, եւ արեւուն նախածագ փայլուններուն առջեւ կը կարմրի:

Հոն է ներդաշնակութիւնը, կարգը այս անկարգութեան մէջ, եւ դի մարդուն ձեռքը ոչ ժպիրհ այլ համեստօրէն խառնուած է բնութեան գործոցը, անոր կամացն ու քմայ հնազանդելով· եւ դի բնութիւնն է որ կը սիրապահէ:

Մշուշ չունի երկինքն՝ որ այս մշուշը պատէ նաեւ գիրքը· կապոյտ կը տեսնես ցերեկը, աստղունք կը տեսնես գիշերը· ամպերն ալ, երբ ամպեր պատեն, գոլագին են եւ թափանցիկ արեւին լուսովը, լոյսը քօղարկելով այնչափ՝ որչափ բարակ շղարշ մը՝ ձգուած նազելի

դեպքին վառ ի վառ այտերուն վրայ եւ մաքրափայլ խանդավառ կուրծքին դոր եւ բարակ հովիկ մը վեր կը վերցնէ երբեմն...:

ԶԱՏԻԿ

●

Զատիկ է այսօր. միտքս կը բերեմ հին օրերը, մեր առեղին Զատկի օրերը, երբ ողջ գիշեր մեր հայրերն ու մայրերը: Առջի պիշերուընէ կը սկսէին հնչել ուրախութեան ձայները, վառ ձայնը կոչնակին, ու դուռներնուս առջեւ զաշն ու որոտ ձայն մը որ մեզ եկեղեցի կը հրաւիրէր, վեր կը ցատկէինք. ի՜նչ գուարթ էր զարթումը, եւ այր ու կին, ծեր ու տղայ, ամէնքն ալ եկեղեցի կը վազէին. տուները կը պարպուէին, եկեղեցիները կը լեցուին. ու կը սկսէր ժամերգութիւնը բարձր ու խորհրդաւոր չեշտերով եւ հանդիսաւոր նուագք որ կարծես թէ ընդ տիեզերս համայն պիտի հնչէին. եւ այն սեւացած կամարներուն ներքեւ կը զոռային ալելուք եւ օրհնութիւնք եւ փառաբանութիւնք. եւ տաղք ու չարականք երարու կը յաջորդէին մին քան գիւտն աւելի հոգեւոր՝ աւելի սրտառուչ, եւ կ'երգէին գովքեր ու մեր սրտերն ալ կ'երգէին, ու հրեշտակներն ալ կարծես թէ մեզի հետ կ'երգէին: Ոչ մէկ աւետաց ձայն որ փողերով ու տաւիղներով հոչակէ մի վեհապանծ թագաւորի յաղթութիւն կամ ազգերու վերականգնում, այնչափ հզօր եւ այնքան քաղցր չէ հնչած որչափ այս բառերը «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց», որուն ազազակը եկեղեցւոյ գմբէթին ալ կը պատռէր կ'անցնէր: Ու խուռն բազմութիւն մը հեւալով կը մնար ի խոր գմայլման՝ լուսով խունկով ողողուն եկեղեցւոյն մէջ, եւ ահա կը դառնայինք եկեղեցիէն ու կը բազմէինք նահապետական սեղանի մը չուրջ: Մեր հայրը կը փառաւորուէր այն օրը, աւելի փառաւոր էր քան աշխարհակալ թագաւոր մը եւ մեր սիրտերը լի էին անպատում ուրախութեամբ ու բնութիւնն ալ կը խայտար մեզի հետ որ նա ալ իր վերածնութեան ոտնը կը կատարէ այս օրերուս: Մարզիկ ամէն օրուան մարզիկը չէին, տարուան մէջ այն օրը միայն — այն օրն ալ ըլլար — մեծ եւ երջանիկ կը զգային դիրենք: Ա՛լ մեզ պէս չկար ի միջի, այլ առաքինի. եւ էր որ առ յապայն ալ պիտի մնար առաքինի. զի եթէ մարզիկ կան որ բարի կը ծնին եւ այնպէս կը մնան, ինչ որ են ի բնէ, այլ կրօնքն է միայն որ բարի կ'ընէ զմարդ եւթէն, ինչ որ չէ ի բնէ, յոռի ծնած է եւ յոռի եղած: Ոչ թէ մեռցած էր, ոչ առելութիւն, այլ ընդհանուր եղբայրասիրութիւն: Իրարու կ'երթային, իրար կը շնորհաւորէին, կը համբուրէին: Անհուն սիրոյ ծուղակի մը մէջ բռնուած՝ մոռցեր էին առջի օրուան վիշտերը, հեռեւեալ աւուր հոգերը եւ ինչ որ բան աչխարհի կիրք է ու չար՝ զայն ի բաց թողեր էին: Աստուածոյ կիրքը միայն ունէին: Ահ, ի՜նչ մեծ օր է այս օրը, ուսոր կը բերին մշտահոսան ալիքներով մխիթարութիւնք ու ներչնչումնք անձնուիրման սիրոյ, նահատակութեան. եւ ոչ միայն քրիստոնէին, այլ ամէն տեսակ հաւատացելոց համար՝ որոնք ի վերացականն ու ի մտացականն յառեալ են, որոնց առջեւ կը պարզի անկապտելի եւ անկործանելի՝ անհուն խէականը:

Ի՜նչ կ'ըլլար, զարկ զար ու թէ հազարաւոր ու բիւրաւոր ամաց

չրջաններ երարու յաջորդէին, քանի որ հոսէր ժամանակը անսպառելի, անսպառելի՛ մնար նաեւ խանդն հրաբորբոք՝ մեր հաւքին ու նախահարց, եւ ամէն տարի, միեւնոյն օրին, աշխարհի ամէն կողմէ, ուր մարդիկ կը բնակին: Աստուածորդւոյն չարչարանաց եւ խաչելութեան յիշատակը նորոգուէր, ինչպէս կը նորոգուին քիչ շատ ամէն կեանքի մէջ, ու Յարութեան օրն ալ ըլլար ընդհանուր ուրախութեան օր, աւետաբեր եւ փրկութեան հուսոյ՝ տառապեալ մարդկութեան...:

Աւա՛ղ, մնա՞ց արդեօք այն մեր օրերուն Հաւատքը: Այո՛, հիմայ ալ կ'երթան շատեր եկեղեցի, կը մտնան կ'ելլան. ոմանք կը ձանձրանան այն նուագները, այն չարականները լսելով, կամաց կամաց կ'ուժնանան, կը հեռանան, եւ օր օրի վրայ կը բազմանայ անոնց թիւը որք եկեղեցի չեն երթար: Ուրիշ տեսակ տաճարներ կը կանգնին հիմայ, ուր իրար կը խաբեն, իրար կը կողոպտեն, ուր մարդոց բոլոր կարողութիւնքը կը ձգտին մի եւ նոյ նպատակի, եւ որոնց մէջ քահանաներն ու քահանայապետները նոյն Իսրայէլի զաւակներն են որ առնուած Սինայի սարրոյը Ոսկի հորթը պաշտեցին: Այլ ո՞ւր Մովսէս, ո՞ւր մարգարէք, ո՞ւր որոտումնք նեղընչմանց: Մարդիկ որ երբեմն ղիտէին բարձրանալ՝ հիմայ թաւալիլ կը սիրեն: Յուրա ձեռք մը հպաւ այն հրաւառ ճակատաց. բան մը սողոսկեցաւ այն կուրծքերուն մէջ զոր մեծ մտածութիւնք ու սուրբ զգացմունք վեր կը հանէին երբեմն: Ուրիշ բաներու համար կը սկսին վարուիլ մարդիկ քան այն բաներուն համար որ մարտիրոսներ, ղեւսպաղուններ կը յարուցանէին: Ցաւիշատակութիւն, եռանդ, անձնուիրութիւն, յիմարութիւն կը համարուին ասոնք. զրկանքը վերացականին վրայ յաղթանակ կը կանգնէ. Հրեայք անգամ մըն ալ զԲրխստոս ի խաչ կը հանեն եւ երեսուն արծաթի կը վաճառուի ամէն օր արքայութիւնն Աստուծոյ որ ի ներքս ի մեզ է:

Մարդս իրեն սեպհական բնազդմունքներ ունէր, ինչպէս ամէն արարած շնչաւոր. ըսին թէ դիտութիւնը հերիք է: Գեղեցիկին զգացմունքն ունէր. ըսին թէ զգայութեանց կեանքը ամենայն ինչ է: Բարոյական մեծութեան գաղափարն ունէր. ըսին թէ մեծութիւնը հարբուտութիւնն է: Երկնից օրէնքը նախադգալով արդարութեան կը հաւատար. պչխարհի օրէնքը ցուցնելով ըսին թէ իրաւունքը հզօրապնդինն է:

Եւ աւելի քան երբեք սկսաւ հեծել մարդը անյոյս եւ անմխիթար:

Նախ փրկութիւն բառը աւրեցին ամէն կեանքի վրայէն ու Տանթէի գժոխաց արձանագիրը քանդակեցին փոխարէն:

1886

ԿՈԻԶԷԼ

●

Կոկիզ երկաթուղիի մը մեքենագործն է:

Օրին մէկը կառաչարի մը վրայ էր, կայնեցաւ յանկարծ ճամբուն վրայ: — «Ցառաջ գնա՛», կը պոռար կառաչուին մեծը: — Մերժից կոկիզ, մերժից՝ եւ աչքն առաւ ի կորուստ մանուկ իւր պաշտօնը, իր ծառայութիւնները, իր բոլոր կեանքն:

Այն վայրկեանին որ նա այսպէս ի վնաս անձին կը մերժէր յա-

ռաջ երթալ, դիմացի կամուրջը կը վերի յորդահոսան դեռի վրայ, կամուրջն որմէ վար յանդունդ պիտի գահավիժէր կառաշարն ամբողջ՝ եթէ կռիլէլ առաջ գացած ըլլար:

Այս մարդը կը ծօնէին անցած երիկուն 1800 անձինք՝ երկաթուղեաց գործաւորք՝ երբոնց նախագահ ունենալով Ֆրանսայի մեծ բանասեղծը՝ Վ. Հիւկօ՝ եւ կոչնականաց մէջ մեծ առեղծան մը, կամպէթթա:

Երբ կամպէթթա նախաթար էր ասկէ քանի մը ամիս առաջ, միտքը բերած էր այս խոնարհ գործաւորը՝ որ կորովի բազկին հետ հանճարեղ ուղեղ մը ունի՝ ինչպէս բաւ Վ. Հիւկօ, եւ որ հարիւրաւոր

Vous êtes prié d'assister aux Convoi, Service et Enterrement de

Son Excellence **Krikor Effendi Odian**

décédé le 27 Août 1887 dans sa cinquante troisième année, en son domicile, rue d'Auteuil, 55.

Qui se feront le Lundi, 29 courant, à Midi très Précis.

On se Réunira à la Maison Mortuaire

DE PROFUNDIS !

De la part de :

Monsieur Nichan ODIAN, Monsieur Hatchig-Effendi ODIAN, ses Frères, Mademoiselle Eftik ODIAN, sa sœur, Messieurs Herande et Yervante ODIAN, ses Neveux, et de ses Amis et compatiotes.

L'Inhumation aura lieu au cimetière du PÈRE-LA-CHAISE.

մարդոց կեանքն էր ազատած, անսահմանելով լուր մեծին, որ նախատեսած էր վտանգը: Կամպէթթա Պատուոյ Լէգէոնի խաչն էր կախած այդ արի կուրծքին վրայ:

Մարդիկ հասարակօրէն արի կ'ըսեն պինուորին, նա՝ որ պատերազմի դաշտին վրայ կ'իյնայ, որ երբ յաղթանակ մը կանգնէ՝ դիւցազուն կ'ըսուի, եւ որոյ չհատատուկութեանց վրայ միշտ կը փայլի փառքն երբեւ պսակ, ինչպէս ըսաւ Կամպէթթա: Այլ քանիներ նաեւ աննշան՝ որ մարտի դաշտին վրայ չեն իյնար, որք պինուց արդիւնք չեն, այլ՝ որ՝ համեստ գործաւորք՝ հազարաւոր մարդոց կեանքն ի ձեռին ունենալով, ինչպէս է երկաթուղւոյ մեքենապործ մը, ինչպէս էր Կոիզէլ՝ իրենց պատուոյ զոհ կ'երթան եւ անուններն ոչ ոք գիտէ եւ կը կրկնէ: Ոչ ոք կը պապ եւ ոչ ոք գիտէ ի՞նչ կը քաշէ կրակին դիմաց, երբ ձիւնն երեսը կը ծեծէ, երբ փուքն գլուխէն կը կարէ· գիշեր ցերեկ ծխանին եւ աշտղին գործիքին առջեւ կանգնած, մեքենապործ երկաթուղւոյն, եւ որ պէտք է անդադար հսկէ, եւ ոչ մէկ անդամ վրիպին ձեռքը կամ վայրկեան մը ցրուի ուշադրութիւնը կամ թէ մխիթը ճնպղի: Կ'աշխատին տասնիներով, կը ծերանան այս հնոցի աշխատութեանց մէջ, եւ օրին մէկը յոչ կամաց յանդգնասիրտ երբ սխալ մը գործեն՝ որ չար հետեւանք մը ունենայ· դի չատ անդամ յոչ կամաց՝ եւ յանդգնասիրտ կը գործեն մարդիկ մեծամեծ սխալներ, — ահա այնքան տարուան աշխատութիւնը՝ որ ի դերեւ ելաւ, ահա այնքան ծառայութիւնը, անձնուիրութիւնը՝ որ կորսուեցաւ, ահա կեանք մը որ սպնեցաւ: Կոիզէլ իր աշխարհութեամբը կատաշար մը վերկեր էր եւ հարեւտաւոր մարդոց կեանքն:

Սակայն ո՛վ լսեր էր անունը եւ ո՛վ պիտի լսէր՝ եթէ չըլլար Կամպէթթա: Կարծես թէ ասոր համար միայն նախատրաստ եղաւ: «Մեղմ մեծ մարդը» ինչպէս կ'ըսեն դեռ այսօր հեղնելով գինքն· ան ունէին ամէնքը թէ մեծամեծ պիտի գործէր: Անշուշտ վաստատան մըն էր 18 տարի առաջ, եւ օրին մէկը Նաթոլէոն Գ-ի օրով՝ մարդու մը յետաքրքիր պաշտպանեց եղեռնագործ առեւանգին առջեւ· այս մարդն էր Պատէն, ազգային երեսփոխան, որ դեկտեմբեր 2ի պետական հարուածին առջեւ պատասխաներ եւ վ· Հիւկոյի եւ Ժիւլ Ֆաւրի առաջնորդութեամբ փոպոյն էր իջեր, տալատասկներու քարերով պատնէշ էր կանգներ, եւ պատնէշի հետեւէն կը կռուէր: Յանկարծ ձայն մը լսեց գիմացէն՝ պաշարող եւ յարձակող դնդերէն· — Օրը քանի եւ հինգ ֆրանքը չհրանցնելու համար է որ կը պատերազմիք· — Ազգային երեսփոխաններն օրը քանի եւ հինգ ֆրանք կ'առնեն, եւ կարծը պինուորներուն հրացանի հարուածին ընծայելով՝ ազատակից· «Ահա այսպէս կը մեռնի ազգային երեսփոխան մը՝ 25 ֆրանքի համար»· դնդակը անմիջապէս եկաւ զարկաւ եւ գիտապատ ինկաւ: Այս մարդուն՝ ահա արձան մը կանգնելու համար վաստաբանեց Կամպէթթա: Տասն ու չորս տարի ետքը դեռ կը յիշեմ՝ թէ ինչպէս սիրտս թնդալով կարդացի Կամպէթթայի առեղծուածները:

Կամպէթթայի քաղաքական բախտը անկէ ծագում առաւ, եւ այն օրէն ի վեր երթալով դնաց եւ մեծցաւ, եւ քիչ մնաց որ Օրլէանի յաղթութեան հետեւեալ օրը Փարիզի պաշարումը մէկդի ձգելով գիտը զնէին Գերմանացիք· վկայ կիսօմ կայսեր խոստովանութիւնը:

Զկրցաւ վրկել Ֆրանսա՝ այլ Ֆրանսայի պատիւը վրկեց: Այն բաւական էր որ եաքէն Ֆրանսա ինքզինքը վրկէր: Սակայ մինչեւ տարի մը առաջ ամենայն ինչ էր Կամպէթթա Ֆրանսայի մէջ, սակայ ամիս մը առաջ գրեթէ ոչինչ էր: Ասանկ ահա, քաղաքական մարդոց կեանքը լի է զանազան, անակնկալի դէպքերով: Հասարակ գրճած խօսք մըն է այս կարգի մարդոց համար թէ Տարպեան ժայռը շատ մօտ է Կապիտոլիոնի (*): Սակայն Կամպէթթայի ճակատագիրը դեռ չտարեցաւ. թերեւս այս ճակատագրին վերջին բառը ասոնցմէ իմն է, այլ տակաւին դեղցիկ օրեր ունի նա իր առջեւ:

Երեք ամիս է որ գաղտնի կամ յայտնի կառավարութեան մէջ չէ Կամպէթթա, եւ ահա ամէնքը սկսան իրարու հարցնել՝ կառավարութիւն մը կո՞յ արդեօք Ֆրանսայի մէջ: Կամպէթթա շատ իսկ խառնուեցաւ անցեալ եւ եղելութեանց 12 տարիէ ի վեր. ընդհանուր քէէմարկութիւնը նա վարդապետեց, խորհրդարանը նա յանձնձեց, հանրապետութիւնը նա դիեցուց ու մեծցուց, եւ 12 տարուան միջոցին կրնայ ըսուիլ թէ քաղաքականապէս բնաւ սխալ մը չգործեց: Բայն թէ նախապար ըլլալէ եաքը սխալներ միայն գործեց. բան իս կառավարել ուզեց — կառավարել՝ այսինքն առաջնորդել, կառավարել՝ այսինքն նախատեսել — եւ գործելու համար միտքն ու հոգիդոնն ընդլայնել անոնց որ Ֆրանսայի բախտն ունին ի ձեռին եւ որ կը չարժին միշտ անճուկ չորքանի մէջ ուր հարկաւ կը փակէ դիրնը իրենց ծպտուձն ու մտքի կարողութիւնը. «էյաջոդիցաւ». ինչ անիծեալ բան է սա, էյաջոդիլ: Այնքան ուրիշներէն իրենց համարմունքը կը վերցնեն մարդուս վրայէն՝ որ մարդս կը սկսի ինքն ալ համարմունք չունենալ իր վրայ: Կամպէթթայի անյաջողութիւնը աւօրեայ է. նախապարութենէ ինկաւ՝ այլ կանգուն կը մնայ. իյնալէն եաքը գործեց սխալներ: Կրնար, հեռուէն ու բարձրէն նայիլ ու ապասել՝ առանց անհամբերութեան. իրեն կը վայլէր որ վեհանձն ըլլար. ինք ամէն իրաւունք ունէր անհամբեր չըլլալու: Սակայն իր աբբանեակներն չատ պատճառներ ունէին անհամբեր ըլլալու: Անոնց հետեւեցաւ, փոքրիկ կիրքերու ծառայեց, իր մեծութիւնը վերստին ձեռք ձգելու համար բաւական է որ իր սրտին ներշնչմանց հետեւի: Մեծն Նաբոլէոն ըսեր է եղեր, և չատ դրական խելքեր կը կրկնեն իրեն հետ՝ թէ, պետական մարդու մը սիրտը դլխուն մէջ պէտք է ըլլայ...: Ես չեմ կարծեր: Առանց մեծ սրտի՝ մեծ մարդ չկայ: Վօվընարկ իրաւունք ունի. — Մեծ մտածութիւններ սրտէն կը ըղխին: Ես դեռ կը հաւատամ կամպէթթայի սրտին եւ չեմ կրնար հաւատալ թէ սեւցուցած ըլլայ նա իր հոդին: Ապա ուրկէ՞ դուած պիտի ըլլար այն հուրը՝ որ կը վառէ դինք երբ կը խօսի. ո՞ւրկէ առաւ մարդն՝ որ դեռևի վրայ կը սողայ՝ ի վեր համբառնալ եւ հոգիտրել իր ունկնդիրները. ո՞վ իրեն տուաւ այն մարդու մեծ կիրքեր արթնցնելու փափաքը կամ խորին զգացումները: Ո՛չ ապագէն իր ամենամեծ գործութիւնը պիրճախօսութիւնն է: Ահա անցած օր Կոիկլի ինջոյքին խօսած ճառը. ինչպէս ուժացած սիրտեր սկսան նորէն յարիլ ու հաւատալ իրեն: Ո՛ւրկէ թարգմանել այս ճառը. սակայն ինչ է ապուած առենարանութիւն մը կարդալը: Կամպէթթայի պերճախօսութիւնը լաւ դաւելու համար, պէտք

(*) Հռովմայի հօթն բլուրներէն մին:

է լսել եւ տեսնել խորհրդարանի մէջ։ Պերճախօսութիւն մը ունի ձայնին մէջ։ Ձայն մը որ խուլ մռնչիւններով կը սկսի, ովկիանոսի խորունկէն լսուելու ձայնի պէս, եւ աստիճանաբար բարձրանալով՝ կ'ածի ու կը տարածուի. որոտընդոստ հնչիւններով իմաստները կը դառացնէ, եւ հուսկ ուրեմն անհուն աղաղակ մը կը դառնայ՝ որ ոչ միայն մրմունջ՝ այլ եւ ընչաուութիւնն անդամ կ'ընդհատէ բազմականաց կուրծքին մէջ, ու մինչեւ մարդկային սրտին ներքին ալուցը մէջ անձայն չհղող նախանձու կրից եւ վրիժու խանդերն ալ խղդելով՝ այն հոծ լռութեան մէջ ինք միայն կը հնչէ... եւ այն մէկոցին բոլոր անձը կը բոցավառի. հերք իր դլխուն հուր կ'ըլլան՝ ըստ դեղեցիկ բացատրութեան մեր Գողթան երգերուն, մօրուքին մազերն կը սկսին ծածանիլ, բեմը եռտանի մը կը ձեւանայ, ու ինք՝ երբեմն հարցուկ, երբեմն պատգամ, երբեմն ալ ցուլ մրն է՝ կ'ըսես՝ կամ առիւծ կը դառնայ, եւ մէկ ծայրէն միւս ծայրը երթալ դալով բեմին, բազկատարած՝ ահագին, վերջին աղաղակ մըն ալ կ'արձակէ եւ ահա ծայրայեղ ձախակողմը եւ մինչեւ վերնատուններէն՝ այր եւ կին հանդիսականք ալ բռնաբարեալ եւ իրը թէ տեղահոխեալ, կը սկսին ծափահարել դիւահարներու պէս։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

●

Ագնիւ Տէմիրճիպաշեան,

Ձեր տողերը կարդացի. ձեզ կը ճանչնամ, չափազանցութեան միշտ կը տանիք ամէն բան. բայց կը հասկնամ։ Գիտէ՞ք ինչո՛ւ. վասն զի պարզապէս իրը ձեզ չի գոհացներ եւ դուք անդր քան զերբակատութիւնը կը վազէք. չէ՞ք տեսներ ուրեմն ու չէ՞ք համոզուիր թէ իրականութենէն դուրս ու անկէ վեր բան մը կայ ի ձեզ եւ ի նոսա որոնց կը յայրիք. քան մը որ աչօք տեսանելի ու չօչափելի է, այլ բա՛ն մ'ալ որ աչագ չ'երեւիր եւ ձեռօք չի չօչափիր եւ որ խոյս կուտայ ամէն հետազոտութեան։ Այո՛, դուք չէք սխալիր երբ վեհ կը կոչէք մին, երբ կը յանդգնիք Աստուած կոչել միւսը, ձեր ուրացութեանը մէջ անդամ կը խոստովանիք թէ մարդէն վեր բան մը կայ ի մարդ եւ երբ ամպարշտաբար կ'ելեկրպադանէք մարդու մը, ամպարշտութիւն չէ այն՝ այլ աստուածապաշտութիւն է, որ կ'ընէք առանց դիտնալու. եւ երբ կապիկ կը տեսնէք ի մարդն, կը հռչակէք սակայն թէ Աստուած է ի նա։ Դուք որ Հոգւոյն Սրբոյ դէմ հայհոյելը մեղք չէք համարիր, ձեղի դէմ կը հայհոյէք. դի դուք ունիք այն հրեղէն աւիւնը որ Հոգւոյն Սրբոյ ներկայութիւն է ի մարդ։ Պահեցէք զայն միշտ ձեր թշուառութիւն է այն՝ չսոջորէ միայն զմարդ աչխարհի վրայ այլ եւ ձեր մեծութիւնն է ու ապագային գրաւականը։ Մի՛ բռնաբար սպացնէք ընդ երկիր, ինչ որ երկինէ ճառագայթումն է ի ձեզ եւ մի՛ ըսէք ոչնչութիւն, այլ խորհուրդ, եւ այս է միայն բառը ապրչութեան։

Աչխարհի համար եւ այս կեանքին համար թերեւս չէք ընդունիր

ոչնչութիւն եւ ունայնութիւն բառերը· այլ նոքա ոչնչութիւնք են տիեզերաց ու մեր սրտին անսահման ըղձից ու անպարագրելի մեր մեծութեան տեսակէտէն, ըսածիս ճշմարտութեանը անկարելի է որ չհամոզուիք եթէ միայն վայրկեան մը ի ներքս ի ձեզ ընկրկիք· ու երբ վճռէք այս աշխարհի ոչնչութիւն այն տեսակէտով որով ըսի, չէք կրնար ուրանալ· մին անկարելի է առանց միւսին — թէ ուրեմն ոչնչութիւն չէ անկէ անդին: Լիութի՛ւն այս կեանքին մէջ, այս աշխարհին մէջ· ի՞նչպէս կրնաք հաւատալ ատոր, ա՛հ դիտեմ որչա՛փ հրապուրիչ է մարդկային յառաջդիմութեան վարդապետութիւնը, ազգք դան եւ ազգք երթան, դարեր ծնին ու անցնին եւ անձիւր ագռ ու ղար, ու փոքր մի ևս և ահա անձիւր տարի բան մ'աւելցնէ այդ չէնքին — ու երբ անցնին ուրիշ դեռ չատ տարիներ ու դարեր, տգիտութիւնը փարատի, նախապաշարումները լմնան, դիտութիւնը յաղթէ ամէն բանի, լոյսը, լոյսն որ կը խնդրէք կ'օթէ, բնդհանուր ըլլայ, տարերք գպուին, ալիքն ու օդը հնազանդին, երկնից չանթն ու երկրի չարժը ոչ եւ սպառնան, արեւը, անձրեւը, ու կարկուտը միայն օգտակար ըլլան մարդուն, ամէն խոչնդոտ անհետանայ, ամէն արհաւիրք բարիք մը ըլլայ: Երբ մարդուս վրայ ա՛լ կը խուժեն աղէտք դրսէն ոչ ի նմանեաց եւ ոչ յաննմանեաց ու այս պատկերը, եւ երազեցէք դեռ ինչ որ կրնաք, հազարաւոր տարիներու հեռուէն ձեզ հրճուեցնէ թերեւս, այլ մօտ գայե՛ք ու ձեր ներկայութեամբը ըսե՛ք, պիտի զգա՞ք լիութիւնը ու պիտի կրնա՞ք հոչակել այն առեն դունայնութիւն այս աշխարհի իրաց· եւ թէ փարատեցէք մէկդ երկինքին երեսէն՝ ո՞վ պիտի փարատէ զայն ձեր սրտէն, ո՞վ պիտի հրամայէ ձեր անդունդներուն, դուք որ ովկիանը լռեցուցիք· եւ ո՞վ ու ի՞նչ բան պիտի պատասխանէ ձեր սրտին անհուն տենչանաց — եւ վերջապէս ո՞վ պիտի վանէ մահն ի ձէնջ որ ամէն վայրկեան միշտ պատրաստ պիտի ըլլայ յափշտակելու զձեզ երջանկութենէն, եթէ դոնէք իսկ զայն:

●

8 Մայիս 1883 Փարիզ

Ազնիւ Տէմիրճիպաշեան,

Սրտիս պէտքն որ պատասխանեմ նամակիդ լի այնքան ազնիւ զգացումներով ու այնքան ալ չափազանցութիւններով: Այլ պէտք է նախ գրեմ, դի չատ գրեցիր դու ալ ու կը գրես եւ ես միշտ հաճոյքով կը կարդամ գրածներդ իբրեւ գրական հատուածներ եւ միշտ տհաճութեամբ կը կարդամ, երբ կարդամ, իբրեւ խմաստասիրական հատուածներ: Հոգի կայ գրական հատուածներուդ մէջ, եւ երբ կ'իմաստասիրես, ամէն բանի հոգին կ'ուրանաս: Անձամբ անհաւատ չես, անհաւատի պաշտօն կը կատարես: Սրտիդ բոլոր ձգտումները, հոգւոյդ բոլոր եռանդը, ինչ որ ի քեզ է գոյութիւն եւ կեանք եւ սէր, կը վառի, կը ծխի անտեսանելւոյն տենչովը: 15 օր երանութեան դրախտին համար էիր ստեղծուած՝ դիտութեան ծառին պատուղէն կերար: Ճամբուդ վրայ ամենագէտ Լիթրէին հանդիպեցար: Ի՞նչ գիտէ Լիթրէն:

Ա՛հ, այս մեր տեսած աշխարհը ու տեսանելի տիեզերքը գիտէ· անոնց օրէնքներն գիտէ ու չատ մը գաղտնիքներուն թափանցած է:

Հապա անհնազանդելի աշխարհը եւ անհնազանդելի տիեզերքը որոյ պոյութիւնը հռչակեցին նորադոյն պիտուններ, եւ անբեւեւոյթ զօրութիւնը որ մարդ չէ ուրանալ այս աշխարհիս մէջ ալ եւ զոր կը զգանք ի մէջ, ի մարդը, մանաւանդ. ո՞վ զանոնք պիտի ըսէ· ո՞վ պիտի թափանցէ յաւիտենիցն արդարութեան մեծ եւ աքանչելի խորհուրդը, այլ թէ մարդարէք եւ Առաքեալք, անոնք որ կոչումն ունէին կամ ներշնչումն ստուածային: Ինձ ի՞նչ պէտք, կ'ըսես դուն, անհնազանդելի տիեզերաց օրէնքներն որք անհատչելի են հետազոտութեանցս եւ իմացականութեանս, ես այս աշխարհի մէջ կ'ապրիմ եւ բաւ է որ անոր օրէնքներն գիտնամ:

Արդ, այս աշխարհին լոյսն անլուսի՛ ու ջահն ալ չիջանի եւ թուլացեալ նուազի լուսինն անդնդեայ, այս աշխարհին ուր միայն մարդը, այնքան արարածոց մէջ, դժդոհ ու ապերջանիկ կ'ապրի: Եւ դուն, անզգամդ առաջի Աստուծոյ, ապերջանիկն այն մարդուն, որ կեանքին տագնապութիւնն կամ դառնութիւնն կը կրէ, մխիթարութի՞ւն է այդ թէ հեղնութիւն որ կը տանիս քու սահմանաւոր եւ յարաբերական ճշմարտութիւններդ եւ ուրացումդ եւ անյուսութիւնը եւ ոչընչութիւնը կ'ուրթաս քարոզել որդեկորոյս մօրը եւ որուն իր հա՛յրն է կորուսեր, անժառանգելոյն ի բնութենէ կամ խոչտանգելոյն ի մարդկանէ, անոր որուն յոյսը չէ մնացեր այս աշխարհի վրայ, անոր որուն խղճմտանքն է ծանրացեր, անոր որուն տարիքն է ծանրացեր, բանտարկելոյն իր խշտեակին մէջ, հոգեվարքին իր մահճին մէջ, կ'ուրթաս քարոզել դանդուսութիւն քու աղու խօսքերովդ ու նուազուար ոճովդ, աղեխիզ ու կոչկոճակ մարդ էակին, մարդո՞ւն այն որ ըստ Պլինիոսի հնոյն դաշխարհ տիրապետելու համար եղած է եւ որ երբ տիրապետէ դարձեալ կ'արտասուէ եւ միշտ կ'արտասուէ: Դանդիս դևերդմանց: Ահա քու վարդապետութիւնդ: Ո՞ւրկէ է արդեօք: Չէ՛, Լիթրէյի՛ն է, Տարվինի՛ն է, Հերպէր Սբենսէրի՛ն է, Հեքելի՛ն է Պիւխնէրի՛ն է:

Ինչպէս նամակիս սկիզբն ալ ըսի, դու միայն ի պաշտօնէ անհաւատ ես, հաւատացեալ ես դու: «Անոնք որ քու քայլերդ կը տեսնեն կը զգան որ թեւեր ունիս»: Անոր համար ահա՛ դեռ հաճոյքով կը կարդամ քու գրածներդ ուր կը փայլին քու ճաշակդ, քու սիրտդ եւ քու հոգիդ եւ անոնց մէջ է որ կը սքանչանանք դեռ եւ մենք ընդհ.քճքճալ ծերունիս հայ լեզուին:

Եւ արդ ո՞ւր կը մնամ ես եւ ինչ որ կը գրեմ ինձ ի մտանաւորի կամ ինձ համար ի հրապարակի եւ որոնց չունիմ պատասխանելու այլ թէ իմ սէրս որ քու սիրոյդ կը համապատասխանէ:

Գ. Ա. Օրմանեան

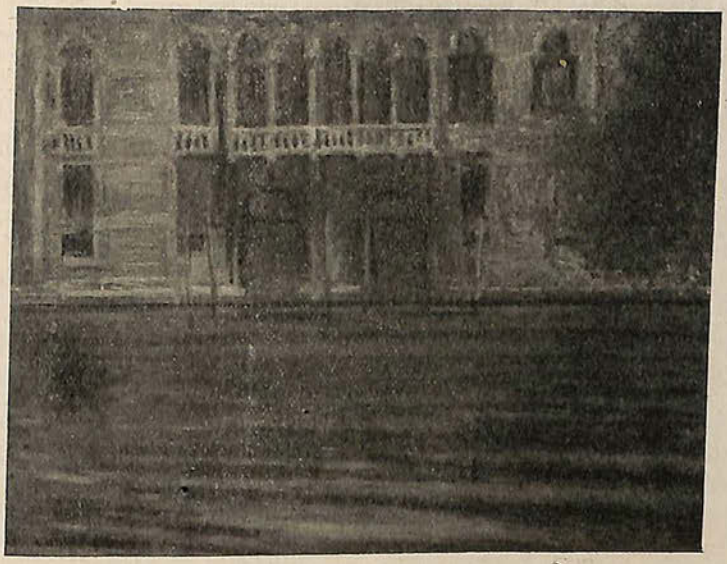

Վենետիկը վերջալոյսի պահերուն

Նկար՝ Օ. ԱՒԵՏԻՍԵԱՆի

(Արուեստասէրին առաջին շրջանի գործերէն)

ՎԵՆԵՏԿՈՅ ՄԷՋ

Thou paradise of exiles, Italy!
P. B. SHELLEY

Գարունն է փուռած մարգագետնին մէջ, եւ լուսացնցուղ
Լըճափին վըրայ, եւ յաղթամարմին ժայռի ղէղերուն.
Կը հոսի դանդաղ ջերմուխեան ալիքն օդին մէջ անշարժ,
Բարեխնկուն ամէն նրման հրճուանքոտ թրթռուն սրտերու՝
Իրենց ղեղեցիկ հասակն երկարած խորունկին ափերուն
Կը խայտան հեշտին, ինչպէս կը խայտայ քերթողն երազկոտ
Երբ ան հանդիպի իր սրտին քըրոջ։

Ես արձանացած միջօրէին մէջ կը դիտեմ երկար
Հորիզոնին դէմ չարժող ամպերուն կոյտերն հեռաւոր,
Եւ դիծը լուսեղ որբ վըտակներուն, եւ կատարներն յաղթ՝
Մեծդի ծառերուն, եւ փոթորիկէն չախչախ ճիւղերուն

Մա՛հն հանապազօր, եւ լացը անգօր անցնող վայրկեանին,
Եւ վագքը տրտում ջուրի կարկաչին, եւ մելամաղձոտ
Նայուա՛ծքը նիհար դաշտի ծաղիկին։

Հովը բնհեզ կը հընչի ճակտիս, իմ սրտիս վերայ
Կը հակէ գըլուխն եղնիկն իմ եղբայր, եւ հեզահամբոյր
Այծեամներն ամէն կը հաւաքուին այժմ իմ չուրջ խայտալով.
Կը նային ինծի, ու ակնարկն անոնց ամբիծ է նըմանն՝
Արուսեա՛կ աստղին, եւ կամ ժայռին տակ անընդոդ ջուրին,
Որուն լայնաթեւ անշարժութիւնն ինձ սիրելի՛ է յոյժ,
Ինչպէս ինձ հանող վագքը լատուերին։

Օ՛, Մխայնութիւն, դուն դեղեցիկ ես սիրո՛յ խոստման պէս,
Քեզմէ դուրս ցայտող ըզգայնութիւնն ինձ մըտերիմ է յոյժ.
Ես ապրած եմ միչտ քու մայր ծոցին մէջ, ու լըսած անվերջ՝
Զեփիւռին երգերն, պուրակներուն հնչքն եւ ցա՛յտքը ժայռէն
Ժայթքող ջրվէժին, եւ իմ ականջիս մէջ ընկած են լոյսին
Մատղաչ չողիւններն, ու իմ սրտին մէջ ընկած են մեղմիւ՝
Հառաչներն յետին մեռնող տերեւին։

Ես թափառած եմ բընութեան մէջ դով, մինչ զըւարթ կոյսեր
Իմ չուրջ պարած են կշռոյթով մ՚որուն նըմանը ունի՝
Լոկ ա՛սպղը երկնի, եւ կամ դիրուհւոյ չարժումը ամպին
Լեռներո՛ւն վերեւ. ես սիրած եմ քեզ տըղայ հասակէս,
Եւ իմ նրպդիտ հոգիիս յաւէտ օրհնած է լըռին
Քու եղրայրութիւնն, որ անմահական երգի մը նըման
Ողողած է պիս եւ ջերմ իմ հոգին։

Ո՞ւր պիտ՝ դանեմ քեզ, հմայ որ կեանքն ինձ յաւէտ կը սպառնայ
Անջատել հոգիս ժայռերուն վերեւ վագող հովերէն.
Ես կը սիրեմ քեզ. քու լըճերուն հեզ մակերեսն ողորկ՝
Կը նեըչընչէ պիս, եւ իմ տապերուս հիւսուած քներուն մէջ
Լոյսեր կան վերթած քու ալիքներուդ արծաթ լոյսերէն,
Քու ժրպիտներուդ սահանքը ճերմակ ունի՛ չառայլներ
Իմ որբ քընարիս թելերուն վերայ։

Օ՛, Մխայնութիւն, դուն հիւրընկալ ես նաւակի՛ս նըման,
Որ պիտ՝ սահի այժմ վհնեւտան չքնաղ լըճակին վերայ.
Ծոմն հանգարտ է արդ, ալիքը կանաչ տերեւի նըման
Կը դողայ արդէն, ես կը սպասեմ իմ սիրած աղջկան,
Որուն համբոյրներն անոյշ են հասուն պըտուղէն ծորդող
Հիւթին պէս յատակ, եւ որուն գըգուանքն հընչո՛ւքն է կարծես
Մեղքէն ձերբազատ քոյր արքայութեան։

Եւ ես պիտ՝ անցնիմ կղզեակէ՛ կղզեակ, ծամերուս վերայ
Պիտ՝ սահի իրկունն եւ իր վերջալոյսն երկչո՛տ հրպտմով.
Պիտ՝ դիտեմ անվերջ Վհնեւտոյ ծրփանքն ջուրերուն վերայ,
Եւ իր պատերէն կախուղ շառայլներն, եւ ես պիտ՝ հրճուիմ

Երբ տեսնեմ չոպերն սրանք կը հալին մահուամբ հեզանդորը՝
Կամուրջներուն տակ, եւ կամ թանձրախիտ ապաիներուն
Անշարժութեա՛ն դէմ, փխունիկ հեշտանքով։

Ո՛վ պերճ վէնետիկ, նաւակիս ահա կը սպիտակնայ քու
Հալած արծաթի նըման թանձր ու խիտ ջուրերուդ վըրայ։
Կը մեռնի՛ արեգը, տարրերուն երկար մահն ո՛րքան խաղաղ
Հեշտանք մ'է ծոցիդ, եւ ի՛նչպէս հոգիս պիտ՝ ցանկար ապրիլ՝
Բազուկներուդ մէջ, դի իմ յորդահոս քընարս պիտ՝ հնչէր
Աւելի՛ ազատ, եւ պիտի լայննար ներչընչո՛ւմս հըզօր,
Հովերէն ուռած առագաստի՛ն պէս։

Դուն ունի՞ս արդեօք հոգի մը ինձ պէս, որուն մէջ հալի
Ճառագայթն երկնի, եւ բոլոր խռնարհ լքուած տարրերուն՝
Ըղձանքներն յաւին, եւ քու մրառածումդ ունի՞ երանդները
Քու լուսապայծառ մայրամուտին պէս, եւ ունի՞ս արդեօք
Նըրգօր խոկումներ, որոնց թեւերուն չարժումը հասնի՝
Երկնի կամարին, եւ որոնց յոգնած արշաւը կասի
Քու մեղրաթաւալ ծովուն դէմ վայրի։

Դուն չես խօսիր ինձ. լըռութիւնն արդէն չուրջդ է լքած,
Ծովափունքին այժմ կ'իջնեն վերերէն ծո՛վն ըստուերներուն.
Կը չրջագային քու ջուրերուդ վրայ կոնաօրներն ամէն.
Կարծես կը հանգիստ վրայ սի՛րտ մը երկնային,
Որ բընակիչն է աշխարհի մը որ չունի տառապանք,
Եւ ո՛չ ալ գրկանք հոգեկան տենչի, եւ ոչ մէկ խըռովք
Ամայութեան մէջ արեւայո՛ղ սրտի։

Թերեւս անհաղորդ էակ մըն ես լոկ դուն մեր ըզգացման,
Մե՛ր մըտածումին, դուն չես հետեւիր մեր հրճուանքներուն
Բընական վազքին. կ'ապրիս ջուրերուդ կեանքը բովանդակ.
Մենք արարածներս ի գո՛ւր կը տենչանք հասկընալ ներքին
Բարբա՛ռը տարրին, եւ դեղեցկութիւնն որուն քոյրն ես դուն՝
Զուրկ մեզ համար ո՛չ մէկ խօսքի հետք, դուն ծընունդն ես մեր
Խոկումներուն մէջ ըսպառող մտքին։

Օ՛, քաղաք սիրոյ, լայն հրճուանքներու եւ խո՛ր խոկումի,
Ահա կը վառիս դուն ոսկեզրուդ հրդեհովն երկնի.
Ահա վերջալոյսն որ բարձունքներէն կ'իջնէ քու ծովուդ՝
Պատառուին վերջապ, ահա կը հալի ամէն ինչ խառնուած
Զեփիւռէն չարժող ղօղանին հետ, մինչ ես կը սահիմ
Ահա կը հեւդիս իմ աչքիս դիմաց, մինչ ես կը սահիմ
Մեռաքսանըման ջուրերուդ վրայ։

Լոյսէ փիճ սիւներ կը ծակեն ամպերն, խորհրդաճաճանչ այս խոր
Կը համակէ դիս անհուն խաղաղութիւն. ո՞ւր ես դուն հիմայ,
Եւ կամ ո՞ւր է քու ծովամոյն հոգիդ, հըզօր իմ Շէլլի,
Եւ այս վայրկեանիս ուրախութեան մէջ կ'ըզգամ ըլլալ յար՝

Քեզի հետ մինակ, դի դուն քերթողն ես մե՛ծ քերթողութեան՝
Անբասա՛ն այժին, որ մահկանացուն կը տանի մինչեւ
Բընակութեան սեմն հա՛յր աստուածներուն։

Ու ես կը տենչամ այս քաղաքին մէջ երգե՛լ ու խոկալ.
Հոս կը ծագկի յար անճառ բերկրանքով. սէ՛րն անմահական.
Ես անոր կողքին ունե՛մ խոկումներ եւ ունե՛մ վշտեր,
Որոնք աւելի՛ տիրական են քան ամպրոպն որ կ՝անցնի՝
Անառաներուն խոր մութ քարայրներէն, եւ կամ խելագար
Ապառաժին դէմ դրոհող ծովուն սեւացա՛ծ ալիքէն,
Եւ տեղատարափ ձմրա՛ն անձրեւէն։

Ո՛վ կեանք սիրական, կեցո՛ւր արշաւիդ զընացքն անկաշկանդ
Այս ծովուն դիմաց, այս սիւներուն դէմ, կեցո՛ւր վհնեակով
Պերճութիւններուն ապարանքին դէմ, եւ կեցո՛ւր նոյնպէս
Իմ հոգւոյս դիմաց, ուր այժմ կը յառնեն նեղչընչման պահեր.
Ես հոս սիրած եմ նրւադուն կոյսեր, ու ես հիւսած եմ
Բընաբոս վըրայ հովիկն աւելի մե՛ղմ քերթութիւններ՝
Օրուան վերջացող անոյշ ժամերուն։

Ապու՞ր վհնեաիկ, իմ պանդուխտ հոգիս կը սիրէ ըղձիդ,
Կը սիրեմ քուկին հեզութիւնն անդորը, ու կը պաշտեմ քու
Ջուրերուդ խոնարհ լռութեան մրմունջն, եւ առուակներուդ՝
Սահա՛նքն հանդարտիկ, եւ քու կոյսերուդ քալուածքն օդապար.
Օ՛, կը սիրեմ ես մանաւանդ զմրուխտ լոյս աղջիկներուդ
Ակնարկներն բեկբեկ, կը սիրեմ սէ՛րն որ կը ծորի քեզմէ,
Քու վարդանըման մատղաշ կոյսերէն։

Իմ մտքիս մէջ այժմ կ՝իջնեն մրառածման փոցուտ վայրկեաններ,
Եւ երաղներու հոյլեր կը չըջին նեղչընչմանս այս ջերմ՝
Պահերուն դիմաց. ո՞վ պիտի պայ այժմ լըսել քընարէս
Ծաղկող նրւադներն, եւ ո՞վ իմ հոգւոյն պիտ՝ ձօնէ այս խոր
Երկիւղան մէջ իր եղբայրութեան սիրելութիւնն հեզ,
Եւ ո՞վ պիտ՝ ցանկայ լըսնել խորունկն իմ էութեանս այսօր,
Գանելու համար ակերն հոն սիրոյ։

Ես կ՝որոնեմ այժմ սիրտ մ՝որ բաբախէ իմ սրտին նրման,
Որ ունենայ իր բաբախման ծոցին պայծառ յուզումներ,
Աւելի պայծառ՝ քան ա՛յդը ծագող, աւելի փայլուն
Քան թէ ալիքներն երբ կը նեղկըլին երեկոյեան մէջ՝
Ամպի՛ն թոյրերէն, աւելի նրբին քան թէ հովին մէջ
Երգող արտոյտին դեզդեզն ու խաբեպաշ դաշակ եղէգին
Սաբսուռներն հատնող օրուան մէջ արտում։

Ո՛վ պերճ վհնեաիկ, կը լըսե՞ս արդեօք սրբո՛յն իմ սրտին,
Որ կը բաբախ յար իմ կուրծքիս դիմաց, ինչպէս ափերուդ՝
Ալիքնե՛րդ հրպարտ. ես երջանիկ եմ բընութեան ծոցին,
Իմ ներսիս կեանքին աշխարհն է ղըւարթ ծովուն յանդիման,

Եւ ամէն վայրկեան որ կ'անցնի խաղաղ առանձնութեան մէջ՝
Կ'ողողէ հոգիս լոյսէ՛ երկինքով, կը ցանէ ցոլքեր
Զիս չրջապատող դաշտերուն վրայ։

Բայց ես ընտանի հոգի՛ մ'եմ քեզի, ես պայքարա՛ծ եմ
Քու մեծ ծովուն դէմ իմ բազուկներուս հըզօրա խոյանքով,
Իմ կուրծքիս դիմաց ալիքդ է փշրած, ու ես սիրած եմ
Քու խաւարին մէջ գայրացող ծովուն որո՛ւը կամչոտ.
Ո՛չ մէկ այժ կրնայ զըսպել իմ հոգին. իմ էութեանս մէջ
Կան թագուն այժեր, եւ իմ մտքիս մէջ խաւարչուտ ամպեր,
Եւ իմ մըսիս մէջ հոգեհա՛ն ցաւեր։

Ո՛վ պերճ Վենետիկ, թող մեղմիւ հիւծի մայրամուտդ այսօր,
Քու մահըդ մահ չէ՛, եւ ոչ աւ քունին հոգիդդ երբեք
Ճանչցած է թախիծն երեկոյեան դէմ վախչող արեգին.
Քու մօտ կան միայն մոռացօնքի դաղջ վայելքներ անհուն,
Մահը հոս կեանք է, հոս վիշտը խինդ է, հոս չըկայ լացի
Արցունքը մեծդի, հոս չըկայ պայքար ճարճատող մըսի,
Հոս չըկան, վենե՛տ, հառաչող սրտեր։

Քու հարիւրաւոր կըղզիներուդ հիմայ կը տուներուն մեղմ,
Բոլորտիքն անոնց կը վազեն լոյսի ըսպիտակ թեւեր,
Կարապներ չըկան անոնց եղերքին, բայց նաւակնե՛ր կան,
Որոնք կը սահին ինչպէս կը սահի գըզուանքը սիրոյ՝
Այսինչ վրայ չեմ սիրական սրտին, ինչպէս կը հանդչին
Շրթներուն վըրայ մտածէն արծաթէ անմեղ աղջկան,
Առանձնութեան զով յանկուցիչ ծոցին։

Հեռուն, Լիտոյի ափերէն ահա կը վազե՛ն հոյլեր
Լոյսի եւ թոյլի, ահա կ'երկընայ իրկունն ամէն կողմ.
Իրենց խոհական կը չարժեն դանկերն նոճերն խորհրդաց,
Եւ ահա կոչնակն իր մեռելական կը ցանէ հունչերն
Անդորրութեան մէջ, այս պահն ինչքա՛խ ունի լայնախոհ
Ինքնամփոփ յոյզեր, եւ ի՛նչպէս մարդուս հոգին կը տա՛քնայ՝
Արաբչական մեծ խոհման մը թափով։

Ես կը ճանչնամ այս նոճիներն ամէն. անոնց մըտածմա՛ն
Ծանօթ է հոգիս. ես իմ պատանի կեանքիս ժամերուն
Երիցն եմ քակած անոնց բունին տակ, արչալոյսին մէջ՝
Շրջելով լըռին, եւ իմ ներշընչումս սիրա՛ծ է անոնց
Հասուն ուղղաձիգ, անոնց վիշտը մեծ, անոնց բարեկամ
Ընդունելութիւնն անհուն է եղած երբ տեսած են դիս
Իրենց կղզեակին քարափի ծայրին։

Ո՛վ կեանքէն անջատ, իմ զըւարթ կեանքիս ազուո՛ր նոճիներ,
Ահա ձեր մօտ եմ դարձեալ ես այսօր, ես չե՛մ որոներ
Բարեկամ դէմքեր, ես հիմայ կ'ըղձամ ունենալ միայն՝
Անչունչ տարրերուն ներշընչող ոգին, եւ անոնց հսկայ

Անապատ հոգին. այս աշխարհին մէջ ո՛չ մէկ աբեղայ
Աբելի արդար մըտածման պահեր ունի իր սրտին,
Աբելի անմեղ ըսփոփիչ խօսքեր:

Ես ահա դարձեալ կը վերադառնամ պարման տարիքիս,
Ազա՛տ եւ հըպարտ, անբարեկա՛մ սիրտ, որ կ՚ատէ ժըխորն՝
Ամբոխին դժխեմ. ես դարձեալ ձեզի նկած եմ այցի
Նոճիներ՛ը բարի, կեանքին մէջ երկար չըմնալ յետոյ՝
Եկած եմ դանել իմ յանձնառաստան ազատութիւնս հոծ.
Ըղած եմ եաս ես չատ տառապանք, մոռցած եմ նոյնպէս
Շերմին արուն մէջ ես սէրս եմ թաղած:

Կեանքն ոչինչ կրնայ արտի մը համար, որ հետզհետէ
Կը լեցուի մըթին յոռետեսութեան նայուածքին այժով.
Ես փորձեցի միշտ մրատծումս յառիլ Աստուծոյ հըզօր,
Բայց Ան չըկրցաւ իմ մէջ մահացող հաւատքն արծարծել.
Կը զգամ որ հոգիս, որուն մէջ կ՚ապրին դերասանիւ տեսիլներ՝
Կը պայքարի յար սեղմումի մը դէմ որ խորթ է երեսն,
Ես կ՚ատեմ ամէն հոգեկան պրկում:

Եթէ ինձ համար կը պահէ ծոցին կեա՛նքը հարուստներ՝
Իմ հոգիս մե՛րկ է, ինչպէս մերկ էք դուք, նոճիներ՛ խոհուն,
Անշա՛րժ օդին մէջ, ինչպէս ծովն է մերկ ամպրոպին դիմաց.
Կ՚ուզեմ ես ապրիլ մինակ եւ աղատ, հեռո՛ւ մարդերէն,
Իմ մէջ կը խօսին հեթանոս քուրմեր, ես կ՚ըղձամ սուզուիլ
Բընութեան ծոցին. կը սիրեմ արեւն եւ ծո՛վը մարմար,
Որոնց ըստեղծիչն Աստուած մ՚է ուրիշ:

Գիշերը տակաւ պարանոցին վիհ մարմինին դիմաց
Կը բախի ուժգին, ու ան կ՚երկրննայ ծանրութեամբ խորին՝
Ծովափին վըրայ. մեծ արտաքինն ինձ կ՚ողողէ կրկին,
Ես պիտ՝ խորհիմ այժմ լըռութեան ծոցին, եւ խօսիմ երկար
Աստղին հետ երկնի եւ լուսնին մանուկ, բոլո՛ր տարրերուն,
Մինչ իմ անկաչկանդ հոգիս պիտ՝ չըլլի ափունքէ ափունք,
Իմ անձիս հետու, պըտո՛ղի եւ ծիծղուն:

վենետիկ, 1947 ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Արարատյան դաշտում

Լուսաբացին մեծ դաշտի բոցակէզ բազուկները բարձրանում են դէպի երկինք: Պաղ, լեռներից ինկած, հսկայ մի լուութիւն, մեղմօրէն դրկում է մեզ: Օրը առաջանում է, իր թեւերը կամաց չարժելով, եւ դղրդչ, թառում է ժժգոյն բոցերի խարոյկի վրայ:

Ինչ լաւ ապրումի վայրկեան է: Ճակատիդ վրայ անհունը եղեամ է դրել: Մենակ չես: Սրտիդ արտիւմը հեռուից է գալիս: Մտածում՝ դաշտի մակերեսից, լեռների բարձունքներից է իջնում: Հոգիդ՝ լայն բացել է իր լուսանցքը, աքանչացած նայում է՝ աչխարհին:

Լեցուն եւ իմաստալից մի անդորրութիւն է: Մարդկանց աւելորդ չարժումները, տների ածեւ գծաւորումները, պատահական ձայների չնչուը, ամէն մի աւելորդ բան, ընութեան այս արթնացող, լուսաւոր ծովի մէջ, հեղձւում եւ կորչում է:

Հեռւում, Արարատը, կրակ ճառագայթների ճախարակի պըտոյտների հետ, կարկառում է լուսաւոր իր գագաթը: Թւում է, հրեղեայ մի երկհոնի հետ խողովակներից բոմբ ձայների ալիքներ են մաղւում դէպի երկինք, ու ամէն ինչ, խոր լուութեան մէջ, մտիկ է անում:

Գեղամայ լեռները, ոսկէ փոդերը երկարած, ամպերին յաղթական քայլերդներ են ասում, մինչ փոքր Մասիսը, սիրում է իր բաւրւած ածաթի կրակը մինչեւ Արագած:

Լա՛ւ է այդպէս թաղւել վերածնող կենդանութեան մէջ: Լինել պայծառութեան, անդորը տարածութեան սրտիւն չունչ, եւ նոր ապրումի հրաւէր չրթներից ընդունել խորհրդաւոր այս մաուենքը:

Մենք ամէնքս, պատերը չօշափելով առաջացող կոյրերի նման, փնտռում ենք մեր հոգին:

Քաղաքների դռների առջեւ կանգ ենք առնում մտատանջ: Խայթող ցաւերին՝ դէմ ենք դնում թոյլ մեր կրծքերը: Կեանքը որսում է մեզ, մենք որսում ենք կեանքին: Մակարդ, մենք, վշտալի անցորդներս, մանուկների եւ մեծ դաշտանկարների առջեւ, միացնում ենք մեր ձեռքերի ափերը եւ մի քիչ լոյս առնում:

Այսօր, դաշտը, իմ աչքերով, նայում է հոգուս մէջ: Այնպէս եմ, ինչպէս հաւատացեալը խոստովանանքից յետոյ: Միացած եմ մի

ինչ որ ուժով. մաս եմ եւ հաղորդակից:

Պէտք չունիմ, ինչպէս խօլական թռիչքներուն վայրկեաններուն, հըսկայի ոտքեր առնել եւ, արագ քայլերով, կոխել դաշտը եւ անցնիլ: Պէտք չունիմ, ինչպէս խոնարհութեան մեծ պահերուն, մրջիւնի նման փոքրանալ, եւ խոտերի միջից նայիլ բոյսերի տատանուղ ովկիանին:

Լաւ եմ, ինչպէս եմ:

Ես եմ:

Ցիշում եմ, Ալպեան ճամբու վրայ, ինքնաշարժի անիւներուն տակ, հոմէականի լեզոններուն յաղթական արշաւանքները, ժամը հարիւր քիլոմէթր. անողոք կոխկրտուկ: Լուսինը, սերտային վկայիս աչքերի մէջ, ոսկի էր լեցնում: Ու կնասրներուն դրօշակները ծածանուում էին մուքի դէմ:

Հոմմայ դաշտում, կախարդող մելամաղձութեան դէմ, սրեցի դպացումներիս սուր դանակը եւ կախեցի կրծքիս. պատմութեան հանքերից պոկած, բոլոր յուսութ ուրուագծները:

Այստեղ՝ ազամանդէ այս ծառի առջեւ՝ մատերս մերկ են եւ ճակատս խոնարհ: Պանդխտի ոտքերս հասցրել են ինձ մինչեւ ինձ: Եկել եմ եւ տանս չեմին առջեւ կանգ առել:

Այս եմ:

Երբ Երեւանից իջնում ես դէպի դաշտ, Զանգուն, Ջաղացների անիւների տակ չարունակում է խաղալ իր աղմկալից բոժոժների հետ:

Բազերը, դարնանային օդի թրթռումի մէջ, լրենց արթնացող հոյզն են թաթախում: Շարքով կանդնած բարտիները, կարծես, արմատների մատերի վրայ բարձրացած աւելի հեռուն եւ աւելի բարձր են ուզում տեսնել:

Արագիլները, մատածկոտ նաւերի պէս, առագաստանման թեւերի վրայ, սահում են: Թռչունները երգում են: Կայծկլտում է ներկարատը: Գրեթէ անամպ երկինքը լուսաւորութեան մէջ սառնացած է:

Այդպէս գնա՛լ, անվերջ գնալ:

Մօտաւոր դիւղից մի քանի սայլեր են եկել, ճռռալով անցնում են: Եղները, իրենց կարճ ոտքերի վրայ հսկայ մարմիններ են տանում, դաւիթների առջեւ վախացած կանգ առնում ու երկար ճպռոնների հարուածի տակ, դրեթէ կքելով, լծնում:

Նորից բազեր են: Հողից կերտուած պատերի եռեւ, անկանոն ակոսների մէջ, պառկել են որթենիները եւ ձմեռուայ ցրտի տակից նայում են գարնան:

Մի քիչ էլ անցնեմ, այլեւս դաշտ է:

Գրեթէ կանաչութիւն չկայ: Դեղին, մարած ոսկի տարածութիւն, ու ծագումը լայնատարած լուութեան:

Այդպէս գնա՛լ, անվերջ գնալ:

Մենակեաց մարդը իր խոհերի եւ զգացումների հովիւն է: Ասում ես քեզ հետ՝ ինչպէս պիտի խօսէիր ուրիշին. պարզօրէն՝ ցորեն հնձելու նման, լրիվ, ինչպէս մեծ ապրումների ժամանակ:

Դաշտերը եւ լեռները էլ իրենց ուրոյն բնաւորութիւնը ունեն:

Կան մարդիկ, որոնք անցնում են կեանքի վրայից, մրրիկի պէս, ինչպէս անցաւ Թամերլանը իր հրաշունչ ձիի վրայ: Կան նաեւ մար-

դիկ, որոնք փոթորկալից ծովերի մէջ մնում են վաս մամի պէս, ինչպէս Մաշտոցը իր քարայրի մէջ:

Այդպէս է լեռը եւ այդպէս է դաշտը:

Հսկայ լեռների մէջ սեղմուած, թառած հայկական այս բարձրավանդակի վրայ, ալեւոր Արարատեան դաշտը բացել է իր սիրտը եւ մտածում է անվերջ մի մեծ: Ծեր, սիեզերքի մարմնի մէջ մերթ-

Կոստան Զարեանի դիմաքանդակը. գործ՝ արձանագործուհի ՆՈՒԱՐԴ ԶԱՐԵԱՆԻ (դուստրը՝ մեծատաղանդ դրագիտին):

ճւած, մեծ մի մտածում, որը մտան է անըմբռնելի, խորհրդաւոր, ուրիշ մի կեանքի:

Տիեզերքը յայտնւում է մեզ հաղար ու մի կերպով: Եթէ մարդու դէմքը արտայայտիչ է, եթէ նրա աչքերը յոյզեր ցոլացնող լուսանցքներ են, լեռներն ու դաշտերը, հովը եւ անապատը, երկրագունդի բոցավառ ապրումների ճշմարիտ եւ ուղղակի արտայայտիչներն են: Ու մի օր պիտի գայ, անշուշտ, երբ մարդ պիտի կարողանայ սիեզերքի հոգեբանը դառնալ:

Արարատեան դաշտի նման լուսաւոր դաշտ ես չեմ տեսել:

Այստեղ լոյսը, ինչպէս արեւմուտքում, թափառող պատահականութիւն չէ, ամպերի միջից վայր ընկած ճառագայթների փունջ կամ սուերների հակադրական, բեմբրանդեան, պայքար չէ, այլ խաղաղօրէն սփռուած, բիւրեղեայ մի պարուկի համայնատարած մի կայծկըլտում:

Դաշտ եւ լոյս՝ մի են։ Երբ գիւղացին հերկում է հողը, նա իր բահի հարուածով դուրս է նետում նաեւ լոյսի մի կոյտ։

Ու Աբարատը, որ պալիս է դէպի մեզ, լուսաւորութիւնը կանոնաւորող մեծ հայելի է նմանում։ Նա իր պայծառութիւնը հեռուտը լեռներիցն է առնում, Հիմալայից, եւ ճերմակ վարսով նման պատուրելով, հորիզոնների բոցը եւ ոսկին մաղում է ամպերի մէջ ու սիրում՝ այսպէս։

Լուսաւորութեան այս ձեւը, երկրի հիմնական ոճն է, Ոճը՝ ամէն բանի պարկեշտակը եւ ոգին։

Այսօր ես ըմբռնեցի մեր հին տաղերի հիմնական երաժշտականութիւնը, մեր ճարտարապետութեան ուղղնացած կառուցուածքը, մեր կարպետների ժուժկալ դունաւորումը եւ մեր լեզուի չարժուն հընչականութիւնը։ Եւ հասկացայ նաեւ, որ Նարեկացին այսպէս չէ ծնած։

Նա հայ ոգու միւս կրեան է։

Ի՞նչ մերկացած մեծութիւն։ Ձեռքերը դրած կրծքին, պառկել է մի հսկայ եւ ականջ է դնում սիրելիքին։

Ոչ մի առասպելի դանդակը չի հնչում այսպէս։ Եթէ հնչէ իսկ՝ չի լսւիր։ Ինքը դաշտը լուսաւորութեան խուլ մի երաժշտութիւն է, անլսելի բայց ակնյայտ թրթռուն մի պղտանջում։ Հնչուն բառերով լեցուն, բացած, աստուածաշնչական մի հսկայ էջ է, որի վրայ Աբարատի գագաթը իր աչքերն է պատցնում։

Անհունը մեզ հետ խօսելու հազար ձեւեր ունի։ Ծառերի, բոյսերի, կարկաչող աղբիւրների հետ նա մեզ խարխինքներ է խրկում, լեռների հետ կանչում է դէպի վեր՝ ծովերի հետ՝ չարչարուղ ալիքների խուժանն է նետում եւ դաշտերի հետ՝ լուռթեան խմաստութիւնը։

Այսպէս, բոլոր ալիքները կանգ են առնում, ծովը համր է եւ փոթորիկը հեռաւոր։

Ու, ահաւասիկ, մենք եւս, անցնում ենք խոնարհ եւ ոսաբռպիկ, ինչպէս պիտի անցնէինք եթէ քայլէինք ամպերի մէջ։

Աբարատեան դաշտը մէջոց է կրօնական տեսիլքին հասնելու համար։ Նրա լոյսը մեր վիրաւորուած հոգիների մէջ կանթեղանում է եւ մենք դառնում ենք տաճարը բոլոր աղօթքների եւ վերելքների։

Դարերի դաժան ակռաները խածել են նրա դէմքը, պատռել նրա դեղեցիկ հագուստները, մաշկել նրա մրթիը, ու նա, մեծահարուստ աղքատը, իշխանների որսի վայրից, դարձել է վայրը ս ոխոդների, տիեզերական պիտակութեան ծարաւով տառապողների։

Նա հարուստ չէ, բայց նրա սեղանի վրայ միշտ եղել է հաց եւ լոյս։

Եթէ բերանս բանամ ու դուարթ տաղ ասեմ, միջօրէին, արեւի ծնդանները երդս կը խեղդեն։

Եթէ տխուր մեղեդի երգեմ, հարաւից բարձրացող լուսաւորչայ հովը ձայնս կը տանի։

Լռեմ։

Լինեմ խոնարհ տաճար, գլխիս դնեմ Մասիսի գագաթի նման կոնաձեւ գմբէթ, ձեռքերս սեղմեմ կրծքիս, թաղեմ վիշտս ու հոգիս

յանուն լայնատարած դաշտի հետ միասին:

Լինեմ՝ ես:

Հետիոտ, լուսաւոր ճամբորդութեան նման թափթփանում է հովիտ-սիմէի եկեղեցին:

Կանդ առ անցորդ: Այստեղ ապրած է տաղը, դռնած է ոճը:

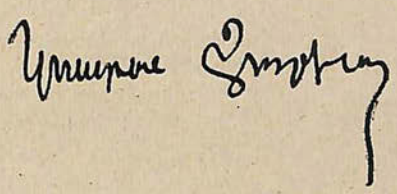

ՎԱՐԴԱՐԱՆՍ

Օրերուս չարքն անաւարտ, վարդարանի մը հանդոյն,
Մինչ արդ հատիկ առ հատիկ
Քակեցի ես, ցանկալով միշտ յաջորդին լաւագոյն,
Սպասումով խարուսիկ:

Տառապանքներըս բոլոր պաղատանքի պէս տուի
Անուրջներուս պատրանքին՝
Որ ցաւերէս ծնի սէրն ու հոգիիս վրայ մաղուի
Երանութիւնը անդին:

Ծանդերս ամբողջ յորդևռանդ նուիրեցի ծանօթին
Եւ անցորդին անծանօթ,
Սիրտըս լինի հետ բաժնեց մտերմութեան անօթին
Կամ նենգամիտն անամօթ:

Հաւատացի միամիտ, ամէն խօսքի որ ըսին
Մարգարէները ալգէտ,
Մնուցին դիս բառերով՝ որոնց իմաստըն էր սին
Եւ պատգամները անպէտ:

Արդ թօթափած ամէն խանդ, յոյզ ու տենչեր անծագիկ,
Դարձած խլեակ ամարդի,
կեանքըն ի վար ես կ'երթամ, մինչեւ հատիկ առ հատիկ,
Ալ վարդարանս աւարտի:

Նիս, 1947

ԲԱՐԳԵՆ ԳԱՎԷՋ

Պ Ա Շ

Սա լուսթիւնը անցորդ՝
Շուն մը վրան կը հաչէ,
Իսկ պահն այս ցուրտ, որպէս որդ
Իջած հոգիս կը կրծէ։

Ամպերն անդին — պղտոր դե՛տ —,
Կը թաւալի՛ն անշշուկ,
Մինչդեռ կարօտ մը տպէտ՝
Կու լա՛յ կուրծքիս տակ անշուք։

Աչխարհաչա՛փ տրտմութեամբ,
Մո՛ւթ է իմ անձս այս պիղծը,
Ու սրտիս մէջ ո՛չ մէկ լամբ,
Որ լոյս տար, քո՛յր, ու տար սէր։

Պահն, օ՛, դապա՛ղ մըն է, քո՛յր,
Որ կ'ընթանայ յամրաքայլ,
Վրան իրրեւ վարագոյր՝
Կ'իջնէ անցեալս անայլայլ։

Ե Ղ Ե Լ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Պահերն ա՛յնքան ընթացիկ, ամմակացո՛ծ կը քալեն,
Որ ոչ մէկէ՛ն անոնցմէ կը սպասեմ լոյս ու բարիք
Սրտիս համար ըղձամոլ՝ քակուած հագո՛ւս անցեալէն,
Ու չկապուած դէո լման՝ օրերուն քո՛ւէ վերջ գալիք։

Պղտիկ ու մութ, նէնպադա՛ւ սա պահերէ՛ն ներքինի,
Կատակի ո՛չ մէկ լաւ բառ, ոչ խակ բաղձա՛նք կը մնայ,
Մխայն հոգիս թանձրաչղջ քացախ դարձած հին գինի՝
Արդ կը չորչի արիւնիս երակներէն անհնայ։

Պիտի մեկնիմ ա՛լ ծախած սա իմ մարմինս աժան,
Տոմսակի մը խեղճ գնով պիտի յանձնեմ պայն հոգին,
Ու կատախտիքը մտած ատուածաւազ ես մահուան՝

Պիտի անցնի՛մ, հեռանա՛մ, տամ հրաժե՛շտ մը վերջին,
Պահերուն նե՛նդ ու պղտոր, որոնք յոդնած կը քալեն
Ու չեն գիտեր որ կեանքէն զերխիկը կեա՛նք կայ նորէն։

Հ Ա Ր Ց Ո Ւ Մ

Երբ կը նայինք մենք իրար, երբոր կ'ըլլանք քով-քովի,
Գիտե՞ս ատոդերն ի՛նչ կ'ըսեն·
Երբ մեր ափերն իրար մէջ նման ըլլան տատրակի՝
Զի՞ թափիր լոյս խակ մութէն։
Երբոր կ'իջնեմ աչքերուդ դիւերուան գի՛րկը խորունկ,
Լուսինն ինչո՞ւ կը ղեղնի,

Ինչո՛ւ իրե՛րն անթուրեան պատարագի իրիկուն խունկ,
Կ՝արձակեն բոյր մշկենի։
Իսկ երբոր ձեռքս ձգեմ ալի՛քն ի վար մաղերուդ՝
Անմեղ գառնուկ ջի՛նջ հոգիդ
Ո՞ւր կը տանիս, չե՞ս տաներ գոյն հոգիիս իմ կապոյտ
Դաչտագետնին մէջ վճիտ։
Դիրկս իմ, դիրկս իմ երբ բանամ, ի սէր կուրծքիդ հարանիքին
Դրախտն ամբողջ չ՝ամչնա՞ր։
Ինտուիւն չունիչ երբոր մեր ու նոյնանա՛յ մեր հոգին,
Գիտեօ՛ն իսկ սուրբ չի՞ դառնար։

* * *

Ե՞ս եմ, ա՛հ, դո՞ւն, թէ Աստուած, որ մեր մէջէն ու մեզմով,
Կը համբուրվի ինքզինք յար։
Աստվա՞ծն են սա, աչո՞ւնն է, ցայգաչէ՞ւկն ոսկեթով՝
Ընդ մեզ լո՛ւռ, դողդողար...։

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1947 — ԵԴՈՒԱՐԴ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

---

* * *

Քերթուածը որ պիտի չգրուի։

Թուղթը անոր ճերմակ ըլլալու է, ինչպէս մելանը կարմիր, որքան պիտի ուզէի որ այս թուղթը վտունջի մը պէս դիմաւորէր անծանօթը որ կեանք մըն է հոս, ու ինչքան պիտի ուզէի որ խարտեաշ այդ կեանքը դիմանար իր մեռաքսին մէջ ազատ՞ր այնպէս՝ ինչպէս կ՝ըլլան արեւոտ առուտներն ու քաղցրագին՝ ինչպէս օրհասականը աչունններուն։

* * *

Ինչ կ՝իմար է երբեմն մարդերուն վարձը։ Թող դիմանան ամէն անոնք որ այս էջերուն մատ պիտի տան, թէ կարմիր այս տողերուն տակ չգրուող քերթուած մը ծածկեցի, թէ ճերմակ թուղթերուն մաղադաթը բան մը կը պահէ իր տակը հին օրերու մորթերէն։

Ու արիւնը կարմիր է ինչպէս մելանը։

Ինչո՛ւ այսքան չ՝իմար են մարդերուն սիրտերը։

* * *

Թուղթը պիտի դեղնի, ինչպէս պիտի հասնի գոյնը այս մելանին։

Բայց ո՛վ երբեք պիտի դուշակէ պմպլոցին քերթուածը որ պիտի դիմանայ անոնց նուազումին տակ։

Ինչո՛ւ հոգիներուն տրուած չէ իրարու բարբառիլ։ Ու ինչո՞ւ կեղծաւոր ու սուտ են յաճախ մարդերուն վանկերը։

Ու մանաւանդ ինչո՞ւ պարտաւորուած ըլլան բառերը պատմել ինչ որ չեն ըրած՝ ու աքօղել դանոնք՝ որով լեցուն դողացին ու թափեցան։

Կ. Պոլիս, Սահաթիա 1920 — Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(Մեռած աղջկան մը գրական ալպոմէն արտագրուած)

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՄՆԱԼՈՒ ԶԻԳԻՆ ՄԷՋ

(Փ Ո Ր Զ)

Ա. ՏԱՏՐԵԱՆԻՆ

Ազնիւ եւ բարախուն սիրտերու, ընդունակ եւ մշակուած միտքերու, վեհանձն ու բարի հոգիներու յատուկ խոյանքներ՛ն են այն դրական զգացումները, որոնցմէ պատահարար վերցնելով կը նետենք օդին մէջ, թուղթին վրայ, քանի մը հատ, երբեմն: Եւ այս կ՛ընենք՝ ո՛չ թէ այդ զգացումները սոսրաղատելու եւ գանոնք արտայայտող բառերը չարչարելու, լսկելու համար, այլ միա՛յն ու միա՛յն հաղորդուելու համար անոնց խմաստին. անոնց արձագանգը որոնելու համար մեր մէջ, մեր էութեան խորը. գանոնք գտնելու համար մեր խկութեան մէջ՝ իբրեւ խկութեան անբաժան մէկ մասնիկը: Որովհետեւ, ինչպէ՞ս կարելի է հաւատալ մարդկային բնութեան, մարդկային խկութեան զեղեցիկ կարգուսարքին, ու չգտնել գանոնք, այդ վերին զգացումները, անոր մէջ:

Միամտութի՞ւն, անփորձութի՞ւն՝ հաւատալը, որ հասկացողութիւնը մարդկային է: Խակութի՞ւն՝ ընդունիլը, որ խանդաղատանքը միայն գործարանական կապերով իրարու կապուած էակներու, այսինքն՝ մայրերու, հայրերու, եղբայրներու եւ զաւակներու իրարու հանդէպ տածած մէկ զգացումը չէ՛, այլ զգացումն է մարդկային էակին, ինքնիր մէջ, ինքնիրեն հանդէպ եւ իր նմանին հանդէպ: Թող այդ էակը ըլլայ օտարական մը, անդէն, այսինքն զուրկ ճիւղային միջոցներէ. այլ միայն մարդկային եւ մարդկայնական իր հարաստութիւններուն դանձը չալկած. եւ ես չեմ սակարկեր անոր իմ խանդաղատանքը:

Որովհետեւ, ես միշտ ալ ուշ գրած եմ եւ ճիգ ըրած՝ հասկնալու, ըմբռնելու մարդկային եւ մարդկայնական հարստութիւններուն իմաստէն նաք՝ անոնց այժը, անոնց ստեղծած եւ ստեղծելիք կարելիութիւնները. վերջապէս այն ամէն արժէքները, որոնք կրնան սփոփանք մը ըլլալ՝ յատկ յատուկ յաոաջդիմութիւն մը:

Այս ուշադրութեան հետ եւ անկէ անբաժան կ՛ընթանայ, դէպի սփոփանք եւ յատաջդիմութիւն ուղիին մէջ, համբերութիւնը, զոր պէտք է ունենալ տաժանքին առջեւ, տկարութիւններուն առջեւ՝ վրայիչեալ պարունակով մարդկային էակին: Ինչո՞ւ պիտի չունենանք ազնիւ եւ բարախուն սիրտ մը պահպանելու այժն ու քաջութիւնը, երբ ան տրուած է անդամ մը մեզի, երբ մենք կը հաստատենք, հաստատեր ենք անոր ներկայութիւնը մեր մէջ: Ինչո՞ւ ճիգ պիտի չընենք ընդունակ ու մշակուած միտք մը միշտ ազդակ պահելու եւ զարգացնելու ջանքը, երբ անոր դիմութիւնն ու պաշտօնը կը վկայեն, վկայեր են մեզի՝ մեզմէ անհունօրէն բարձր եւ նուազ սխալական, մանաւանդ անձանձիր ուժեր: Ինչո՞ւ մեզի նպատակ չդրածնենք վե-

հանձն ու բարի հոգիի մը պաշտպանութիւնը, տաք եւ պաղ, դունաւոր եւ անգոյն, այլանդակ եւ չար սա հոսանքներուն դէմ, որ կը սպառնան ամէն ժամ, ամէն վայրկեան, հազար ու մէկ միջոցներով, դողութեամբ սողոսկելով ներս, դարպասելով, մեծարանքով, խոստումներով եւ ամէն կարգի պատիւներով:

Ահա՛ այս ճամբուն մէջ է, որ երեւան պիտի գայ այդ սիրտին, այդ միտքին եւ այդ հոգիին խոյանքը — սիրոյ եւ հաւատքին խոյանքը: Պարապ բառեր կը թուին մնանք, այսօր, երբ ամէն ինչ տեսութեան եւ կազմալուծումի մէջ է. երբ ամէն գաղափար ժխտումի եւ ուրացումի է ենթակայ. երբ ամէն իր դաւի եւ վաճառումի է հանուած: Բայց չէ՞ք խորհիր, որ ճիշդ այդ տեղատուութեան եւ կազմալուծումին մէջէն իսկ յարութիւն պիտի առնէ մարդուն հոգին, մարդուն մէջ մարդկայինը, մարդկայնականը, բոլոր քոմնոի եւ կըճուճ, բոլոր նեղ ու ագկագկ տուեալներէն ազատ, ու լինքնիչխան: Ամէն ինչ կարելի է խաթարել, ամէն ինչ կարելի է պղտորել, ամէն ինչ կարելի է ծռել, բայց հոգին երբե՛ք: Ծաղրեցէ՛ք հոգին, ծաղրեցէ՛ք մեզ ալ, որ կը հաւատանք ատոր. բայց ահաղ դրէք հեռատես ծիծաղներուն, հեռատես խնդուքներուն նոյնինքն այն հրէշներուն, որոնց ծնունդ տուիք դուք···: Չէ՛ք կրնար սարկացնել մարդուն հոգին: Ինչ կարեւորութիւն ունի միտքը, ինչ կարեւորութիւն ունի մարմինը մանաւանդ, զոր դերի առած ըլլալ կը յաւակնիք:

Ջանի որ դժուարութիւն մը կայ ինքզինքն ըլլալու արարքին մէջ, հերոսութիւն մը՝ եթէ բառը խոշոր չէ — մենք պիտի նախընտրենք դժուարին ճամբան: Անձնուրացութիւնը գօրաւոր մարդոց համար բռնական երեւոյթ մըն է, պարզ պարագ մը: Առաքինութիւն բառին իմաստը պղտիկցած պիտի ըլլար, եթէ այս պարզ պարագը, այս բնական երեւոյթը այդպէս կոչէինք: Մեր իրականութեան մէջ անմարդկային արարքներու, անմարդկային պատկերներու առատութեան պրիւրը վհատել այս պարագին ու բնական երեւոյթին դիտակցութեան պակասին մէջ: Անմարդկային է աշխարհ, այսօր:

* * *

Երբեմն մարդ կ'ուզէ մոռցուիլ: Կը փափաքի չյիշուիլ, չինարուիլ: Երբեմն կը պատահի ճիշդ ատոր հակառակը: Բայց երբ կ'ուզէ՝ որ մարդիկ չհետաքրքրուին իրմով՝ պատճառն ա՛յն է, որ գինք յիշողներուն եւ վիճուողներուն մէջ քիչ է թիւը գինէ հասկցողներուն:

Որքա՜ն դժուար է մարդ մը հասկնալ:

Որքան տառապալին է տեսնել մարդիկ, որ կը յաւակնին քեզ հասկցած ըլլալ, ու կը պաշտպանեն քեզ, կը գովե՜ն քեզ···: Պիտի ուզէիր որ այդ օրը, այդ մարդիկը երբեք չփորձէին քեզ հասկնալ, քեզ գովել կամ պաշտպանել: Օ՜, իսկապէս տխուր է յիշուիլ մանաւանդ համբաւ չհասած մարդոց հետ, հոչակ հանած մարդոց հետ···: Աւելի՛ տխուր է հանգիստութիւններ ունենալ, թող թէ չբծերուն վրայ ուրիշներուն, անոնց հետ···: Պիտի ուզէի մնալ պարզ ու անծանօթ մարդ մը, պարզ ու անծանօթ հայ մը···: Այս բանին «պայծառ դիտունակութիւնը», զոր ուրիշներ խոշոր բառով մը պիտի կոչէին երջանկութիւն, տեւական ու հաւատարիմ է քեզի, անկորնչելի ու քաղցր···:

Ինչո՞ւ մոռցուիլ, ինչո՞ւ չյիշուիլ եւ ինչո՞ւ չմնատուիլ: Որովհետեւ ամէն յիշատակութիւն եւ ամէն զոհաբանք պայմանագրութիւն մըն է, բոնի ատրագրել տրուած պայմանագրութիւն մը, զոր յարգելու ոյժը դուցէ կը պակսի քեզի. եւ դուն, ի վերջոյ, կը խայտառակուիս պատմութեան եւ խղճիդ առջեւ: Կրնա՞ս խաբել կամ քնացնել խիղճդ, այո՛, առեն մը: Բայց պատմութիւնը, որ դո՛ւրս է քեզմէ, որ վեր է քեզմէ, չես կրնար խաղի բերել:

Այս պատճառով՝ այն քննադատները, որոնք գրողի մը մէջ կը տեսնեն աւելին, քան ինչ որ անոնք ունին, դէշ գործ մըն է որ կը կատարեն, դէշ դեր մըն է որ կը խաղան: Լինելութեան մէջ եղող տագնապները պէտք է ձգել որ գոնեն իրենք-զիրենք, հասնին իրենց ներքին հարատեւութիւններուն, դիտակցին իրենց ուժին ու կարելիութիւններուն: Քաջալերանքը ամէնէն վատ գործն է դրականութեան եւ արուեստի մարդին մէջ, ոճերի հաւասար բան մը: Քաջալերո՛ւնքը խօսքի, գովքի: Եւ ո՛չ թէ քաջալերանքը որ կը կատարուի ստեղծելով ապագայ, ստեղծելով արշալոյս եւ դիւթացնելով նուաճումները...:

* * *

Մարդիկ կան, որ իրենց սէրը կը յայտնեն լուութեամբ, բայց միւս կողմէն՝ նուիրումով: Մարդիկ ալ կան, որ իրենց սէրը կը յայտնեն կուուելով իրենց սիրոյ առարկային մէջ այն թերութիւնները դէմ, որոնք ամէն նուիրում (ուրիշներու կողմէ) կը զարձնեն ամուլ եւ անպէտ: Անտարբերութիւն մը՝ կենսական բանի մը պահպանումին համար՝ (ինչպէս տեսողութիւնը, լսողութիւնը) էնթակայի բարեկամներուն մէջ կրնայ յառաջացնել ըմբոստութիւն եւ մղել զանոնք բուռն հակազդեցութիւններու: Ասիկա էնթակայական դէտնին վրայ:

Առարկայական մարդին մէջ, երբ մարդ կը չարժի ու կը կը դրծէ պատմութեան համար, իրաւունք չունի ո՛չ լուութեամբ եւ ո՛չ ալ բուռն հակազդեցութիւններով ուղի բանալու: Իրականութիւնն է որ պիտի արձանագրուի, որքան ալ դառն, բիրտ եւ սրատակեղեք ըլլայ ան: Պատմագիրը անզգայ մարդ մըն է յաճախ: Անզգայ, որպէսզի ո՛չ իր սէրը, ո՛չ ալ իր ատելութիւնը կարենան մոլորեցնել զինք: Փաստականութիւնները պատմագրին առաքինութիւններուն ցանկին մէջ չեն:

Առարկայական ըլլալու ճիգին սահմաններուն մէջ կ'իյնայ կարծիքներու նման «ներեակայութեան եւ ծուլութեան» պտուղ եղող դատողութիւնները եւ մտածումները (ինչպէս բոլոր դատողութիւններն ու մտածումները) վիճակներու չվերածելու անհրաժեշտութիւնը: Արհամարհանքը, ինչպէս ամէն բանի հանդէպ՝ նոյնպէս եւ այս փոխակերպութեան պարագային, յաղթանակ մը չ'ապահովեր: Վտանգը կրնայ աճիլ արհամարհանքներու ծովին խորը, բայց պայքար մը միշտ աւելի ապահով է: Պայքարէ մը նաթ պարտութիւնն ալ, եթէ կայ, յաճախ կրնայ ըլլալ: Եւ ամէն յաղթութիւն դիմադրականութեան օժանդակ է:

Միայն պատմագիրը չէ որ անզգայ մարդ մը պիտի հանդիսանայ, չէզոք մարդ մը: Այլ պատմական վէպեր, պատմական քերթողութիւն, պատմական ողբերգութիւններ գրող մարդիկն ալ: Արշաւունեաց ապագային դիտակցութիւնը մեր դիտակցութիւնը չէր: Ձի՛չ է. անոնց

դիտակցութիւնը աւելի կեանք էր, ապրուած կեանք, բիրտ փառասիրութիւններով հարուստ: Մինչդեռ մեր դիտակցութիւնը գաղափարական, մտածողական դիտակցութիւն մըն է, առանց կեանքի եւ առանց փառասիրութիւններու: (Դժուար է յաջողիլ պատմական վէպի, պատմական ողբերգութեան մէջ):

Յուսահատական չէ՞ ժողովուրդի մը ճակատագիրը, երբ կեանքի պակասէն եաք՝ գաղափարական այդ դիտակցութիւնն ալ պղտորած է, խաթարուած է օտար եւ անհարազատ հոսանքներով: Յուսահատական չէ՞... : Այո՛, ես ալ կ'ընդունիմ որ «մէկն խաթարում սատանան իակ է, մարդուն մէջ, ինչպէս բնութեան: Ու ամէն զոհութիւն՝ հրեշտակը»:

Պիտի սիրուին անո՛նք, որ մարդկային սիրտին, միտքին եւ հոգիին զոհութեան համար կը պայքարին անվհատ: Բանաստեղծները, որ զոհութեան ասպետներն են, միշտ պիտի փնտռուին: Սակայն ա՛յն բանաստեղծները միայն, որոնք մեծութիւնը կառուցանելէ առաջ՝ զոհութիւնը պիտի իրականացնեն: (Սիմանթօ մեծ բանաստեղծ մը ըլլալէ եաք՝ զոհութեան ալ բանաստեղծն է):

Տեսիլքի մը ներկայութիւնը, տեսլականի մը հետապնդութիւնը կրնայ ըլլալ մէկը այն մեծ ուղիներէն, որոնք արուեստագէտը կ'առաջնորդեն զոհութեան, եթէ արուեստագէտը ծնած է արուեստագէտ, եւ ոչ թէ պատրաստուած, ճիգերով, աշխատանքով: Կաղապարներու մէջ, կապանքներու մէջ տեսիլք ու տեսլական չեն կրնար ապրիլ:

Եւ արուեստագէտ մը, որ իր ճիգերուն մեծ մասը, իր բարոյական եւ մտաւորական ուժերուն մեծ մասը կը յատկացնէ այդ զոհութեան տիրացման, կամ որ նոյնիսկ ինքը ամբողջութեամբ, իր ամբողջ էութեամբ կը սպառի, կը հալի, կը վատնուի դէպի զոհութիւն այդ փառաւոր ճամբուն մէջ — այդ արուեստագէտը յաջողած արուեստագէտ մըն է, հոգ չէ թէ իր ողբերգութիւնը մնայ անհամբաւ, անհռչակ, անծանօթ եւ լքուած:

Լքումը՝ աշխարհէն ու աշխարհի մարդոցմէն, ուրացումը նոյնիսկ, ճշմարիտ արուեստագէտին համար զոհութեան պղրիւր մըն է, այո՛, բայց ստեղծագո՛րծ զոհութեան պղրիւր մը: Եւ ո՛չ թէ կապմարզող զոհութեան: Ստեղծագո՛րծ զոհութեան պղրիւր մը, այո՛:

Գահիրէ, 1947

ՀԱՅԿ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

ՄՕՐ ՄԸ ԵՐԿՈՑԵԱՆ ՀԱՄԲՈՑԸ
Նկար՝ Էօժէն Գարրիէռի
(Արտադրուած Լիւքսէմպուրգի Թանգարանէն)

ԷՋԵՐ ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԾՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

(ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ 2000ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ)

Ե.–Ժ.· ԴԱՐ

Որ Արտաւազդ Ա· Արշակունի թագաւորից յետոյ Հայերն ունեցել են թատրոն, դրել են թատերգութիւններ, կազմակերպել են ներկայացումները, պատմական անվիճելի իրողութիւն է: Բայց ցաւալի երեւոյթն այն է, որ նոյն ժամանակաշրջանի թատրոնական շարժման մասին հայ գրականութեան պատմագիրները ո՛չ միայն հաղորդել են անճիշդ տեղեկութիւններ, այլ եւ ունել են սխալ լուսաբանութիւններ: Այդ տեսակէտից բնորոշ են պատմաբան Լէօի պարզած տեսակէտները, որոնք չեն դիմանում որեւէ քննադատութեան: Վերլուծենք: Ե·րդ դարաշրջանի հայկական թատրոնի պատմութեան մասին նա իր «Ռուսահայ Գրականութիւնը» խորագրով գրքում (էջ 99) արձանագրել է հետեւեալը· «... Բայց այնուհետեւ մենք ոչինչ տեղ–

կութիւն չունինք եւ չըզիտենք արդեօք Արտաւազդը մի բացառութի՞ւն էր թէ յունական արուեստը միշտ հիւրընկալած էր մեր թագաւորների պալատներում...։ Հայ թատրոնի մասին մենք էլ տեղեկութիւն լսանում ենք տասնեօթերորդ դարում»։

Նոյն սխալ տեսակէտը լէօն պարզել է նաեւ 1908 թուականին «Ցուշարար» թատերական–գրական–վեպարուեստական թերթում (թիւ 15–16) տարաբդրած «Ռուսահայ թատրոնի պատմութիւնը» խորագիրը յօդուածով, ուր կարդում ենք այսպիսի տողեր· «... Թէ արդեօք այնուհետեւ էլ... երեա՞լ ապրեց Ցոյների բերած թատրոնը Հայաստանում, մենք տարաբախտաբար չունենք որոշ տեղեկութիւններ»։

Ուրեմն, լէօի վկայութեամբ՝ Արտաւազդից յետոյ հայ թատրոնի մասին ոչինչ տեղեկութիւն չկայ եւ այդ քարացած դրութիւնը չորս դար է մինչեւ 17րդ դարը։

Թէ Արտաւազդ արքայից յետոյ ինչո՞ւ է լռել հայ թատրոնը եւ ի՞նչ է պատճառը, որ տեղեկութիւններ չկան, այդ կարեւոր հարցերի լուսաբանութիւնները լէօն իր Գրականութեան պատմութեան էջերում չի պարզել։ Բայց մեզ համար կարեւոր այդ չէ, այլ այն, թէ Արտաւազդ Ա-ից յետոյ իրօք լռե՞լ է հայ թատրոնը, արդեօք նոյն ժամանակաշրջանի բնական արուեստի մասին չկա՞ն տեղեկութիւններ, վերջապէս, ճի՞շդ է լէօի կարծիքը, որ «Մենք էլ տեղեկութիւն լսանում ենք 17րդ դարում»։

Վաւերագրական փաստերի պայծառ լոյսի տակ մերժում ենք ո՛չ միայն պատմաբան լէօի եւ նրան հետեւողների սխալ եզրակացութիւնները, այլեւ հաստատում, որ թատրոնական շարժումն Արտաւազդ արքայից յետոյ, հետագայ շրջանում, կանգ չի առել։ Այդ մասին ունինք պատմական մի արժէքաւոր եւ հետաքրքիր գրաւոր վկայութիւն, որ առանձնայատուկ նշանակութիւն ունի Հայոց թատրոնի պատմութեան համար։

Ագաթանգը 5րդ դարի մատենագիր եւ վարդապետ հռետոր Ցովհան Մանդակունին (478–490) է, իր ժամանակի առաջադիմական եւ ազատագրական վեհ գաղափարներով տոգորուած նախաբարական տոհմի այն լաւագոյն զգեթերից մէկը, որ իր բարձրագոյն կրթութիւնն ստանում է Ցունաստանում, իսկ ծեր հասակում, վահան Մամիկոնեանի ապստամբութեան ժամանակ, կաթողիկոս ձեռնադրւում։ Դա այն շրջանն էր, երբ պարսիկ կառավարութիւնը դեռ չարունակում էր իր հալածական քաղաքականութիւնը, երբ ուրացողները քաջալերւում եւ բարձր պատիւների ու աստիճանների արժանանում, իսկ ուխտապահ նախարարները չարունակում էին իրենց դաւանի խորհրդակցութիւնները՝ ապստամբութեան դրօշ պարզելու համար պարսից դէմ։ Ուխտապահների առաջնորդ է նշանակւում վահան Մամիկոնեանը, որ պարթեւական կոխիներով զրաղեցնում է պարսկական բանակը։ Մանդակունին գտնում է նրա խորհրդակիցն ու դրօժակիցը, նոյնիսկ եռանդուն մասնակցութիւն է ցոյց տալիս Պարսիկների դէմ ապստամբութեանը եւ մարտի դաշտ գնում։ Այդ շրջանում էլ կաթողիկոսական աթոռը փոխադրւում է Դուին։ Բնորոշ է եւ այն, որ Մանդակունին, իբրեւ կաթողիկոս, հոգ է տանում եկեղեցու բարեկարգութեան, սահմանում է հայ եկեղեցու ծիսական կարգերը. ձեռնահասօրէն կարգաւորում, լրացնում եւ կատարելագործում

է Ծխաբանը, որ կոչուած է «Մաշտոց»: Նոյնպէս ընդարձակուած է «Ժամագիրքը», որի երգերից շատերի հեղինակն է: Նրա գրչին են պատկանում, օրինակ, ղևշերային ժամերգութեան «Զարթուցեալքս» նշանաւոր քարոզը եւ նրան յաջորդող աղօթքը: Սակայն, մեզ այդ աշխատանքներով չեն սահմանափակուում նրա գրական գործունէութեան շրջանը: Նա, որպէս Ոսկերերան, երեւան է գալիս Հայաստանում եւ յայտնի դառնում «քարոզ բանին ճշմարտութեան աքանչելի պերճախօսութեամբ»: Այդ հանգամանքը հաստատում են նրա դէմ կրօնա-բարոյական բովանդակութեամբ և Ոսկերերանի անուն գրած շարադրութիւնները: Երեսուն երկու խրատներ ու ճառեր (1) են դրանք, որոնք առաջին անգամ լոյս տեսան 1836 թուին, Վենետիկում «Ճեառն Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց Հայրապետի ճառք» խորագրով: Դրանցից այսօր առանձին արժէք է ստանում «վասն անօրէն գատեցաց դիւականաց» (էջ 123–129) վերնագրով ճառախօսութիւնը, որն իր բովանդակութեամբ շատ թանկագին տեղեկութիւններ է տալիս Ծրղ դարի հայ քաղաքական շարժման եւ բժշկական արուեստի պատմութեան մասին:

Ի՞նչ հանգամանք, սակայն, դրդում է Հայոց Հայրապետին գրելու իր պատմական ճառը: Պատճառը, շարժառիթը կարելի է բացատրել մեզ մի երեւոյթով: — Պայքար ժամանակի ժողովրդական ներկայացուցիչների եւ առհասարակ քաղաքների դէմ: Բայց պէտք չէ մոռանալ եւ այն, որ դա միաժամանակ մի անողոք պայքար էր երկու հակադիր հասկացողութիւնների, երկու հին ու նոր աշխարհների — հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան դէմ: Չնայած Ծրդ դարի սկզբում քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պաշտօնական կրօն է յայտարարւում, բայց հեթանոսական շատ սովորութիւններ եւ բարքեր, մանաւանդ գուսանական երգեր, խաղեր, երաժշտութիւն եւ, որ կարեւոր է, հրապարակային ներկայացումներ դեռ դոյութիւն ունէին, դեռ կային հեռաւոր անկիւններ, ուր ժողովուրդը պաշտում էր «արի եւ իմաստուն» Արամազդն ու «ոսկեմայր, անարատ» Անահիտը: Սրանք հեթանոսական քաղաքակրթութեան այն մնացորդներն էին, որոնք կասեցնում էին նոր կրօնի արագ ծաւալման ընթացքը: Անհրաժեշտ էր ջնջել կռապաշտութեան այդ հետքերը: Անհրաժեշտ էր ժողովրդի միջից արմատախիլ անել հինը, աշխարհիկը եւ տարածել ու ամրացնել նորը, հոգեւորը: Ամէն ինչ քրիստոնէութեան համար — այս էր նշանաբանը:

Ահա այդ դիտակցութեամբ հանդէս են գալիս պատմաչքնանի քը-

---

(1) Ցովհան Մանդակունու ճառերի մասին հայ բանասիրական գրականութեան մէջ իշխում են տարբեր կարծիքներ· ճառերը խմբագրող Ս· Դազարի Մխիթարեան վանականը գտնում է, որ դրանք պատկանում են Մանդակունու գրչին եւ եփրեմից կամ Ոսկերերանից չեն թարգմանուած կամ «ծադկաքաղ» արուած: Նոյն կարծիքն է նշել Հ· Բարսեղ Սարգսեանը «Քննադատութիւնք Ցովհան Մանդակունւոյ եւ իւր երկասիրութեանց» (վենետիկ, 1896) յօդուածով: Սակայն, կաթոլիկ եպիսկոպոս «Ցովհան Մանդակունի եւ Ցովհան Մայրագոմեցի» յօդուածով («Շողակաթ» 1913 թ·, էջ 34) պնդում է, որ ճառերից շատերը պատկանում են Մայրագոմեցուն: Ա· ԵՐ·

բիստոնէական գաղափարներով տոգորուած, նոր կրօնի ջերմ պաշտպան եւ նրա տարածման ու խորացման նախանձախնդիր դէմքերը: Դեռ չորրորդ դարում հրապարակ են գալիս Երիդոր Լուսաւորիչ եւ Հայոց Տրդատ Թագաւորը, որոնք ժողովրդի մէջից հեթանոսական աշխարհահայեցողութիւնն ու մտայնութիւնն արմատախիլ անելու եւ նոր վարդապետութեան սկզբունքներն ուսուցանելու նպատակով, Հայաստանի զանազան կողմերում բանում են դպրոցներ, վանքեր, մենաստաններ եւ միաժամանակ ոչնչացնում մեհեանները: Այնուհետեւ, 5րդ դարում, պայքարի դիրքերում տեսնում ենք ժամանակի լուսաւոր, առաջադէմ եւ ամենափայլուն դէմքերից մէկին: Դա Մեսրոպ Մաշտոցն է, որ յանուն նոր կրօնի՝ Գողթան գաւառում անհնայ հալածում է եւ ոչնչացնում կռապաշտական մշակոյթի բոլոր մնացորդները:

Ահա նոյն 5րդ դարում հրապարակ է գալիս նաեւ Հայոց Հայրապետը՝ Յովհան Մանդակունին եւ յանուն քրիստոնէական վարդապետութեան՝ անողոք պայքար ծաւալում հեթանոսական սովորութիւնների եւ մանաւանդ թատրոնական չարժման դէմ: Հնչեցնում է նա իր հզօր, ազդու ձայնը եւ անխնայ քննադատում այն բոլորը երեւոյթները, որոնք իրենց էութեամբ դէմ են քրիստոնէութեան: Նա տեսնում է, որ հնորհիւ հեթանոսական կենցաղի, ժողովրդի լայն խաւերում իշխում են մի շարք բացասական, սխտասուր երեւոյթներ: Տեսնում է, որ բամբասանքը, նախանձը, սիրապահութիւնը, քինախընդրութիւնը, զողութիւնը, սրբեցողութիւնը, կնաթողութիւնը եւ այլ յոռի յատկութիւններ քայքայում են ժողովրդի ընտանեկան-բարոյական կեանքը եւ հեռու պահում նրան նոր կրօնից: Եւ նա հնչեցնում է նոր կրօնի պատգամները՝ «Վասն խոստովանութեան վարուց յանցանաց», «Վասն սպասչխարութեան», «Վասն պահոց պնդութեան», նոյնիսկ «Բաղադս ողորմութեան անանկաց»: Քարոզում է Հայոց Հայրապետը եկեղեցու բեմից, ճառախօսում է գրաւոր, որպէսզի ժողովրդին հեռու պահէ հին կրօնի տգիտութեան չղճաններից եւ լուսաւորէ նրանց քրիստոնէական գաղափարներով: Այդ նպատակով էլ նա իր հօտին յորդորում է՝ «սպաշխարել», մխիթարել աղքատներին, չբամբասել, չնախանձել, քինախնդիր չլինել, չհարբել, այլ գործել «վասն սիրոյ» եւ «յաղագս պէս պէս առաքինութեանն»:

Աւելի հետաքրքրականը այն է, որ նա իր վրդովմունքի, պայթյունի եւ սուր քննադատութեան չէջերը դնում է յատկապէս ներկայացումների վրայ, որոնք կազմակերպւում են հրապարակներում ամէնի, դեղջուկ, հասարակ ժողովրդի համար:

Հայ թատրոնի, յատկապէս ժողովրդական ներկայացումների դէմ ծաւալած պայքարի հիմնական դրդապատճառը, Մանդակունին պարզաբանում է այսպիսի տողերով.

— «Եւ ես լի ամենայն յանցանօք միշտ զդոյն հառաչեմ եւ սգամ. զի ՝ի զաղրայի անօրէնութեանց ձերոց յամենայն ժամ թատերք սատանայականք ցնծան խայտալով, եւ եկեղեցիք Քրիստոսի միշտ ողբան դառնապէս» (էջ 123):

Նոյն ճառով աւելի է խորացնում իր լուսաբանութիւնը.

— «Եւ վասն այսորիկ առաւել ախորժելով ընթանան ՝ի բանակեաղ

դիւաց, վտքաւ ՝ի կոչն սատանայի՝ քան առ Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին» (էջ 127)։

Եկեղեցիների դատարկութիւնը եւ թատրոնի վայելած լայն ժողովրդականութեան փաստը չատ է յուզում Հայոց Հայրապետին եւ նա չկարողանալով հաշտուել այդ իրողութիւնների հետ, անընդհատ ծաւալում է իր պայքարի սլաքները թատրոնի դէմ, որովհետեւ գըտնում է, որ այնտեղից են առաջանում մարդկային ամէն տեսակ չարիքները, բարոյական ախտերն ու այլանդակութիւնները։ Այնտեղից են կոյսերը պոռնկութեան յորդորւում, ամուսնացածները՝ չնութեան։ Այնտեղից են կանայք առնչի դառնում իրենց մարդկանց, իսկ մարդիկ՝ կանանց արհամարհելի։ Այնտեղից որդիները թշնամանում են իրենց հայրերի, իսկ ծառանները՝ տէրերի հետ։ Այնտեղից է երիտասարդների վատաշուութիւնը, պատուների անամօթութիւնը, այրերի լկտիութիւնը եւ, վերջապէս, կանանց կատաղութիւնը, ախտաւոր եւ բեւեռիներ, որոնք հակասում են նոր կրօնի սկզբունքներին։ Ահա թէ ինչո՛ւ Մանդակունին ժողովրդին թատրոնից հեռու պահելու, ժողովրդական ներկայացումների համալքը նսեմացնելու նպատակով՝ անխնայ քննադատում է դերասանների խաղն ու բեմադրութիւնները, միաժամանակ իր ճառը զարդարում այսպիսի որակումներով։

1.— Թատերք սատանայական։ 2.— Ցանառակ թատերս։ 3.— Ցապականիչ թատերս խաղոց։ 4.— Թատերգն պղծութեան։ 5.— Չորսդայթն մահարեր։ 6.— Չժողովն բազմաչար։ 7.— Չարեսատանոցն ամենայն ախտից։ 8.— Պիղծ թատերգն։ 9.— Դիւական թատերաց։ 10.— Մահարեր սատանայական։

Բայց ՅԲղ դարու հայ հոգեւորականութեան պերճախօս հռետորին աւելի խոր ցաւ է պատճառում մանաւանդ այն հանգամանքը, որ ժողովրդական հրապարակային ներկայացումներին համարձակ եւ անեղկիւղ յաճախում են նաեւ կանայք։

— «... Որք կամայժար եւ դիւրահաւան ընդունին զչար սերմանս սատանայի, մանաւանդ թէթեւամիտ եւ չուաղաբարոյ աղդն անհամեմատից կանանց, երազալուր եւ դիւրահաւան եւ վաղապատիրք։ որք յախրանօք պակչտեալք միշտ ՝ի թատերան փութան անեղկիւղ ՝ի տեսիլ անօրէնն խաղոյն եւ սատանայական հրապարակին, ելեալ ՝ի վեր ՝ի դիտակ տեղիս նսեմին, խորհին եւ դիտեն զնմանիսն իւրեանց ՝ի չարիս» (էջ 124)։

Պիտի նկատել, որ Ցովհան Մանդակունու ՅԲղ դարի Հայոց թատրոնի դէմ ծաւալած պայքարի փաստեր գտնում ենք նաեւ իր միւս ճառերում։ «Թուղթ վասն բահանայից տեսչութեան ՝ի վերայ ժողովրդեան» խորագրով ճառում (էջ 68) նա դիմելով «Հովիւք հօտից», եկեղեցու առաջնորդ քահանաներին, կոչ է անում՝ հաւատացեալ ժողովրդին անդադար խրատել, յորդորել, զգուշացնել եւ հեռու պահել ամէն տեսակ անօրէնութիւններից, «չար սխտերից», մանաւանդ սատանայական թատրոնից, որովհետեւ՝

— «... Եւ եթէ որք լկտին եւ ծիծաղին՝ որպէս զորոմն ՝ի տուր արկանին, ո՞չ գիտէ նա առաւել որք ՝ի թատերան ընթանան» (էջ 72)։

Աւելի հետաքրքրականն այն է, որ ժամանակի բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած այդ հոգեւորականը յորդորում է քահանաներին՝ պայքարում լինել «քաջ», առաքինի եւ երբեք չնմանել այն հովիւ-

նևրին, որոնք քահանայ ձեռնադրել են միայն «յաղագս մարմնոյ հնչուածքեան, վասն ուտելոյ եւ ըմպելոյ», որոնք «բռնութեամբ վարին, եւ իշխանութեամբ հրամայեն եւ քահանայական ինչ որ երևեին» եւ, վերջապէս, «անուամբ միայն են հովիւք», քահանաներ, որոնք նոյնիսկ արդեւք չեն հանդիսանում «դիւական թաւերացն»:

— «...Ո՛չ դիւական համայիցն են պատժողք, եւ ո՛չ յուսթոցն պահանջողք· ո՛չ դիւական թաւերացն են անարդիչք, եւ ո՛չ հեթանոսական լալեացն են խափանիչք» (էջ 74):

Ցաւուկ ուշադրութեան արժանի է նաեւ «Թուղթ վասն ֆահիացայից տեսչութեան 'ի վերայ ժողովրդեան» խորագրով ճառը, ուր նա քահանաներին յորդորում է՝ հօտին հետու պահել «յաներեւոյթ նեռից սատանայի», որ շրջում է ամէն տեղ եւ ամպի պէս պաշարում մարդկանց·

— «... Ցոմանս պոռնկութեամբ, յոմանս չնութեամբ, յոմանս դողութեամբ, յոմանս սատկութեամբ ... յոմանս թաւերասիրութեան» (ընդդծ· մերն է, էջ 76):

Արձանագրենք եւ այն, որ Մանդակունին «Թուղթ վասն ապաշխարութեան» խորագրով ճառում մարդու մարմնի եւ զգայարանքների, աչքերի, լսելիքի, լեզւի, ձեռքերի միջոցով կատարած յանցանքներն ու մեղքերը թեւերուց յետոյ չի մոռանում նաեւ ոտքով թաւերոն յաճախողների մեղքը·

— «... Ոտք մեր 'ի թաւերացն խաղուց եւ յանպարկեշտ գնացից են 'ի ցաւս» (էջ 12):

Նոյն տեսակէտն է պարզում Մանդակունին իր «վասն ահեղ հարուածոց կարկտի» խորագրով ճառում, ընդդծելով այսպիսի տողեր·

— ... Եւ ոմանք աներկիւղ եւ պակասամիտք ելեալ 'ի թաւերս նաստին անամօթեալք, եւ 'ի դիւամոլ տեսարանէն աներեւոյթ նեռիւք վիրաւորին, թէպէտ եւ ոչ զմարմինն, սակայն զհոգիսն պղծեալ ապականեն» (էջ 152): (2)

---

2) Ընդգծենք եւ այն, որ Հայոց հայրապետ Մանդակունին իր «Թուղթ մխիթարութեան վախճանելոյ յաչխարհէս» խորագրով ճառում բրիստոնեայ հաւատացեալներին արգիլում է, նոյնիսկ «սաստիկ պատժոց արժանի» համարում մեռելի վրայ կանացից ողբալը, մազեր փետտելը, գլխի վրայ մոխիր ածելը, այտեր ճանկռտելը եւ այլ սովորութիւններ, այդ բոլորը համարելով հեթանոսական եւ «սատանայական»: Ահա Մանդակունու տողերը·

— «Իսկ ո՞րչափ սաստիկ պատժոց արժանի համարիցիք՝ որք 'ի սուգս եւ 'ի կոծս եւ յողբս մտանիցեն· զի արգիլեալ է 'ի բրիստոնէից հաւատացելոցն ... եւ ոչ չարաչար խզել եւ փետել եւ մոխիր 'ի վրայ ճուիրեալ գլխոյն արկանել· այլ ամենեւին 'ի բաց հեռանալ յանցաւէն եւ 'ի սատանայական վայիցն եւ յողբոցն եւ անօրէն ձաղացացն: Ո՛չ գեթս փետել հրամայեցէ բրիստոնէիցն, ո՛չ զայտս ցտել, եւ ո՛չ 'ի կոծ մտանել, ոչ զառիգածն ածել, ոչ զուսովքն մերկանալ, ոչ գլեակատն հարկանել, ոչ ֆուրմ սգեցուլ, ոչ մոխիր ցանել, եւ ձայնս արկանել, եւ ո՛չ աշխարհաւօք ողողանել» (էջ 169–170):

Թէ ինչո՞ւ Մանդակունին «սաստիկ պատժոց արժանի» է համա-

Մանդակունին չի խնայում նոյնիսկ պատմաչքնչանի կանանց։ Այդ երեւոյթը տեսնում ենք նրա գրած «Վասն ընդունելի եւ անընդունելի աղօթից» վերնագրով ճառում, ուր նա իր քննադատութեան սլաքներն ուղղում է յատկապէս այն կանանց, որոնք եկեղեցի են գնում զարդարուած, օծուած, բոլոր կերպարանքով, որպէս «ի թատրս խաղալոյ»։

— «... Լուանամք եւ օծանիմք եւ դիանդերձան պաճուճեմք, որպէս թէ ի բոպանոյս կապիլեմք, կամ ի թատերս խաղալոյ։ Եւ մտեալ յեկեղեցին անաւաւ պերճանօք եւ մոլեկան հպարտանօք՝ կանայք բոլոր կերպարանօք կան առաջի Աստծոյ» (էջ 30)։

Այսպէս՝ Յովհան Մանդակունին իր յօրինած բարմաթիւ ճառերով ո՛չ միայն անդրագ պայքար է ծաւալում հեթանոսական պատմաշրջանի թատրոնի դէմ, այլ եւ արձանագրում է այնպիսի հետաքրքիր էջեր, որոնց մէջ խորասուզուղ բանաձէրը ցայտուն գաղափար է կազմում հնագոյն հայ թատրոնի մի չարք կարեւոր երեւոյթների մասին։ Այդ տեսակէտից էլ նրա շարադրած ճառերն առանձին արժէք են ստանում։ Ահա թէ ինչո՛ւ պատմական ուշադրաւ այդ վաստաթուղթն էլ այստեղ առաջ ենք բերում որոշ կրճատումով, պահպանելով բնագրի լեզուն եւ ոճը։

— «... Եւ ես լի ամենայն յանգանօք միշտ զդոյն հառաչեմ եւ ապաշխարեմ։ զի ի գազրալի անօրէնութեանց ձերոց յամենայն ժամ թաւեալք սատանայականք ցնծան խայտալով, եւ նեկեղեցիք Քրիստոսի միշտ ողբան դառնապէս։ Քանզի առեալ զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյս՝ իբր ընծայեցոյց սատանայ, պղծելոյ եւ պղտորելոյ յանառակ թատերս տեսարանաց։ Որ միշտ հանապազ կամի հեռացուցանել զմարդիկ յաղօթմութենէն Աստծոյ, եւ յամենապատուական անանց բարութենանց, եւ տանել առնել բաժանորդս իւրոյ ահեղ ապէտին սատանայ... Եւ արդ յոյժ ընկղմեալ էք ի դիւական մոլորութենէդ, եւ դիրեալք եւ գրաւեալք ի խորհրդոյ սատանայի։ վտուիացեալք անկանել ի գառնամահ որոգայթս նորա, երթեալ մտանել յապականիչ թատերս խաղալոյ, լսել զձայնս ապտեղիս խաբարան սկանջաց, ի գազրացելոցն եւ պղծեցելոցն յանօրէն եւ ի չարալլուկ կատագանաց դուսանաց, որք միշտ զշնորհս հոգւոյն սրբոյ հալածեն, եւ զմահաբեր պիղծ խորհուրդ սատանայի ի սիրտս եւ ի խորհուրդս ձեր սերմանեն... Եւ հոգ այրիչ եւ սուբ սատակիչ անճանչ իւրեանց ստացեալք երանեն ի թատերս պղծութեանց՝ եղեալ կաթուիչս եւ հատասխոց ի գազանի նեսից սատանայի՝ որ չարաչար զոգիս վի-

---

րում մեռելի վրայ ողբալն ու կոծելը, այդ մասին նա իր ճառում տալիս է հետեւեալ բացատրութիւնը։

— «Զի այս ամենայն սատանայական է եւ հեթանոսական, զոր անմիտ կանայքն բարբառին ի ցոյցս կեղծաւորութեան, եւ զկատաղաշունիցն զգործն գործեն ի վերայ հրիստոնէից» (էջ 170)։

Մանդակունին չի կարողանում տեսնել նաեւ սգատան մերկանալ կանանց ողբը, ուստի բահանաներին դիմելով բացականչում է.

— «Եւ արդ ասա ինձ, ո՛վ բահանայ, ընդէ՞ր մուծանես զգունդս պաշտօնէից եւ սաղմոսաց ի դասս մերկանդամ խայտառակելոցն (էջ 171)»։

Ա.Ր. Եր.

բաւարէ, եւ փոքր կարծեցուցանէ զմնծամնծ անօրէնութիւնս, յորմէ պարտ էր սարսել եւ դողալ հանապազ, եւ փախչել եւ հեռանալ բազում երկիւղիւ: Զի չար է սովորութիւն, չար են եւ յորդորիչք նորա, դիւնի եւ դուսան եւ սատանայ... մանաւանդ թէթեւամիտ եւ չուաղարարոյ ազգն անհամեստիցն կանանց, երագալուր եւ դիւրահաւան եւ վազապատիրք, որք յափրանօք պակչոտեալք միշտ 'ի թաւերն փութան աներկիւղ 'ի տեսիլ անօրէն խաղուցն եւ սատանայական հրապարակին, եւնալ 'ի վեր 'ի դիտակ տեղիս նատին, խորհին եւ դիտեն զնմանիսն իւրեանց 'ի չարիս... Եւ արդ ի՞նչ իւիք դաշարեցուսցուք զահեղ տէրորումն ցոլացեալ բոցոյն այնորիկ... եւ կամ որո՞վ իւիք աւարեալ կործանեսցուք զտեղի թաւերցն պղծութեան, զորոգայթն մահարեր, զժողովն բազմաչար, զարուեստանոցն ամէն ախտից: Զի անդի յորդորին կուսանք 'ի պոռնկութիւնս, ամուսնացորք 'ի չնութիւնս. անդի լինին կանայք տեղի արանց, եւ արք կանանց արհամարհելի. անդի որդիք 'ի հարանց թշնամանին, եւ ծառայք 'ի տերանց. անդի ծերոց անհամութիւն և երիտասարդաց վայելչատուութիւն. անդի է պատուանց յայրաստութիւն, և աղջկամարդկացն զիչութիւն, և արանց լկտութիւն, և կանանց կատաղութիւն. անդի են մարդեղութիւնք և կնահանութիւնք և մանկապանութիւնք եւ այլ զրկութիւնք յաղագս զարդուցն պաճուճանաց. անդի են սնափառութիւնք եւ պճնութիւնք, եւ բազում մեքենայք չարաչար ախտից. անդի է եւ զանազան պղծութիւնք՝ զոր եւ ասել իսկ ազտեղի է: Այլեւ ուսուցանէ անձին լկտութիւն, ոգւոյ մեղկութիւն, մտաց քայքայումն, աչաց չարաւութիւն, լեզուի դատարկաբանութիւն, զործոց հեղգութիւն, եւ պարապեցուցանէ յամէն չարիս, որ ուծացեալ հնութացուցանեն 'ի սիրոյն Աստուծոյ, եւ մերժեալ հանեն 'ի քրիստոնէական կարգէ: Այլ եւ զայլ եւս ազգի ազգի կերպարանս չարեաց ասել չեմ բաւական, զոր թատերքն ուսուցանեն, զամբարտաւանութիւն, զհպհպոյութիւն, զնենդութիւն, զմեխմեխութիւն, զչարակնութիւն, զնախանձ, զրամբասանս... Ահա զայս ամէն անօրէնութիւնս սատանան՝ որք մտանեն 'ի թաւերս խաղուցն, եւ աճեցուցանեն 'ի մարմինս իւրեանց զչար պտուղ սերմանցն սատանայի»:

Մանդակունին, անկասկած, հաւատարիմ մնալով իր ժամանակի ոգուն, աշխատել է նսեմացնել թատրոնական արուեստի էութիւնը: Նա նոյնիսկ հակել է այն եզրակացութեան, որ թատրոնը, որից գրաւում են մանաւանդ կանայք, «մահարեր որոգայթ» է եւ «բոլոր ախտերի արուեստանոց»:

Հայոց Հայրապետից հասած այդ էջերը, անշուշտ, միայն մի փոքրիկ նկար են տալիս հնթանաս հայ ժողովրդի թատրոնի դէմ մղուած հալածանքների մասին: Պատմաչրջանի հայ հոգեւորականներն ամէն միջոց գործադրում են, որպէսզի ժողովրդի առաջ փակեն թատրոնի դռները եւ հասարակութեան հետս պահեն «պիղծ թատրներ տեղերից եւ բոլոր ախտերի արուեստանոցից»:

Բայց Մանդակունու պատմական ճառն արժեքաւորում է այն տեսակէտից, որ հնագոյն բնական արուեստի վերաբերեալ լուսաբանում է հետեւեալ կարեւոր երեւոյթները.

1.- Անվիճելիօրէն հաստատում է, որ 5րդ դարում հայ թատրոնական շարժումը կանգ չի առել եւ, որ էականն է, հասարակ ժո-

ղովրդի համար կազմակերպել են հրապարակային ներկայացումներ, թատերական ծիծաղաշարժ տեսարաններ, զավեշտներ, խմբական պարեր, երգիծական ասոյթներ ու երգեր:

2։— Յայտուն դաղափար է տալիս 5րդ դարի հայ հոգեւորական դասի թատրոնի դէմ ծաւալած հալածանքի ու պայքարի մասին:

3։— Նշում է, որ թատրոնական բեմի վրայ ներկայացած «թատերս տեսարանաց», «թատերս խաղուց» դլխաւորապէս ունեցել են շատ զուարթ, արձակ, միւժամանակ մերկացնող ու քննադատական բնոյթ, կապւած աշխարհային վայելքի հետ:

4։— Որ 5րդ դարում հայ ժողովուրդը թատրոն է յաճախել «առաւել ախորժելով» եւ ժողովրդական ներկայացումները «յամենայն ժամ ցնծացել են խայտալով»:

5։— Որ պատմաչրջանի ներկայացումների դերակատարները հանդիսացել են գուսանները եւ թատրոնի վրայ փայլել են նաեւ կատակերգակ, ծաղրածու եւ խեղկատակ դերասանները, որոնք իրենց դերակատարութեամբ ոմանց «ամօթով կուբացուցեր» են, մերկացնելով նրանց թերութիւններն ու պակասութիւնները:

6։— Որ բեմադրել են կեանքից վերցրած, իրապաշտ թատերդութիւններ, դլխաւորապէս բուրլէսկներ, որոնք ծաղրական ձեւով պատկերացրել են մեծութիւնը:

7։— Այդ ներկայացումներին յաճախել են ոչ միայն 5րդ դարի տղամարդիկ, այլեւ կանայք, աղջիկները, եւ նոյնիսկ ծերերը, կոյսեր, ծառաները:

8։— Որ այդ թատրոններն ունեցել են իրենց յատուկ բիւֆէն, հասարակական սեղանատունը, ուր վաճառւել են «համադամ» կերակուրներ ու խմիչքներ, որպէսզի ժողովուրդը «ուտեն եւ չուայտանան համանդամ կերակրոցն»:

9։— Վերջապէս, վճռականօրէն հերքում է պատմաբան Լէօի ա՛յն կարուկ տեսութիւնը, թէ Արտաւազդից յետոյ հայ թատրոնի մասին մէկ էլ տեղեկութիւն իմանում ենք 17րդ դարում:

Լէօն, դժբախտաբար, դրչի մի չարժումով ազատւել է հինգերորդ դարի հայ թատրոնական չարժման հետաքրքիր չրջանը, որովհետեւ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան չի ենթարկել հայ դասական մատենագրութեան էջերը, որով հաղորդել է սխալ տեղեկութիւններ: Սա մի երեւոյթ է, որը, անկասկած դաղտիար է տալիս նրա քննադատական անճիշդ բացատրութեան մասին:

Լէօի պարդած սխալ տեսակէտը Երեւանի «Խորհրդային Հայաստան» թերթում կրկնել է նաեւ Հրայր Յովակիմեանը, արձանագրելով այսպիսի անհիմն տողեր·

— «Հետազօտում մենք այլեւս որեւէ յիշատակութեան չենք հանդիպում Հայոց թատրոնի մասին»:

Բայց Հ· Յովակիմեանը, կարծես, ինքն էլ դդալով իր հաղորդած տեղեկութեան անճշդութիւնը, աչխատել է հէնց իր յօդուածում սրբագրել իր սխալը, աւելացնելով հետեւեալ տողերը·

— «... Կարելի է ենթադրել, որ միջնադարում ունեցած լինեն «ՄԻՍՏԵՐԻԱՆԵՐ», եկեղեցական դրամաներ, կամ աչխարհիկ թատրոն, բայց այդ չրջանը լրիւ ուսումնասիրութեան չէ ենթարկուած»:

Բաւական չէ ասել, թէ այդ չրջանը լրիւ ուսումնասիրութեան չէ

ենթարկուած, անհրաժեշտ է հետազօտել, պրպտել, որոնել եւ պարզել Հայոց թատրոնի պատմութեան մութ էջերը։

* * *

Այստեղ մի՛քանկիսլ ընդգծենք, որ թատրոնական արուեստի դէմ չարչրող եւ հինգերորդ դարերի հոգեւորականութեան մղած անողոք պայքարի մասին հետաքրքիր փաստաթղթեր գտնում ենք ո՛չ միայն հայ, այլեւ յոյն մատենագիրների պատմութեան էջերում։ Եւ արդարեւ, չատ նչանակալից է այն հանդամանքը, որ թատրոնական արուեստի մասին անսահման աւելութիւն են տածել ժամանակաշրջանի ո՛չ միայն հայ, այլեւ յոյն հոգեւորականները։ Նրանք ամբողջ հոգով հալածել են թատրոնը, որովհետեւ գտել են, որ «ո՛չ ք֊է Աստուած, այլ սատանաճ է տալիս խաղալը»։ Այդ հակացղութեամբ էլ նրանք ժողովրդին ո՛չ միայն յորդորել են տանել «սատանայական» թատրոնը, ո՛չ միայն աշխատել են հասարակութեան հետու պահել թատրոնից, այլեւ ամէն միջոց գործադրել են «գրեւ տալ» թատրոնները, որովհետեւ եկել են ա՛յն եզրակացութեան, որ այնտեղից են դուրս գալիս ամէն տեսակ սարսափելի չարիքները։ Այնտեղից է քաղաքների «ապականելը»։ Այնտեղից են առաջանում «կռիւները, խռովութիւնները», ինչպէս նաեւ «կախարդութիւնները»։

Սակայն, չորրորդ եւ հինգերորդ դարաշրջանների մասին էլ աւելի բազմակողմանի գաղափար կազմելու համար բացէք 4րդ դարի վերջին չրջանում ապրող եւ 5րդ դարի սկզբում վախճանուղ կրօնական յայտնի յոյն մատենագիրի՝ Ցովհան Ոսկեբերանի 1826 թուականին Վիեննայիկում տպած «Ցովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդիանուպոլսի եպիսկոպոսապետների յաւետարանագիրն» խորագրով հատորները եւ այնտեղ ժողովրդական թատրոնի եւ ժողովրդի կեանքից վերցրած թատերդութիւնների դէմ ժամանակի հոգեւորականութեան ծաւալած պայքարի մասին պիտի կարդաք հետեւեալ հետաքրքիր տողերը։

— «Ոչ թէ Աստուած, այլ սատանան է տալիս խաղալը··· Հէնց նոյն սատանան է, որ հնարել է այդ բաները, որպէսզի Քրիստոսի պինդորներին լքել տայ··· Հէնց այդ նպատակով էլ չինել քաղաքներում թատրոններ եւ յորդորից ծաղրածուներին։ Նա այդպիսի ժանդ ցաւեր սատակացնում է, բոլոր քաղաքներն ապականելու համար (էջ 92)։

··· Բայց ապա ասա. եթէ մէկը խոստանար քեզ պալատ տանել եւ ցոյց տալ թագաւորը, միթէ դու կը ցանկանայի՞ր թագաւորի փոխարէն թատրոն տեսնել, թէեւ այնտեղից ո՛չ մի օգուտ չի կարելի գտնել։ Մինչ այստեղ՝ սենեկիցս բղխում է հրեղէն հոգեւոր ապրիլը եւ դու այդ խղճելով չտապում ես թատրոն գնա՞լ, տեսնելու խայտառակ արարածների՝ մերկ կանանց լողալու տեսարանը (էջ 107)··· Սրանից յետոյ չիշիր այն թատրոնը եւ տաիր տատանայականը··· Իսկ եթէ դուք դեռ նոյն ընթացքում մնաք, այն ժամանակ ես երկաթը լաւ տեսակ պիտի սրեմ, որ խորքից վէրքն արմատախիլ անեմ, եւ պիտի չդադարեմ, մինչեւ որ տատանայի թատրոնը ցրիւ տամ եւ սրբեմ ժողովրդին (էջ 110–111)··· Ուրեմն, ո՛վ որ թատրոն է գնում, նա քանդում է բոլոր հոգեւոր կարգերը եւ կիսում է չարիքների դուռը

(ՀՀ 570)... Եւ այժմ ինձ ասա՛. պիտի աւերե՞նք մենք բոլոր օրէնքները: Դրա փոխարէն մենք պէտք է ամէնից առաջ... ցրիւ տանք թատրոնները, որովհետեւ քաղաքների ապականութիւնը հէնց այնտեղից է դուրս գալիս. այնտեղից են յառաջանում կռիւներն ու խռովութիւնները... եթէ կախարդութիւններն այնտեղից (թատրոնից) չեն, ապա ո՞րտեղից են (ՀՀ 570):

Կարելի էր հնադոյն թատրոնի դէմ հոգեւորական դասի մղած հալածանքների վաստակաւոր աւանդները շատ աւելի երկարել, կարելի էր էլ աւելի բովանդակալից լուսաբանութիւններ տալ, բայց այդքանն էլ բաւական է:

Այժմ այստեղ ինքնին առաջ է գալիս թատրոնական մի կարեւոր հարց, թէ ի՞նչ են ապացուցում չորրորդ եւ հինգերորդ դարաշրջանների հայ եւ յոյն հոգեւորականների թատրոնի դէմ մղած անողոք հալածանքները: — Այդ պատմական իրողութիւններն էլ շատ պարզ եւ որոշ կերպով վկայում են նոյն զարերում թատրոնական շարժման գոյութիւնը: Հաստատում են, որ թէ՛ հայ եւ թէ՛ յոյն բուն ժողովուրդներն ունեցել են իրենց սեփական աշխարհիկ թատրոնները, որտեղ բեմադրւել են ժողովրդի կեանքը պատկերող թատերգութիւններ, ներկայացել են նրան հաճոյք եւ զարմուհիւն պատճառող իրական, կենդանի տեսարաններ: Եւ եթէ ժամանակաշրջանի հայ եւ յոյն հոգեւորականութիւնները անսահման տանջութիւն են տածել դէպի թատրոնը եւ աշխատել են նեռմացնել բեմական արուեստը, եթէ նրանք ձգտել են ծանր մեղադրանքներով բացասել թատրոնի դաստիարակչական դերը, եթէ թատրոն յանախելը մահացու մեղք են համարել եւ ամէն տեսակ յորդորներով աշխատել են բուն ժողովրդին հեռու պահել թատրոնից, ապա այդ երեւոյթներն էլ գալիս են ընդգծելու թատրոնի վայելած յայն ժողովրդականութիւնը:

Բայց աւելի ուշագրաւն այն է, որ ժամանակաշրջանի թատրոնի դէմ հոգեւորականութեան մղած բուռն հալածանքները սահմանափակւել են միայն գրականութեան էջերում: Նրանց ծաւալած պայքարը, սպառնալիքները, յորդորները չեն կարողացել ներգործել բուն ժողովրդի վրայ և թատրոնի սէրն արմատախիլ անել նրա սրտից: Չեն կարողացել խեղդել ժողովրդական ստեղծագործութիւնները: Չեն կարողացել ժողովրդին հեռու պահել բեմական արուեստից և զրկել նրան աշխարհիկ վայելքներից ու զբաղմունքներից: Ցատկանշական է այն, որ բուն ժողովուրդը չարունակել է աւելի ջերմ ոգով ապրել իր աշխարհիկ թատրոնով եւ ստեղծագործութիւններով:

Այս լուսաբանութիւններից եւ սրբագրութիւններից յետոյ այժմ պարզենք, թէ ինչո՞ւ ժամանակի հոգեւորականները հալածել են բեմական արուեստը: Ինչո՞ւ յորդորներով, խրատներով, ազդարարութեամբ եւ նոյնիսկ սպառնալիքներով ու անէծքներով ամէն կերպ աշխատել են ժողովրդին հեռու պահել թատրոնական արուեստից: Ինչո՞ւ թատրոնն անուանել են «մահաբեր սրոգալթ» կամ «բոլոր ախտերի արեւատոհոց»: Վերջապէս, ինչո՞ւ նրանք ձգտել են ժողովրդի կեանքը եւ նրա ստեղծագործութեան արտայայտութիւնները պատկերող թատերգութիւնները վտարել թատրոնական բեմից: Այդ հանգամանքները կարելի է բացատրել նախ՝ դասակարգային քրիստոնէական պայքարի տեսակէտից: Պատմաշրջանի հոգեւորականները գտել են, որ աշխարհիկ

թատրոնը մուտք գործելով ժողովրդի մէջ, կարող է ծայրայեղ զգուշաւորմամբ ազդել ժողովրդի կրօնա-բարոյական աշխարհահայեացքի վրայ եւ չեզոք նրան քրիստոնէական վարդապետութեան հիմնական սկզբունքներից: Այդ հասկացողութեամբ էլ նրանք պայքար են ծաւալել ժողովրդական «զուարճալի խաղերի» դէմ եւ ամէն կերպ աշխատել են արմատախիլ անել ժողովրդի սրտից աշխարհիկ կենցաղը, բարքերն ու զուարճութիւնները:

Ուշագրաւ է եւ այն, որ հնազհնագ կազմակերպուող եկեղեցին ժողովրդի վրայ իր ազդեցութիւնն ուժեղացնելու եւ հեղինակութիւնը մեծացնելու նպատակով, աշխատել է հիմնովին բարեփոխել հասարակութեան կենցաղն ու սովորութիւնը: Թերեւս դրանով էլ պիտի բացատրել, որ ժամանակի հայ գրականութիւնը վայելում է կրօնական բովանդակութեամբ եւ տերտղատում է դիմաւորապէս եկեղեցական բանաստեղծութիւնը: Նոյն պատմաշրջանում էլ առաջ են գալիս ինքնուրոյն ճարտարապետական արուեստ, կրօնական խոհեր ու աղօթքներ պատկերող նկարներ եւ մխիթարեան բժշկութիւն: Սակայն, ընդգծենք եւ այն, որ եկեղեց. գրականութեան զարգացման դարաշրջանում տեսնում ենք նաեւ աշխարհիկ գրականութեան նմուշներ: Այդ տեսակէտից ուշագրաւ է Դրդ դարի պատմիչ՝ Մովսէս Կաղանկատուացու պատմութեան մէջ ազուանից Ջիւանշիր իշխանի սպանութեան մասին առաջ բերուած Դաւիթ Երգչի պոէմայի մի ընդարձակ հատուածը, որ կարելի է համարել աշխարհիկ գրականութեան դեղարուեստական մի լաւագոյն էջը: Վերջապէս՝ Ցրդ դարից սկսում է նոյնիսկ մի առանձին վիպական գրոյցների շրջան եւ կերտուում է ժողովրդական վէպը: Դա «Սասնու ծռերը» հերոսական վէպն է, որ իր ծագմամբ եւ հիմնական կառուցուածքով վերջնական կերպարանք է ստանում մինչեւ 14րդ դարը: Այդ դիւցազներգութեան մէջ վայելուն կերպով արտացոլում է հայ ժողովրդի ազատագրական ոգին եւ դարաւոր հերոսական պայքարը, որ նա 7–10րդ դարը մղում է արաբական խալիֆաններիի, Մսրայ Մելիքի եւ այլ օտարերկրեայ բռնակալների ու չհամագործողների դէմ: Այնտեղ վառ գոյներով պատկերուում է նաեւ հայ ժողովրդի խաղաղ կեանքի, աշխատանքի վեհ իդէան եւ նրա բոցավառ սէրն ու բարեկամութիւնը հարեւան աշխատաւոր ժողովուրդների հետ:

Փակագծում արձանագրենք մի հանգամանք եւս, որ 5րդ դարի սահմանից յետոյ մեզանում վերածնութիւնն սկսում է 10րդ դարի երկրորդ քառորդից: Դա այն պատմաշրջանն է, երբ հայ ժողովուրդն արաբական լծի դէմ մղած հերոսական պայքարից յետոյ ո՛չ միայն նորից վերականգնում է իր պետականութիւնը, այլեւ զարգացնում է քաղաքներն ու հասատանները, ինչպէս՝ Անի, Կարս, Արծն, Դւին եւ ուրիշ քաղաքներ, միաժամանակ կերտում է ճարտարապետական արուեստի աքանչելի կոթողներ, որոնցից յիշատակենք Աղթամարի եկեղեցին: Բնորոշ է եւ այն, որ նոյն դարաշրջանում դերիչխում է քնարական եւ լիրիկական բանաստեղծութիւնը, որի ամենատաղանդաւոր արտայայտիչը հանդիսանում է մագիստրոս Գրիգոր Նարեկացին: 10րդ դարի այս հանճարեղ բանաստեղծն իր «Նարեկ» հոյակապ քնարական գործով նոր գարագլուխ է բանում մեր գրականութեան մէջ: Նա է, որ առաջին անգամ վիտարանում է բնութեան գեղեցկու-

թիւնը, իրական աշխարհը, դրսառում Աստծու վհուԹիւնն ու մնծադործուԹիւնը, երգելով նաև մարդկային հոգու ամենանուրբ ձայնքերն ու ապրումները:

Թէ նոյն ժամանակում, գլխաւորապէս 7–11րդ դարաշրջանում, ի՞նչ պատկեր է ներկայացնում հայ թատրոնը, դասական մատենադրուԹեան մէջ, տարաբախտաբար, չկարողացանք յայտնաբերել վաստակաւոր հարուստ տուեալներ: Այդ երևոյթը, անկասկած, պիտի բացատրել նրանով, որ ժամանակաշրջանի հայ պատմագիրներն արժանագրել են միայն իշխող դասակարգի, գլխաւորապէս թագաւորների, նախարարների, աղնւական տոհմերի եւ բարձրաստիճան հոգևոր կանանների կեանքի ու գործունէուԹեան պատմուԹիւնը: Նրանք բոլորովին անուշադրուԹեան մատնել են եւ չեն գծել ո՛չ միայն Հայաստանում ծաղկող գիտուԹեան, արուեստի, այլեւ հայ թատրոնի պատկերը: Բայց մի՞թէ Անիում, ուր կառուցեցին ճարտարապետական հոյակապ պալատներ, գեղեցիկ քանդակներով ու սրմանկարներով զգեստներ, եկեղեցիներ եւ չէնքեր, չի հիմնուել զոնէ թատրոնական մի չէնք: Մի՞թէ փարթամուԹեան մէջ ապրող Բագրատունի թագաւորների եւ իշխանների զարճուրեան կամ հէնց ժողովրդի համար չեն կազմակերպուել ներկայացումներ: Այդ կական հարցերը, անշուշտ, մի օր կը պարզեն հնագիտական նորանոր պեղումները: Այժմ միայն դամանք պարզ է, որ արաբական գերիշխանուԹեան շրջանում, Հայաստանում սկրսղ քաղաքական–տրտնջական անմխիթար պայմաններին հետեւանքով, ծանր հարուած է սպանում հայ թատրոնը:

ԹԷհրան, 1947, Մայիս·

Հրաչ Եղիազ

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»ի ներկայ շրջանին չորրորդ թիւը մեծ մասամբ պիտի նուիրեմ Հայոց թատրոնին 2000ամեակի տօնակատարուԹեան: Այդ առթիւ հրատարակուԹեան պիտի տանիմ, տարիներէ ի վեր խմբագրուԹեանս մօտ հաւաքուած բազմաթիւ անտիպ լուսանկարներ եւ փաստաթուղթեր, բոլորն ալ վերաբերող քրիստոնեայ թատրոնի ժամանակակից պատմուԹեան: Կոչ կ'ուղղեմ մեր աշխատակիցներուն, որպէսզի այժմէն նկատի ունենան մեր յիշեալ թիւին ծրագիրն ու ստանալիք բովանդակուԹիւնը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

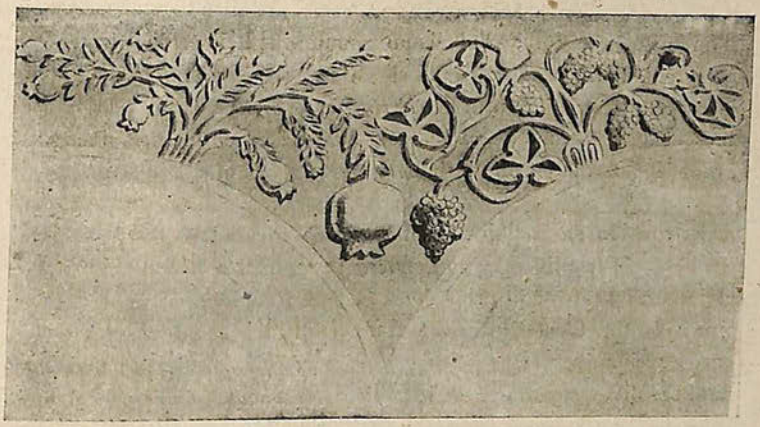

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ԲԵԿՈՐՆԵՐԷՆ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ· *գործ՝ նկարիչ Ա· Թէք-վաճեանի·*

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ

(ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԼՈՑՍ ՏԵՍԱՒ ԻՐ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Ա· ՅՈՎՈՒՆԻ

*Պոլսոյ կեդր· Վարժարանի դրասեղաններուն վրայ աչակերտ, ուրեմն փոքր տարիքէս մանուկը հետաքրքրութեամբ կը կարդայի Հայոց ճարտարապետութեան վրայ գրուած ուսումնասիրութիւնները ընդհանրապէս՝ բայց մանուկը կերպով Թ· Թօրամանեանի նիւթերը, ցրուած մեր պարբերական մամուլին մէջ: Ցետոյ այդ վարժարանէն թերաւարտ, տասնեւեօթը տարեկանիս մէջ իննկայ Փարիզ ու մօտաւորապէս քառորդ դար է որ կը պրպտեմ, կ'ուսումնասիրեմ այն բոլորը ինչ որ կը վերաբերի Հայոց դեղարուեստի կալուածին: Զանազան տեղեր հրատարակեր եմ արդէն մենագրութիւններ մեր հին յուշարձաններու պատմա-դեղարուեստական արժէքները բնորոշող: Իսկ այդ բոլորին մէջ մանուկս խանդավառութեամբ տարփոզեր եմ, թէ' դասախօսութիւններով եւ թէ ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ, անձը, յիշատակն ու գործը մեծատաղանդ դիտնական եւ Հայոց ճարտարապետութեան քայքայեալ շրջան վերակազմող Թ· Թօրամանեանի (*Տե՛ս նաեւ՝ Հայկական ճարտարապետութիւնը և Թորոս Թօրամանեան· «Զուարթնոց» Տարեգիրք, Ա· Հատոր, 1937, էջ 128էն 145*):*

Իմ յիշեալ ուսումնասիրութեանս մէջ չանացած էի բանաձեւել իր ամբողջական գործին կերպարանական բնոյթը, նպատակակէտը: Այ-

սինքն մանրամասն տուեալներով պարզած էր թէ ի՛նչ կը փնտռէր եւ կամ ի՛նչ էր միջուկը Թօրամանեանի դործին: Այդ օրերուն, երբ յիշեալ աշխատութիւնս կը յանձնէի տպադրութեան, իմ եղրակացութիւններս հիմնուած էին նախ քան 1937 թուականը Թօրամանեանին դանազան տեղեր ստորագրած աշխատութեանց վրայ: Փիչ մը խելոք կը քալէի եղրափակմանս մէջ: Կրնայինն օր մը երմէ անտիպ դրութիւններ երեւան դալ, որով ինքնին պիտի փշրուէին իմ բանաձեւումներս, մանաւանդ որ, արուեստագէտ կաթողիկոսը, Գ. Աբգ. Ծովսկեան, (այն օրերուն Արքեպիսկոպոս), ինծի յայտնած էր թէ իր ընտանիքին մօտ ձեռագիրներ կային, մանաւորապէս ուսումնասիրութիւն մը Զուարթնոց եկեղեցիին մասին, որով կը վախնայի թէ օր մը տեսլուած կ'ըլլայի փոխել Թ. Թօրամանեանի տաղաղրութեանց շուրջ պարզած մտքերս: Թէեւ, միւս կողմէ, տարակուսելու պատճառներ մըն ալ չունէի. ձեռքիս տակ էին հմուտ գիտնականին երեսուն տարիներու ընթացքին աջողական կերպով կատարած բոլոր աշխատութեանց ընդօրինակութիւնները, — լիու չորս ընդարձակ տետրեր — որոնց մէջ–քանին մէկ նպատակակէտի մը կ'ուղղուէին, այսինքն թէ՝ պարզել եւ ճշդել Հայոց ճարտարապետութեան սկզբնական ոճը մանրուած բոլոր ազդեցութիւններէ, որուն վրայ յաջորդաբար պիտի կառուցանէր իր վերջնական եզրակացութիւնները: Ա՛րդ, հիմնական աշխատանքը յառաջ տանելէ վերջ չէի տարակուսեր թէ, Թօրամանեան իր կեանքի վերջալոյսին անակնկալ կերպով չորչը ցարդ յայտնած մտքերուն չարայարումը: Ո՞ր համոզումը ունէի ասոր, եւ այդ էր պատճառը որ պատերազմի տարիներուն նոյնիսկ փորձուեցայ, տուեալ հատորով մը հրատարակելու այդ հաւաքուած ընդօրինակութեանց կոյտը, որպէս ամբողջական գործը Թ. Թօրամանեանի: Այդ աեթիւ պատրաստած էի ընդարձակ յառաջաբան մըն ալ եւ բաղմաթիւ ծանօթութիւններ՝ իր մէն մի ուսումնասիրութեան մասին, բայց 1943ի սկիզբը, արեւելեան ճակատէն դերի իյնած համակրելի ուսուցիչ մը ինծի յայտնեց թէ նախ քան իր գինուորագրուիլը, Թիֆլիսի մէջ տեսած էր Թ. Թօրամանեանի ամբողջ գործին չքեղ հրատարակութիւնը, որով ես իմ մտադրութիւնս յետաձգելի եւ սպասելի որ այդ հատորը տեսնեմ: Այժմ յիշեալ դիրքը ձեռքիս տակ է եւ երեք ամիսներ խո՛ր յուզումներով օրօրուեցայ այդ տուեալ հատորին էջերուն մէջ եւ անդամ մը եւս ինքնամոռաց վիճակի մէջ ապրեցայ մեր անցեալի հարուստ, թանկարժէք տեղեկութեանց շունչին տակ: Այդ բոլոր ապրումներս բարդելով Թօրամանեանի մասին նախապէս հաւաքած հարուստ տեղեկութիւններուս եւ տուեալներուս վրայ, հոս յօդուածաշարքով մը վերսին ձեռք կ'առնեմ Հայոց ճարտարապետութեան եւ հանդուցեալ դիտնականին միջեւ դոյութիւն ունեցող կապակցութեանց հետաքրքրական երեւոյթները: (1):

Ուրիմն տեսնենք նախ դիրքը:

* * *

---

(1).— Հոս պզտիկ փակագիծ մը: «Զուարթնոց»ներուս մասին մեր մամուլին մէջ լոյս տեսած դրախօսականներու ընթացքին երբեմն կը նշմարեմ պզտիկ ակնարկութիւններ: Այսպէս ինծի համար կ'ըսեն ու կը փափաքին թէ ճարտարապետ չէ՝ եւ ճարտարապետութեան մասին կը գրէ. նկարիչ չէ՝ եւ նկարչութեան մասին կ'արտայայտուի.

Լոյս տեսած է երեւանի մէջ, 1942ին։ Մեծադիր, երկսիւնակ, 400 էջնոց գեղակազմ հատոր մըն է, ունենալով 200ի մօտ չատ արժէքաւոր նկարներ։ Հատորին խորագիրն է՝ Նիւթեր Հայկական Ձարտարապետութեան Պատմութեան։ Ժողովածուն կազմած է Կարօ Ղաֆադարեանը եւ գրած՝ հատորին յառաջարանը։ Իսկ դիրքը լոյս տեսած է անուանի ակադեմական Յովսէփ Օրբելիի ընդհ. խմբագրութեամբ։

երաժիշտ չէ՝ եւ երաժշտութենէն կը խօսի. պարող չէ՝ եւ պարի մասին տեսակէտներ կը բանաձեւէ, եւայլն։ Առաջին եւ վերջին անգամ ըլլալով այս մասին պզտիկ բացատրութիւն մը անհրաժեշտ կը դտնեմ։

Նախ ըսեմ թէ մեր մէջ մտաւորականը իր նախընտրած ճիւղէն դուրս ուրիշ ոչ մէկ նիւթով կը հետաքրքրուի։ Մեր գրագէտները գրականութենէն դուրս արուեստի այլ ճիւղերու մասին գաղափար չունին։ Այսպէս եղած է թէ՛ նախորդ սերունդներուն՝ եւ թէ մեր օրերուն մէջ։ Փաթիլ ապրող հայ գրագէտները Լուվրին տեղը գիտեն մէյն՝ ու այդքան։ Հարցուցէք թէ ո՛ւր կը գտնուի Ռոտէնի Քանգարանը եւ ծիծաղելի պատասխանը կը ստանաք թէ՝ «ատո՞ն ունինք նման բաներով հետաքրքրութիւն»։ Նախորդ սերունդէն Ինտրան էր որ գրականութենէն դուրս լայն հմտութիւն մը ունէր նկարչութեան եւ գիտական այլ ճիւղերու մասին, իսկ մեր սերունդէն ալ Նարդունին՝ որուն հետ կարելի է խօսիլ թէ՛ պարի, թէ՛ նկարչութեան եւ թէ ճարտարապետութեան մասին։ Անշուշտ ասիկա ցաւալի երեւոյթ մըն է. պատճառն եմ փնտռած, եւ տակաւին մեզքը կը փաթթեմ մեր վարժարաններու վզին։ Արդարեւ, մեր դպրոցներէն ներս կը դասաւանդուին ամէն բան, սկսեալ տեսական Թուաբանութենէն մինչեւ... սկաութիզմ, բայց ոչ մէկ տեղ ընթացք մը՝ գեղարուեստի պատմութեան։ Ասոր հակառակ, օտար վարժարաններու մէջ գեղեցկագիտութիւնը, գեղարուեստի պատմականն ու տեսականը կը կազմեն ծրագրի էական եւ անհրաժեշտ ճիւղերէն մին։ Անշուշտ, մեր դրացիները երբ չեն հետաքրքրուած արուեստներու պատմութեամբ, իրենց համար գործնական կը թուի թէ մէկ ուրիշը կրնայ արտայայտուիլ գանազան ճիւղերու մասին։ Բայց ինչո՞ւ այս դիտողութիւնը չի կատարուիր օտար գրագէտներու հանդէպ։ Օտարին նոյնիսկ քաղաքական գործիչն ու պետական մարդը իրաւունքը ունին արտայայտուելու արուեստի այլազան ճիւղերու մասին — ու այդ ատիկա հիացման բառերն ալ չեն պակսիր մեր շրթներուն վրայ — բայց մեր մէջ՝ ոչ։ Կը հարցնեմ մեր փափաքողներուն, խոտաւ երիտասարդ մըն է, երբ երաժշտութեան մասին կ'արտայայտուի։ Հանդուցեալ Լուի Գարթուն երաժիշտ մըն էր, երբ անընդհատ ու անընդհատ վահկէր կը հոլովէր։ Փոլ Վալերին կանոքին մէջ արդեօք մէկ անգամ պարա՞ծ էր երբ դրեց իր l'Ame et la Danse հատորը, եւ ներկայիս, պարի մասին լոյս տեսած բոլոր աշխատութիւնները իրենց մեկնակէտ կ'առնեն ուղղակի պարապող բանաստեղծին ձեւաւորած տեսակէտները։ Արհեստապատ բանաստեղծ Քամիլ Մոքլէրը ներդաշնակ երկու գիծ քաշել չի գիտեր, բայց նկարչութեան մասին գրած իր աշխատութիւնները ամէնէն աւելի փնտռուած գիրքերէն են արուեստասէրներու կողմէ։ Ինչ տատ ջիններէն մին եղաւ, որ այնքան համտութեամբ կրցաւ տեսաբանել

Համոզը ունի չորս մայր բաժանումներ եւ կը պարունակէ հետեւեալ նիւթերը. Ա. Մաս.— Հայաստանի նախնական ճարտարապետական մնացորդները, էջ 1էն 44: Այս ընդհ. վերնագրին տակ կու գան նաեւ հետեւեալ մանր հետազօտութիւնները. ա) Դալմէնները. բ) Հոգամարաններ եւ քարաշամարաններ. գ). Կրոմլէխները. դ) Բոլորակ աշտարակները. ե) Ամրոցներուն եւ քաղաքներուն նախնական շինութիւնները. զ) Աւելի ուշ ժամանակներուն ամրոցներ եւ բերդաքաղաքներ. է) Քրիստոնէական դարաշրջանի սկիզբներուն շինուած յուշարձանները:

Բ. Մաս.— Վերնագիրն է՝ Ընդհ. բնոյթի յօդուածներ 5րդէն 13րդ դարերի ճարտարապետութեան մասին, էջ 45էն մինչեւ 182: Հոս ալ

ֆրանսական նկարչութիւնէն ծագիկալ Տպաւորապաշտութեան էութիւնը: Հրապարակագիր Անրի Պիտուն, մանաւանդ քննադատ գինուորական եւ պատերազմական դիրքերու, ամէնէն վայելուն դասախօսներէն մին էր Conférencia- նեղուն մէջ՝ երաժշտութեան մասին արտայայտուող: Նման օրինակներով կրնայ էջեր եւ էջեր լեցնել բայց ընդհատեմ եւ մօտենամ ճարտարապետութեան՝ քանի որ նիւթս այսօր աւելի է: Այսպէս, ճարտարապետութիւնը կարելի է բազմաթիւ ձեւերու տակ ուսումնասիրել:

Գեղեցկագիտութեան հիմնադիրը Պաումն, թէեւ քիչ արտայայտուած է ճարտարապետութեան մասին, սակայն սկիզբէն արդէն նիւդաւորում կը մտցնէ եւ կ'ըսէ թէ կայ տեսական եւ թէ գործնական ճարտարապետութիւններ: Ինք տեսականը կը բանաձեւէ: Իր աշակերտը Արխիտեկտ, թէեւ աւելի նուազ հետաքրքրուած է այդ արուեստով՝ քան թէ իր վարպետը, բայց ան եւս կու տայ դատումներ միայն տեսականի մասին:

Պղտոնը, Նոր–Պղտոնականութեան հիմնադիրը, հետզհետէ կը բանաձեւէ արդէն ոգին ճարտարապետութեան:

Հին օրերու այս երեք դասական փիլիսոփաներէն վերջ յաջորդաբար մինչեւ մեր օրերու խորհողները, ինչպէս Վիտրուվիոս, Մ. Օպտոմիոս, Ալպէրթի, Վինոլ, Պալլատիոս, Թիլարկէթ, Քանթ, Շոփէնհաուերը, Հեկել, Հարթման, Իպոլիթ Թէն, Էմիլ Պութմի, Շարլ Լէվկ, Թէօկրէյ, Օկիւթ Օրէս, Շարլ Կարնիէ (Փարիզի Օփէրան կառուցողը. ան թէեւ չէր հետաքրքրուեր տեսական խնդիրներով, բայց 1855 թուականին գրեց իր երկու հատորնոց Le Nouvel Opéraն, պարզապէս իր դէմ կատարուող յարձակումներուն պատասխանած ըլլալու համար): Իսկ մեր ժամանակակիցներէն Վ. Պաշ, Քորպիւզիէ-Սոնէ, 1923 թուականին հրատարակած իր Vers une architecture nouvelle աշխատութեամբ: Ուրեմն այս բոլոր յիշուած անուններն ալ, Պղտոնէն մինչեւ մեր օրերը, ճարտարապետութիւնը ուսումնասիրած են փիլիսոփայական, զուտ տեսական հայեցակէտներէն մեկնելով: Անոնք ճարտարապետներ չեն եղած, բայց գրած են այդ արուեստին մասին՝ որպէս խորհողներ:

Այս ձեւի ուսումնասիրութեանց չորրորդած է, եւ կամ կոտքին բաժան տարբեր մօտենալու կերպ մըն ալ, ճարտարապետութիւնը գրականացնող դէմքեր, որոնք իրենց կեանքին մէջ գուցէ գամ մը իսկ չեն ամրացուցած պատին՝ եւ սակայն իրենց գործը լեցուն է ճարտարապետական արուեստի մասին կատարուած խոր դիտողութիւններով:

մասած են ութ պանագան եւ քանկարժէք ուսումնասիրութիւններ, այսինքն՝ ա) Ներածութիւն պատմական հայ ճարտարապետութեան. բ) Դարաշրջանական յատկանիշեր. գ) Մանաւանդ ուսումնասիրութիւն Հայոց նախաքրիստոնէական կրօնի եւ համեմատութիւններ հեղինէի յատակագծերի. դ) Շինանիւթերն եւ նրանց գործածութեան կերպ

Ատենօրէն քանի մը անուններ եւ գործեր յիշած ըլլալու համար՝ Վիքթոր Հիւկոն, իր Notre-Dame de Paris աշխատութեամբ: Տիկ. Սթալը, իր Corrine ou l'Italie-ովը: Շատոպրիան, իր Rome, Athènes, Jérusalem գործովը: Սթենտալը իր Histoire, Arts et Voyage հատորով: Լուի Վէօյլոն իր Le Parfum de Rome աշխատութեամբ, եւայլն, եւայլն:

Այս երկու ճիւղաւորումներուն զուգընթաց երեւան եկած է ճարտարապետութիւնը զուտ գիտական մէթոտներով ուսումնասիրողներու հոյլ մը, մարդիկ որոնք միայն չէնքի մը կառուցողական արուեստին թէքնիքովը կը հետաքրքրուին եւ իրենց արտայայտութեանց մէջ չոր են: Ասոնց մէջ բժիշկներ ալ կան եւ կը սկսին յիշատակարանները վերլուծութեան ենթարկել աչքի, տեսողութեան տուեալներով, առարկայական խրթին տեսակէտներ: Ասոնցմէ ինծի ծանօթ երկու դէմքեր եւ երկու գործեր կան, Շարլ Հանրիի La lumière, la couleur, la forme խորագրով յօդուածաշարքը՝ լոյս տեսած «L'Esprit Nouveau» ամսագրին մէջ, 1921ի հրջան, եւ բժիշկ Պրէօքի Le Plaisir et la Douleur աշխատութիւնը:

Քիչ մը չատ թափառեցանք մեզմէ հեռու հորիզոններու վրայ. մօտենանք հայ կեանքին:

Զորրորդ ճիւղաւորում մըն ալ կը բացուի գրիչներու կողմէ՝ որոնք ճարտարապետութիւնը կ'ուսումնասիրեն պատմա-գեղարուեստական մօտեցումներով: Ասոնցը մասամբ բազդատական եղրեր կը բերէ եւ ժողովուրդներու ընդհանուր մշակոյթը նկատի առնելով կը ճշդէ տուեալ ազգի մը ճարտարապետութեան ընդհ. նկարագիրը: Մեր միջավայրին ծանօթ անուններ յիշած ըլլալու համար՝ Օկիւստ Շուազին, Սուչիկովսքին, Կոնթամինը, Շարլ Տիլը, Պալթրուշայթիսը, եւայլն, եւայլն:

Վերջապէս հինգերորդ՝ ուրիշ ճիւղ մըն ալ. ճարտարապետութիւնը պրպտող զուտ պատմա-բանասիրական արդիւնքներով: Օրինակը մեր մէջէն առնելու համար՝ Գ. Ալբ. Յովսէփեանը, Փրոֆ. Մառը, Հ. Ներսէս Ակինեանը, Հ. Գաբրիէլ Նահատակեանը, Երուանդ Լալայեանը, եւայլն: Այս յիշուած բանկազին անունները ճարտարապետներ չեն, սակայն մեծ է եղած եւ անխոհարինելի իրենց հասցուցած օժանդակութիւնը՝ Հայոց ճարտարապետութեան ամրողջութիւնն ու պատմութիւնը վերակազմելու աշխատանքին մէջ:

Այս հինգ ձեւի տակ ուսումնասիրուող ճիւղերուն մէջէն ո՞րն է ամէնէն կարեւորը, գերադասը: Հարցումը ինքնին իսկ աւելորդ է՝ քանի որ բոլորն ալ մէկ նպատակակէտ ունին. զգալ եւ բացատրել ճարտարապետութեան ներքին ծալքերը: Միայն մօտ կրնայ թէքնիք արժէքն ու վերլուծութիւնը պակսիլ, միւսին մօտ՝ պատմա-գեղարուեստականը, բայց այս բոլորը մէկզմէկու վրայ դիպուելով կը լրացնեն համայն ճարտարապետութեան պատմութիւնը:

պը հին Հայաստանում. ե) Գաւիթ եւ Ժամատուն Հայոց հնագոյն եկեղեցիներու մէջ. զ) Պատուհաններ. է) Պատկերներ Հայոց հին եկեղեցիներու մէջ. ը) Հայ ճարտարապետութեան չքջանները:

Գ. մասը կրօնական է. ընդհանուր վերնագիր ունի՝ Եկեղեցական ճարտարապետութիւն. էջ 183էն մինչեւ 320: Հոս դեռեղուած են Թոմամանեանի ամէնէն երկարաշունչ աշխատութիւններէն՝ ա) Տեկորի տաճարը. բ) Էջմիածնի տաճարը. գ) Բագարանի Ս. Թէոդորոս. դ) Զուարթնոց եկեղեցին. ե) Գագկաշէն Ս. Գրիգորը. զ) Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանի ճարտարապետական բաժնի համառօտ յատկանշական ցուցակը:

Ու վերջապէս Գ. Մասն ալ յատկացուած է աշխարհիկ յուշարձաններու ուսումնասիրութեան: Իրեն վերնագիր ունի՝ Քաղաքացիական ճարտարապետութիւն, էջ 321էն մինչեւ 378: Կը պարունակէ երեք նիւթ. ա) Անի. բ) Հայաստանի արքունական ու իշխանական ապարանքները եւ անոնց ներքին կենցաղը. գ) Անիի միջնաբերդի պեղումները:

Այս գլխաւոր չորս բաժիններուն կը յաջորդէ Ցուցակ ճարտարապետ Թ. Թօրամանեանի կատարած չափագրութիւններէն, որոնք այժմ պահուում են նրա ժառանգների մօտ. բ) Բառարան բնագրում գործածուած ճարտարապետական մասնագիտական բացատրութիւնների. գ) Ցուցակ Թօրամանեանի մինչեւ այժմ հրատարակուած աշխատութիւնների եւ յօդուածների. դ) Անուններու ցանկ, եւայլն:

Ահա մանրամասնութեամբ դիրքին բովանդակութիւնը: Ճիշտ այս կեցուածքով նիւթերը դատ դատ՝ ցոյց տալու համար թէ ի՛նչքան այլազան է հատորին ընդհ. բովանդակութիւնն ու ո՛ր աստիճանի կոթողակերտ: Հայոց մշակոյթին ամբողջ ենթահողն ու ատոր աստիճանական զարգացումն է որ ուսումնասիրուած է մեր հանդուցեալ անուանի գիտնականին կողմէ:

(Կը շարունակուի) ՀՐԱՆԴ ԲԱԼՈՒԵԱՆ

Երբ կ'աշակերտէի Ecole de Louvre ի Գեղարուեստի պատմութեան գիշերային դասընթացքներուն, եւ ուզէի վերջ Archive de Danse ի կրկին գիշերային դասախօսութեանց, հազ ալ մեր ուսուցիչները նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնն ու պարը մեզի կը ներկայացնէին մին գիտական, միւսը պատմական եւ մէկ ուրիշն ալ դուա փիլիսոփայական մօտեցումներով: Ուրեմն արուեստի որեւէ ճիւղ կ'ուսումնասիրուի բազմակողմանի տուեալներով եւ պէտք չկայ ճարտարապետ ըլլալ եւ կամ նկարիչ՝ ճարտարապետութեան եւ նկարչութեան մասին դրելու համար: Ի՞նչքան ճարտարապետներ կը ճանչնամ, որոնք տուն մը չինել լաւ գիտեն, բայց ո՛չ մէկ ծանօթութիւն, ո՛չ իսկ պզտիկ կարդալութիւն մը՝ ճարտարապետութեան մասին հինգ տող նիւթ չարադրելու:

Այս բոլորէն վերջ՝ ինչպէս ըսի՝ պատճին եւ վերջին անգամ ըլլալով բացատրութիւն մը իմ նախասիրութեանցս շուրջ՝ աւելորդ չհամարեցի: Այժմ չատ բարի՛ւ քիչ հակկռոդներուն, եւ կամ բնա՛ւ չհակռոդներուն:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

ՄԱՐԴԸ, ԻՐ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Մահուան 60ամեակին առթիւ)

Ա. ՄԱՍ — ԱՅՑ ՄԸ ՕՏԵԱՆԻ ՇԻՐՄԻՆ

1887 Օգոստոս 29ի երկուշաբթի օրը մէջօրէին, դագաղ մը, իր հուէշն տասնեակ մը յուղարկաւորներով կանգ կ'առնէր Փէռ Լաշէզի մայր դրան առջեւ: Ցեսոյ, դիակառքէն վար սուր ճռինչ մը՝ եւ դուրս քաշուած անուշկին հուէշն այդ ցանցառ բազմութիւնը որ յամրաքայլ կը բարձրանար մահաստանին վերեւը՝ ուր նախօրօք բացուած փոսին մէջ պիտի գետնուէին Գրիգոր Օտեանի անշնչացած պիտակը: Նոյն յուղարկաւորութիւնը Պոլսոյ մայրերուն վրայ պիտի արթնցնէր ամբողջ քաղաքը եւ վարժարաններ պիտի փակուէին, բայց հոս, Փարիզի մէջ, հազիւ խլեակ մը ուսանողներ կրցեր են գալ քով քովի, ու այսպէս, մէջօրէին ընդմէջէն կ'ներթափին Օտեանը թաղելու: Գլխահակ, իւրաքանչիւրը ափ մը մը հող սրսկելէ վերջ փոսն ի վար, կը հեռանար գերեզմանատունէն՝ նոյն օրն իսկ քանի մը տողնոց հապճեպ թղթակցութեամբ տեղեկացնելու համար պոլսահայ մամուլին թէ, հողին յանձնած էին Ազգային Ընդհ. Ժողովին երբեմնի նախագահ եւ մեծանուն պետական դործիչ Գրիգոր էֆ. Օտեանը:

1947 Օգոստոս 10. Նո՛յն կիզիչ մէջօրէն: Օտեանի մահուան 60ամեակին առթիւ քանի մը հիւղ ծաղիկներով այցի կ'ներթափ Մեծ Հայուն չիրմին: Հազիւ Փէռ Լաշէզէն ներս մտած, ահա դէմս փռուած կը դտնեմ անուանի քանդակագործ Փոլ-Ալպէր Պարթհոլոմէի այլեւս դասականացած մեծդի գործը, «Լացողները», վերեւն ալ՝ արձանագրուած՝ Aux Morts.

Ցիշատակարանի աջին տնակ մը, մեռելատանի վարչութեան դրասենեակը, որուն պաշտօնեային կը խնդրեմ Գ. Օտեանի չիրմին վայրն ու հասցէն: Կը բանայ 1887ի նոյն ամսոյն մահացողներուն արձանագրութեանց տոմարը եւ դուրս կը քաշէ անոր մահուան մանրամասնութիւնները ներկայացնող կոյտ մը թղթեր, ցեսոյ, թղթիկի մը ծայրը կը նշանակէ հետեւեալ թուանշանները.—

Avenue Pakdon, 95e division, 1re ligne, face 95, n° 30 de 41.

Կ'ելլեմ դուրս եւ հսկիչ պաշտօնեայի մը առաջնորդութեամբը կը քալեմ բարձունքն ի վեր:

Զարս բոլորս համաչափ, ճաշակաւոր կերպով զարդարուած ածուներ որոնց մէջէն մեխակի, չհոգթամներու եւ վայրի վարդենիներու գոյնզգոյն ծաղիկները իրենց ներդաշնակութեամբը կարծես կը

Ջանան հանդարտեցնել յուզումը զոր օրերէ ի վեր կը սեղմէ կոկորդս: Այո՛, ամիս մըն է ամբողջ օրեր թաղուեր եմ մեր հին մամուլին մէջ եւ անընդհատ Օտեան կը հեգեմ: Կը կարդամ իրմէ ցանուցիր լսյսէ պատառիկները: Կը պրպտեմ Հ. Աստուրէի, Զերպէի, Տէրմիրտիչեանի ձգած յուշագրութիւնները ու առանցմով կը ջանամ Օտեանի ներքին մարդը գնահատել: Ինձի համար վերակառուցումը, սակայն ընդհ. տպատարութիւնս սա է թէ՝ Փէռ Լաշէզի մէջ Հայու մեծ սիրտ մը, ի՜նչ կ'ըսեմ, թանկարժէք հոգի մըն ենք թաղեր, որ հակառակ վթիռնն երկար դարուններու, տակաւին լոյս կը ցանէ իր բոլորտիքը: Գաղթականացած դործիչներու առաջին չիրիմը, որուն, ափսոս ինչքան ուրիշներ պիտի դային հետեւիլ, նոյն Փէռ Լաշէզի մէջ թաղուած Անդրանիկէն եւ Խաթիսեանէն մինչեւ հետեւոր Մարսէյլ Սէն Փիէռի ծառերուն տակ հանդչած Մ. Զերպին ու Մ. Վարանդեանը: Ուրեմն Գ. Օտեանն էր նախակարապետող անձնուիրութիւնը արտասահմանեան տարաղնուած Հայ Պանթէոնին:

Զեմ դիտեր որքա՛ն առեն թափառեր էինք առաջնորդիս հետ մէկ կածանէն միւսը, մէկ արահետէն ուրիշ մէկ խճուղին, երբ ինծի ուղեկցող պաշտօնեան հանկարծ դիմարկը ըսաւ. «Ահա ձեր փնտռած Գ. Օտեանի չիրիմը» ու հետացաւ: Մնացի մինակս ու երկիւղածութեամբ մօտեցայ չիրիմաքարին: Հազիւ երկու մատնաչափ հողին դուրս ցցուած հին ոճով կառուցեալ դամբան մըն էր՝ որուն հանրի մասին վրայ կ'երեւէր լայնադիր մարմարեայ սափոր մը միայն, ուր քանի մը չորցած, գրեթէ փտած խոտի չիչեղեր կ'օրօրուէին փչող թեթեւ քամիէն: Սափորին ներքեւ իր գոյնը բպպամթիւ անդամներ փոխած ուլունքեայ փոքրիկ պսակ մը: Ահա ինչ որ գտայ որպէս զարդարանք՝ վաղո՛ւց մոռցուած խեղճ Գրիգոր Օտեանի դամբանին վրայ: Միամտօրէն առարկրութիւններ փնտռեցի. մերկ էր ան՝ ինչպէս հին հին դարերէն մնացեալ ու գերդաստաններ անհետացուցած լքեալ չիրմաքար: Ծռեցայ վրայի արձանագրութիւնը կարդալու. երկիւղուեցայ էր ան ու այսպէս գրուած.—

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

1834 – 1887

A

KRIKOR ODIAN

PATRIOTE ARMÉNIEN

«Հա՛յ հայրենասէր»· այս չատ յարգի, փնտռուած եւ երկար մաքառումներով ձեռք բերուելիք մականէրն ալ մեր օրերուն արդէն վերածուեր է սուրբն չուկաներէն ամէն մէկ քայլափոխիդ ճարուող մշտուած առարկայի մը արժանիքին, եւ այժմ, դէմդ ելլողը եթէ ոչ առաքեալ՝ բայց անպայման հերոս է, գեկավար ու մանուանդ հայրենասէր: Բարձրանանք մեկմէկ ոչ չատ հեռու, կէս դար վեր եւ հոգ ցցուած չիրմաքարերուն վրայ դժուար թէ կարելի ըլլայ հանդիպիլ «Patriote Arménien» պատուոյ այս մեծադոյն տիտղոսին:

Բնաթա ծագիկներս կը գետեղեմ չիրմին վրայ, աչ ու ձախ· կը խլեմ չուրջի ծերպերէն անզուսպ կերպով դուրս ինկած խոտերն ալ ու կ'անջատեմ մամուռները: Կը մաքրեմ դամբանը եւ նայուածքս կը պտըտցնեմ չուրջ բոլորս: Օտեանին ճիշդ դէմը հարուստ Սվաճեան

դերդաստանին մատուռն է: Անկիւնը՝ հարուստ Ղուկասոֆներուն դամբանը, վրան մեծատաղանդ քանդակագործ Յակոբ Կիւրճեանի հոյակերտ մէկ արձանովը: Կողքին՝ հարուստ Կանչունցեանի Անիի Ս. Փրկիչի զուտ հայկական ոճով, ճարտարապետ Նաֆիլեանի կողմէ կառուցեալ մնաց մատուռը: Ինչ վարը՝ հարուստ Մանիսալեան եղբայրներու, Զելինկիրեաններու, Ֆէյզկեան ընտանիքի, Կարապետ Մաթոսեանի, Տիգրան Պաքըրճեանի, Կիւզէլի եւ ուրիշներու բարձրադիր շիրմները: Բայց այս հարուստները գիս չեն հետաքրքրեր եւ վերստին կու գամ Գրիգոր Օտեանին քով:

Գլխուս վերեւ եւ չուրջ եղերքս ապխտակ ամպերուն հետ փոխադրող մայրիներու, չոճիներու եւ վայրի կաղնիներու հովանաւոր գադաթները: Թեթեւ հով մը բռնուած իրենց տարածուն ճիւղերուն միջեւ, կ'ուզէ դուրս գալ՝ ձերբազատուիլ ու չի կրնար: Կը գալարուի, կը բարձրանայ վեր, կ'իյնայ վերստին ցանցը տերեւներուն, կը տատանի՝ ու այս իրենց չարաճճի խաղը պիտակու համար կը նստիմ շիրմին մէկ անկիւնը: Բայց անմիջապէս կը մտաբերեմ թէ չեմ եկեր հով դիտելու, ընդհակառակն, այսօրուանը ինծի համար տեսակ մը ուխտադնացութեան օր է եւ պէտք է միայն եւ միայն քարին չուրջ ծփացող Օտեանին չունչովը լեցուիմ:

Ինծի հետ միտքին դուն ալ նստէ կողքիս, ընթերցո՛ղ, այս նուիրական շիրմին մէկ անկիւնը եւ գլուխ դիմի քրքրենք հինը: Վայրը հանդարտ է եւ խաղաղութիւնը ախտիւցուցիչ: Մեզ չեն խանգարեր ծառերէն վար սահող ճառագայթներու շիւղերը: Նստէ՛, եւ միտքին, այս համառաքած մեծ լռութեան մէջ, առանց աճապարանքի, վերակազմենք կեանքն ու գործը այն Մեծ Տարագրին որ էր Կրպեմն համալը Պոլսոյ մատուռական ընտրանիին: Մեծագոյն փառքն էր Ազգ. Ընդհ. Ժողովին՝ որպէս հանճար, պայծառ միտք եւ բարոյական անձնաւորութիւն: Այս բոլորը հայ կեանքին համար: Իսկ ատոնցմէ դուրս վիճառուած խորհրդաւոր՝ թուրք եպարքոսներուն: Թրքական կառավարութիւնը ամէն անգամ որ խնդիր կ'ունենար Աղգիոյ հետ, բանագնացը Գ. Օտեանն էր: Մորհրդատու մը միեւնոյն ժամանակ Ներսէս Պատր. Վարժապետեանին: Պերլինի 61րդ յօդուածի պատրաստութեան օրերուն դիւանները գլուխ-գլուխ անուանի Պատրիարքին հետ դիւանագիտական մեքենան յարդարողը պարձեալ Գ. Օտեանն էր:

Իր բացառիկ ընդհանրուն կապակցութեամբը Ֆրանսական միջավայրէն ալ գրաւած էր մտերմութիւնը Վ. Հիւկոյին եւ Կամպէթթային: Իսկ 1880ին վերջ, երբ Հասատատուեցաւ Փարիզ, Օթէօյի մէջ պզտիկ պանդոկ մը, առաւօտները Կրպեմն այցը կ'ընդունէր Ֆրանսայի այդ օրերու նախագահ Թիէրի եւ իր Տիկնոջ:

Ինչպէս կը տեսնես, հարո՛ւստ, թանկարժէք կեանք մըն է որ պիտի վերակազմենք· ուրեմն նստէ՛, ընթերցո՛ղ, սա ծառի չուքին եւ մտիկ ըրէ բառերուս:

Հ. ԲԱԼՈՒԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

Ա. ՒԵՏԻՍ Ա. ՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԸ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Իր ծննդեան ութսունամեակին առթիւ)

Բ. մաս եւ վերջ *)

Ա. Ահարոնեանի աւագ որդին, Պ. Վարդգէս Ահարոնեան, այս պահուս հասած ու հասած տպագրութեան կը յանձնէ իր հօր գործերը: Իւրաքանչիւրը 400 էջնոց հատորներ են եւ ամբողջութիւնը պիտի կազմեն տասը մայր գիրքեր եւ տասնց կերց 4–5 հատոր ալ՝ գրադէտին մանր յօդուածներն ու թղթակցութիւնները: Ուրեմն Ահարոնեանին գրականութիւնը ծով է եւ իր տեղծագործութեանը մասին կարենալ արտայայտուելու համար մեզի հարիւրաւոր էջեր են պէտք: Մենք իր գրականութեանը մասին ընդհանուր ակնարկութիւններ պիտի կատարենք ու այսքան: Աւելի ճիշդ իր գործը խոշոր ծաղկեփունջի մը նմանցնելով, պատահաբար, այդ ամբողջութեանը մէջէն հատիկ հատիկ ծաղիկները, իբ գրականութեան կական տարրերը պիտի դուրս քաշենք:

Այո՛, ծով է իր գրականութիւնը եւ տասը պարզ, համառօտ դասաւորումը իսկ կը մատնէ գործին լայնքն ու խորութիւնը: Այսպէս գասակարգումը պիտի տար.—

1.— Պատկերներ կամ Պատմուածքներ. *այս բաժանման մէջ կը բերնան մանել իր գործերէն չատերը, քանի որ Ահարոնեան առաւելապէս խոհուեմեան հակամէտ՝ կարճ պատմուածքներով կրցած է յաղորդ տալ իր նկարչին գեղումներուն: Այս դլխուն տակ պէտք է դնեինք Ա-զատութեան ձանապարհին, Խեղճերը, Մոխիրներէն տակից, Ճամբորդը, Խաւարին մէջ, Պատկերներ, Կաթուղիկը եւ այլն:*

2.— Վէպեր. *թէեւ Բաֆֆիէին հաւասարող բնդուն գրիչ՝ բայց չունի իր վարպետին չունչի երկարաբերնը: Վէպերը քիչ են իր մօտ: Գրած է Լռութիւնը եւ Մրրիկի Սուրբը:*

3.— Ճամբորդական եւ նկարագրական էջեր. *Ա. Ահարոնեանն ալ, կ. Չարեանի նման, երկիրներ տեսնել դիտէ. այսինքն թափանցել տալ ժողովուրդի մը սրտին քաղաքակրթութիւնը: Այսպէս տեսած ու գրած է Խալիայումը, Շվէյցարական գիւղը, Հռօ կինը, (որպէս Ա-բարատեան Դաչտի հայ գիւղի նկարագրութիւն) Խալական էսքիզները:*

4.— Թատերգութիւններ. *մէկ մասը անհետ կորսուած են (նչպէս Ուխտուածները (երեք արարով) եւ Պատրանք կամ Մեռելները խօսում են (չորս արարով): Յարդ հնարաւոր չէ եղած յիշել գոյդ թատերգութեանց ձեռագիրները գտնել: Իսկ տպագրուածներն են Արցունք-*

*) — Ներկայ ուսումնասիրութեան Ա. մասը տեսնել «Ջուարթնոց» եռամսեայ, Ա. թիւ, էջ 31էն 42:

ի՛ Հավիտը չորս արարով եւ Ոսկի Հէֆեաք՝ վերստին չորս արարով։

5։— Զափածոյ գրուածքներ. կայ միայն հատ մը. կարօտ Հայրենեաց։

6։— Բաղաբական, յուշագրային, ճառագրական եւ փորձերու տեսակները, որոնք շատ հարուստ են եւ մեկ նուիրով կարելացուցող։ Ահարոնեանի գրականութեան այս ճիւղը անկոխարինելի է եւ իր նմանը չունինք մեր գրականութեան մէջ, բացի Մ. Վարանդեանի գործերէն։ Հոս պէտք է զետեղել Հայրենիքիս Համար, Բրիստափոր Միքայէլեան, Իմ Բանտը եւ նրազներիս Աշխարհը, Պատմութեան Դասերից, Բաֆֆի, Անդրանիկ, Մեր Օրերը, Արիական լոյսը Հայոց Աշխարհում, Ասարայրի Ոգեկոչումը, Ռէմալական Թուրքիան, Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան, եւ այլն, եւ այլն։

Վերջապէս 7րդ.— Ինքնակենսագրութիւն՝ որ պիտի բաղկանար չորս հատորներէ եւ որոնց միայն երկուքն են լոյս տեսած, Մանկութիւնն ու Պատանեկութիւնը։ Երրորդ հատորէն ամբոխ ոչինչ կայ։ Ասիկա իր Սրիտասարդական շրջանի յուշագրումը պիտի ըլլար։ Իսկ 4րդ հատորը, որ իր ամէնէն հասուն տարիքի, քաղաքական, աղգային, եւ գրական գործունէութեան արձանագրումը պիտի հանդիսանար, պարզապէս պզտիկ հատուկտորներ գրուած են, եւ ատոնք ալ անմշակ վիճակի մը մէջ, ինչպէս՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան իր նախագահութեանը շրջանին պահած քաղաքական օրագիրը, որ լոյս տեսաւ այս վերջերս «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, եւ վերջն ալ՝ առանձին հատորով։ Ուրեմն ա՛յս է ընդհանուր ցանկը Ահարոնեանի գործերուն՝ իրենց ընդհանուր բաժանմանց մէջ։

* * *

Շատերու համար դուցէ զարմանալի թուի, երբ ըսեմ թէ գիրքերը ձայն եւ հոտ ունին։ Այսպէս, երբ կը կարդանք Պարթուի «Տանդոն»ը, չեմ գիտեր ոճի թէ նիւթի մշակման արժանիքներովը, այդ գիրքին իւրաքանչիւր էջէն Ֆրանսացի անուանի պետական գործիչին ձայնը կը լսենք։

Հոտ։

Կարդացէք Փիէռ Լոթիի գործերուն մէջէն այն բաժինները որոնց մէջ ծովը կը նկարագրուի. ծովը արշալոյսին, միջօրէին, վերջալոյսին եւ գիշերը անպայման այդ տողերուն մէջէն ծովին հոտը պիտի առնէք։ Այսպէ՛ս է նաեւ Ահարոնեանին գրականութիւնն ալ. իր գործն ալ հոտ ունի, Հայաստանի հողին հոտը։ Զկայ էջ մը ուր հողին նկարագրութիւնը տրուած չըլլայ։ Իր ամբողջ գրականութիւնը վառարանն է հայ երկրին, հայ հողին։ Միայն մէկ գիրք կայ, Խաղիայուքմը ուր օտար հողը կը գրկէ։ Կը խօսի Միքէլ Անճէլոյի, վէնետիկեան ջրանցքներուն եւ Հռոմի յաւերժացած գեղեցկութեանց մասին, ու ասիկա անընդհատ երկարապատում երեք հարիւր յիսուն էջերու վրայ։ Երբ կը կարդանք ու կը կարդանք գիրքը, կ'բսենք մտովի, ա՛յ Ահարոնեա՛ն, հայ կեանքի մէջ ուրիշ նիւթ չկա՞ր նկարագրելիք ու գացեր Իտալիոյ գեղեցկութիւնները կը տարփողես։ Բայց ահա, հատորին վերջաւորութեան գրուած պատմանդի նման չող արձակող քանի մը տողերը, որոնք համակ գիւտ են, օտարին նուիրուած այս աշխատութիւնը յանկարծ հայ հողին կը բերեն։ Կը զգէ այդ,

հատորին վերջաւորութեանը. «Մի՛անիկ յետոյ ուրիշ իտալական քաղաք այցելելու չեմ. Թողնում եմ Իտալիան, ուր այնքան շատ բան տեսայ, այնքան շատ զգացի եւ ուր, կարելի է ասել, այնպէս շատ ապրեցի: Ճանապարհ եմ ընկնում Տիբերին վրայից Շվէյցարիա, եւ այնտեղից դէպի հայրենիք, որին կարօտել եմ եւ որը յիշելու այնքան առիթներ ունեցայ ճանապարհորդութեանս բոլոր ընթացքում: Գնդեցի՛կ է Իտալիան, հարուստ է գեղարուեստով, վերին աստիճանի հետաքրքիր, բայց աւելի հետու մեր երկիրը կայ...

Մնաս բարի, Իտալիա...»:

Ահարոնեան, ինչպէս մեր հայերի զրոյներէն ոմանք, իբրայտուկ բառերն ունի: Այսպէս, երբ կը գործածէ օճախ բառը, ասոր մէջ ամփոփուած են մեր նիստ ու կացը, բարքերը, սովորութիւնները, տեղական գոյն ու մէկ բառով մեր համակ հայկական հոգեբանութիւնը: Թող Ահարոնեանէն դուրս ուրիշ զրոյներ գործածեն այս «օճախ»ը. կարծէք ոչ ոքի կը վայլէ: Ասիկա Ահարոնեանի գրչին յատուկ բառ մըն է եւ զայն գործածելու իրաւունքն ալ կը պատկանի միայն եւ միայն Թումա Արամազդին: Ուրիշ զրոյներու մօտ եւս կան բառեր, որոնց իբրայատկութիւնը կը վերարերի միայն այդ բառերը կերտող գրիչներուն: Եղիշէ Չարենց «արեւահամ» բառը հնարեց եւ ատոր տուաւ գոյն եւ բովանդակութիւն: Թող իրմէ դուրս ուրիշ գրիչներ եւս գործածեն այդ «արեւահամ»ը: Ոչ ոքի պիտի վայելէ եւ գրական կեղծիքը պիտի մնայ կեղծիք: Ցոլէ. Թումանեան ցուցական դերանուններէն այս, այն ըսելու տեղ՝ ըսաւ «էն սարերը», «էս սարերը»: Թող այժմ Թումանեանէն զատ ուրիշներ եւս վերարուեստականացնելով յանդգնին գործածել «էս»ն ու «էն»ը: Վստահ եմ թէ, վերստին ոչ ոքի պիտի վայելէ: Ուրեմն օճախը Ահարոնեանական դիւտ մըն է եւ այդպէս ալ պիտի մնայ հայ գրականութեան մէջ:

Օճախէն վերջ Մասիսը կու գայ բիւր անդամներ իր գրչին տակ եւ իրենքան այլազանութեամբ, իրենքան համայիլ ձեւերու տակ: Մասիս եւ Ահարոնեան բառերը հայ կեանքին մէջ կարծէք այլեւս զուգահեռ են համանիշներ իրարու: Հայ երկրին այդ կախարդիչ խորհրդանիշը արդէն իր էութիւնն է: Կը գրէ տեղ մը. «Գեղուեհան պէս մի բան է Մասիսի տիրական տեսքը, նրա ծածուկ թովչանքը հոգիների վրայ: Նրա դէմ ըմբոստութիւն չկայ, նրա բռնութի՞ւնն ասեմ, թէ թալիսմանի զօրութիւնը ոչ ոք չի զգում. մշուշի պէս, կամ աւելի ճիշդ՝ մուսուամի պէս մանուկ օրերից կամացուկ նա թափանցում է մեր հոգեկան խորքերը, դունաւորում այն, ու ձեւաւորում: Ոչ ոք չի զգում իր ներքին դերութիւնը. ոչ ոք չի թրպըրտում իր հոգին կաշկանդող աննիւթ ու աներեւոյթ ցանցերի մէջ: Եւ սակայն, իւրաքանչիւր ոք, որ ապրել է Մասիսի կախարդանքը մանկութիւնից, նա այլեւս այս տիտանի մոայլն ունի իր հոգում եւ իր ներքին էութեամբ նրա մի մասն է»:

Մասիսէն վերջ Արագած: Ահարոնեան, երբ իր առաջին գրութիւն-թղթակցութիւնը ղրկեց «Արձագանք»ին, 1887 Մայիս 8ին, նիւթն էր՝ երաժիշտը:

Ահարոնեան նիւթէն հերս մտնելու իրեն յատուկ ըսելու կերպը,

éloquenceը ունի: Այն արձակագիրներէն է, որ պերճագնաց՝ առաջին տողէն արդէն ընթերցողը իր հմայիչ ցանցին մէջ կը բռնէ: Մեր բանաստեղծներէն ալ, որպէս չափածոյ դրականութիւն, Վարուժանը վարակուած է այս աստուածային չնորհովը: Նահատակ քերթողին ո՛ր բանաստեղծութիւնն ալ բանանք, առաջին տողէն իսկ արդէն մեզ իր մէջ կ'առնէ:

Ներսուած պարարտ եղիզ վրայ, ո՛ վանատուր,
Մէկ ծագէն միւսը կ'անցնիս
Հայրենական դաշտերուն:

Ուրիշ տեղ մը·—

— «Եհէ՛, եհէ՛, արտերուն մէջ մարդ մարդածայն չըմտնէ՛»:

Սաստ մըն է: Առաջին տողին վրայ իսկ յուզումը կը պայթի, եւ անհնարին է որ կարենանք բանաստեղծութիւնը մէկ կողմ նետել՝ առանց վերջակէտին հասնելու: Այսպէս են նոյնպէս Ահարոնեանի գերութեանց բոլոր սկզբնատրութիւնները: Իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ պերճ սլացքը ունի: Պատահաբար բանանք «Ազատութեան ճանապարհի»էն դրուագ մը, օրինակ՝ Ուխտատրները եւ կարդանք առաջին քանի մը տողերը·—

«Սեւ մոռացութեան ամօթը ճակտիս, անյագ վրէժի պայրոյթը կրծքիս, սար ու ձոր անցած՝ ուխտի եմ եկեր:

Եւ մէկիկ-մէկիկ ես կը համբուրեմ սուրը չերիմներուը նահատակներուն, թողութիւն կ'ուզեմ նրանց ոտուերից, որ ազատութեան սրբազան մարտին ես անմասն եղայ, ես ապրում եմ դեռ...»: Ի՞նչ բանի ամօթն է իր ճակտին, ի՞նչ չերիմներու մասին կը խօսի: Ուրեմն նախ նիւթը, բայց առաւելապէս այս գրութիւն մը սկսելու պերճագնաց թաւալումները Ահարոնեանը կը վերածեն մեր ամէնէն éloquent դրագէտին:

Իր էական յատկանիշերէն մին ալ, Բաֆֆիի նման, ամէնուն սիրելի եւ ամէնէն կարդացուող գրագէտն է, ու ասիկա առանց տարիքներու, առանց ճաշակներու խորութեանց: Տասնեւչորս տարեկան պատանիէն մինչեւ ութսուն տարեկան մամիկը հաճոյք կը զգան Ահարոնեանը կարդալով: Ուրեմն ան բոլորին է՝ առանց զանազանութեան: Այդպէս չէ սակայն ճակատագիրը, վիճակուած բախտը կարգ մը մեր ուրիշ գրողներուն: Օրինակ Զօհրապը կը հասկընան, հաճոյք կը զգան իր գրականութենէն այն ընթերցասէրները, որոնք կեանքը ընդհանրապէս՝ բայց կինը մասնաւորաբար ճանչցած՝ կրնան թաւալ դալ սիրոյ հոգեբանական իրապաշտ պոռթկումներուն մէջեւ: Ինքեան, Տէմիրճիպաշեանը, Մըրմըրեանը գրական բարդ ճաշակը իրացուցած քիմքերուն հեղինակներն են, իսկ Ահարոնեանը, ինչպէս ըսինք, բոլոր շերթներուն մեզը քաղ գրիչներէն մին է մեր մէջ:

Այս դնացքով, եթէ ուզենք Ահարոնեանի գրականութեան բոլոր մասնակի արժանիքները մէկիկ մէկիկ թուել, պիտի ըսենք թէ ամէնէն առաջ բանաստեղծ մըն է ան: Իր արձակը ա՛յն աստիճանի երաժշտական է, կշռութեաւը, սահուն ու գունագեղ, որ իւրաքանչիւր էջը կարելի է որպէս քերթուած մը ըմբռնել: Կայ տակաւին իր գրականութեան դիւրահաղորդութիւնը, անմիջականութիւնը ու մանաւանդ

ղեկավարությունը: Ահարոնեան, կրնանք ըսել թէ արամաբանելէ ա-
ւելի նեթքին սարսուռէ մը վարակեալ՝ անընդհատ կը բոցավառի:
Իր խոր ղեկավարութեան ակները հեղեղատի մը կերպարանքը ղեկած,
իր դնացքին մէջ ամէն բան կը տարբաղաղէ: Դուցէ ասկէ մշուշոտ
երեւոյթները, տարտամութիւնը, մութը իր առեղծած տիպարնե-
րուն վրայ, մանաւանդ երբ կենդանի կ'ըլլան առանձ: «Լուսթիւնը» վէ-
պին մէջէն Բլարան եւ Մարգարիտը մշուշոտ ամպրանաման դիմա-
նկարներ են: Այս նեթքին թաւալգլորը ղեկավարը պոռթկումներու
արդիւնք չէ՞ն մեթէ՝ երբ պատմուածքի մը չորանակ բերուած բնու-
թեան գիծերն անդամ — ամպերը, վոլթորիկ, հով ու անձրեւ — կը
սաստկանան եւ կամ կը մեղմանան՝ երբ հիմնական տիպարը, ըստ
իր ստացած զոյներուն, թոյլ կ'ըլլայ կամ առյդ, ուրախ կամ տխուր:
Կարճ, Ահարոնեանին ստեղծած բնութիւնը որպէս նկարագիր, նոյ-
նացած է դրականութեանը մէջ ցուցադրած հերոսներուն ճակատա-
գրին հետ: Հոս իր հզօր երեւակայութիւնն ալ օժանդակութեան մըտ-
նելով, ընդհանրութեանը մէջ կ'ունենանք հայ դրականութեան ամէ-
նէն մնայուն, ամէնէն պայծառ դէմքը: Իր «Աւաբեի Լուս-
սինը», որպէս ղեկավարութեան, երեւակայութեան, դիւրահաղոր-
դութեան եւ հայրենասիրութեան համադրութիւն՝ ճշմարիտ դլուխ-
գործոց մըն է:

Ահարոնեան չի զոհանար իր ղեկավարութեան պատուաստումո-
վը բնութեան վրայ: Տիպար վերցուցած հերոսներուն քովն ի վեր
չարժող կենդանիներն ալ կը վարակէ ուղուած հեռապատկերովը: կեն-
դանիներու աղուոր հաւաքածոյ մը — արագիլներ, ոսկի բզէզ, ու-
րիշ թռչուններ եւ նոյնիսկ էշը — պատրաստ կու տայ իր նկարերուն
ընդմէջէն: Այս բոլորը, որպէս խորհրդանիշ ա՛լ աւելի կը սաստկա-
ցնեն, հաստ գիծեր կը գրաշմեն պատմուածքին առանցք դեպեղուած
դրական կամ բացասական տեսլապաշտութեանց վրայ: Նկարագրը-
ուած կենդանիին կամ մարդուն ճակատագիրը նոյնն է: Իր պատ-
մուածքներէն միոյն մէջ տող մը ունի որ ինծի համար անմոռանալի
է: «Եանի դուն էլ մի օր չտեսար, խեղճ հա՛յվան, ո՞ր տեղից գըտ-
ռաս...»: Նկարագրը Ղէդոն է, դիւղի աղքատ, անհոդ, մշակ ծերուներին
եւ իր Կիւն պատմութիւնը: Անոնք միասնաբար ենթարկուած են ծաղր
ու ծանակի: Բայց կարդանք այս յատկանշական հատուածը, որպէս
պատ մը վերեւ յայտնած մեր մտքերուն:—

«... վախտ մարմնով, մաշած կողերով, ահագին գլխով խեղճ
անասունը իրաւ որ անօրինակ էր: Էշերը սովորաբար արտում են լի-
նում, բայց այս իշուկի արտմութիւնը իմացական մի բան ունէր կար-
ծես, որ ծանրանում էր ծերունի Գէվօի բախտի վրայ եւ յետոյ, նա
չատ քիչ էր զոռում, այն էլ թանձր, խորը հեկեկոցի պէս որ երբեք
չէր վերջացնում ու կէսին յանկարծակի կտրում էր ու ձայնը փորը
ձգում:

Ծերունին աչքի լոյսի պէս սիրում էր իր իշուկը, միայն դժբախտ
էր նա այդ կիսատ, անօրինակ զոռոցից:

Ու ամէն անդամ, երբ կենդանին սկսում էր իր անասնական հե-
կեկոցը, տէրը կողքից կանչում էր:

— Հը՛, հը՛, թափըդ կտրիւ, թէկ ջլի մինչեւ վերջը կ՛է, ի՞նչ
ես խեղդում, անուէր:

եւ իսկոյն յետոյ խղճահարելով՝ աւելացնում էր.

— Եանի դուն էլ մի օր չտեսար, խեղճ հա՛յվան, ո՞ր տեղից գըտ-
ուաս...»:

Ուրիշ կենդանիներու նկարագրութեանց մէջէն առնուած ուրիշ հատուածներով եւս կրնայինք մեր մտքերը խորացնել ու խորացնել, բայց, հանդէսի մը համար արդէն երկար եղան մեր էջերը: Անցնինք որոշել Ահարոնեանին գրաւած տեղը մեր գրականութեան մէջ: Աւելի արդէն տուած կ՚ըլլանք միջուկը, բուն իսկ ոդին իր գրականութեան:

* * *

Ժողովրդական սիրուն առած մը կայ որ կ՚ըսէ — կապոյտ ծովուն վրայ, անհունութեան մէջ, բացը, սպիտակ մէկ առագաստ անպայման կը նշմարէ օրօրուող ուրիշ մէկ առագաստ եւ կու տայ իր բարեւը: Այդպէս ալ վերջին մէկ դարու հայ գրականութեան մէջ երեք դէմքեր, իրարմէ զատւող տարիներու հեռաւորութեամբ նշմարելին մէկըզմէկ, եւ տուին իրենց աւանդական բարեւը: Այդ դէմքերն են՝ Խաչատուր Աբովեան, Րաֆֆի եւ Ա. Ահարոնեան: Երրորդութիւն մը որ հմայքը դրաւ մեր մէջ ազգայնական, հայրենասիրական վիպագրութեան: Շրջանը կը բացուի Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»ով: Յաջորդականութիւն է որպէս սկզբնաւորութիւն: Նկատի՝ բարեկենդանի օր մը երբ հայ գիւղացիք ամենայն բարուքեամբ իրենց աւանդական խաղերն ու դուարճութիւնները կը կատարէին, յանկարծ դէպք մը տեղի կ՚ունենայ: Պարսկի «ասքեար»ները եկած հայ աղջիկ մը կը փախցնեն: Մայրը աղիողորմ կանչերով օգնութիւն կը հայցէ: Հարամ եղած է իրենց բարեկենդանի քէյֆը: Տղամարդոցմէ ամէնէն վախկոտները հրապարակը ձգած հեռացած են արդէն: Նուազ վախկոտները երդիքներուն վրայ բարձրացած կը դիտեն թէ օտարը ինչպէս հայ աղջիկ կը փախցընէ: Այս սրտաճմլիկ իրարանցման մէջ յանկարծ, հայ երիտասարդ կարիճ մը, իր ձիուն վրայ հեծած, կու գայ եւ սուրի մը հարուածը մեր գրականութենէն պայլեցնէ: Աղասին է առիկա եւ իր մուտքը մեր գրականութենէն նոր: Այս թուրը վայրատակեց 1841 թուականին, (թէեւ «Վէրք Հայաստանի»ն տպագրուեցաւ 1858ին) սակայն առոր շարժակումը, շարժուձեւի ոդին հասաւ մինչեւ Ահարոնեանն եւ տուն տուաւ «Ցարդաննք ջուց»ին:

Աբովեանէն ներկայացուցինք այնքան մը նկատ՝ ցոյց տալու համար թէ այս կորաքամակ հայ ժողովուրդը, որ անընդհատ գլուխ ծռած էր օտարին կամայականութեանց առջեւ, յանկարծ Աղասիով մը, ուրեմն անհատի մը ըմբոստութեամբ դէմ կու գար քշնամի հարաքականութեան առջեւ:

Որպէս բաց ծովու առագաստ, քառորդ դար մը վերջ հրապարակ կու գար Րաֆֆին իր «Խնկի»ովը, որ տարբեր մէկ փոփոխակն էր Ա-դամեի անհատականութեան: Րաֆֆիի վիպագրութեան ոդին ալ ընդլայնումն էր «Վէրք Հայաստանի»ով հմայք առած ազգային դաղափարականութեան: Ուրեմն Րաֆֆին նշմարից 1840ական թուականներուն Ծաղկած Ա. Աբովեանի գրականութիւնը եւ տուաւ իր աւանդական բարեւը: Իսկ 1890ական թուականներուն ալ Ահարոնեանը հասաւ եւ ա՛լ աւելի խորացնելով իր դոյդ վարպետութիւնը, փակեց այս ազգայնական վիպագրութեան դարձը: Այո՛, ափսոս եր-

պաս, բայց հայ կեանքը այլեւս տարբեր հունի մը մէջ մտած, տարբեր մտայնութեանց հետամուտ՝ չէր կրնար ու չէ կրնար տրբեցնել վերապրութեան ազգայնական վիպագրութիւն մը մեր մէջ: Հայաստանի մէջ ներկայիս փոքմուղ «Պապ թագաւոր»ները, «Արա Գեղեցիկ»ներն ու «Քաջ Վարդան»ները կապկութիւններ են՝ եւ ուրիշ ոչինչ: Հրահանգներով չարագրեալ դրական գործերը չեն կրնար կեանք հնարել:

Աբովեանին եւ Րաֆֆիին, իրենց տպրած օրերուն, օժանդակողներ կային, որով ձեւով մը դիւրացած էր իրենց գաղափարներուն, ցուցադրուած ազգային ոգիին ներխուժումը հայ հոգիներէն ներս: Աբովեանին մեծագոյն օժանդակիչը իր տպրած ժամանակամիջոցն էր· այսինքն մեր արեւելահայ եղբայրները ձերբազատուելով պարսիկ բռնապետութենէն, կը մտնէին քրիստոնեայ եւ մշակոյթով բարձր ռուս ժողովուրդի թեւարկութեանը ներքեւ: Ուրեմն հողը պարարտ էր «Վէրք Հայաստանի»ն, հետեւաբար դուռ ազգայնական ոգին ներմուծելու համար մաքերէն ներս: Իսկ Րաֆֆիի թեւն ու թիկունքն ալ, «Մշակի»ի հիմնադիր մեծ տեսլապաշտ Գ. Արծրունին էր: Այս գրչի հուժկու տիտանը, Րաֆֆիին գալոց մաքերը արդէն հրապարակագրութեամբ կը տարածէր, որով մասամբ հեշտ էր առոնց վրայ դէպարուեստականն ալ կառուցանելու աշխատանքը: Իսկ Ահարոնեան այս բոլորը կը կատարէր մի–մինակ: Ուրեմն խորքով ազգայնական վիպագրութիւնը չարունակելով հանդերձ, եւրոպական յառաջացեալ ձեւի, ոգիի, դեղագիտութեան ճաշակն ալ կը ներմուծէր հայ գրականութենէն ներս: Որովհետեւ մշակման անջրպետ մը կայ Րաֆֆիէն Ահարոնեանի մէջեւ: Ահարոնեանի ամէնէն հայեցի «Ազատութեան ճանապարհին»ը կամ այլ գործեր, թարգմանուեցան ֆրանսերէնի եւ եւրոպական ուրիշ լեզուներու, եւ որպէս միջազգային գրական երկեր օտարներու հիացումը գրաւեցին:

Ահա այս ուղղութեամբ երբ քննութեան առնենք հատիկ հատիկ Ահարոնեանի գործերը, կը տեսնենք թէ ամէն տեղ արուեստականութիւնը, կամ րաֆֆիականութիւնն է նստած իր գործերուն խորքը: Ահարոնեանն ալ ուզեց որ այս ժողովուրդը թմրութեան վերարկուն մէկ կողմ նետելով արթննայ, ինքնագիտակցութեան գայ, պրոնդեայ կամքը գարթնուի իր մէջ: Պարզ է թէ այս գրդռպատճառներով իր գրականութեան վարդապետութիւնը օգտապաշտ է: Ամէն մէկ գերուածք հիմնական զսպանակէ մը կ'առաջնորդուի, դաստիարակել երիտասարդութիւնը, զայն վերածել այն տեսակ գանգուածի մը, ուրկէ օր մը լուսաւոր ցանկալին ծնի:

Ահա իր Արիւնոտ Թղթմորը: (Արտատպուած մեր նախորդ թիւին մէջ): Մարդիկ կը զգուշանան թմրամոր վերցնել մատնիչի մը տունէն, քանի որ արիւն կայ խառնուած առոր մէջ: Հազրէ պատմուածքին տիպար առնուած է հայուհի մը որ ոչինչ կանացիական իր վրայ· միայն «զգեստն էր մատնում նրա սեռը»: Տափակ եւ ամուլ կուրծքեր: Երեք անդամ այրեցեր էր արդէն: Բառին բուն նշանակութեամբը տհաճութիւն, զգուանք պատճառող կին մը: Կը յիշեցնէ Պուլէտին վրձինած «Դիակ»ը: Բայց խորհրդապաշտ բանաստեղծին նկարագրածին նմանութեամբը այս տգեղութենէն կը սկսի հետզհետէ բացուիլ դիպեգկութիւն մը ծնունդ առնել եւ Հայրէն կը վերածուի մեր ամէնէն պաշտելի հայ կիներէն մին: Մեր հայդուկները երբ կռուի

բռնուած են թշնամիին հետ, անիկա կը մտնէ անոնց գիւղերը գիշեր ատեն եւ գոմերը կ'այրէ: Մէկ բառով՝ կը դառնայ հրձիգ եւ կ'օժանդակէ ֆէտայիներուն: Սկիզբը ո՛րքան անհաճոյ՝ վերջաւորութեան ալ հաղորդն կը կանդնի մեր առջեւ որպէս պաշտելի հայուհի մը:

Հայ ժողովուրդը գիտակցութեան բերող գրուածքներուն մէջէն «Ցարդա՞նք Քեզ»ը, կարելի է իր այս տեսակի ստեղծագործութեանց փառաւորումը նկատել: Կ'ըսէ ան տեղ մը. «Բայց բաւական է: Դարերի հարկը թող դարերը տանեն: Թշնամին չափազանց անգրոմ է, բիրտ ու անբարոյ: Որպէսզի համբերութիւնը չարուեստի առաքինութիւն մնալ, վեր կա՛ց ու զա՛րկ, զա՛րկ ուժգին եւ թող հազար տարիներու մեռելների ոսկորները դողան հարուածներիդ չանթից: Զա՛րկ երբ վախնում են քո փառաւոր ընթացքը, զա՛րկ, երբ մերժում ու հեգնում են քո պարզած ձեռքը, զարկ չարունակ, մինչեւ կարմիր ոճրի նոզկալի քրքիջը խեղդուի, մինչեւ արդարութեան եւ ճշմարտութեան վսեմ գործը յաղթանակի:

Եւ այն ժամանակ հաւատա՛, նահատակ ժողովուրդ, արիւնարբու թշնամիդ անգամ ծունկի կը չոքէ ու կը դնէ՝ Ցարդանք Քեզ···»:

Այսպէս են տակաւին Ահարոնեանի ստեղծած տիպարներէն Խայը, Աշուղը, Զաւօն եւ այլն, եւ այլն: Նեղ ազգայնամոլութի՞ւն: Երբեք: Ահարոնեան իր այս բոլոր գրութիւններովը բողոքով մը է անարդարութեանց դէմ, տակաւին եկած ըլլայ թշնամիէն, համայն մարդկութենէն թէ նոյնիսկ Աստուծոյ կողմէ:

Աւարտեցինք արդէն: Ուրեմն մէկ բանաստեղծ քերթուած մը ունի գրած, որուն մէջ կը նկարագրէ իր դժբախտ վիճակը· կ'ըսէ թէ մինակ է կեանքի մէջ, չքաւոր, եւ նոյնիսկ բարձ մը չունի տառապած գլուխը հանգչեցնելու համար, բայց այս բոլորով հանդերձ իր կեանքը հիւսուած է փայլուն ապագաներու չողերէն: Ահարոնեան թէեւ ապրեցաւ փառքին դափնեհակաբ՝ սակայն միւս կողմէ քամեց տառապանքին ալ մրուրը: Վկայ իր վերջին, տարիներ տեւող ահաւոր հիւանդութիւնը: Բայց եթէ պատահէր հրաշքը եւ Աստուած իր մանուկը քանդով անոր չքնաղութեան գոնէ մէկ անգամուան համար բարբառը տար Մեծ Առաքեալին, վստահ եմ թէ իրմէ եւս դուրս կելլէիք նախատաւութիւնը ուրս քերթողին նման պիտի ըլլար·— Տառապեցայ՝ սակայն իմ ալ կեանքս հիւսուած է փայլուն ապագաներու չողերէն:

Փարիզ, 1947 Օգոստոս

ՀՐ. ԹԱԼՈՒԵԱՆ

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ՔՐՈՆԻԿ · ՅՈՒԲԵԼԵԱՆՆԵՐ · ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՄՕՏ ·
ՀԱՅՑ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ·

Կազմեց՝ Հ · Բ ·

ԷՕԺԷՆ ՔԱՐԲԻԷՒ

«Զուարթնոց»ի ներկայ թիւին մէջ, էջ 114ի վրայ դեւադէպինք էօժէն Քարբիէհի ամէնէն յատկանշական նկարներէն մին, «Մօր մը հրեղէն համբոյրը»: Քարբիէհ մէկն էր Ֆրանսական անցնող սերունդի ամէնէն նրբին, մելամաղձոտ, երազային նկարիչներէն: Ծնած էր 29 Յունուար 1849ին Կուրնէյլի մէջ եւ մեռած՝ Փարիզ, 27 Մարտ 1906 Թուականին: Աղքատ ընտանիքի մը էօթերորդ զաւակն էր, եւ ձեւով մը «աւելորդ բեռ»՝ յիշեալ ընտանիքին վրայ, քանի որ մնացեալները արդէն կ'ապրէին դժուարութեամբ, բայց մայրերուն գորովը անհուն է, եւ Քարբիէհին ալ «տեղ բացուեցաւ»: Ընտանիք կոչուած բոյնին մէջ սիրապետող այս սրտակցութիւնը առաջին օրէն գիտուց իր էութիւնը, եւ ապագային դարձաւ ընտանեկան նրբին մտերմիկ կեանքերու, մաքուր սիրոյ մտերմիկ պահերու նկարիչը: Մօր մը Թանկագին համբոյրներուն առուտր չարքը սահմռկեցուց, եւ այժմ այդ նկարները փարիզեան թանգարաններուն մէջ ամէնէն չատ դիտուող գործերն են հանդիսացած: Ամէն մէկ նկարէն յուզումի ալիք մը կը վազէ:

Քարբիէհները ընտանեօք արուեստագէտներ էին: Իր մեծ հօրեղբայրը նկարիչ էր, մեծ հայրը նկարչութեան ուսուցիչ Տուէի վարժարանին մէջ: Էօժէնը կանուխ տարիքէն հաստատուեցաւ Փարիզ եւ իր նկարիչի կազմակերպումը ստացաւ փարիզեան արուեստի կեդրոններուն եւ աշխատանոցներուն մէջ: Յաջորդաբար իր չուրջը ձեւացուց փոքրաթուած անձնաւորութիւններէ բաղկացեալ շրջանակ մըն ալ: Մտերիմն էր Ալֆոնս Տոուէին, Կոնքուռներուն եւ Օկիւստ Ռոտէնի:

1876 Թուականէն մինչեւ 1905ը ան նկարեց 114 հատ կարեւոր գործեր, առանց հաշուելու մանր դիպուածները: Այդ 114ը մեծ մասամբ ընտանեկան տեսարաններ են, դիմանկարներ եւ հատ մըն ալ

Լրեւակայական գործ՝ այսինքն «Ճիշտս Քրիստոսի Աչելութիւնը»: Աչելութեանց տեսարանները չատ ենք տեսեր, Ինւպէնեաներէն մինչեւ արդիական Կոկէններն ու Լոհթերը, բայց Քարրիէռինը տարբեր չէշտ մը ունի, ջանացած է տալ նազովրեցիով տառապանք կոչուած ցաւին անհունութիւնը:

Իր 114 նկարներուն եթէ ոչ ամբողջութիւնը, բայց գոնէ մեծ մասը, անոնք որոնք հանրային հաստատութեանց մէջ են, մենք առիթն ունեցեր ենք դիտելու եւ առանց առջեւ երկար խոկալու: Տեսակ մը բոլորովին ինքնայատուկ արուեստ մըն է, մութին եւ լոյսին հակադրեցութիւններովը, առանց խաղերովը հիւսուած: Ֆրանսացի անուանի վարպետ Փուսէնը կ'ըսէր. «Նկարչութիւնը արուեստն է հեշտանքին եւ բերկրութեան». արդարեւ, այս նախադասութեան առաջադրութեամբը Քարրիէռի նկարներէն համակ հեշտանք, խաղաղութիւն, հանդարտութիւն կը կաթկթէ: Ան ձեւով մը միաբը գգուանքի վերածած էր, քանի որ նկարչութեան մէջ աչքը կախում ունի մարքէն: Իր բոլոր գործերուն մէջ տիրապետողը այս անբացատրելի չոյանքն է եւ դած. եւ դուք ա՛յս է պատճառը որ, իր նկարներուն մէջ կարելի չէ ճշդել թէ նիւթը ո՛ւր կը սկսի՝ եւ ո՛ւր կը վերջանայ: Ամէն տարբ մշշոտ է, երազային եւ ցնորական:

Քարրիէռի ապրած օրերուն տարաշխարհիկին փնտռտուքն էր սկիզբ առած Ֆրանսական նկարչութեան մէջ: Կոկէնը իր «Նուա-Նուա»ներովը հայկեան բնակարնները կ'ներգէր: Քարրիէռ պէտք չունեցաւ իր աչքը այդքան հեռուները պտըտցնելու: Ծուղումները իր անմիջական շրջանակէն, իր իսկ ընտանիքին մէջէն ուզեց քաղել եւ նկարեց իր կնոջ դիմանկարը՝ գաւակները համբուրած պահուն, եւ այդ շարքերը անուանեց՝ Maternité.

«Զուարթնոց»ի յաջորդական թիւերուն մէջ կու տանք նմոյշներ Քարրիէռի այլ գործերէն եւս, մասնաւորաբար իր «Աչուած Ճիւսուսը», որ այս պահուս Լուվրի թանգարանն է մտած:

ՀԱՑ ԹԱՏՐՈՆԻ 2000ԱՄԵԱԿԸ

Հայաստանի մէջ այս օրերս ծայր տուած է չարժում մը, տօնելու Հայոց Թատրոնին սկզբնաւորութեան 2000ամեակը: Անշուշտ ճըշդրիտ կերպով թուական որոշելը սխալ է, քանի որ, ինչպէս մեր միւս արուեստներուն՝ նոյնպէս թատրոնին ալ սկզբնաւորութիւնը թաղուած է մշուշի մէջ: Կարելի է մատնանշութենէն փսորներ դուրս բերել Հայոց Թատրոնին սկզբնաւորութեանը մասին: Ունեցած ենք թատրասէր եւ հեղինակ թագաւոր մը, Արտաւազդ Գ. որ կ'այցելէր եւ-պա եւ մասնակից էր արեւմտեան քաղաքակրթութեան: Ան ծուն-տանէն դերասաններ հրաւիրելով, կը հովանաւորէր Արտաշատի մէջ կատարուող ներկայացումները:

Քրիստոնէութիւնը, իբրեւ պետական օրէնք երբ պաշտօնապէս հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ, պայքար բացուեցաւ նոյնպէս հայ Թատրոնին դէմ: Հինգերորդ դարու մատենագիր Ցովհան Մանդակունին իր հօտի «բարոյական»ը կը պաշտպանէր՝ դէմ արտայայտութեամբ ներկայացումներուն: (Այս մասին տեսնել՝ ներկայ թիւին մէջ մեր համառօտ աշխատակից Արամ Երեմեանին յօդուածը, էջ 114էն 126):

Մանդակունիէն մինչեւ միջին դար, մեր բոլոր պատմիչներն ալ բացառական վերաբերում ցոյց կու տան դէպի հայ բեմը: Այսպէս, 10րդ դարու մատենագիր Յովսէփ Անձեւացին կը գրէ. «Ի խաղս, ի թատերս եւ ի ժողովս այլանդակաց»: Նման ակնարկներ կը գտնենք նոյնիսկ Նարեկացիի եւ այլ հոգեւոր պատմիչներու մօտ: Ուրեմն բոլորն ալ թատրոնը կը նկատեն «կործանարար», «դիւրորսա ժողովրդեանն» բարոյականին: Այս դրիչներէն վերջ այլեւս չենք գտներ ո՛չ մէկ յիշատակութիւն Հայոց թատրոնին մասին:

Բազրատունեանց եւ Ռուբինեանց հարստութիւններու օրերուն անկասկած գոյութիւն ունէր թատերական չարժում: «Ցորժամ թատերախաղքն հարկանին, յայնժամ ողբայ եկեղեցի դիւրոսա ժողովրդեանն» բացատրութեան ներքեւ լսելիէն կը տեսնենք արդէն թէ, հայ ժողովուրդը չատ կը սիրէր թատրոնը եւ մեր եկեղեցական դասը պայքար բացած էր բեմին դէմ:

Բուն թատերական չարժումը կը սկսի մեր մէջ 1840ական թուականներէն, թէ՛ Պոլսոյ՝ եւ թէ՛ Կովկասի մէջ: Թատերախաղերուն նիւթերը առնուած էին մեր ազգային պատմութենէն: Այս նոր շըրջանի ոդին աւանդապահ կէս դասական եւ կէս վիպապաշտ էր, յետոյ ձեւափոխուեցաւ իրապաշտութեան եւ ներկայիս ալ կը տարուբերինք արդիական դրական դպրոցներու միջեւ (Շանթ, Օշական):

Վերջին մէկ դարու ընթացքին տուինք հոյլ մը փայլուն տաղանդներ, ինչպէս Հէքիմեան, Գաւուլեանեան, Ադամեան, Մնակեան, Հրաչեայ, Ասողիկ, Սիրանոյշ, Պետրոսեան, Աբելեան, Մայսուրեան, Զարիֆեան, Սեւումեան եւայլն: Ներկայիս ապրող մեր մեծագոյն դերասանն է՝ Վահրամ Փափազեանը: Ուրիշ չունինք:

Այս բոլորին մասին լայն էջեր կը բանանք մեր Նաամսեայի 4րդ թիւին մէջ:

ՕՐ. ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ԹՈՐՈՍԵԱՆԻ ՍԿԱՒԱՌԱԿՆԵՐԸ

1947 Յուլիս 9ի դիչերը «Զուարթնոց»ի խմբագրութիւնն ալ հրաւիրուած էր Օր. Հ. Թորոսեանի երգապնակներու առաջին ունկնդրութեան, որ տեղի ունեցաւ Մխիթարեանց սրահներէն մինչ մէջ: Հաւաքավայրը լեցուած էր մամուլի ներկայացուցիչներով եւ իր հայրենակիցներովը:

Օտարներու մօտ չատ առաջացած ճարտարարուեստ մըն է երգ, նուագախումբ, դաշնակի կամ չութակի կտորներ երգապնակներու վրայ առնելը: Շոփէնի, Լիստի կամ Պիզէի որեւէ կտորներէն մին, դուցէ ութ տասը դանազան արուեստագէտներու գործադրութեամբը սկաւառակներու վրայ առնուած են: Մեր մէջ առաջին անգամ փորձող եղաւ Արմենակ Շահմուրատեանը, եւ անշանք օգուտը: Զկար հայկական պզտիկ գործէ մը՝ որ չունենար Շահմուրատեանի երգապնակներէն: Եւ արտասահմանի մէջ հայապահպանման մեծագոյն ապրակներէն մին ալ անպայման Շահմուրատեանի այս ճարտկան սկաւառակները եղան:

Շահմուրատեանէն վերջ մեզի հայկական երգապնակներ հասան հեռաւոր Սուրիայէն: Թրանսան, հակառակ իր մէջ համրոզ մեծ արուեստագէտներուն, կարծէք քիչ կարեւորութիւն կու տար այս երաժշտութիւնը ճամբորդել տալու կենսական պահանջին: Մարսէյլը կա-

Օ Ր. ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

նուխ չարժեցաւ, եւ ունեցանք Օր. Անժէլ Վարժապետեանի չատ հարազատ, սիրուն ոճով մը երգուած սկաւառակները: Տարի մը առաջ տաղանդաւոր երգչուհի Օր. Առաքելեանը հրապարակ հանեց չարք մը աւոնցմէ, իսկ ներկայիս ալ՝ ուրեմն մեր ազգային երգչուհի Օր. Հ. Թորոսեանը:

Արդ, Մխիթարեանի մէջ, նախ քան սկաւառակներուն ունկնդրութիւնը, արուեստագիտուհին տուաւ ընդհ. տեղեկութիւններ ձայն մը երգահարին վրայ տանելու թէքնիք մանրամասնութեանց մասին: Ըսաւ թէ Փարիզի Համալսարանին Institut de Phonétique-ի որոնողութիւնը ուզած է ունենալ իր ձայնը՝ իբրեւց հաստատութեան դիւանին համար: Այս բոլոր մանրամասնութեանց կողքին խոստովանեցաւ մեծ ուրախութիւն մըն է որ կը կատարէ, որուն մեկնելուս համաձայն ենք: Արդարեւ, Օր. Հ. Թորոսեանը իր զուտ տարիներ անդադար Փարիզի մէջ փակուած՝ չուզեց այլեւս տալ մեր հայաշատ գաղութներուն, եւ կամ, արհամարհեց իր ձայնը երգապնակներու վրայ տանելու խիստ անհրաժեշտութիւնը: Այս ձեւով, համոյն հայութիւնը պիտի վայելէր ու օգտուէր իր գլուխէ, գուտ հայագրչէ, խոր մշակման մը հասած, միայն եւ միայն Թորոսեանին յատուկ եւ ո՛չ ոքի չծօսեցող, ո՛չ ոք չընդօրինակող իր այս ձայնէն:

Երգապնակները հինգ հատ էին, ուրեմն տասը երգ: Այսպէս՝ 1).— Ա. Սիրուհիս (Վ. Սրուանձտեանցի), Բ. Հօ՛յ Նար (Վ. Սահակեանի): 2).— Ա. Հով արէք սարեր ջան (Կ. Վարդապետի), Բ. Քէֆլէ, քէֆլէ (Կ. Վարդապետի): 3).— Ա. Հայրի՛կ, հայրի՛կ, Բ. Գարիր

քլքսել, Սայաթ–Նովայի (Ա. Սպենդիարեան)։ 4)։— Ա. Կալին Երգը (Կ. Վարդապետի), Բ. Կանչէ՛ կուռնկ (Կ. Վարդապետի)։ 5)։— Ա. Մի՛ լար, կ՚անցնի (Ռ. Մելիքեանի), Բ. Համբարձման Երգ (Վ. Սարգսեանի)։

Օր. Հ. Թորոսեան յայտարարեց թէ, այս Ա. չարքին պիտի յաջորդեն երկու չարքեր եւս, ժամանակակից հայատառնեան եւ արտասահմանի երգահաններուն գործերէն։ Այս ձեւով պիտի կազմուի ճոխ ձայնական երգարան մը, թանկագին՝ բոլոր արուեստասէրներու համար։

Ինչպէս ուրիշ արուեստագէտներ, Օր. Թորոսեանն ալ ունի իր նախասիրած երգերը, եւ վերեւ յիշուած կտորները անբաժանելի մասը կը կազմեն երգահանդէսներու ընթացքին մեկնաբանութեան մըտնող իր երգացանկին։ Գուցէ յիսուն անգամ լսեր ենք իր Քէչէ էլէն, բայց այնքա՜ն ներշնչեալ, ճշգրիտ չեչտերով եւ լայն ապրումներու ներքեւ կ՚երգէ այս երգը, որ անկարելի է զայն մտիկ ընելով մարդ ձանձրանայ։ Օր. Հ. Թորոսեանի արուեստովը, ոգեղինացած Հայաստան մը կը թափառի փարիզեան մայթերուն վրայ։ Այդպէս հարատած են նոյնպէս իր միւս երգերէն կանչէ՛ կուռնկը, Հոյ արէէը, Հոյ նա՛րը։ Հեռակայ եւ մտիկ արուեստասէրներ պէ՛տք է ապահովին մէկ մէկ չարք երգապնակներ թէ՛ Օր. Աստղիկ Առաքելեանի եւ թէ Օր. Հ. Թորոսեանի այս նորաստեղծ գործերէն։

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ԿԱՄ ՊՂԻ–ՊՈՒՂԻ

Ասիկա է անունը այն սիրուն թատերկին զոր ներկայացուցին Հ. Ց. Դաշնակցութեան Նոր Սերունդի տղաքը Փարիզի զանազան արուարձաններուն մէջ՝ եղանակի փակումէն քիչ առաջ։ Այժմ նոյնը պիտի կրկնուի վարիզեան մեծ բեմի մը վրայ, աշնան սկիզբները։ Այս գուտ հայկական ոգիով կառուցուած օպէրէթին երաժշտութիւնն է յօրինած «Զուարթնոց»ի բնակիչներէն տաղանդաւոր երաժշտագէտ Պ. Ա. Մեսուճնոյը։ Ան արդէն իր որոշ տեղն է գրաւած արտասահմանեան երգահաններու չարքին մէջ։ Ունի ցարդ հրատարակած երկու երաժշտ. տետրակներ, երեք Մեներգ եւ Նարօտ։ Իսկ տաղանդութեան համար ալ պատրաստ են երկարաշունչ բեմական գործեր, ինչպէս՝ Ոսկի Հէքեաթը, (բնագիրը Ահարոնեանէն), Ղարաբաղի Մելիքները եւ ուրիշ կարեւոր երկեր։ Մենք լսեցինք իր այս վերջին գործը, որուն երաժշտութեան մեկնաբանութիւնը տեւեց երեքուկէս ժամէն աւելի։ Ուրեմն միայն իր այս գործը ունկնդրելով կարելի է դաղափար մը կազմել Մեսուճենցի գունագեղ ոճին, յարատեւ աշխատանքի ընդունակ իր նկարագրին եւ տաղանդին ճոխ բերած երաժշտական կարողութեանց չուրջ։ Բայց այս մասին քիչ յետոյ։ Նախ առնենք թատերկին նիւթը։

Ղարաբաղի Մելիքներուն հզօրնակը անծանօթ է. ձեռագիրը ձեւքէ ձեւ հասած է մինչեւ մեր օրերը։ Եթէ չեմ սխալիր, զայն առաջին անգամ մեզի ծանօթացնողները եղան Ղազարեան եւ Սուրաբեան ամոնները։

Նիւթը։ Ապին միջովայրն է պատմական Ղարաբաղը, որուն հինգ Մելիքները — Վարանդայի, Խաչէնի, Դիզակի, Զրաբերդի եւ Գիւ–

լիստանի — անվերջ անհամաձայն՝ անընդհատ իրարու հետ կը կըռուին: Այս խառնակչութեանց կեդրոնը միշտ Մելիք Շահնազարն է, որ նուաճողական ձգտումներ ունի: Կ'ուզէ ամբողջ Ղարաբաղի տէրը դառնալ: Շահնազարին դէմ կը գտնենք Դիզակի Մելիքը որ հայրենասէր անձնաւորութիւն մըն է, եւ կը ջանայ միջավայրը խաղաղցնել՝ կրօնական գաղափարաբանութեամբ: Այդ նպատակով ծպտեալ կրօնաւորի մը տարազին մէջ երեւան կու գայ խաղի ընթացքին (Ղուկաս Հայր սուրբ): Այդ դժուարին առաքելութեանը ընթացքին իրեն օգնական ունի Մելիք Շահնազարի ծառան, Պուղինը, որ չափազանց ուշիմ՝ ծուռ ճամբաներով նպատակին հասնող անձնաւորութիւն մըն է: Ինկի կը ձեւանայ՝ հակառնակ խառնուածքներ մէկմէկու հետ կարենալ հաշտեցնելու համար: Զինք կ'անուանեն Պրլ Պուղի, այսինքն՝ Ինկի Պօպա: Ուրեմն Ղուկաս Հայր սուրբ եւ Պուղի միասնաբար կ'աշխատին իրականացնել համագործակցութիւնն ու եղբայրութիւնը այդ հինգ մելիքութիւններու միջեւ: Իրենց կը միանայ նոյնպէս Մելիք Շահնազարի որդին, Ջումշուդը:

Առաջին արարը կը բացուի հովուերգակ տեսարանով: Որսորդ մը եւ որսորդուհի մը կը հանդիպին մէկմէկու ու կը սիրահարուին: Երկու ծպտեալները՝ որոնց ինքնութիւնը խաղի վերջաւորութեան պիտի պարզուի:

Ուրեմն Ղուկաս եւ Պուղի կռիւ մը պարագան օգտագործելով (միշտ առաջին արարէն տեսարաններ) Մելիք Շահնազարը կը համոզեն որպէսզի բանագնաց նշանակուին: Անոնք պիտի երթան Խոխանբերդ՝ Մելիք Ալլահվերտիի ամրոցը՝ հաշտութեան գեհինը յարդարելու: Չոս խնամութեան խնդիր մը կը քակուի. որպէսզի այլեւս այս զոյգ մելիքութիւններու միջեւ կռիւը կանգ առնէ, Ղուկաս եւ Պուղի ինքնաբերաբար կ'առաջարկեն ամուսնութիւնը Մելիք Շահնազարի որդւոյն Ջումշուդի՝ Ալլահվերդիի աղջկան Մհերիի հետ: Կ'առարկուի թէ աղջիկը անչափահաս է, բայց զոյգ բանագնացներու չաս գուարճալի եւ բնաւ արթուն պահող խօսակցութիւններէն ետք, կը յաջողուի հօրը դրական որոշումը առնել: Արդէն՝ հայկական ճոխ հարսանեքի մը մէջ ենք: Բոլորը ուրախ են, բացի հարսէն եւ փեսէն: Պատճա՞ռ. դիերաբ չեն ճանչցած. հարսը Ա. արարի որսորդը կ'ներկայէ, իսկ փեսան ալ՝ որսորդուհին: Ուրեմն կ'ամուսնանան հակառակ իրենց կամքին, ենթարկուելով ծնողքներու որոշմանց: Իրականութեան մէջ, այս հովերգական ծանր տագնապէն լեցուղ պիտի պարզուի թէ նոյն զոյգ սիրահարներն են, Ա. արարին մէջ կեղծ անուններով մէկմէկու ներկայացուածները, որոնք այժմ տեղ իրենց իսկական ինքնութեամբը Ջումշուդ եւ Մհերի՝ միութիւն կը խոստանան:

Այսպէս սիրուն անակնկալներ, դիւտեր, մէկմէկու կը յաջորդեն այս զուարթ թատերկին մէջ: Իսկ վերջաւորութեան, հարսնիքի ուրախութեան միջոցին կը յայտնուի Ղուկաս Հայր սուրբը երեք անծանօթներով: Մելիք Շահնազար գտնոք կ'ընդունի որպէս հիւրեր: Ղուկաս Հայր սուրբ անծանօթները կը ներկայացնէ հարսնեւորներուն առանձին առանձին, որոնք Զրաբերդի, Դիզակի եւ Գիւլիստանի Մելիքներն են: Անոնք Ղուկասի եւ Պուղիի գաղտնի որոշումովն են բերուած, հաշտութիւնը կատարելութեան հասցնելու համար: Այս հարսնիքի ծանակատարութեան ընթացքին է որ Ղուկաս Հայր սուրբը իր

վրայէն հանելով կրծնաւորի աքսէն, երեան կու գայ այլեւս նախկին... Դիզակի Մելիք: Ուրախ պարերգ տարափի մը տակ հեզիկ կ՚իջնէ վարագոյրը:

* * *

Այժմ պիտի անցնինք երաժշտութեան, բայց նախ քան այդ՝ երկու խօսք դերասանական մասին: Իմի ընդհ. դիկավարն էր սերուած դերասան Պ. Բարսեղ Հապչեանը: Պէտք է ըսել որ իր ստանձնած աշխատանքը տարաւ մեծ յաջողութեամբ: Ոչ մէկ անճոռնի ձեռնակալ՝ այդքան բազմանդամ դերասանական տրուած նեղկայացման մը ընթացքին, ինչ որ անխուսափելի կողմն է հայկական բեմադրութեանց: Սկիզբէն մինչեւ վերջը, կատարեալ նեղաշնակութեամբ, նեղկայացումը հասցուց իր վերջակէտին:

Դերասան Զ. Գաբրիէլեան, Մելիք Շահնազարի դերին մէջ տուաւ պահանջուած խիստ եւ բերկրալի նկարագիրը: Մնացեալ դերասանները սիրողներ էին, բայց բեմական լաւ ուժ մըն է Պաղտի դերը կատարող Պ. Ա. Քիւրէղեանը: Իր նուրբ եւ ճկուն խաղարկութեամբը գրաւեց բոլոր հասդիսատեսներուն համակրութիւնը: Նոյնպէս շատ յաջող էր Օր. Ա. Շահինեանը Ուհանի դերին մէջ: Մնացեալներն ալ խաղարկութեան պահանջը լրացուցին: Լաւ չէր Օր. Հ. Նորիկեանի դիմայարդարումը:

Տուինք նիւթն ու խաղարկութիւնը: Դալով երաժշտութեան՝ այս դերջը ցարդ նեղկայացուած էր քառաբերկին կցուելով ժողովածու մը երաժշտութեանց, այսինքն աչէն ու ձախէն հատարուած եւ յարմարացուած երաժշտական կտորներով՝ որոնց մէջ ամէն գոյնէ եւ ամէն երկրէ հասած երգեր կը տեսնուէին, մանաւանդ արաբ կովկասեան եւ թաթարական ժողովուրդներէ: Մեսրոպեանց ահա այդ խառնակոյտը մէկ կողմ նետած, «Գարարագի Մելիքներ»ուն հազցուցեր է նոր երաժշտութիւն մը որ ամբողջութեամբ իր ստեղծագործութիւնն է: Ընենք թէ տուր ընդհանուր նկարագիրը արդիական չէ, բայց տեղիկա իր պատճառը ունի. խաղարկութիւնը արդէն միջամայր մեզմէ 250 տարի առաջուան կեանքը կ՚ընդդիմէ, որով երաժշտութիւնն ալ զուգընթաց տարուած է հին օրերուն հետ: Բայց կայ կեանքը. տուր ոգին զուտ հայկական է եւ արուեստագէտին կողմէ օգտագործուած են մեր ժողովրդ. երաժշտութեան ոճն ու բարեմասնութիւնները: Նուագախումբը որ 15 նուագարաններու օժանդակութեամբը պէտք է նուագուի, արդէն իր մէջ առած է ջութակներու, թառ–ջութակներու եւ թմբկալներու կազմին զուտ հայկական երաժշտ. գործիքներ՝ թառն ու զուռնը: Երաժշտութիւնը արդիական չէ ըսինք՝ որպէս ընդհանուր կառուցուածք, բայց չեշտաւորումները հարազատ կը համեմատին հոգեկան արտայայտութեանց հետ: Որոշ տեղեր զգալի կերպով ցցուն գործուած են մեր օրերուն չատ վինտուած կշռութեամբ երեւոյթները:

Ա. Մեսրոպեանցի այս արժէքաւոր գործը, բացման «նախերգան»էն զատ իր մէջ կը համախմբէ քանի մը երաժշտ. կտորներ, որոնց մէջ լայն տեղ մը կը գրաւեն մենակներն ու խմբերգները, պարերգները, երկհատ, երբեմն, քառատ եւ վեցհատները: Այս բոլորին մէջէն ներքնապէս ոստոստող նուրբ մայր երակը զուտ հայկական գունագեղութիւնն է: Իսկ հոգ կուտ տեսարան մըն ալ կայ, որուն երաժշտ–

տուքիւնը արտայ՝ իր կշռութաւոր նկարագրովը արուեստական երաժշտութեան ոճի գնդեցկութիւններէն, ոճի նմոյշներէն մին կը նկատուի։ Միայն այս կտորին մէջ կը զգանք մեր օրերուն կեանքի թափը։

Գարաբաղի Մելիքներուն մէջէն ամէն չքնաղներու վրայ ընդհանրացուած հակամէտ երաժշտական գեղեցիկ կտորներ են Մելիք Շահնազարի եւ Ջումշուդի, Մելիք Ալլահվերդիի եւ Մհրիի խօսակցութիւն զուգերգները։ Պուղիի եւ Ռեհանի կռիւ զուգերգը։ Ջումշուդի եւ Մհրիի սիրերգն ու իրենց աղերսանք զուգերգները։ Ռեհան, Պուղի, Ղուկաս, Թեւոս քառեակը։ Մելիք Ալլահվերդի, Պուղի, Ռեհան, Ղուկաս քառեակը։ Մելիք Ալլահվերդի, Մհրի, Զանազան (Մելիք Ալլահվերդիի կինը), Պուղի, Ռեհան, Ղուկաս վեցեակը։ Իսկ մենաերգներուն մէջէն յատկապէս սիրտ դգուող երաժշտ. նմոյշներ են Ռեհանի ճախարակին երգը։ Պուղիի թիւ լինը մենաերգը։ Ջումշուդի վիպերգը։ Մհրիի մենաերգը։ Ամենակարեւորը· scherzo finale պարը հայկական եւ պարային երաժշտութեան հետեւողութեամբը գրուած ինքնատիպ կտոր մըն է որ շարադրուած է խումբի եւ չորս մենապարողներու համար։ Ասիկա կը վերկէ նկարագրումը։

Մեր ուշադրութիւնը գրաւեց կարգ մը նուագարաններու յաճախակի գործածութիւնը, օրինակ flûte, hautbois, clarinette որոնք աւելի շատ հայկական եւ արեւելեան գոյն կը տան այս մեծդի գործին վրայ։

Իբրեւ թէ հնարաւորութիւն տեղծուէր բեմադրութեան մեսամենցի մեա կարեւոր գործն ալ, Ոսկի Հէֆեաքը։ Մենք տուր անհամբեր սպասողներէն մին ենք։

ԿՐԸՆՈՊԼԻ ԿԱՊՈՑՏ ԽԱՉԻ ՍԱՆՈՒՀԻՆԵՐՈՒՆ ԳԱՐԻ ԽՆԻՄԸ

1940ին կը դանուէի Մարսէյլ։ Դացած էի գործուղական հաղուստս հանելու։ Կարճ դադարէն օգտուելով բարձրացայ Սէն Լու հայաշատ արուարձանը։ Հոդ, հայկական թաղը ունի լայն փողոց մը, ուր այդ օրերուն, 150էն 200ի չափ երեսո պատանիներ, փոքրիներուն մէջ հասին, ճուտին, չունին հետ խառնիխուռն կը խաղային։ Գացի նոյնպէս 1946 թուականին։ Ցիշեալ փողոցը ամայացած էր· երբեմնի պատանիները այժմ 17էն 21 տարեկան սիրուն երիտասարդներ դարձած՝ հայոց պատմութիւն, հայ լեզու եւ հայոց աշխարհագրութիւն կ'ուսանէին։ Հետաքրքրուեցայ կատարուած անհաւատալի փոփոխութեամբը· ըսին թէ փիլիկեան անուն սքանչելի անձնաւորութիւն մը, չորս զաւակներու տէր, երեկոյները, գործարանէն դարձին, բանուորի չափիկը հանելէ վերջ,գլուխը հաւաքելով այդ երիտասարդութիւնը մայրենի կրթութիւն կը ջամբէ անոնց։ Այսպէս է ահա գաւառը· մէկ անձնաւորութիւն կեանք կու տայ իր շրջապատին։

Կրընոպլն ալ ունի Փիլիկեանի խառնուածքով օժտեալ Թանկագին ընտանիք մը, Տէր եւ Տիկին Սիսլեաններըը, որոնց ճիգերով հայկական մշակութային կանթեղը միշտ վառ կը մնայ այդ լեռնաբոյնին մէջ։ Անոնք գլուխն են անցած զանազան մշակութային կազմակերպութեանց, եւ ընթացիկ միութիւններէն դուրս կազմած են նոյնպէս պարի խումբ մըն ալ, որուն ունեցած յաջողութեանց արձագանգը միշտ կ'առնենք «Ցառաջ»ի էջերէն։

1946 Մայիս 5· այս անգամ Լիոն էր, ուր պիտի տօնուէր Աւ· Ա– հարոնեանի ծննդեան 80ամեակը: Այդ օրերուն Լիոնաբնակ Թագուր Այվազեանին տունը վերածուած մը եկեղեցին էր առած: Բազմաթիւ ըն– տանիքներ ալ ու ձախ կը վազէին, ընդունելութեան պատրաստու– թիւններ տեսնելով, եւ բոլորին շրթներուն վրայ էր թէ՝ «Կրընոպլէն Տիկ· Ա· Սիսլեանի կազմած պարբ խումբը կու գայ»: Եկան մեր ա– ւանդական հայուհիները, իրենց պարային ձոխ տարազներովը եւ իրենց հետ բերին Կրընոպլի հայ պատուին ալ: Եկան եւ արուակարգ վայել մը տուին Ա.Հարոնեանին նուիրուած բացառիկ հանդիսին: Այդ օրերուն կը թափառէի դաւառի հայաշատ կեդրոններուն մէջ եւ հնարաւորու– թիւն չունեցայ յիշեալ պարբ խումբին մասին արտայայտուելու: Ու– րեմն ուշացած պարտականութիւն մըն է որ կու գամ կատարելու ներ– կայ տողերովս:

Խումբին պարագլուխը ձախ է եւ այլազան· այսպէս իմ տեսած կտորներս եղան՝ Հով հով հով լինի, Հօյ նազանիմ, Հելիւնէ հելիւնէ հար, Աղբիւր գացի ջուր խմելու, Մեր դրանը խնկի ծառ, Էյ Թամա– լա Թամալա, Գապիլալիա եւ Զհնական, Լեհական պարեր:

Անշուշտ ներկայիս նորակազմ պարբ խումբը շատ ունէինք աչ ու ձախ, բայց Կրընոպլինը կը վերազանցէ բոլորը: Խումբը Տիկ· Աբշ· Սիսլեանի ղեկավարն չորրորդ շատ լաւ մարզուած է: Նուրբ են իրենց դարձուածքն ու չարժուձեւերը: Իսկ պարախումբին ունեցած տարազնե– րը շատ ձոխ են: Խումբը երբ գեղին վրայ կու գայ, կարծէք հսկայ ծաղկեփունջ մըն է որ կը բացուի:

Պարագլուխին իւրաքանչիւր կտորները զատ զատ նկարագրել՝ մեզի հեռուները պիտի տանէր: Մատնանշեցինք այսքանը՝ որպէս նայծ մը վերիվերան եւ Մարսիլիոյ կազմակերպութեանց՝ որպէսզի աշխոյժ եղանակին հրաւիրէին այս խումբը եւ առիթ ղոյզ քաղաքներու հայութիւնը օգտուէր խումբին սիրուն ներկայացումներէն:

Փակուէ առաջ յիշեմ նոյնպէս թէ, պարերուն ընկերացող երա– ժշտութեանց ձայնագրումը կատարած է Կրընոպլ բնակող Պր· Եր– ուանդ Տէր–Կոմսեանը: Ոգեւոր կազմած խումբին՝ իր կարելին չի դլխաւոր իրենց օգտակար հանդիսանալու համար:

ԳՆԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ԴՐՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԵՒ ԿՑՈՐԴ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Այս պահուս հայ մամուլին մէջ չատ կը ձեռնարկ դաղութահայ դը– րոցներու համագումար մը կազմակերպելու խնդիրը: Առաջարկու– թիւնը կու գայ «Նայիրի»ի կողմէն, եւ այդ մտքին առաջին որպէս կազմակերպութիւն ընդառաջ դացողներն են՝ «Ազդակ», «Ազդարար», «Յուսարեր» եւ «Յառաջ»ի խմբագրութիւնները: «Զուարթնոց»ին եւս չրջաբերական մը եկաւ, առարկուած Ծառուկեանի կողմէ, բայց չպատասխանեցինք:

Սկիզբէն իսկ ըսենք թէ այս համագումարը, գոնէ մեր կարծիքով, անիրականալի ձեռնարկ մըն է եւ նոյնիսկ անիմաստ: Անիրականալի՝ քանի որ նիւթական լայն միջոցներու կը կարօտի: Ներկայիս մէկ ան– ձի համբերութիւնը արտասահմանեան որեւէ կեդրոն երկիր, դուռ կը բանայ հարիւր հազար ֆրանքի: Ուրեմն նուազադոյն եթէ տասը մաս– նակցական չարժման մէջ դնելու ըլլանք, պէտք է ծախսել մէկ միլիոն,

ԿՐԸՆՈՊԼԻ ԿԱՊՈՑՏ ՀԱԶԻ ՍԱՆՈՒՀԻՆԵՐՈՒՆ ՊԱՐԻ ԽՈՒՄԲԸ

Զախէն աջ եւ շարունակաբար՝ առաջինը՝ օրիորդներ Գոհարիկ Թորոսեան, Պերճուհի Թորոսեան, Թագուհի Կօշկակարեան, Ռօզիկ Ալթունեան, Նազիկ Ասլանեան, Հերմինէ Ասլանեան, Թագուհի Թորոսեան, Աննի Կօշկակարեան, Թագուհի Մարտիրոսեան, Հռիփսիմէ Զիփք-ճեան, Տիգրանուհի Աւալեան եւ Մարի Խաչատուրեան:

առանց հաշուելու տեղւոյն վրայ կատարուելիք ելքերը: Արդեօք անտեղի չհայրութիւն պիտի ըլլա՞ր եթէ նոյնիսկ գոյացուցած ըլլայինք այդ դումարը որեւէ ձեւի տակ:

Համագումարը անհամասո կոչեցինք սրովհետեւ ի՞նչ է «մխա բան»ն այս ձեռնարկին, ի՞նչ է պատահար: Երեւանի մէջ գրողներ, ի-րենց համագումարին, վերջն ևկած հրահանգներու համաձայն, թօփ-ճեանի մը բերնով ըսեր են, եւ կամ աւելի յետոյ Սիրաս մը գրեր է թէ՝ «Այժմ հայկական կուլտուրայի իսկական օջախը Սովետական Հա-յաստանում է կեդրոնացած: Այստեղից է ճառագայթում լոյսը· այդ լոյսին են յառած արտասահմանեան հայ ընթերցողների եւ գրագէտ-ների հայեացքները: Այժմ մենք ուսուցանողի դեր ենք կատարում ամբողջ հայ առաջաւոր մտաւորականութեան համար» եւ այլն, եւ այլն: Այո՛, ըսեր են, ըսած են ու ասկէ վերջն ալ պիտի արտայայտուին նման մտքեր: Բայց ասով մենք ի՞նչ ենք կորսնցուցած եւ կամ ի՛նչ պիտի կորսնցնենք: Իրենց դէրին մէջ են՝ ու այդքան: Ծառուկեան նո՞ր կը լսէ այս բոլորը: Քանի՜ հինգ տարիէ ի վեր սիւնքի մէջ ճոխ գրականութիւն եւ լեզու զարգացաւ, ու ասկէ վերջն ալ պիտի զար-գանայ: Ուրեմն երեւանեան յիշեալ համագումա՞րը պիտի քանդէ մեր տունը: Ծառուկեան դիւրագրգռած է, եւ նո՛ւրբ տեսակէն· բայց քանի որ այդ աստիճանի դիւրագրգիռ է զարձեր, ի՛նչ լաւ պիտի ըլլար՝ եթէ ամէն բանէ առաջ իր ամառագիրը մասամբ գերծ պահէր հայաս-

տանեան արտասպումներէ : Յարդ իր հրատարակած «Նայիրի»ներուն դասարկ կոյտը եթէ թղթատենք, հարիւրին ութսունը արտասպումներ են, իսկ տասը կէսէն աւելին ալ առնուած՝ հայաստանեան ժամանակակից հրատարակութիւններէն : Կարծէք մէջուկը չէր բաւեր, եւ հանդէսին կափարիչներն ալ՝ կը յորդին հայաստանեան քերթուածներով :

Ի՞նչ մեղքս պահեմ, սկիզբէն ի վեր Տաուկեանը իմ վրաս դրական ազդարարի մը տպաւորութիւնն է ձգած : Ո՛ւր Մ . Իշխանին, վահէ վահեանին արուեստագէտի խառնուածքները եւ ո՛ւր՝ այս տղուն ամէն բան կանխամտածելու, չինծու, խորամանկութեամբ յարդարելու, դրականութեան մէջ «դործ ելեւէջ» ճարպկութիւնները : Կարծէք կեանքին մէջ մէ՛կ նպատակակէտ ունի . անընդհատ տղմուկ յարուցանել իր անձին եւ իր ճղճիմ դործին չուրջ՝ եւ այսքան : Այս համազումարի մը միտքն ալ իր ազդարարութեանց փոխոխականներէն մին կը նկատենք եւ ուրիշ ոչինչ : Միջին սերունդին մէջէն մեկ տղան է որուն դործը կը բացատրէ իր անցուցած կեանքը, եւ փոխադարձաբար իր կեանքն ալ կը բացատրէ մչակած դազէթաճիական դրականութիւնը : «Բարի ծագիկ» մըն է եւ կ'արժէ որ քայլ առ քայլ հետեւինք իր հետքերուն, յստակ կերպով կարենալ կազմելու համար մչակութային գետնի վրայ կատարած ամսեղուկութեանց ամբողջութիւնը : Գետա՜մ, գիտե՜մ, բաւեմիտ ընկերներ պիտի ըսեն թէ լաւագոյնն էր որ չարտայայտուէի «գրականութեան հետ քիչ կապ ունեցող» խնդիրներու մասին : Բայց ինծի համար «քիչ եւ շատ» գոյութիւն չունի . կամ աբք-ինաք ես՝ եւ կամ հասարակ մարդ : Եթէ արուեստագէտ ես՝ կեանքըդ ալ պիտի ըլլայ դրականութիւն . իսկ եթէ հասարակ խառնուածքի տէր անձնաւորութիւն մըն ես, իրաւունք չունիս ատոր դրական կեղծ չպարներ քաշելու : Ա՛րդ, Տաուկեան հապիւ հազ խմբագրատան մը հասցէն սորված, եւ հապիւ հազ իր չրթներուն վրայէն մօրմէն քաղած կաթին հետքերը չորցուցած՝ առաւօտ մըն ալ կեղծ անձնասպանութիւն մը կը փորձէր, որպէսզի իր մուտքը դրականութենէն նման «չոնթալից» ըլլար : Կեղծ կ'ըսենք՝ որովհետեւ մարդ խակապէս Տաուկեանին նման ապուշ մը պիտ չէր եղած ըլլար՝ չհասնելու համար իր չուրջ անցած դարձածները : Մենք հոսկէ, Փարիզէն կը նշմարեինք որ, խարդախեալ փորժ Սանի մը ձեւերը առած կին մը, Պէյրութի ամէն մէկ փողոցին անկիւնը բանաստեղծ թերթաչ տղու մը հետ սիրաբանութիւն կը խաղար : Կ'արժէ՞ր նման խեղկատակութեան մը համար անձնասպանութիւն փորձել : Բայց հաշիւնները չատ էին . նախ թերթերը «Տարաբախտ Տաուկեան» պիտի կոչէին, քանի որ ձգուած նամակին մէջ դանագան խորամանկ տողեր կային, յետոյ ազատուած չըրջապատ մը պիտի մագրուէր, ու վերջապէս ինչպէս ըսինք, թէքէնեան եղերերդով մը դրականութենէն ներս մանելն ալ իր տարբեր հրապոյրները ունէր : Ու ասիկա ճամբան բացաւ որպէսզի «տարաբախտ»ը տուիկ տուիկ ձեմարանի դռնէն ներս մտնէ եւ յետոյ ալ գրէ իր գաբչիլի «Մոխրամանը» : Այս խէղդը կը փափաքի եղեր որ համազումարին մէջ տեսնէ «սպիտակափառ հովանին Շանթի մը եւ Ազդալեանի մը» :

(Կը շարունակուի)

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՑԹԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ· 4 Մարտ 1947: Ժամանակակից հայ նկարչութեան համար զգալի կորուստ մը եղաւ Մ. Աշտառաւրեանի մահը: Արտակարգ աշխատասիրութեամբ օժտուած եւ բարի անձնաւորութիւն մըն էր որ կորնչցուցինք: Աշտառաւրեան կը դնահատէր իր ընկերներուն գործը, եւ ճիգ չէր խնայեր անոնց բերքն ալ լայն զանգուածին ծանօթացնելու համար: Այսպէս, 1919ին Պոլսոյ մէջ ցուցադրեց հայատառեան նկարիչներու առեղծագործութիւնները, ինք ըստանձնելով այդ գործերուն Պոլիս փոխադրութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Հապճեպ փարիզ հասատատուած, գլխաւոր հիմնադիրն ու մղիչ ուժը հանդիսացաւ «Անի» նկարիչներու միութեան եւ հոս ալ, գործակից ինքն էր որ կը վարչէր աշ ու ձախ՝ միութեան ցուցահանդէսները կազմակերպելու համար (Փարիզ եւ Պրիւքսէլ): Ցեւոտյ, նորեկ նկարիչներու հոգածուն էր, խորհուրդներ կու տար եւ կը ջանար յառաջ մղել իրենց ասպարէզին մէջ:

Զուսէը նկարչական սրոշ դպրոցի մը ազդեցութիւնը· միշտ էնթահոլ կը փոխէր, բայց այդ իսկ կը մատնէր թէ, վերանորոգուիլը իր արժէքներէն մին էր: Այսպէս, ակզեմաւորութեան իտալական դասական նկարչութեան ազդեցութենէն տակ՝ յետոյ անցաւ Տպաւորապաշտներուն եւ վերջերս ալ արդիական գիծերու ընորհներովը օժտուած՝ սկսաւ միջին Արեւելքի հին նկարչութիւնը կանչել: Հայկական արժէքով իր ամէնէն հետաքրքրական եւ նոյնիսկ մնայուն հանգամանք ներկայացնող շրջանը եղաւ 1917էն 23ի տարիները ուր, իր նկարչութեան հիմնական նիւթերը կազմեցին Հայոց դաղթակատութեան մնացորդացը: Հոդ ցնցոտիներու մէջ վաթթուած սեւաշեայ հայուհիներէն մինչեւ բաց դաշտի մը մէջ կատարուած հայկական պարին տեսարանները կենդանի ներշնչման ազդակներ հանդիսացան իրեն համար: Իր գործը միշտ պիտի ապրի հայկական թանգարաններու մէջ:

ԼՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ· 19 Մարտ 1947: Աշտառաւրեանի մահէն քիչ առաջ հոդին յանձնեցինք ուրիշ արժէքաւոր նկարիչ մը, Լտկար Շահինը:

Շահին օտար միջավայրի, եւրոպական մեծ քաղաքներու մեծ փողոցներուն մէջ սահող բարդ կեանքի մը հետախոյզ նկարիչն էր: Զինքը կրնանք նկատել մեր նկարչութեան Պոտլէրը: Արդարեւ, խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան այդ մեծադոյն դէմքը իր նայուածքը երբեմն կը պարզնէր փողոցին անկիւնը նստած ձերուկ կնոջ մը վրայ, որ կքած տարիներու ծանրութեանը տակ, թերթ կը ծախէ եւ կամ ծաղիկ՝ համբոյկասաւ չարժուձեւերով, բայց ոչ ոք այլեւս ուշադրութիւն կը դարձնէ իրեն, մինչ կեանքի գարունին երեսատարդ ներ կը դարպասէին իր շուրջը: Լտկար Շահին ահա իր նայուածքը կը հանդիպեցնէր այս դժբախտացած կանիներուն վրայ եւ կարեկցութեան կաթիլ մը արցունք իր կոպերուն ծայրը՝ կը նկարէր Անգործը, Մուրացիկները եկեղեցւոյ բակին մէջը, Ցաւագին կեանքը եւ այլն, եւ այլն: Շահին գործադրած է նկարչութեան զանազան ուսանկները· այսպէս,

վերագիր պատկերագրութիւնը (estampe) *ժանտաչուրը* (eau-forte) *եւ ուղղակի վրձինի նկարչութիւնը: Մեռաւ 74 տարեկան, տառապալից հիւանդութենէ մը յետոյ:*

ՇԱՐԼ ԱԴԱՄԵԱՆ· :30 Յուլիս 1947: *Տարիներէ ի վեր զպղպջ եւ իր կեանքի վերջալոյսին մէջ մտած՝ Ադամեան այլեւս ուշինչ կ'արտաղրէր եւ կ'ապրէր իր հին փառքի օրերովը: Փա՛ռք ըսինք· այո՛, երբ փարիզի պէս համաշխարհային կեդրոն քաղաքի մը մէջ, ուր ամէն չորեքշաբթի յիսուն հազարի մօտ նկարիչներու բանակ մը կ'ապրի, դժուար է զուտ բարձրացնել եւ ըլլալ անուանի նկարիչ մը: Ադամեան իր տապանդին ուժովը հասած էր այդ դադաթին:*

Շարլ Ադամեան ծնած էր Կ· Պոլիս 1872 թուականին: Նախ աշակերտ Փերայի Մխիթարեան վարժարանին մէջ եւ յետոյ Վենետիկ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը ուր իր բարձրագոյն կրթութիւնը ըստանալէ վերջ կու գայ կը հաստատուի Փարիզ՝ եւ հոս ալ ուրեմն կը վերջացնէ իր կեանքը: Փարիզի մէջ սարքած է բազմաթիւ ցուցահանդէսներ եւ մասնակցած՝ դրեթէ բոլոր մեծ «Սալոն»ներուն:

Իր արուեստին նուիրումն ու մշակած խորքը կու գար Տպաւորապաշտներէն, ճոխացած մեր օրերուն վինատած գունագեղութեամբ մը: Իր յատկանիշերը·— Նախ իր նկարելու կերպը· Ադամեան վրձինով չէր որ կը նկարեր այլ նկարչադանակով (couteau à peindre) այս ձեւին տակ կրնար գոյները անաղարտ արագօրէն կտաւին փոխանցել, պրոշմելով լայն երիզուն հարուածներ: Ան կը կիրարկէր նաեւ նկարելու նորագոյն վերլուծական եղանակները, մէկ կողմ հրելով հինեւրու համաձրական ձեւը: Ադամեան փոխանակ նրանգավորելու վրայ միախառնելու գոյները, դանոնք իրենց զուտ վիճակին մէջ կը դնէր կտաւին վրայ, անջուշտ այս ձեւին տակ գոյնը պահած կ'ըլլայ իր նախնական թարմութիւնը եւ նկարն ալ կը տեւողական ձգաձգութիւն կ'ունենայ վաւերական նկարագիր:

Ադամեանի նկարներուն մեծագոյն մասը լոյսի, պահերու, արեւային ճառագայթներու խաղերուն կը վերաբերին եւ որպէս նկարչական տեսակէտ՝ կու գայ Քլոտ Մոնէէն: Այսպէս, նոյն տեսարանը նկարուած կը տեսնենք արեւի ճառագայթներու զանազանուող փոփոխակի աղդեցութենէն ներքեւ: Իր արուեստը քնքոյշ էր եւ համայքոտ: Գեղեցիկ են եւ փնտուուող ծովափնեայ դիլիանք առթող իր տեսարանները:

ՄԱՀ ԸՆԿԵՐՆԵՐ ԲԺ· ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԻ ՆԻԿՕԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

Մեր եռամսեայ ներկայ վերջին էջերը մամուլի տակ էին, երբ հասան մեր երկու վաստակաւոր եւ առաքելատիպ ընկերներ Բժ· Համօ Օհանջանեանի եւ Նիկոլ Աղբալեանի մահուան գոյժերը: Առաջինը Գահիրէի մէջ, 31 Յուլիս 1947ին, իսկ ընկեր Աղբալեանն ալ յանկարծամահ՝ Պէյրութի մէջ 15 Օգոստոս 1947ին:

«Զուարթ-նոց»ի յաջորդ թիւով մանրամասն կ'արտայայտուինք իրենց հանդիպին՝ եւ միեւնոյն տեղ ընկեր Աղբալեանին ալ գրական հարուստ վաստակին մասին: Առայժմ խմբագրութեան խորին վշտակցութիւնները կը ներկայացնենք մեր կուռակցութեան վերին մարմիններուն:

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Զուարթնոց»ի խմբագրութեան ղրկուած նեւքեւի բոլոր հրատարակութիւնները պիտի գրախօսուին մեր եւամսեայի յաջորդական թիւերուն մէջ։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սասունցի Դաւիթ· *չարահիւսեց՝ կարօ Սասունի*· մեծադիր 342 էջ եւ մաքուր տպագրութիւն։ Զաւիածոյ։ Գին 500 ֆր·։ Տպագր· Պէյրութ, 1947ին։

Արփիական· *բանաստեղծութիւններ Լուբֆի Մինասի*։ Գեղ· չրքեղ տպագրութեամբ։ Պոսթըն, 1947ին։ 106 էջ, գին 1,50 տոլար։

Բարձրաբերդ· *քերթուածներ Ս· Սահակեանի*։ Շքեղ տպագրութիւն· 114 էջ· տպագր· Գահիրէ, 1946։ Գին 50 եգիպտ· դահեկան։

Գաղտնի ճամբան· *բանաստեղծութիւններ Ժագ Ս· Ճակոբեանի*։ Տպագր· Գահիրէ, 1938ին։ 92 էջ։

Մեղրալուսին· *քերթուածներ Ժագ Ս· Ճակոբեանի· յառաջաբան Նիկոլ Աղբալեանէ*։ Տպագր· Գահիրէ, 1943ին։ 176 էջ, գին 20 եգ· դ·։

Մեսրոպաշունչ· *բանաստեղծութիւններ Ժագ Ս· Ճակոբեանի*։ Տպագր· Գահիրէ, 1946ին։ 138 էջ, գին 40 եգիպտ· դահեկան։

Մարդ մը մեռաւ··· *քերթուածներ Ժագ Ս· Ճակոբեանի· հատորը ամբողջութեամբ նուիրուած է Վահան Թէքէեանի յիշատակին*։ Տպագր· Գահիրէ, 1947ին։ 94 էջ, գին 30 եգիպտ· դահեկան։

Հանգրուան· *էքերթուածներ Դաւիթ Շահմարեանի*։ Ճառաջաբան Արշամ Տատրեանէ։ 80 էջ· տպագր· Գահիրէ, 1947ին։ Գին 20 եգ· դ·։

Անգին· *բանաստեղծութիւններ Ե· Գալուստեանի*, 30 էջ, տպագր· Գահիրէ, 1946ին։

Արեւահաս· *բանաստեղծութիւններ Արամ Գաւօնեանէ*· 128 էջ· տպագր· Թէհրան, 1942ին։ Գին 30 ռիալ։

Ճեղքուած Սիրտ· *բանաստեղծութիւններ Ճակոբ Գույումճեանի*։ 24 էջ· Տիկ· Զ· Գալէմքեարեանի յառաջաբանով։ Տպագր· Ֆիլատէլֆիա, 1947ին։

Վայրկեաններ· *քերթուածներ Լեւոն Գարմէնի*։ Տպագր· Պաղտատ, 1947ին։ 50 էջ, գին 8 չիլին։

ԱՐՁԱԿ ԻՋԵՐ, ՎԷՊ, ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ, ԳՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վարագոյրին ետեւը· *պրեց՝ Սահեան Շահպազ*· Վէպ։ Գեղար· չքեղ տպագրութեամբ, 176 էջ, զարդանկարուած Պետրոս Շահպազէ։ Տպագր· Ադէքսանդրիա, 1946ին։

Գիւլիզար· *Նշխարներ Մշոյ Գեղամէն*։ Գրեց՝ Տիկ· Արմենուհի Տէր-Կարապետեան (Գեւոնեան)· յառաջաբան Շ· Նարդունիէ։ 206 էջ եւ պատկերազարդ։ Տպագր· Փարիզ, 1946ին։ Գին 200 ֆրանք։

Օտեանի ճառակները· *երդիծական վաւերագրեր· Ա· չրջան· գրեց՝ Ա· Տէր-Մինասեան*։ Տպագր· Կ· Պոլիս, 1946ին։ 176 էջ, գին 250 դրուշ։

Տասը նոր պատմուածքներ· *(Ուիլիըմ Սարոյեանի)* Թարգմ· Սա-

Հակ Պալըգճեան. Հեղինակին յառաջաբանովը: Տպագր. Գահիրէ, 1947ին: 70 էջ, գին 12 եգիպտ. դահեկան:

Խնդալով.— Յակոբ Պարոնեանի: Հրատարակութիւն «Հայրենիք»ի: Երգիծական մասնատարբ. Թիւ Ա., լոյս տեսած Պոսթըն, 1947ին: Կազմուած չքեղ հատոր մը, 206 էջ: Գին 2,50 տոլար:

Your Past Will Remember you ... (Անցեալդ պիտի յիշեցնէ քեզ): 27 անգլերէն պատմուածքներ: Գրեց՝ N. Beglar (Բէգլար Նաւասարդեան, գաւակը Պ. Վահան Նաւասարդեանի): 182 էջ, տպագր. Գահիրէ, 1947ին: Գին 2 տոլար:

Յակոբ Օշական. Կեանքն ու գործը իրաւ երգիծարանութիւնով. գրեց՝ Նշան Պէշիկթաշլեան: Տպագր. Փարիզ, 1947ին: 40 էջ. գին 75 ֆրանք:

Մեր կեանքը. Երգիծական էջեր. գրեց՝ Պարսյր Զ. Մասիկեան: 320 էջնոց սուտաւ եւ հետաքրքրաշարժ հատոր մը: Տպագր. Գահիրէ, 1946ին: Գին 60 եգիպտ. դահեկան:

Տանջուածները. գրեց՝ Կարօ Մխիթար: Ցուշագրութիւն: 108 էջ. տպագր. Մարսէյլ, 1947ին:

Ծադիկնե՞ր, ծաղիկնե՞ր... Արձակ երգեր եւ էջեր. գրեց՝ Սրբամ Գաւոնէ, 64 էջ. տպագր. Թէհրան, 1942ին: Գին 20 ռիալ:

ԴՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

Երջանիկ. Տարեգիրք գրականութեան, բանասիրութեան եւ արուեստներու: Կազմեց՝ Բաղարատ Թեւեան: Աչխատակցած է Պոլսոյ մտաւորական ընտրանին: Սաացանք եօթը գիրք, 1941էն մինչեւ 1947ի սարիները: Պատկերազարդ, իւրաքանչիւր հատորը մեծադիր, երկաւնակ 180 էջ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՆԻՒԹԵՐ

Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաւերագիրք). գրեց՝ Գարբիէլ Լափեան: Իսրայէլ Օրիէն մինչեւ մեր օրերը: Սուտաւ, 392 էջերէ բազմացած հատոր մը. տպագր. Գահիրէ, 1946ին: Գին 20 եգ. դ.:

Հայ Ազգային Դատը. Թրքական Հայաստանի ազատագրման հարցին վերաբերեալ վաւերաթուղթեր: Հրատարակութիւն Թրքահայ Դատի Պաշտպան Յանձնախումբի: 142 էջ. տպագր. Փարիզ, 1945ին:

ԴԵՂԱՐՈՒԵՍՏ

Ալպամ նկարներու.— Իրանահայ նկարիչ Անդրէ Սեւրուքեանի (Դարվիչ): 24 նկարներ՝ նկարչուհիի Օմար Խայեամի բանաստեղծութիւններէն: Տպագր. Վիեննա, 1947ին:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Histoire d'Arménie — Փրոֆ. Ն. Ադոնցի փրանսերէն լեզուով գրած հայկական գործը: Կը խօսի Հայոց պատմութեան ամենահին չրջաններու մասին, այսինքն Քրիստոսէ առաջ 10րդ դարէն մինչեւ 4րդ դար (միշտ Քրիստոսի թուականէն առաջ): Հրատարակութիւն Մելգոնեան Ճոնաի: Լոյս տեսած Փարիզ, 1946ին: Յառաջաբան՝ Փրոֆ. Կրուսէէ: Գին 350 ֆրանք:

Եփրատեան Հայաստան. Բդի եւ շրջ. գաւառները.— Գրեց՝ Գ. Թուբիկեան: Հրատարակութիւն Բդիի Հայր. Ընդհ. Միութեան: 334 էջ եւ պատկերազարդ: Լոյս տեսած Փարիզ, 1947ին: Գին 200 ֆր.:

Հայաստան. Հայեր. պատմութիւն, մշակոյթ, զրազմունք, կեանք եւ նկարագիր: Գրեց՝ Սուրէն Գրացեան: Տպագր. Շքմուեկարթ, 1946ին: 220 էջ:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

Անիին Գանձասարակը.— *Մանկական թատերգութիւն, չորս արար. գրեց՝ Աբրինէ Տատեան: (Հրատարակութիւն «Պարտէզ» մանկ. հանդէսի, թիւ 1): Պատկերազարդ եւ 48 էջ: Տպագր. Կ. Պոլիս*, 1947ին: Գին 150 դրուշ:

ՉԱՍԱԳԻՐՔԵՐ

Հայոց պատմութիւն. *Տարրական, հին շրջան, միջին շրջան եւ տարրական Գ. տարի*: Պատրաստեց՝ Սիմոն Սիմոնեան: Տպագր. Հալէպ, 1943էն 1945 *տարիները...ուն*: Ընդամէնը հինգ գիրք:

Աբրագած. *Դասագիրք հայերէն լեզուի: Ա. տարի, Գ. տարի եւ Դ. տարի*: Պատրաստեց՝ Սիմոն Սիմոնեան: Տպագր. Հալէպ, 1944ին:

ՄԱՐԶԱԿԱՆ

Հայ Սկաուտին Առաջնորդը.— *Գրեց՝ Վազգէն Անդրէասեան: Պատկերազարդ եւ չատ ճոխ հատոր մը, 312 էջ: Տպագր. Փարիզ*, 1937ին: Գին 300 ֆրանք:

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐ, ՀԱՆԴԷՍՆԵՐ, ՄԱՄՈՒԼ

ԱԿՕՍ.— Պարբերագիրք. Ձեռնարկ Հայ Ճեմարանի Շրջ. Միութեան: 17րդ եւ 18րդ հատորները. իւրաքանչիւրը բաղկացած 128 էջերէ: Հատը կ'արժէ 7 շիլին:

ՆՈՐ ԳԻՐ.— Եռամսեայ հանդէս, գրականութեան եւ արուեստի: Նիւ Եորք: Խմբագիր՝ Բենիամին Նաւրիկեան: Ստացանք թիւ 31–32 եւ 33ը, ամբողջութեամբ նուիրուած Ց. Օշականի հառասնամեայ յոբելեանին: Տարկ. բաժնեգինն է 3 տոլար:

ՀԱՑԱՍՏԱՆ.— Պաշտօնաթերթ Հ. Ց. Դաշնակցութեան Նոր Սերունդի: Փարիզ: Ա. տարուան թիւ 1էն 5ը (Յունուարէն Յուլիս); Տարեկան բաժնեգինն է 240 ֆրանք:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅՈՒՀԻ.— Թիւ 1էն 5ը: Խմբագրուհի՝ Տիկ. Սեզա: Կիսամսեայ: Կը հրատարակուի Պէյրութ: Տարկ. բաժ.ը 2 սթրլ.:

ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ.— Պէյրութ. Դ. տարուան թիւ 15է22ը:

ՃԱՌԱԳԱՅԹ.— Ժողովուրդին շաբաթաթերթը: Կը հրատարակուի Կ. Պոլիս. 4 մեծադիր էջերով եւ պատկերազարդ: Խմբագիր՝ Խաչիկ Ամիրեան. վարիչ՝ Յակոբ Սըվասլրեան: Ա. տարի, 1947, թիւ 1–9:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ.— Ամերիկայի լայնածաւալ ամսագրին 25րդ տարուան թիւ 1էն 4ը (Յունուարէն Օգոստ.): Իւրաքանչիւր թիւը 112 էջ: Տարեկան բաժնեգինն է 3 տոլար:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ.— Պաշտօնաթերթ Վենետիկեան Մխիթարեան Միաբանութեան: 105րդ տարուան թիւ 1էն 6ը (1947 Յունուարէն Յունիս): Տարեկան բաժնեգինն է 6 տոլար:

ԱՆԱՀԻՏ.— Հանդէս մտածմաև եւ արուեստի: Տէր եւ տնօրէն

Արշակ Զօպանեան : Նոր շրջան 13րդ տարուան թիւ 1, 2ը : (1946 Յուլիս–Դեկտեմբեր եւ 1947 Յունուար–Յունիս) : Տարեկան բաժանորդագրութիւնն է 350 ֆրանք :

ՅՈՒՍԱԲԵՐ ԱՄՍԱԹԵՐԹ ·— Գ · տարուան թիւ 5էն 12ը : Գրական ճոխ բովանդակութեամբ : Տարեկան բաժանորդագրութիւնն է 90 ֆիպտական դահեկան :

ԱՆԻ ·— Ամսագիր գրակ · եւ արուեստներու : Ա · Տարի, թիւ 8էն 12ը : Խմբագիր՝ վահէ վահեան : Պէյրութ · տարեկանը՝ 3 անգլ · ոսկի :

ԱՆԻՒ ·— Ամսագիր գրական, արուեստի եւ մտքի : Առաջին տարուան թիւ 7էն 10 : կը հրատարակուի Կ · Պոլիս :

ՀԱՅ ԲՈՑԺ ·— Ժողովրդ · ամսաթերթ բժշկութեան եւ առողջապահութեան : Խմբագիր Շաւարշ Նարդունի : Նոր շրջանի թիւ 70էն 77ը : Տարեկան բաժանորդագրութիւնը 300 ֆրանք :

ԵՐՈՒՍԱԼԷՄ ·— Ամսաթերթ կրօնական, ընկերային եւ ֆաղաֆական բովանդակութեամբ : Բ · տարուան թիւ 13էն 18ը :

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ ·— Շաբաթաթերթ, Փարիզ · թիւ 9էն 38ը : ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ · աշխատաւորական պարբերաթերթ թիւ 3, 4ը : ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ, Նիւ Եորֆ, թիւ 16էն 30ը : ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳԻՐ, Գահիրէ · Բ · հատորին թիւ 4էն 8ը : ՈՒԱՆԱՆ · Զ · տարի թիւ 6 :

ՎԵՐՆԿՔ ·— Հայ բրիստոնեայ երիտասարդին ամսաթերթը : Ա · տարի, թիւ 1էն 4ը : (Յունուարէն Ապրիլ) : Խմբագիր՝ Յ · Հէլվաճեան : Տարեկան բաժնեգինն է 150 ֆրանք :

ՄԱՄՈՒԼ · «Յուսաբեր» (Գահիրէ), «Պայքար» (Պոսթըն), «Ապագայ» (Փարիզ), «Արմենիա» (Պուէնոս–Այրէս) :

Սփիւռքի մէջ նեղկայիս կը տօնուին «Զուարթնոց»ի ամէնէն Թանկագին եւ Հանդէսին էջերը հբաւորող դրիչներէն Շնորհապարտ Կաթողիկոս Տ · Գարեգին Ս · Արքեպ · Յովսէփեանի եւ Պ · Պ · Շահան Պէրպէրեանի, Յակոբ Օշականի յոբելեանները : Մեր եռամսեայիս յաջորդ թիւով մանրամասն պիտի արտայայտուինք իրենց Ծանրաբեժէք վաստակին մասին :

Նոյնպէս յաջորդ թիւին կը մնան մեր պատրաստած կարգ մը դրախօսականներէն Կ · Զարեհանի «Նաւր լերան վրայ»ն, Ն · Մարաքեանի «Միջնաբերդ»ը, Կ · Փոլատեանի «Արեւելքի Տղաքը», Ս · Շահպազի «վարագոյրին ետեւ»ն ու Օ · Աւետիսեանի «Փորձ մը հայ տպագրական տառերու թարեփոխութեան եւ արդիականացման»ը :

Le Gerant : P. ADJEMIAN

Imprimerie ARAXES 46 rue Richer Paris

ԽԻՍՏ ԿԱՐԵԻՈՐ.— *Ֆրանսայի ապրուստի ընթացիկ մակարդակը դժալի կերպով կը բարձրանայ. այդ պատճառաւ «Զուարթնոց»ի ներկայ Բ. Թիւն ալ տպարանական դինի դժալի բարձրացման մը ենթարկուեցաւ: Ակամայ եւ ստիպուած, մենք եւս քիչ մը կը բարձրացնենք մեր բաժանորդագրութեանց գիները: Այսպէս, ներկայ Թիւէն սկսեալ Ֆրանսայի համար տարեկան բաժանորդագրութիւնն է՝ (մինչեւ 4 Թիւի համար) 500 Ֆր.: Միացեալ Նահանգներ, Քանատա, Անգլիա, Պաղեստին, Հնդկաստան, Կիպրոս՝ 6 տոլար կամ 700 Ֆրանք: Մնացեալ երկիրները՝ 600 Ֆրանք: Հատուածառութեամբ՝ 125 եւ 175 Ֆր.:*

* * *

«Զուարթնոց»ի ներկայ Բ. Թիւին հրատարակութիւնը ուշացաւ: Մեր հանդիսին տողերը երկար՝ տողաշար մեքենային որոշ դիրերը կը պակսէին: Պակասը մինչեւ որ ճարուեցաւ Ամերիկայէն, ամիսներ դլորեցան: Այս ուշացումը պիտի չանանք դարմանել, յաջորդականները Թիւերը հրապարակ հանելով մօտիկ ամիսներու ընթացքին:

«Զուարթնոց»ի յաջորդ Գ. Թիւով կը հրատարակենք անտիպ տաղը Նաղաշ Յովնաթանէն եւ Ստեփաննոս Դաշտեցիէն:

Նոյնպէս յաջորդ Թիւով՝ հանդուցեալ Թորգոմ Արբ. Գուշակեանի երկարաշունչ անտիպ մէկ գրուածքը, Մուսա Լեռ Քէպիրի Ամուսածացումը (Լրդոնք սը Լիւլի), 77 տուներէ բաղկացած այս ընդարձակածաւալ բանաստեղծութեան Թարգմանութիւնը:

Յաջորդ Թիւով՝ Արեան Կայծը, պատմուածք մը Սեւխան Շահպազէ: Նոյնպէս հայերէն անտիպ բանաստեղծութիւններ Հուրի Իփէքեանէն:

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ» ԿԸ ՆՈՒԻՐԷ

Մարսէյլէն Տիկ Իւղարեր Փափազեան տարեկան մը՝ ԱՔՆԷքի Զաւարեան վարժարանին:

ՆԱՄԱԿԱՏՈՒՓ

Փոխան ստացագրի ընդհակալութեամբ ստացած ենք հետեւեալ տարեկան բաժնեգիները:—

Թէրզիպաշեան ընտանիք, Մարսէյլ, 1000 Ֆր: Պ. Ա. Գաբրիէլեանի Ա. եւ Բ. տարուան բաժնեգիները, Պէյրութ, 1000 Ֆր.: Տիկ. Թօրիկեանէ, Վիէն, 400 Ֆր.: Պ. Կ. Փոլատեանէն, Մարսէյլ, 400 Ֆր.: Պ. Ցարուբիւճ Միհնասեանէն, Փարիզ, 500 Ֆր.: Պ. Ստ. Շահպազէն, Ազեքսանդրիա, 500 Ֆր.: Պ. Նիռվէ Լաշինեանէն, Նիւ Եորք, 3 տոլ.: Պ. Մ. Ալթունեանէն, Խաշան, 400 Ֆր.: Պ. Քէօլէեանէն, Պաւա-Քոլոմպ, 400 Ֆր.: Պ. Խոսրովեանէն, Նիս, 400 Ֆր.: Պ. Լեւոն Կիւլէկեանէն, Լիոն, 400 Ֆր.: Պ. Անուշաւան Շէտիճեանէն, Փարիզ, 500 Ֆր.: Տիկ. Զաքիճեանէն, Մարսէյլ, 400 Ֆր.: Պ. Արմաղանեանէն, Կիպրոս, 600 Ֆր.: Պ. Գարաճէհեանեանէն, Փարիզ, 400 Ֆր.: Պ. Գաբանեանէն, Իսի, 400 Ֆր.: Մավեան ընտանիք, Փարիզ, 400 Ֆր.: Պ. Ցովհ. Տէր-Պօղոսեանէն, Նիս, 450 Ֆր.: Տիկ. Շուշիկ Ցակոբեանէն, Փարիզ, 400 Ֆր.: Պ. Փիրայր Ոսկեանէն, Մարսէյլ, 400 Ֆր.:

Պ· Հաճեանէն, Տրակիճեան, 400 փր·: Օր· Սիրարփի Անէմեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Պ· Հրանդ Քէօսէեանէն, Պուա–Ռոլոմպ, 400 փր·: Տիկ· Դափոեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Պ· Դաշնակեանէն, Մարսէյլ, 400 փր·: Պ· Սարգիս Տէօմէճեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Պ· Մ· Դաւիթեանէն, Վալանս, 400 փր·: Պ· Պասմաճեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Պ Ա· Նիկողոսեանէն, Պուա–Ռոլոմպ, 400 փր·: Օր· Հերմինէ Միսճեանէն, Նիս, 400 փր·: Գազագեան ընտանիք, Փարիզ, 400 փր·: Պ· Հարճնցէն, Պէֆոն, 400 փր·: Պ· Արամ Կորկոտեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Օր· Հայկանուշ Խոյեանէն, Սեւրան, 400 փր·: Պ· Վ· Քիւրէղեանէն, Մարսէյլ, 400 փր·: Պ· Հ· Հիսայեանէն, Ամիէն, 400 փր·: Պ· Ռուբէն Յակոբեանէն, Արճուվիլ, 400 փր·: Մալաճեան ընտանիք, Մարսէյլ, 400 փր·Պ· Հրանդ Փաստրմաճեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Պ· Լեւոն Մկրտիչեանէն, Կարժանվիլ, 400 փր·: Պ· Շիրինեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Պ· Նշան Պագալեանէն, Մարսէյլ, 400 փր·: Պ· Վաղարշակ Վարպետեանէն, Փարիզ, 400 փր·: Պ· Տիգրան Պագալեանէն, Փարիզ, 400 փր·:

(Կը շարունակուի)

Կը փնտուենք երուանդ Տէր–Անդրէասեանի 1917 թուականին Կ· Պոլսոյ մէջ դաւաճան Մկրտիչեանի (Պէշիկթաշի մխիթարը որ սպանուեցաւ իր սենեակին մէջ) հետ հրատարակած Հայրենիք օրաթերթի հաւաքածոն: Թէև խմբագրութիւնս ունի քանի մը թիւեր յիշեալ հրատարակութենէն, սակայն ամբողջութիւնն է ակտք մեզի: Կը վճարենք պահանջուած բարձրագոյն գինը: Դիմել՝ խմբագրութեանս:

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ» Պարբերաթերթ, լոյս տեսած 1928էն 1931 տարիներուն: 10 թիւ· 456 էջնոց շէհեղ հատոր մը, պատկերազարդ եւ կազմուած: Կ'արժէ 1000 փրանգ:

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ» Տարեգիրք, Ա· հատոր, մեծադիր 232 էջ: Շատ շէհեղ հատոր մը: Լոյս տեսած 1937ին: Կ'արժէ, լաթակազմը՝ 1000 փրանգ: Թղթակազմը՝ 750 փրանգ:

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ» Ամսաթերթ· լոյս տեսած 15 Սեպտ· 1937էն մինչեւ 15 Յուլիս 1939: Ընդամէնը 9 թիւ: Օրաթերթի ծաւալ· Կ'արժէ 400 փրանգ:

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ» Տարեգիրք, Բ· հատոր· լոյս տեսած 1944ի սկիզբը: 360 էջ եւ պատկերազարդ: Դինն է· շէհեղ թուղթի վրայ 1000 փր· պարզ թուղթով՝ 600 փր· Ցոյնը կազմուած՝ 800 փրանգ:

Հրազդ Ագպոյեանի Թանգարան — Մատենադարան

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
(Տարեկան 4 թիւ)
Խմբագիրք՝ Հրաչեայ Բալասեան
Նոր շրջան, Ա. Տարի, Մայիս 1948
Փարիզ

ZWARTHNOTZ

Revue Trimestrielle Arménienne
d'Art et de Littérature
FASCICULE 3 - MAI 1948 - PARIS

N° d'Autorisation 6796

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Թորգոմ Պատր. Գուշակեան.— *Մուսա-Լէ-Քէպլերի Ամուսնացումը*
Թրգմ. Լըքոնթ տը Լիլլէն: Ստեփան Շահպազ.— *Արեան կայծը*: Սիրվարդ Կիւլպէնկեան.— *Ողջոյն եւ Արեւելքի Երգեր*: Հուրի Իփէքեան.— *Տխրութիւնս. Աղերս*: Նիկողոս Սարաֆեան.— *Զուգահեռականներ*: Աբրահամյան Սրապեան.— *Նիկոլ Ադրալեան*: Նիկոլ Ադրալեան.— *Մտածումներ*: Լուքֆի Միհնաս.— *Գեղ*: Մարի Աբմանեան.— *Հիասթափութիւն*: Սեպտացի.— *Քէչ մը ժպիտ*: Ստեփանոս Դաշտեցի.— *Անտիպ Տաղեր*: Հր. Բալասեան.— *Ուսուցչապետ Մանուկ Աբեղեան*: Հր. Բալասեան.— *Գրիգոր Օտեան*: Հր. Բալասեան.— *Թորոս Թօրամանեան*: Հ. Բ.— *Նշմարներ*:

3

Հատը ձեռքէ 150 Ֆր.: Արտասահման՝ 1 Տոլար:

ՆԱՄԱԿԱՏՈՒԹ

Փոխան ստացագրի հարհակալութեամբ ստացած ենք հետեւեալ բաժնեգիւները.-

Պ· Բ· Տէօվլէթեան, Փարիզ, 500 ֆր·: Բժ· Մեծատուրեան, Փարիզ 500 ֆ·: Բժ·Ալեաեան, Պուլոնեը ,500 ֆ·: Տիկ·Յովսէփեան, Նիս 500 ֆր·: Պ· Ե· Պարկիրեան, Փարիզ, 500: Պ· Գ· Ուշագլեան, Փարիզ, 500: Պ· Ս· Սիսլեան, Կրընոպլը, 500: Պ· Վ· Էմմէրեան, Փարիզ, 500: Պ· Ժ· Էմմէրեան, Փարիզ, 500: Պ· Եափուճեան, Նուազպլը Սէֆ, 500: Պ· Յար· Սարաֆեան, Փարիզ, 500: Պ· Ն· Կիւլիստան, Փարիզ, 500: Պ· Սուրէն Գասապեան, Ռոման, 500: Պ· Աբամ Ճիւմպիւշեան, Փարիզ, 500: Հ· Բ· Ը· Մխոյեան, Փարիզ, 500: Պ· Հր. Թադէոսեան, Լիոն, 500: Էրամճեան ընտանիք, Փարիզ, 500: Պ· Վ· Մելիքեան, Փարիզ, 500: Պ· Մ· Թադէոսեան, Լիոն, 500: Պ· Ն· Զամմէրքէն, Փարիզ, 500: Պ· Էրամոճ . Ավետ, Փարիզ, 500: Պ· Ա· Խամպուրճեան, Ռոնի սու Պուա ,500: Պ· Հր· Սարգիսեան, Փարիզ, 500: Պետրոսեան ընտանիք, Փարիզ, 500: Պ· Լուքիա Միհաս, Մետֆորտ (Ամերիկա), 700: Պ· Լեւոն Մանիկեան, Փարիզ, 500: Պ· Պալթիարեան, Փարիզ, 500: Պ· Աբամ Պէրպէրեան, Նիս, 500: Պ· Կ· Օսմանեան ,Փարիզ, 500: Պ· Յ· Սէմէրեան, Փարիզ, 500: Բժ· Զատիկեան, Իսի լէ Մուլիւօ, 500: Պ· Հաճիճանեան, Փարիզ, 500: Պ· Մէրտինեան, Փարիզ, 500: Պ·Վ· Եղիշէեան, Թիւնիս, 500: Պ· Մ· Մէզպուրեան, Փարիզ, 500: Պ· Պալըգեան, Փարիզ, 500: Տիկ· Փափազեան, Քան, 600: Պ· Հ· Զրուանդեան, Փարիզ, 500: Պ· Կ· Խաչիկեան, Փարիզ, 500: Պ· Մ· Հոգիգեան, Ադեմասանդրիա, 500: Պ· Վ· Թոսունեան, Փարիզ, 500: Պ· Լ· Վէրհարտ, Փարիզ, 500: Պ· Դր· Ամիրեան, Արճոռվիլ, 500: Պ· Խուպիկեան, Փարիզ, 500: Պ· Լ· Մէրամէրճեան, Փարիզ, 500: Պ· Զէէեան, Լիոն, 500: Պ· Ա· Պայրամեան, Փարիզ ,500: Պ· Ա· Խանէէանեան, Լա Կարէն, 500: Պ· Հ· Տէօմճեան, Փարիզ, 500: Պ· Գ· Անոճեան, Կրիւնէի, 500: Տիկ· Փայլուն Սարգիսեան, Փարիզ, 400: Պ ·Ս· Տիրատուրեան, Մարսէյլ, 500: Պ· Հարուստեան, Փարիզ, 500: Պ· Յ· Փափագեան, Պուա Ռոլոմպ, 500: Պ· Մ· Քիւրպիճեան, Փարիզ, 500: Պ·Ալամբեան, Լա Մոթ տ'Էկլը, 500: Նազարեան Մատենադարան, Փարիզ, 500: Պ· Թորոսեան, Սէն Ժերմէն, 500: Պ· Վ· Գրէնկեան, Փարիզ, 500: Պ· Ֆէսճիօղլու, Մարսէյլ, 500: Պ· Վ· Ալագեան, Փարիզ, 500: Պ· Տ· Ուճուգեան, Քան, 500: Պ· Յ· Պաղոսեան, Փարիզ, 500: Պ· Գալիրեան, Սէն Կրասիէն, 500: Տիկ· Պարոնվարդեան, Փարիզ, 500: Պ· Ալէքս Քիրէճեան, Ալֆորվիլ, 500: Պ· Խուպիկեան, Փարիզ, 500: Պ· Մ· Սաֆիասեան, Մարսէյլ, 550: Պ· Զէրճեգեան, Փարիզ, 500: Պ· Վ· Թուրաբգիսեան, Վիլ Մուասոն, 500: Պ· Կ· Գազագեան, Փարիզ, 500: Պ· Թէրգիպաշեան, Մարսէյլ, 500: Պ· Տէր Աբրճեան, Փարիզ, 500 ֆր·:

(Կը շարունակուի)

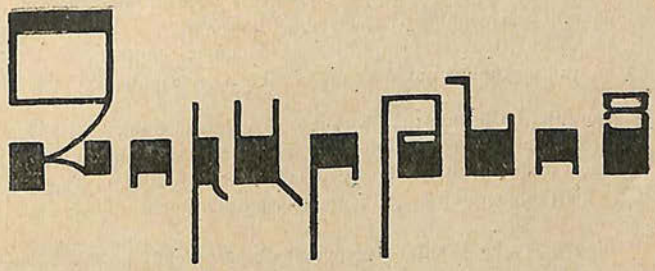

ՄՈՒՍԱ-ԼԵ-ՔԵՊԻՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՑՈՒՄԸ

•

Դամասկոսը արբուհական, երկինքին տակ վըճիտ, զով,
Խըճկահատուած դաշտի մը մէջ, որ էքնացած է դեռ լուռ,
Եղջիւրներու, արմաւներու, յասմիկներու ծոցէն կուռ
Վեր կ'ելլէ վեր, գերդ մեծ շուշան մը՝ լի ոսկի շիթերով:

Արեւելքը բացուած է հոն, ու կ'արտասուէ վարդ խուրձեր,
Ու կը խայտայ աշտարակիկը, կը փալփլի գըմբէքն հին,
Զըւարթ հովին թեւերը բոյրը վարդերուն կը տանին
Ցողերուն՝ ծեր Լիբանանի, զորըս գիշերն է լացեր:

Զարթօ՞նէ, զով օդը երգերով ու թեւերով կը թըրթռայ·
Սիւրիացի յովատակներն վըրընջալով կը ցատկեն՝
Ու զգաստ՝ ըզգօն արագիլներն տանիքներուն բարձունքէն
Ահա կը դիտեն արեւին ժայթքը խոյանիովն իր հսկայ:

Թըթենիի, ժանտաթուզի կանաչներուն վերեւէն
Ժանեկազեղ ծուտին վըրայ մինարէին, աւասիկ,
Մուէզզինը կը ձայնարկէ վանկերով սուր ու սաստիկ,
«Աղօթքի, օն, աղօթքի· չիմ Աստուած՝ բացի Ալլահէն...»:

Իշապաններ, ուղտապաններ, փողոցներուն մէջէն ընդ,
Կը բըշխըշեն իրենց ուղտերն ու էշերը ծանրաբեռն·
Ու ժըլտորէն բազմապատկուած աղաղակներն, կանչիւններն
Շըրջան կ'ընեն գոհիներէն ներս ու պազարները շրջեղ:

Հըրէաներ, կըշիռ ի ձեռին, ու մէջքերնին կապամբ,
Վաճառողներ ծաղկի, միրգի, կերպասներու եւ սաթի,
Ու հեծեծողներ աննպատակ, նիգակալծրոխտ, դեռատի,
Շուներուն միջեւ հոս ու հոն, կը վազվըռտեն անդադար:

ԱԿԱԴԵՄԻԱ ՆԱՅՈՒ

Սըրինգ ածող, թըմբուկ դափող, դրժնեայ դէմմով խեռ մարդիկ,
Էմիրներ ու մուրացիկներ, օսարական գերիներ,
Ու կընկիկներ, ընստացներու մէջ՝ զար սեւեր նն շալկեր,
Անեւանչոյ աչեերնն սուր՝ էօղին տակէն թափանցիկ:

Կը խըռռվի, կը խառնըւի, կ'ալեկոծուի ամբոխն հոծ,
Խեղերիններուած՝ մեծ պատերուն միջեւ ներկայն,
Հանգոյն ծովու մը ծըփանուտ, ու անոր պէս մռընչածայն,
Մինչ կ'ելլէ տիւը վեր երկինէ, ուսկից կ'իջնէ կրակ ու բոց:

Ու կ'ողողէ լոյսը ջերմին բովանդակ մէգը ամպին·
Արեգակին թանձրը մոխիրն այերին մէջ կը լողայ·
Դեռ ճոր շարժող տերեւին տակ թըռչունը ֆուն է հիմայ·
Ու դադարած ամէն աղմուկ, կ'այրի կէս օրը լըռին:

Ժամն է արդ, ուր Խալիֆան, նախ քան ցերեկի իր յոյլ ֆուռնի,
Հարէմէն դեռ ճոր դուրս ելած՝ յատմիկի հեշտ բոյրերով,
Կը լըսէ դատն, ու ներում կամ մահ կը վըճռէ անվըրդով·
Չի ձեռքին մէջ ունի պատիւը, կեանքն ու մահն ամէնուն:

Ահաւասիկ դիւանը բաց է, անոր մէջ, ամէն տեղ
Մէն մի համարը Դիբքին Սուրբ, դըրուագուած վրան պատերուն,
Աբծաթ, բիւրեղ, տառերով ճուրբ շողահիւսուած է սիրուն,
Գետնէն մինչեւ կամարը, միշտ պահելով փայլն իր շքեղ:

Պատմուճանին ներքեւ ասուի, վըտաւակին տակ հիւսկէն,
Արեւելքի էմիրներն բարձըր հասակնին ցից՝ կանգուն,
Գարգմանակին՝ ուսկից նիզակը դուրս կ'ելլէ ֆառանկիւն,
Շուրջը Ուսմեան վեհապետին, Սիւլէյմանին կը տըննկեն:

Ու իմամները Մէֆքէի, ծանրագլուխ, աներեր,
Հոն են, գերծած նակատներնին փաթթած շըղարշը կանաչ·
Ու անոնց ֆով գերեհալած ցեղերու զոյգ պետեր ֆայ,
Որոնց՝ արեւն Եգիպտոսի՝ թեւերնուն կոճն է մըրկեր:

Խորը, պողպատ հագած ըզգեստ, դուռներուն ֆովը կանգուն,
Եթովպացի սեւամորթեր, որ կը թըւին՝ լըռակաց՝
Ուրուականներ ոգմիկներու, որոնց հոգին է մեռած,
Ու փայլող կայծ մը միայն լոյս կու տայ իրենց աչեերուն:

Խրբուկի գոյն կօշիկներով ոտքերը դրած խաչաձեւ,
Խալիֆան իր բարձերուն վրայ ընկողմանած կողմնակի,
Ձեռքը թուրին մարգըրտայեռ խրնձորակին վրայ ոսկի,
Կը մըտածէ՝ յափշտակուած խորհուրդներէ կրնճոռտ, սեւ:

Չի ա՛լ ունցած է ժամանակը մեծութեան խրստամբեր,
Ուր ուղտապանն Աստուածային, ու կաշեգործը բարի,
Եւ Ալի, սուրբը Այրահին, հրաժեշտ տալով աշխարհի,
Հոգիներէն իրենց՝ ներքին երկինէ մէջին յօրիներ:

Ազնիւ՝ անունիդ, պարտեալներուն հանդէպ իրենց այն դարու,
Խոնարհներուն հետ կ'ընէիր ծընընդրութեան ելեւէջ,
Իրենց ուղտին ըստուն, հիւսուած աղօթանուէր խոկմանց մէջ,
Ո՛չ ծիրանիի՝ կը փաթթէին ճակատնուն հեզ եւ արու:

Աւա՜ղ, անցած են արդ անունիդ այս աշխարհէն ալ անդին,
Ու գրեհիկ ժառանգներուն թողլով իրենց սուրն ու գահ,
Եթէ կ'ապրին իսկ յաւերժ փառքը դեռ կեանքի մը անման.
Բայց մեռած են ամբողջապէս՝ ընկատմամբ որք աշխարհին:

Ուխտեանին սիրտը կը կըրծեն կասկածներ սուր ու խէթ խոր,
Իր ծանր արկղներն անուշահոտ մայրով, փղոսկրով են առլի,
Եւ սակայն ո՞վ պիտի կրնայ կըշռել ծարաւն անոնցի
Ագահութեան պիղծ հորձէերէն մաշած հոգւոյ մ'ախտաւոր:

Գահուն Հաճէպը, բարապանն օգոստական մեծ շէմքին,
Որ կնիքն ունի ձեռքը, մականն ու թուրն, երեք անգամներ
Մունկի գալով՝ ըսաւ. «Տէր մեծ, Տէր խրատադատ, արդար Տէր,
Դուն իսլամին վահան, պաշտպան՝ օրէնքներուն երեկին.

Փառաւորուած Ալլահին աչք, Մարգարէին խալիփան,
Որ տիեզերքը կը վարես՝ ելէէն մինչ մուտքն արեւուն,
Արդարամիտ իմաստութեամբ եւ զօրութեամբ մը աննման,
Հաւատացեալ հոգւոյն բերկրանքն՝ որմէ չարերն կը զոփան:

Ինչպէս արդէն իսկ գըրուած է սուրաթներուն մէջ գիրքին,
Քանի որ պէտք է տալ հաշիւ, ու չըմըննալ պարտական,
Եկած է մարդն՝ առնուլ վըճիռը իր կեանքին կամ մահուան.
Այս՝ ըսելիքս»: Ու Սիւլէյման լըռեց, շարժեց մատ մ'ուժգին:

Սըրահակները մեռամէկ, տակաւին նոր ծալըւած,
Բացուեցան: Ցանկարծ, ծեր մը մեծ, հագած սուգի խեղճ լաթեր,
Ոտքերը բոկ, գըլուխը մերկ, երկու ձեռքերն են կապեր,
Սեմին վըրայ կ'երեւի հոն, գերդ ծեր արծիւ մը զածած:

Մօրուքը, ծանրը ծուէններով, կուրծքին վրայ լայն՝ ահագին,
Ա՛լ աւելի ըպիտակ էան ծովուն փըրփուրը փախչող,
Ի կախ կ'իյնայ: Արհամարհանքն ուռուցած է ըրնգափողն
Ու ակնախոշոր անձաւին մէջ շող կու տայ վէս նայուածքին:

Կարմիր ակօս մըն ալ կայ դեռ, վէրքի բապի մը դըժնէ,
Գանկէն մինչեւ աջ յօնքին վրայ, անցնելով ողջ նակատէն,
Որ կը ցըցուի, ամբաստանող նախանձին դէմ բրոնած էն,
Ու լուտանքին դէմ սըրատրուած՝ բըշնամանքը կ'այպանէ:

Եէմէնցիները, Հինազցիները, Սիւրիացիք, Ափրիկեանք
Ճամբայ տալու համար իրեն, պահ մը կ'երթան մեկուսի.
Ու ան, առանց բնաւ ծըռելու իր կառուցուածքն հերոսի,
Երբ կը հասնի բագմած վեհին առջեւ, յուշիկ կ'առնէ կանգ:

Մին՝ շանթահար, կար կործանած երազներուն բարձունքէն,
Մյուսն ակռաներն փայլեցնելով ծիծաղի մը մէջ լեղի,
Ինչպէս կըրկնակ փայլով մը որ գոյզ սուրերէ կը ժայթքի,
Անոնք միմեանց կը փախցնեն հուր աչքերով ոխ ու էն:

Արդ, կեղծելով – իբր անգոսնանք – չըճանչնալ մարդն առջեւի,
«Այս գերին ո՞վ է, ո՛վ Հաճէպ», հարցուց յանկարծ Սիւլէյման·
«Ի՞նչ է ըրած» – «Մատնիչ մ'է, ո՛վ խալիփա, եւ կ'ըսուի ան,
Մուսա–Պէնի–Նաջայր, այո՛, ու Մաղրէպի է վալի»:

Դահ չըմմնալով կեղեքելէն Ափրիկէն, ու խեղ լուծին՝
Ենթարկելէն միւս էմիրներն, հաւասարները իրեն,
Ըրպասելով Ձեր հրամանին, ու հրահանգի՝ իր Տէրէն,
Գոթերուն հետ կըռուի համար, ծովէն անցած է անդին:

Ինչպէս սեւ անգրի մ'ահարկու, որ կը յածի հոլաթեւ,
Լեցուած է ան միտվին՝ արեամբն ու ոսկիովըն առատ
Կըռապարիշտ Քրիստոնէից եւ Հրէից անհատ,
Կողոպտած է այսպէս Ֆու ինչիդ, ու գողցած գանձդ՝ անդեղեւ:

Ամբարտաւան, նախանձամիտ, յափըշտակող բընութեամբ,
Առելավատ ընդդէմ Անոր՝ որ խալամին է հոգին,
Ան կայսրութեան միութեան տալ խորհած է ցունց մը ուժգին,
Որ արեւելքը բաժնըւի Արեւմուտքէն ապըստամբ:

Մոռնալով թէ ուրիշ բան չէր ինքն այլ աղտոտ փոշի լոկ,
Զոր բերանիդ մէկ շունչը միայն պիտի ցընդէր՝ փարատէր,
Ան երազած է ուռեցնել իր դիրքն, հանել այնքան վեր՝
Մինչեւ հասնի կատարն այն վեհ, ուր էեզ կ'տեսնէ ամէն ոք:

Եւ ո՞վ գիտէ – զի փառասէրն, եւ որուն շիլ է հոգին
Կր մրխրըճի սեւ ճամբուն մէջ զոր Անիծեալն է գըծեր –
Բերանով ու սիրտով՝ Աստուածն իր ուրացած արդեօք չէ՞ր,
Սիրովը սոսկ Կուսածինին, անոր անմիտ կըրօնքին·

Կանգնեցնելով նորէն ոտքի՝ կործանուածներն երէկուան,
Ու գրձուածներն այդ ընելով վատ իդձերուն իր գործիք՝
Չէ՞ր մտածեր միթէ մատնել իր ընկերները ռազմիկ
Շուն հրէից, գարշ Քրիստոնէից վրէժխընդրութեան անսահման:

Ու ինչ որ ցոյց կու տայ ներքինն իրենց հոգւոյն գաղտնիքին,
Ցաջողցնելու համար իրենց դաւն ու ոճիրը՝ ի՞նչպէս
Այրին մեռած գոթ արքայի մ'որուն անունն էր Քնեբէս՝
Ասոր որդին Ատտէլազէզ կ'առնու կ'ընէ իրեն կին:

Բայց անսայթաք իմաստութիւնդ, մեծ է եւ քարձր այնքան՝ որ
Կրընայ փըշրել անհատներն նուչ ած հնարքներն ամէն ցած:
Աղուէսն աւա՛սիկ, խալիփա, ծուղակին մէջ է ինկած·
'Խտապարտէ' կամ ներէ', ա՛յս է խընդրանքս, ո՛վ դատաւոր:

Ձըրընչեցնելով ծեր Մուսան յայնժամ իր շղթան երկաթէ,
Ու տանելով խոժոռ նակտին՝ իր բագուկներն ամրակուռ,
Պոռաց. – Թո՛ղ առտը ամբչնայ, ու մախանքը մընայ լուռ,
Զի իմ ուրսուն տարիներուս պատիւին վրայ կը թընդէ:

Գովե՞ստ Աւոր՝ որ է Միակն ու Բարձրեալը, զի մենք միայն
Ուրուականներ ենք սընոտի: Անյեղ՝ յաւէտ կենդանի,
Մարդերու հոծ բազմութեան վրայ աչք մը կ'ածէ լոկ ատի,
Ու, ինչպէս ծուխ մը ցընդական, կը տարտղնէ յանկարծ զայն:

Փա՛ռք Բարձրեալին. իմն է միայն յաւերժ: Աշխարհս այս բոլոր
Է անցաւոր, ու կը թընչի դէպի բոպէն վերհագոյն.
Բայց դարձնելով իմ իր աչին մէջ խոր՝ երկինքը անհուն,
Դատաստանին վերջին՝ պիտի հընչեցնէ փողն ահաւոր:

Աւոր վրսեմ աչքին առջեւ պիտի լինին մերկ՝ սիրտերն,
Ու Սուրաթի այն կամուրջէն, որ սուր է քան ածելին,
Պիտի անցնի Արդարն՝ առանց իյնալու մէջն անդունդին,
Ինչպէս փայլակն որ կը նետէ երեկոյի թանձր ըստուերն:

Հոտաւէտուած՝ մուշկով, գմուռսով ու նարդոսով քաղցրաբոյր,
Աւոր վերբերն պիտի փայլին քան արշալոյսն երկնից վրայ,
Պիտ' ժայթքեցնէ Ալլահն աւոր շընչաւոր համար սիրահմայ
Քառեալ գետեր կաթի, մեղրի ու գինիի լուսաթոյր:

Յաւերժավարդ նակատներով պըսակագեղ կուսաններ,
Որոնց աչքերը քան ամբառ մեր արեւներն են փայլուն,
Եւ այնքան քաղցր, որ բիբերնէն ինկած նայուածք մը իսկոյն
Պիտի փըրկուած ու հնազանդած Իպլիսն ինքնին արբեցնէր:

Ու Հուրիները երկնային, այդ էակներն անարատ,
Շուշանի պէս ներմակ, խունկի մաքուր բոյրով թաթաւուն,
Իրենց թեթեւ թեւերուն մէջ, կուրծքերնուն վրայ պաղպաջուն,
Պիտի ընեն իր հեշտանքին հրայրքն աւելի եւս առատ:

Ու օրերէն եւ դարերէն եւ միջոցէն ալ անդին,
Մըսլիմանին վերապահուած երանութեամբը անվերջ,
Պիտի տեսնէ Բարձրեալը՝ Միակը իր առջեւ կանգնած պերճ,
Պիտի գիտնայ՝ ինչ որ ոչ ոք երազած չէ տակաւին:

Բայց շընագայլն այն գարշելի, որ կը բզբմտէ խածնելով
Արիւնոտած առիւծը ծեր՝ գերեզմանին հասած մօտ,
Դեռ չըփրչած հոգին, աւոր շողիքին ժահրը կեղտոտ,
Ըստուերին մէջ, պատառ պատառ պիտի լափէ զայն, անխոռով:

Իսկ այն վատը, էմիր՝ Հաճէպ կամ խալիֆա լինի՞ ան,
Զոր կը տրորէ, կը գուճատէ ուրիշին փառքը անշէջ,
Զայն ֆաթկոծուած Իպլիսն առնէ պիտի իր պիրկ ճանկին մէջ,
Ու սոսկումով եւ զըզուանքով պիտի բըմնէ աւոր վրան:

Ա՛լ ի՞նչ ըսեմ· ոչինչ· բանզի գործիս հասած է վախճանին,
Ապրեր եմ շատ· պիտի մեռնիմ· աշխարհի ա՛յս է օրէն·
Հրեշտակները, կեանքըս, արիւնս, Ալլահն ու իր Մարգարէն
Որո՛տէն ա՛լ բարձրը ձայնով իմ տեղ տուին պատասխան:

— Մատնի՛չ, բերանդդ մի՛ առնուր, մի՛ պըղծեր այդ սուրբ անունն·
Պռոաց Սուլթանը· Պատասխա՛ն տուր· ոնիրներդ ըսէ՛ շուտ
Դորթաց էրսան ոսկի թագերը, եւ հարուստ կողոպտուն
Արեւայական բաղաքներուն, գո՛դ, ըսէ՛, ի՞նչ ըրիր դուն:

Վիրք լրոութեան կամ ընդրամիտ ներգի անցած է ատենն·
Արեւմուտքի ամբաստանած են քեզ բոլոր խմիրներն·
Իբրեւ փըրկանք անպէտ կեանքիդ՝ այդ գանձերուն քեր հոս բերն·
Ու տա՛ր կորանիդ անապատի դո՛դ աւազները ծածկեն:

— Կերածներն իր բոզ դուրս փրսկէ ըստրուկներու այն ջոլիրն,
Որ ամբոխին եւ Արեւայից կաշառքներովն է գիրցեր·
Ըսաւ Մուսա· ա՛լ խօսք չունիմ· իմաստուններն ու բաջեր,
Ո՛վ խալիֆա, գիտցի՛ր ասի, երկու անգամ չեն խօսիր:

Գահուն առջեւ կը կանգնի, դեմ դեղին կըտրած, Սիւլէյման·
— Մատնիչն այդ, բոկ, բացգլուխ՝ կապուած՝ դրէ՛ք, դարձուցած դէմքն հոին,
Իշու մը վրայ, ու իր գնացքին շըբադիրներն՝ ամբոխին
Մոլեգին նիչն ու կանչը, ցեխն ու բոզ խիճերը ըլլան:

Իսկ ներքինի մը չուանով մը զայն վիզէն բոզ բըռնէ·
Մարմինին վրայ, արիւնլրայ՝ ուսէն մինչեւ բոյքն ոտքին,
Շաչող մըտրակը, գռեհ գոռեհ, հարուած տեղայ բոզ ուժգին,
Ու կըտրեցէք գլուխն անոր, արեւն երբ մարը մտնէ:

Գացէ՛ք ամէնքդ ու գիտցէ՛ք բէ իմ անվրէպ՝ անաչառ
Արդարութեանս առջեւ ոչ ոք պէտք չէ շնորհի բնաւ յուսայ:
— «Կ'արժէ վրնիոր դատաւոր, այո՛, բսաւ լոկ Մուսայ·
Խա՛լիֆ, ի հուրն յաւիտենից վըրաս խորհիլ մի՛ մոռնար:

Հայհոյչներէ, հարուածներէ պատուած, բաղխին ընդ մէջէն,
Թասուն իշու մը վրայ, անարգ բեռներու միայն անդրուվար,
Ոագմիկը ծեր, հագուած բուրջի կտորտուանքներով հողմավար,
Կ'երթայ անվիշտ, անյոյզ, ձեռքերը թիկունքին կապուած են:

Կ'ոռնայ ամբոխն ու կը վազէ իր եռեւէն, մինչ բաներ
Կը բռնչկոտին, ջաղխելով դէմքն ու բազուկներն· մըտրակէն
Արիւնոտած է մէջքն ամբողջ· սակայն աչքերն իր փակ են·
Չի տեսներ բան մը· չի լրսեր բան մ', անրզգայ, աներեր:

Անոր հոգին կ'երթայ դէպի այն տարիները փայլուն,
Որոնք իրեն կը թրէին անհուագելի եւ անվերջ·
Երբ, խորհելով, այն ատենէն, նահատագրին վրայ իր պերճ,
Կը բողոքը իր երկիրն՝ եէմէնը, կաշիէ վրանն՝ իր տունն:

Երբ, դեռ արբշիռ՝ մատղաշ սըրտի բուռն աւիւնով, մոլեգին,
Երկինքին ի վեր կ՚աղաղակէր ինչպէս կորիւն մ՚առիւծի,
Որ կը փորձէ մորնչել, կեղեւը պատռելով՝ ամեհի՝
Արմաւենեայն կարծր, որուն շուրթն էր կայբը իր որբացրիին:

Կը վերյիշէ Սիւրիայ, Պարսից հետ կըռիւներն՝ զոր մըղեց,
Կարթագինէն ու Եգիպտոսն, ու անապատն Հըրավառ,
Ու կատաղի այն խեղ ցեղերն զոր հալածեց դիր եւ դար,
Ադլասի մութ կիրճերէն մինչ արեւմուտքի ծովը մեծ:

Ցետոյ, նեղուցն՝ ուսկից անցաւ Պէրպէրներու նաւերով,
Ու յավատակն իր ազնուատոհմ, որ տրնկելով բաշքը վեր՝
Հինն Երերիոյ առջի անգամ հողն երբ կռխեց անվեհեր.
Թունդ ցաքկըռտեց փըրփուրին մէջ ու ծովեզրի շողին զով:

Միջնաբերդ բարձր ամբոցներու յարձակումներն ու աւեր,
Խառնուրդն՝ ուր լայն ասպանդակին վըրայ կեցած միշտ յոտին,
Անհաւատից հրոսներէն նեռս գրոհ տալով սուր ի ձեռին,
Դիմովութիւնը ռազմիկի երկարաշունչ կը խըմէր:

Ու Գոթերուն խումբերը, շէկ կապոցներով ծանր՝ հիւսկէն,
Մէջքերնին տէգ, խուճապահար դէպի լեռներն ու ձորեր,
Ու Մադրէպի ձիաւորները սեւ՝ անոնց հետմէ ի վեր՝
Խուժելով զերդ դեւերու գունդ մ՚, ու վազելով ռունգէն,

Ալլահ, օրեր յաղթանակի, ժամեր՝ ժամեր լուսաւոր
Նախնիքներէն ժառանգըւած դիւցազնական խրոխտութեան,
Երբ Թարիւկի սարէն մինչեւ լեռնաշըղթան Պիրենեան,
Կը ծածանէր խալամութեան դրօշակը վեհ եւ հրզօր:

Քրիստոնեաներն երբ Աստուրեանց ժայռերուն գագը, հեռուն,
Լեռներուն վրայ ձիւնազագաթ, սարերուն մէջ խուլ եւ խոր,
Փախած սիրուն հաղաքներէ եւ դաշտերէ ծաղկածոր,
Արջերուն հետը կ՚ապրէին, արծիւներուն, գայլերուն:

Մուսա՝ մէջէն կապանքներուն՝ հասակն ամբողջ ցըցած վեր,
Ու յօնքերուն տակ ըսպիտակ հրեղէն աչքերն յառելով,
— Հաւատացեալք, օ՛ն, աւելցէք մըրրիկներով մարտախռով
Աստուածառաք Մարգարէին դէմ հայհոյող պիղծ շուներն:

Հեղեղներուն պէս որ ճերմակ սարերէն վար կը հոսին,
Ֆրենկին երկիրը խուժեցէք, ո՛վ դուք, իմ բաջ առիւծներ,
Զեզի՝ պտուղներն ոսկի ամէն, ոյց տակ ճիւղերն են ծրտեր.
Գեղեցկութիւնը կոյսերուն, հացսրդոյսերն ակօսին:

Պիղծ կռապաշտին սովրեցուցէք մեր սուրբ Օրէնքն անհրաժեշտ,
Մի՛ տաք ոչ դուլ, եւ ո՛չ դադար այդ մարդերուն գինեզէն.
Տարէք անունը Ալլահին երկրի ծայրերը ամէն,
Ու երկինքի դրախտին մէջ լոկ փըճնռեցէք ձեր հանգիստն հեշտ:

Հերոսը ձեր կը բարբառի պատանեացիին մէջ այսպէս.

Ու ցեխն ու ֆարն ու նախատինքն ու հարուածները անդիւ
Դազանական կանչիւններն այն, ծաղր ու ծիծաղի անպատիւ
Զայն կը տրորեն քիւր զայլերու յարձակումով մը կարծես:

Արեւմուտքի քոցը, սակայն, Լիբանանի ծայրն, հեռուն
Աղիճներով բոսոր՝ պատէ պատ ուռեցած աւելի,
Ողողելով իրմէ բուրկած ժայռերն՝ կ'երթայ կ'ծաւալի
Մինչեւ վըրան անշարժ ուղիղ եւ հինաւուրց մայրերուն:

Ժա՛մն է մահուան, ա՛լ աւարտած՝ վերջ են գտած տանջանքներն·
Ահաւասիկ եղերական գոհին, փողոցը տրխուր·
Կը մեկնացնէ եռվպացի մը մուք՝ ձեռքով մը ամուր,
Շատ անգամներ փորձուած նուրբ երկայնաձիգ իր սուսերն:

Ամբոխն, յայնժամ, ուրուն նայուածքը բազմաչեայ կը լայնցնայ,
Պայծառակերպ կը տեսնէ մարդն՝ արիւնլուայ մարմնոյն մէջ·
Ցրնցոտիներն են երկնագոյն· ու պըսպղումով մը անշէջ
Պողպատ լօդիկը կը փայլի, շրխահեղով կողին վրայ:

Ա՛լ հետը չէ հոն անիկա այն չարաշուէր կըմախքին,
Զոր պարանով մը կը քաշէ ձիգ ներքինի մը ապուշ,
Որ կը գայթի եւ կը հեւայ, յոգնութենէն խոնջ վատոյժ,
Եւ կ'երկարէ վիզը վըտիտ դէմքով մը խօլ՝ ցաւագին:

Եռվպացին, ներքինին, էշը խեղճուկրակ, հեւասպառ
Կը ջընջըվին· ի՛նքը միայն կ'երեւի, սուրը ձեռքին·
Կը ճաճանչեն մագերն, մօրուքն· աշտանակած է իր ձին՝
Բոսորափայլ շրթրունքներով Արարածն այն վհուկիան:

Սպիտակ՝ տասնեակ զոյգ թեւերով արծուէմագիլ էլ-Պօրաքն,
Որուն զաւակն արդան կարմիր մեծդի կըտոր մը· կարծես,
Որ, բիբերով համաստեղուած սեգ սիրամարգ մը ինչպէս,
Փրռեց՝ պարզեց շրխեղութիւնը պոչին դէպ արեգակն·

Սաւառնաթռի՛ւ, կ'երթայ, կ'երթայ ան վեհօրէն, սիգաբար,
Կոյսի ադուռր իր աչքերէն, աստուածային իր լանջքէն՝
Դոլորշացած յոյսի ցոլքեր ու փաղփիւններ կը ժայթքեն
Ու կ'ողողեն իր փետուրները, բացուած՝ գերծ հովմահաւ:

Կը բարձրանա՞ն երկուքն ալ վեր, վեր այս երկրի ժրխոցքէն,
Թեւածումով մը դիւթական, անդիմադիր, ապահով,
Ու անջրպետը մեհեանր՝ իրենց լեցուած է փառքով,
Երբ վեհագոյն սահմանքներէն կապոյտին՝ ներս կը մրտնեն:

Ինչպէս անհուն ջահ մը, սաստիկ շարժած՝ ցուցքով մ'անսահման,
Արեւմուտքը կը ցայտեցնէ մինչ Արեւելքը սեւցած,
Ամպրոպներու փայլատակում մը վեհաշուք, մըթամած,
Ու իրկըւան ծիրանիին մէջ կ'անհետի հէք Մուսան:

ԼԸՔՐՈՆԹ ՏԸ ԼԻԼ

Թրանսկրէն բնագրէն թարգմանեց՝ ԹՈՐԳՈՄ Ա.ՐՓ· ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ
1936 Մարտ, Երուսաղէմ (Անտիպ)

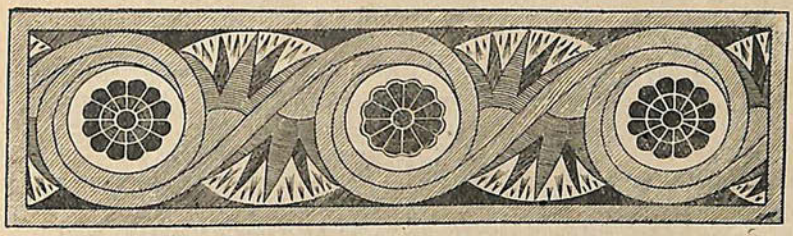

Ա Ր Եա Ն Կ Ա Յ Ծ Ը

1.—

Փարիզ նեռած էր ինքզինք ոչ թէ ուսանելու, այլ իր հայը ճարելու համար: Բախտը փորձելու յեսին նպատակ մըն ալ ունեցեր էր, անշուշտ. չատ երիտասարդ էր, ճարպիկ ու փրանսերէնը ուսած՝ արդէն Արեւելքի մէջ:

Սարդիս էլեան ունէր ընտանիք՝ երբ գինք ճանչցայ. բայց չունէր հայրենիք: Մնած էր տէղ մը, տեղափոխուած էր ուրիշ չատ մը տեղեր. եաքէն հաստատուած՝ Պէյրութ, իբրեւ ներուն հետ:

Փարիզ հանդիպեցայ իրեն, երբ ես ուսանող էի: Պատահարա՛ր: Մեր թաղը կը բնակէր: Ըսաւ իսկոյն թէ Քրէտի Լիօնէ կ'աշխատէր. հոն հաշիւ կը բռնէր: Գործէն դուրս՝ նորէն հաշիւ կ'ընէր. բայց այս անգամ իր հաշիւը, որպէսզի կարենայ իր ամսական քանի մը հարիւր ֆրանքով, ամսուն վերջին օրուան հասնիլ: Այս էր ամէն ամիս: Մեծ թիւերէ աւելի՝ փոքրերուն մէջ կորսուած էր, երբ գիս տեսաւ եւ ուրախացաւ:

Լոյսերու այս ոստանին մէջ եւս անիկա հայերէնը կրնար տակաւին սահունօրէն խօսիլ. հետաքրքրական կը կարդար ալ: 1925ի վատ չրջանն էր: Իր ուսումը ֆրանսերէնով եղած էր. բայց տան մէջ, իր Արեւելք եղած տարիները, հայերէն կը խօսէին:

Դժգոհ չմնացի իրեն հանդիպելով. ուրախ տղայ մըն էր, ու ամէն ապրելու ձեւերը գիտէր: Կեանքին մէջ, ոչ մէկ յաջողութիւն ունեցած՝ ոչ մէկ յաջողութիւն կրնայի իրեն նախատեսել, բայց միշտ զուարթ ու գոհ տղայ մըն էր անիկա:

Ես պատճառ մը չտեսայ, իմ մասիս, հետը աղէկ չըլլալու: Աստուած հետը աղէկ չէր վարուած: Հասակը կարճէն վար. այտերը ուռնէին տեսակ մը վոս՝ ոչ թէ անուռնդ պակասէն, այլ աչխարհ եկած օրէն սկսած. Իսրայէլի գաւակներուն աչքերովը. բոլորովին ճաղատ՝ այլ տարիքին խակ. բարակ ու մեծ բիխով մը՝ որ լայն ուռնդեր ունի. հասարակ խելքով, բայց ճարպիկ. ոչ տոկուն առողջութեամբ: Կրքոտ, ապահովաբար, բաւական բարձրանալ, եթէ հասուսա ուսուցուած ըլլար իրեն. աչխատասէր էր ու ճարպիկ: Բայց ծնած էր տունի մը՝ որ Հայունը չէր:

Ցեղոյ համակրութիւնս չահեցաւ. հաւատարիմ էր իր ընկերութեանը մէջ ու ազգասէր: Ես կը հաւատար մեր ազգին որոշ ապագային:

Իր ազգասիրութիւնը զարմանք պատճառեց ինծի: Օտար երկրի մէջ, ինքնապաշտպանութեան պայքար մըն էր թերևս ասիկա: Բայց ի՞նչ իմաստ կուտար այս պայքարին. չունէր հայրենիք, չունէր ծըրագիր, իր ներկան եւ ապագան Ֆրանսայի մէջ էին: Զինք չատ կը նեղէին օտարներուն անարդանքները: Սիրած ու պաշտած էր Ֆրանսան. պզտիկ՛ուց. զինք կ՛անարգէին Ֆրանսացիները: Հայութենէն՝ սորված էր միայն իր լեզուն խօսիլը ու ջարդի պատմութիւններ. բայց յաճախ կը խօսէր իր մօրը անսահման սիրոյն վրայ:

2.—

Շատ հեղ տեսնուեցանք մխայէն:

Օտարութեան իմաստը խորունկ է:

Ո՛ւր որ երթայինք, ի՛նչ որ տեսնէինք, ի՛նչ որ ուտէինք, Սարգիս միշտ գոհ ու զուարթ էր:

Աննման համարձակութիւն ունէր կիներու հետ: Իր առաջարկները կը մերժէին խնդուքով, բայց իր յոյսը հետեւեալին վրայ կը դնէր: կատակով կը խօսէր ամէն հանդիպող առանձին կնոջ, կատակով կը պատասխանէր անոնց մերժումներուն:

Առեն մը ցանցատ նեղան իր այցելութիւնները՝ ինծի: Օր մըն ալ ևկաւ, աղջկայ մը թեւը անցած: Հպարտ ու երջանիկ՝ ըսաւ.

— Կը ներկայացնեմ նշանածս՝ Օրիորդ Քօլէթ:

Կատակի պիտի առնէի, բայց անոնք համբուրուելուն խոկոյն ու ևս չուզեցի Սարգիսին առաջին երջանկութիւնը մեղմել: Սիրալիր ընդունելութիւն ըրի իր նշանածին:

— Կը ներես որ, վերսկսաւ խլեան, մինչեւ այսօր քեզմէ պահեցի... կ՛ուզէի Քօլէթին հատուցական պատասխանէն յետոյ զինք ներկայացնել...: Գեղեցիկ է, չէ՞:

— Կը չնորհաւորեմ, ըսի, չուտով կը յուսամ ձեր ամուսնութեան կը հրաւիրէք զիս...:

Ծնդացին, երկուքն ալ. նախ Քօլէթ, յետոյ Սարգիս: Սարգիս Քօլէթին կը տեւէր: Ես ալ գոհ էի: Ճաշի հրաւիրեցի զիրենք, ուսանողական ճաշարանի մը մէջ: Հայ երիտասարդը երջանիկ էր: «Բրոնուած» կը թուէր, ու կը կախուէր Քօլէթին բևրանէն, որ, սակայն, չատ քիչ կը խօսէր:

Պուլվարներու սէրերէն կը կարծէի իրենցինը. հետզհետէ լուրջ հանգամանք առաւ: Ամուսնութեան վրայ միայն կը խօսէր Սարգիս ու Քօլէթ մտիկ կ՛ընէր. ամէն կարգադրութեան համամիտ կ՛երեւար: Հեզ աղջիկ մըն էր: Պզտիկ խանութի մը մէջ արկղավաճ՝ համեստօրէն կը հագուէր: Հակառակ իր չպարին, ժպտուն էր ան, ու եռանդը կը պահպէր իրմէ: Երիտասարդ էր, մօտ քսանը չորս տարեկան, գրեթէ Սարգիսին պէս, բայց իր տարիքին յատուկ գրաւչութիւնը չունէր, եւ անշնորհ կ՛անցնէր: Իր ժպիտը վանդալական բան մը ունէր, ու այս ցաւ կը պատճառէր ինծի:

Օր մը Սարգիս ինծի պատմեց իրենց սէրը, երբ առանձին էինք, պատահաբար. որովհետեւ այլեւս առանց Քօլէթին անիկա ո՛չ մէկ տեղ կ՛երթար:

Ըսաւ.

— Ժամանակով դեղնած դիրք մը կը կարդար, Լիւքէնպուրկի պարէտին մէկ նամարանին վրայ: Աւելի ճիշդը՝ բացուած էջին կը նայէր: Կը նմանէր թռչունի մը որ իր բոյնը կրծնցուցած է: Գիտես համարձակութիւնս. մօտեցայ իրեն, դլխարկս հանելի եւ յարգանքով նամայ քովը: Ինչ մը հեռացաւ: Ժպտեցայ. ժպտեցաւ:

— Օրիորդ, ըսի, օդը դեղեցիկ է այսօր...:

— Արդարեւ, ըսաւ:

— Ի՞նչ կը կարդաք, հարցուցի:

— Ոչի՛նչ, պատասխանեց ու կրկին ժպտեցաւ:

Տեսա՞ր. պարզ աղջիկ ըլլալը յայտնի էր. ես նշմարեցի իսկոյն: Շուտով բարեկամացանք: Սրճարան մը տարի զինք. սուրճ եւ պրիօշ առաւ: Եռանդ եկաւ վրան. գոհ էր: Ես ալ երջանիկ էի: Օրը կիրակի էր. իրիկունը սինեմա գացինք: Ըսաւ թէ չատոնց չէր գացած. գոհ էի որ կը զուարճանար:

Յաճախ տեսնուեցանք՝ խնդրանքիս վրայ: Ինքը չպահանջեց. պահանջքոտ չէ. քիչ ալ կը խօսի, տեսար: Աշխարհի վրայ առանձին է. ի՛նքը ըսաւ: Կ'աշխատի որպէս արհեստակալ՝ նպարավաճառի մը մօտ, Պէրթըլօ փողոց թիւ 17: Շատ չի շահիր, բայց կ'ապրուի, ինք կ'ըսէ թէ գժուարաւ: Դիտե՛ս, կինեը զրամին յարգը չեն հասկնար:

Սիրեցի զինքը: Կը սիրէ զիս, վստահ եմ. այլապէս հետս պիտի չուղէր ամուսնանալ...: Կեղծ համեստութիւնը մէկդի, ես ի՞նչ ունիմ որ...: Ո՛չ գրամ, ո՛չ դեղեցկութիւն... եւ օտա՛ր եմ, բոլոր մեղքերուս վրայ: Մէրսի՛, բողոքի տրամադրութեանդ համար...: Ինծի համար կարեւորը ան է որ զիս կը սիրէ... յայտնեց ինծի իր այս սէրը, ու զիս երջանիկ պիտի ընէ. ամուսնութեանս տասնմարկէն չատ ուրախացաւ: Մինչեւ այսօր, ո՛չ մէկ կին տակաւին երեսիս չէ խնդացած, սիրոյ բառը չէի լսած... ինչո՛ւ պահեմ: Քօլէթ ի՛մ ալ մարդ մը ըլլայ ըսաւ ինծի իր սէրովը:

Ձեռ զիտես ինչքան անկեղծ աղջիկ է Քօլէթ. ինք ըսաւ թէ կոյս չէ... պարագաները պատմեց. ինք յանցաւոր չէ. բայց ատոնք քեզ չեն հետաքրքրեր...: Ատոնք կ'ըսեմ քեզի՝ իր ճշմարտախօսութիւնը յայտնելու համար:

Ամուսնութեան մեր որոշումը չուտով եղաւ: Տեսա՛ր: Երկու կողմէն ալ, անկեղծութեան նշան է այս: Քօլէթ հայ չէ, պիտի ըսես. դիտե՛մ: Բայց հայու կը նմանի. առանձին է աշխարհի վրայ: Ամէն պարագայի տակ՝ հայասէր է ան, քանի որ զիս կը սիրէ, ու ես զինք խոկտան հայ պիտի ընեմ. կը տեսնես: Որովհետեւ ես հայ եմ՝ հարիւրին հարիւր. հասակս կարճ, քիթս մեծ, երկրէս վռնտուած, չարուեստակ պայթարող...: Մի՛ խնդար, բարեկամ. այս է մեր պատմութիւնը՝ զոր ես քեզմէ աղէկ հասկցած եմ...:

Կը սպասեմ հիմայ աւելի յաւ գործի մը եռեւէն՝ ամուսնանալու համար. հիմակուան չահածս պիտի չբաւէ մեր երկուքին: Գիտե՛ս. պանքաներուն տուած ամսականները անօթի կը ձգեն մարդը:

Կարեւորը՝ խորհեցայ, երբ Սարգիս կը պատմէր այսպէս, իր երջանիկ ըլլալն է:

3.—

Էլիան նոր գործ չկրցաւ գտնել. մնաց միշտ Քրէտի Լիսնէյին մէջ:

Ցետոյ՝ դործի ժամերէն դուրս, այլ դաշտում վնասուց, իր եկամուտը աւելցնելու համար։

— Ամսականները ամիսներուն կը նմանին, կ'ըսէր անիկա. երեսուն կամ երեսունը մէկ եւ... միշտ նո՛յնը կը մնան...։

Երբ, այդ տարին, Տիւրկինեաններուն մէջ կուխ ծագեցաւ, Սարգիս յիշեց որ դործոդութեանց վայրերուն լուսանկարները առած էր, իր Լիբանան եղած տեսիլները. զանոնք ծախուց Փարիզի Թերթերուն։ Քանի մը հազար ֆրանք շահեցաւ. երջանիկ էր ոսկիի հանք գտնողի նման. կը յուսար որ պիտի կրնար իր ամուսնութեան ծախսերը հոգալ։ Օր մըն ալ, Ֆրանսացիք Դամասկոսը ռմբակոծեցին. բայց Սարգիս այս քաղաքին լուսանկարները չունէր։ Կը ապասէր որ Հալէպը ռմբակոծէին. Հալէպէն կարդ մը պատկերներ ունէր։

— Այս երկու քաղաքներուն տարբերութիւնը չեն դդար, ըսէ. այդ պատկերները ծախէ որպէս Դամասկոսի տեսարաններ...։

Սարգիս ժպտեցաւ։ Զայն չհանեց։ Բայց հետեւեալ օրն իսկ եկաւ ինծի ըսելու, մեծ ուրախութեամբ, թէ վարիզեան երկու խոշոր օրաթերթերուն ծախած է զանոնք, անապատեալ դիներով։ Եւ չնորհակալութիւն յայտնեց գաղափարիս համար։ Չհետաքրքրուեցի, բայց օր մը յետոյ տեսայ, այդ երկու թերթերուն մէջ, Հալէպի տեսարանները՝ որպէս Դամասկոսինները, լայն վերտառութիւններով։

Մնդացինք մխսին։ Բայց իր պատկերները չուտով հասան։ Եւ Քրէտի Լիոնէյի իր սահմանափակ ամսականները միշտ մնացին նոյնը՝ ընտանիք մը ապրեցնելու անկարող։

Անյուսահատ կամքով՝ շահարեր դործ վնասուց։ Աչխատասէր էր, ու ընթացիկ չատ բաներ գիտէր։ Բայց օգուտ չըրաւ չահուն եռեւէն վազելը։ Ամէն անյաջողութեան՝ անիկա կ'ըսէր.

— Ես հարիւրին հարիւր հայ եմ. դժբախտ ծնած...։ Սան-Սթֆանոյի մէջ՝ չահեցանք, յետոյ Պերլին՝ մեր ձեռքէն առին։ Ցոյս մըն ալ Հօթել եւ Ռէսթէնէնթի Պոլիս ժամանումը եղաւ. բայց հազիւ հասած՝ ետ դրկուեցան իրենց երկիրները, ընդհանուր պատերազմին հետեւանքով. ու մենք ունեցանք, բարենորոգումներու տեղ՝ Ապրիլ 24ը եւ Տարադրութիւնը։ Կը բաւէ՞։ Ո՛չ։ Մեզի մխիթարելու համար՝ Սեւրի սեղանին չուրջ պօլ-պօլ առին մեզի, հաքէն Լովանի մէջ մեր քիթին խնդալու համար։ Եթէ մեր բախտն ալ մեր քիթին չափ խոշոր ըլլար...։

Սարգիս՝ ինքը՝ քահ քահ խնդաց. ցաւագին չեշտ մը կար իր բառերուն մէջ. յետոյ եդրակացուց.

— Այսպէս է Հայուն բախտը. կը կարծուի թէ հասնելու վրայ կը դտնուի, ձեռք կ'երկարես բռնելու համար, բայց ան կը փախի երազի մը նման։

Եւ սակայն առտուան եւ երեկոյեան Թերթերուն յայտարարութեանց մէջ իրեն յարմար դործ մը կը վնասէր, չարունակ ու անյուսահատ կանոնաւորութեամբ։ Չեղաւ օր մը որ անիկա դործ խնդրող մէկէ աւելի նամակներ չուղարկէր նոր հասցէներու՝ դրա կը փոխէր այդ Թերթերէն։ Այս մասին՝ ամսական մանուսր պիտաճէ մը յատկացուցած էր։ Երբ պատասխանը դար, Սարգիս կ'ուրախանար. բայց մինչեւ նամակին ընթերցումը, որովհետեւ մերժողական կ'ըլլար։ Ցաճախ ալ պատասխան չէր ստանար։ Օր մը խորհեցաւ որ այս մեր-

ժամ՝ նեղը կրնային իր հայ ըլլալէն զատ: Ուստի մտածեց իր անունը փոխել: Սարգիս անունը դիւրին էր ծածկելը. կարելի էր «Ս»ով գոհանալ՝ որպէս սկզբնատառը իր անունին: Կաթ սակայն մականունը՝ Էլեան: Հայկական անունը կը մատնուի օտարին՝ մանաւանդ իր «Եան»ովը: Սարգիս խորհեցաւ իր մականունը վոխել. նախ ընդվզում ունեցաւ նոյնիսկ այս գաղափարին յղացումէն: Ցետոյ մտածեց որ անկարելի իսկ էր, որովհետեւ անունի վոխոխութեան պարագային՝ պատասխանը իրեն պիտի չհասնէր, կամ եթէ հասնէր իսկ՝ մտնաւոր կարգադրութեամբ մը, գործի պայմանաւորումին առնը իր ինքնութեան թուղթերը նոր անունին հետ համապատասխան պիտի չըլլային, եւ պիտի վոնտուէր: Որոշեց, այն առեն, Էլիասը Էլիոյի պէս գրել՝ իր խնդրագրին մէջ, ի հարկին ըսել կարենալու համար որ վերջին տառը սխալմամբ, ձեռքի վարժութեամբ՝ «Ս»ի պէս գրած է, ինչ որ ֆրանսացիներուն ալ յաճախ կը պատահի. այս ձեւով՝ Էլիասը պիտի արտասանուէր Էլիօ, հայկական մասնիկին վերջին տառը միայն փոխելով: Եւ այս գաղափարը գործադրութեան դրաւ չուտով:

Բայց նորէն չհաւաներ գործ չտուին իրեն:

4.—

Միշա Քրէսի Լիօնէյի պղտիկ մէկ մասնաճիւղին պղտիկ հաշուակալներէն էր Սարգիս, երբ ես փարիզը ձգեցի, 1926ին:

Եւ անիկա կը սպասէր Միշա նոր գործի մը՝ իր ունեցած պաշտօնէն աւելի չհաւաներ, ամուսնանալու համար:

Ես Աղեքսանդրիա հաստատուեցայ. պարապանեները այդպէս բերին:

Երկու տարի անցած էր մօտաւորապէս, երբ ստացայ հեռաձայն մը՝ ուր խօսողը կ'ըսէր.

— Ես Սարգիսն եմ... Նաէէն կը խօսիմ... մեր նաւը այս առաւօտ հասաւ եւ իրիկունը Պէյրութ կը մեկնի. եկո՛ւր տեսնունինք:

Սարգիսը ո՛չ, բայց իր ձայնը չուտով յիշեցի: Դասի խակոյն նաւ: Կրկնակ երջանկութիւն կ'արտայայտէր. Քօլէթին հետ ամուսնացած էր ու իրենց քովն ալ կար մանուկի վոքրիկ կառք մը՝ որուն մէջ կը քնանար մօտ մէկ տարեկան իրենց մանչուկը: Աչ թեւը կու տար իր կնոջը մէջքին, իսկ ձախովը կը բռնէր պղտիկին կառքը:

— Պէյրութէն Պաղտատ պիտի անցնինք, ըսաւ Սարգիս չտապալով. հոն ֆրանսական ընկերութիւն մը գործ տուաւ ինձի, լաւ, չա՛տ լաւ ամսականով:

Եւ մանչուկը ցոյց տալով աւելցուց.

— Արա դրինք անունը:

Այսքան երջանկութիւնը ինձի հաճոյք պիտի պատճառէր եթէ նոյնիսկ Սարգիս անծանօթ մը ըլլար:

Բաժնուելու առեն գիս համբուրեց երբոր մը նման, տխրեցաւ, խնդրեց իր կնոջմէն որ ինք եւս աղջատուրուի հետս, իրենց մանչուկին պատկերը տուաւ, ու ես իրենց բարի ճանապարհ եւ յաջողութիւն մաղթեցի:

Հինգ տարի յետոյ՝ Քօլէթ ինձի հետեւեալ նամակը գրեց, փարիզէն.

«Սիրելի Պարոն,

«Շատ տխուր պարտականութիւն մը կատարելու որոշումը այսօր

մեայն առ. Հաղորդել ձեզի ամուսինիս մահը՝ որ տեղի ունեցաւ մօտ ամիս մը առաջ: Գիտեմ որ ձեզ շատ կը սիրէր ու իր վերջին խընդրանքներէն մին է ձեզ տեղեակ պահելու պարտականութիւնս: Գիտեմ նաեւ թէ դուք ալ զինք կը սիրէիք վերապահաբար ու իր խորհրդատուն եղած էք, դժուարին պարագաներուն:

«Մեր դժբախտութիւնը Պաղատա սկսաւ. գործը ծանր էր, օդը շատ դէշ, կեանքին պայմաններն ալ աւելի դէշ: Ձեմ կրնար նամակի մը մէջ զանոնք բացատրել ձեզի. վերջապէս մեղի համար չէր Պաղատաը: Զկրցաւ դիմանալ. իր առողջութիւնը տեղի տուաւ: Ամէն օր քիչ մը աւելի կը հիւծէր: Արդէն ալ քանի անգամ իրական մահէ ազատեցինք: Սարգիսին չհաճաը ալէկ էր ճիշդը. բայց երբ տարի մը առաջ տեսանք որ շատ նիհարցած էր, որ յաճախ կը հազար, եւ պէտք էր Փրանսա երթալ՝ զինք խնամելու համար, հաստատեցինք նաեւ թէ մեր խնայողութիւնը մեծ բան մը չէր. բժիշկին ու դեղերը սուղ արժած էին մեզի:

«Բայց պէտք էր Փրանսա երթալ ու եկանք հոս: Վերադարձի ճամբուն վրայ երբ մեր նաւը Ալեքսանդրիա հանդիպեցաւ, Սարգիս մեզմէ ձեզ տեսնելու առաջարկ. չէր ուզեր իր հիւծած վիճակովը ձեզի ցաւ պատճառել: Կը խնդրեմ վատահ ըլլալ իր ապրուստի զգացումներուն մասին:

«Փրանսա, զինք խնամեցի եւ աշխատեցայ. մեր խնայողութիւնը իր եւ Արային ծախսերուն պիտի չբաւէր: Դժբախտաբար ուշ վերադարձանք Փրանսա: կարելի չեղաւ զինք ազատելը. ամէն օր քիչ մը աւելի նիհարցաւ եւ երբ մեռաւ՝ ոսկոր էր:

«Շատ կը սիրէր զիս եւ իր մանչը: Արա այսօր վեց տարեկան է ու սիրոյ պէս անուշ մանչուկ մը: Բաւական մը հայերէն կը խօսէր հօրը հետ: Միշտ կ'ըսէր թէ հայ է: Շատ կը ցաւիմ որ հայերէն չեմ գիտեր. իսկ հոս ինծի համար անկարելի է երէն հայերէնի դասատու մը գտնելը:

«Արային մէջ՝ իր հօրը յիշատակը վառ պիտի պահեմ միշտ. արժանի ու արժէքաւոր մարդ մըն էր ամուսինս: Իր մասին միշտ կը խօսիմ իր մանչուն որ, այլեւս, կեանքիս նպատակն է: Աղօթեցէք, սիրելի բարեկամ, իր հոգիին համար»:

Կրկին անգամ կարդացի այս նամակը:

Տասնեւվեց տարի յետոյ՝ նորէն կարդացի զայն. Սարգիսը չէր գայն գրողը, բայց Սարգիսին կտակն էր ան:

5.—

Գահիրէէն Ալեքսանդրիա կը վերադառնայի, անապատի ճամբով, այս տարի:

Երկու երիտասարդներ ձեռքի նշան ըրին որ կեցնեմ մեր ինքնաշարժը: Օդնութեան խնդրանք մըն էր այս անապատին, քանի որ իրենց կառքը աւազին մէջ խրուած կ'երեւար:

Երեք ընկերներով էի: Կեցուցի ինքնաշարժը: Չէի սխալած. երկու երիտասարդները խնդրեցին մեզմէ որ օգնենք աւազը խրուած իրենց օթօն դուրս հանելու համար: Գործողութիւնը երկար չտեւեց: երկու ճամբորդները գոհ մնացին, չնորհակալութիւն յայտնեցին, ու անհետցմէ մեր քարթա ուղեց: Անդրադարձայ մերժեցի այս վտանգը,

մեր ծառայութիւնը բնական ու աչքին նկատելով. բայց ան պնդեց ու ես տեղի տուի:

Հետեւեալ օրը, այս երիտասարդը կանուխէն ինծի այցելեց, ու ըսաւ առանց յառաջաբանի.

— Ես կը կռչուիմ Արա Էլեան...:

Այն առեն ուրախութեամբ նայեցայ իրեն. Մարզիկին կը նմանէր, բայց ֆիզիքական մկկէ աւելի առաւելութիւններով: Ծուղումս եւ ուրախութիւնս նշմարեց անշուշտ:

Իսկեցայ նաեւ թէ կեանքը իմ նչքան արագընթաց է ու աշխարհն ալ փոքր:

Երկու բառով պատմեց ինծի իր կեանքը: Եղած էր ռէդիսթան՝ պատերազմի վերջին տարուան ընթացքին: Հայրենասիրական անկեղծ զգացումներ ունէր, նոյնքան առելութիւն թշնամիին դէմ, կ'անդիմանար ընկերային հարցերը, անոնցմով միտք յոգնեցնելու ժամանակ չէր ունեցած ու մանկական անուշ միամտութիւնը պահպի տպաւորութիւնը կը ձգէր: Կը կարծէր որ մարդկութիւնը բախտաւորներէ եւ անբախտներէ կազմուած է: Ուրախութեամբ խմացայ որ մայրը կ'ապրէր: Ըսաւ թէ տակաւին կը շարունակէր աշխատիլ. դժուարին պայմաններու տակ աշխատած էր, եւ այսօր այս պայմանները աւելի տաժանելի էին: Մայրը՝ իր հօրը մասին չատ խօսած է իրեն՝ հօրը ցեղին վրայ ալ. նաեւ իմ մասիս, որպէս իր հօրը «միակ բարեկամը»: Անունս վերյիշած ու խոկոյն եկած էր դիս տեսնելու, ճանչնալու:

Համակրելի, ամօթխած երիտասարդ մըն էր Արա: Ես յուզուած էի, չխօսեցայ իրեն. բայց թուղթերուս մէջէն կրցայ գտնել իր մօրը նամակը եւ տուի իրեն որ կարդայ: Ընթերցումէն յետոյ, իր պատասխանը եղաւ արցունքի երկու կաթիլներ: Եաքէն ըսաւ.

— Վազը Ֆրանսա կը վերադառնամ. հոս զրկած էին դիս գործի մը համար... չյաջողեցաւ: Դարձեալ Ֆրանսայի մէջ պիտի փնտռեմ գործ մը. այս անգամ դժուարահաճ պիտի չըլլամ... մայրս յոգնած է. այլեւս պէտք չէ աշխատի:

— Այս կէսօրէ յետոյ, ըսի, կրկին եկէք... ժամը վեցին. կարեւոր է:

— Շատ լաւ, ըսաւ ու մեկնեցաւ:

Որոշուած ժամուն վերադարձաւ: Զինք տարի զրասենեակ մը ուր հայեր ներդաղթի կ'արձանագրուէին: Սենեակ մը մտանք. երկու սեղաններու հետ նստած էին արձանագրողները: Մթնոլորտը առողջ ու հանդիսական էր, զուարթ արտայայտութիւններով: Կային հոն՝ ծերեր, երիտասարդներ, պատանիներ, մանուկներ. բոլորն ալ տօնական օրերու պէս հագուած: Իրենց թուղթերը կը տարորոշէին անոնք մանաւոր հրճուանքով ու վստահութեամբ:

— Այս բոլորն ալ հայեր են, ըսի Արային, Հայաստան կ'ուղեն. երթալ:

Զպատասխանեց. իր մօրը նման քիչ կը խօսէր. հասկցա՞ւ. չկըրցայ նշմարել:

Կային աղջիկներ վայրի ծաղիկներու նմանող աչքերով: Արա հարցուց.

— Այս բոլո՞րն ալ Հայաստան պիտի երթան:

— Այո, պատասխանեցի ժպտելով, բոլորն ալ...:

Եւ աւելցուցի խոհդն։

— Ամէն մարդ իր հայրենիքին մէջ։

— Բացարձակապէս իրաւունք ունիք, ընդմիջեց անիկա։ Ես ալ ձեզի պէս կը խորհիմ. Թրանսվալի մէջ պէտք է վնասակար գործ։

Հասկցայ։ Նատանը հոն։ Շարունակ հայեր կու գային ու կը մեկնէին, հարցումներու պատասխանելէ ու առարկութիւններ դնելէ յետոյ։ Ասիկա ուշադրութեամբ կը դիտէր այս երթեւեկը, այս խանդավառութիւնը։

— Բայց Հայաստան չատ հեռու է, ըսաւ. չէի դիտեր թէ հայերը այ՛սքան հայրենասէր են։

Պահ մը կեցաւ ու աւելցուց լրջօրէն.

— Հայերս ալ հայրենասէր էր։

— Ի՞նչ դիտես Մօրհրդային Հայաստանի մասին, հարցուցի երիտասարդ հոգոն։

— Շա՛տ քիչ բան, ըսաւ. գրեթէ ոչինչ։

Երեսը նայեցայ. անիկա աւելցուց առանց յապաղումի, քիչ մը կարմրելէն.

— Բայց կը սիրեմ Հայաստանը որովհետեւ հօրս հայրենիքն է։ Մայրս ըսաւ որ հայրիկը եւ հայ բանաստեղծներ զայն «Երկիր Դրախտավայր» կոչած են։

— Այս արձանագրութիւնները, ըսի, եւ դեռ հաղարներ, ու դեռ հարիւր հազարաւորներ «դրախտ» երթալու չէն պատրաստուիր. այլ հոն կ'երթան դրախտ չհնելու համար։

Ժպտեցաւ Ասիկա ու սկսաւ խորհիլ։ Մեկնեցանք սրահէն։

— Պիտի խնդրէի որ ձեր երկրին վրայ խօսէիք ինծի, ըսաւ ան մանկական անուշութեամբ։

Միշտ վախցած եմ դրուղ ըլլալ։ Այլեւս կը վախցիմ ըլլալ միայն պատմաբան։

Ո՛չ թէ արձանագրելու համար թուականները, թիւերը ու կոթողնումները, այլ պատմելու համար՝ ապագայի սերունդներուն, ժողովուրդիս մաքառումները, դիւցազնութիւնները, արտին բարախումները, մանաւորապէս վերջին հարիւր տարիներու ընթացքին։

Բայց ես այն առեն պիտի ըլլայի աշխարհիս ամէնէն երփնեռանդ ու ամէնէն յուզիչ գրողը։

Ու Հայաստանի մասին ես խօսեցայ իրեն՝ Ասային, որուն հայրը հայ էր եւ մայրը Քրանսուհի է։

Ըսի իրեն թէ մեր այս հայրենիքը դարերու ցաւերէն, աւերակներէն ու պայքարներէն ծնած է եւ ունի այսօր հոյակապ վերելք մը, չնորհիւ աշխատանքի, աննկուն կամքի, աննկուն բարոյականի, անսահման եղերայրութեան։ Թէ հոն մարդը մարդ է քանի որ իր նմանը չի շահագործեր։ Հոն մարդու տեսքով տգրուհներ չկան։ Ո՛չ ալ սակարան։ Տե՛ս երիտասարդ, աւելցուցի իրեն, հոն ամէն մարդ կ'աշխատի, ամէն մարդ իրաւունք ունի աշխատելու, ու աշխատանքը պատիւ մըն է։ Գիտե՞ս, ըսի նաեւ, երբորդութիւնը որ կը սիրէ հոն.— Սիրտը, Միտքը եւ Բազուկը։ Եւ ջուրը եւ օդը մաքուր են հոն ու յատակ՝ հայ ժողովուրդին արտին նման։ Բնութիւնը սիրուն ու ժըպ-

տուն է Հայաստանի մէջ։ Գաւազնները համեղ են ու կ՚ուտուի։ Ամառուան լարի եղած է հայրենիքին հանդէպ. մարդիկն են որ մեր ձեռքէն խլած են ինչ որ մերն է Նոյէն ասդին։ Բայց ան ալ եա կ՚ատնենք. անպատմելիները յաւիտենական չի կրնան ըլլալ։ Աւելցուցի դեռ Արայեն. կը յիշեմ որ հայրը հայ ազգը չժրախտ կը նկատէր. կը յիշեմ նաեւ Սիամանթօն, մեր հզօրագոյն ու ջըրւիժանման բանաստեղծը՝ որ ըսաւ իրմէ առաջ. «կան արշալոյսներ որ չեն ծագած»։ Սիամանթօ իր ժողովուրդին համար մարգարէութիւն ըրած էր. իր մարգարէութիւնը ճիշդ եկաւ. այսօր հայ ժողովուրդին արշալոյսը ծագած է։ Բայց աշխարհ տակաւին չէ տեսած նման արշալոյս մը։ Այսօր հայ ժողովուրդը խախտուր է։

— Չէի դիտեր տասնք, ըսաւ Արա։

Եւ քիչ յետոյ աւելցուց, աչքերուս նայելով.

— Մօրս կը խօսիմ...։

Ադեֆսանդրիա, 1947

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

ԴԻՄԱՆԿԱՐ. գործ՝ ևգիպտահայ նկարիչ Աշոտ Զօրեան ևի

ՈՂՋՈՅՆ

Սէ՛րն է հիմայ· բըռունցքներով երկաթէ՝
Կ'ըսնէ սիրտիս պարիսպները բարուքանդ:
Երակներուս՝ շիթ շիթ խորհուրդ կը կաթէ,
Կ'արբայանա՞ն աչքիս՝ փոշի ու մարմանդ:

Քառուղիներ՛ըն ահա կեանքին, մարդն ուրկէ
Իր բիւրաւոր դիմակներով կ'պնցնի յար:
Նո՛յն հոգին է, բի՛ւր թախիծներ կը գրկէ,
Կ'օրհասի մահն ի՛ր ըստուերին մէջ նիհար:

Պիտի այսօր հոգիս անսանձ դեգերի
Հոն ուր ձայն մը կողկողագին կը հեծէ:
Չի եսիս մութ ամբոցներուն մէջ գերի
Սէ՛րն՝ իր թերդերն անյաղթ ձեռքով կը ծեծէ:

Թեւերս, ահա՛, գոռովազին կը մեկնեմ՝
Հովին, ծովին, դէպի անդունդ եւ թռչուն.
Անջատման ուժն աստուածօրէն կը հեգնեմ...
— Կեանքի ճամբէն ո՛վ անցորդներ, ձեզ՝ ողջո՛յն:

Կ· Պոլիս, Հոկտ· 1947

ՍԻՐՎԱՐԴ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՐԳԵՐ

Ա·

Գիշերուան լոյսերը երբ մարին, նինջը իր ձիւնակերտ սաւանները մէջ կ'օրօրէ ու կը քնացնէ թշուառութիւնը, կը զգեստէ երջանկութեան ինքնախաբէութիւնը եւ լուռեմայր կ'օձէ խաղաղութիւնը:

Դեռ կան լուսամուտներ որոնք դէպի երկիր մղլորած աստղերու հնպածայր բեւեռները կը պրկեն մութին մէջ:

Կէս գիշերին, երբ գուն ձեռքեր երբ այլեւս մարեն իրենց լոյսերը եւ պատուհաններուն աստղերը մի առ մի մահանան, երբ մութը անհունութեամբ ծպտուի, ո՞ւր կ'երթան անոնց մարմինները, սիրելի՛ս, ո՞րն է այդ վտղվտղան նեթին հայրենիքը· անջրպետին մէջ ո՞ւր կը թաղել անչօշափելի այդ բեղմնափուշին ծըլելու համար· ո՞ր ենթահողին մէջ կ'արգասաւորի ան··· իակ եթէ լոյսերը կը մեռնին, ո՞ւր կը գտնուի անոնց հատարակաց չերմով ուր կ'երթան հանդչիլ՝ ի խնդիր յարութեան···:

Գիտե՛մ յաւերժութեան օրէնքը· հոգիս ու մարմինիս մէջ է անոր ուժը· անոր օրհնութիւնը բարը այն բանեբուն հետ է որոնց

ցանկութիւնը կ'ունենամ հետաւորութեան մէջ, յետոյ կը վարժըւիմ անոնց. դէմ անոնց հետ զրոյ՝ խմաստուն մը ըսէ՝ պիտի սիրեմ այսուհետեւ, մտերմութեան եւ մոտացումի մէջ անջատուելու համար բոլորէն։ Գիտեմ, նոյնպէս, անմահութիւնը լոյսին սրտի Պրահմա կը զգեստաւորուի իրրեւ հրաշալիք։

Իմ Եսս աւե՛լի իրական է քան երազն ու մոռացումը, քան անցեալն ու ապագան, քան հողն ու երկինքը, քան տիեզերքներուն վոխոխութիւնները, վառնդի կաթիլ մը լոյս է, անփոխոխելի ու յաւերժական։

Իմ Եսս աւե՛լի խորունկ է քան ժամանակն ու մէջտղը որոնց բաւիղներուն մէջ զղայարանները կը մոլորին, որոնք անրջական կերպով մեզ կը մտեկնեն ու այնքա՜ն կը բաժնեն իրարմէ։

Իմ Եսս աւե՛լի հարուստ է քան առասպելական գանձերը մահարաճաններու, որովհետեւ քանի կը մտեմնամ իր զօրութեան թանգարաններուն՝ կը զգամ որ միտքս չի կրնար համրել անոնց բազմաւորութիւնը։

Մութին մէջ, մինչ տրամութիւնը կը խառվէ քեզ, սիրելի՛ս, իմ սիրտս անմահութիւնն ու յաւերժութիւնը կ'ապրի անհունօրէն, որովհետեւ եսիս մէջն է այն ալացքը որով կը նոյնանամ վախչող լոյսերու ոդիին հետ։

Բ.

Եթէ բաղձաս ինձի, անունովս կանչէ զիս. Ես անոր մէջ անծանօթ աշխարհ մըն եմ անստուգութիւններով եւ անհունութեամբ։ Անունս՝ հետաւոր պղտիկ լոյսին պէս է որով աստղի մը խորհրդաւոր տիեզերքը կը մատնուի անջրպետներէ անդին։ Եթէ վինտես ինձի, իմ անունովս կանչէ զիս։

Ան կախարդանքը ունի սիրոյ՝ որով հանճարները անմահացան, ակարները զօրացան եւ բռնութիւնը քաղցրացաւ, զոր ոչ ոք հասկըցաւ աստուածներէն զատ։

Իմ անունս՝ ծալիկներուն մէջ՝ վարդին անհպելի համբոյրն ունի, որուն սիրահարեցան ոչ միայն երկնքի թռչուննները, այլեւ հարուստ տրամութիւնը, որ իր մարդարիտները պահեց անոր սիրտին մէջ։

Եթէ բաղձաս ինձի, իմ անունովս կանչէ զիս, հին երդի մը մոռցուած կշռոյթը ունի ան։

Եւ ձայները անմահ են, սիրելի՛ս. Թէ ինչո՛ւ Պրահմա՝ իր կամքը բառով մը երգեց, այն առեն աշխարհները ծնան անյայտ հիմնանիւթէն։ Վիշնու օրհներգեց ու տիեզերքները իր բազուկներուն մէջ օրօրուեցան՝ գարնան, աշունի, ամրան եւ ձմրան երազներով եւ անհաշուելի դարերու անուցումով։ Շիվա՝ բարի ձեռքերով կը քանդէ բոլոր աշխարհները՝ երբ ուզէ խորհրդաւոր Սպիտակ Շուշանին կուսութիւնը եւ Զօրութեան Թռչունին հաւատարմութիւնը կշռել իր ոգեձոյլ ափերուն մէջ։

Գիտե՞ս, ձայները յաւերժական են, սիրելի՛ս, անոր համար թո՛ղ սիրտը արտասուէ ամէն անգամ երբ չքմունքը անիրական սուտը կը սահեցնէ. եւ աչքը թո՛ղ մթագնի՝ երբ բիրերը կեղծիքին ցնորքը կը նշուլեն՝ փոխանակ արեւին։

Այսպէս, իմ անունս մթնոլորտին լարերուն վրայ յաւերժական քնարերգութիւն մըն է որ կը բազմանայ ու կ'արձագանգէ, ամէն անգամ երբ կը կանչես ինծի սիրասիրու պարտէզներուն ցանկերէն:

Դուն պիտի ճանչնա՞ս անունիս երգը երբ անոնք լարերուն բախի ան, մինչ մահուան մութ կոմքը անցած ըլլանք այլեւս: Պիտի ճանչնա՞ս այդ մեղեդին՝ ժամանակէն ու միջոցէն անդի՞ն:

Իմ անունս՝ սիրոյ կախարդանքը եւ վարդին հրապոյրը ունի:

Եթէ բաղձաս ինծի՝ իմ անունովս կանչէ զիս:

Գ.

Ադամանդները՝ երկրի խորերը աքսորական՝ իրենց բիրերը կը փակեն հողի խոնարհ չերտի մը ներքեւ ու երբ կ'արթննան զարմ՞ր վերջ, լոյսին տակ արեւներու պէս կ'ըլլան անոնք:

Մարգարիտները՝ խեցիի մը մէնաւոր դռներուն հետ կ'ապատանին ու ծովերուն ահէն ալիքները կը լսեն եւ անդադար կը պահեն զանոնք:

Եւ անհասանելի սիրոջ՝ արիւնի մակընթացութեան կամ տեղատուութեան խաղալիկ, երակներու կարմիր կոհակներուն դէմ մաքառելով, կը պահէ ու կը սրբացնէ մարմինը, սիրով կը պահէ զայն՝ ճակատագրական դողդոջային համար:

Ես իմ ճամբաս կը փակեմ երջանի՛կ ու երազով: Ամէն ինչ պահուած է մէջս այնպէ՛ս ինչպէս որ կը թաղէ արեւը՝ ամպի վերմակին տակ եւ լուսինը՝ հարթանկար անհպելի չղարշներուն ետեւին. ինչպէս՝ աղամանդները կը նիրհեն հողերու կուրծքին տակ եւ մարգարիտները կ'իջեւան խեցիներու սպիտակ պալարներէն ներս:

Ես իմ ճամբաս կը փակեմ, հաւատքով հարուստ ու երազո՛վ: Ամէն ինչ պահուած է մէջս՝ ինչպէս անհասանելի կամ աներեւակայելի սիրեզերքները՝ Իշվարայի անհուն Դիտակցութեան խորը:

Ես քաղցր հպողութիւնը կը սիրեմ կեանքի հրաշալիքներուն որոնց անդրադարձը կը պարկ աչքերուս խորը, ինչպէս մայրամուտի ամպերուն՝ խաղաղ ծովերուն վրայ:

Մենք պարզ ու խնդարհ ենք քեզի հետ, ո՛վ սիրտ, նման ձիթենիի կանանչ տերեւին դոր անանուն անցորդը՝ անջրանքի եւ փառքի չափերուն մէջ քայլամոլոր՝ առանց խղճահարութեան կրնայ փուշի վիրածել իր ոտքերուն ներքեւ, միայն թէ... սիրականին ներքանները՞ն տակ չիյնանք:

Որովհետեւ, սիրտ մը, իր խորշերուն եռապատիկ սկիհին մէջ կ'օծէ արիւնը, կը սրբացնէ մարմինը եւ սիրով կը պահէ ճակատը՝ կեանքի անխուսափելի դողդոջային համար:

Ես իմ ճամբաս կը փակեմ միշտ երջանի՛կ ու երազով:

Կ. Պոլիս, Նոյեմբեր 1947 — ՍԻՐՎԱՐԴ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀՈՒՐԻ ԻՓԷՓԵԱՆ

ՏԽՐՈՒԹԻՒՆ

Պատանիին մէջ որբացած
թաւշամարմին սեւուռը,
ինչո՞ւ դարձեալ եկար դուն...:

Մնաք բարովի այն ժամուն՝
երբ կապեցի վըզիդ շուրջ
արցունքներուս հարսն անուրջ
եւ ետեցի հեզ անդարձ
լըճումներուս ահիմին խորն,
սիրտս խնկեց մահուանդ անդորրն.
ու հայերուս տըրտմէն մեկնող
ծնծղայ ծիծա՛ղ ծնաւ մ'արբշռդ՝
որ խաբախեց հեզ անհրծծիւն
տղմուտ ծոցը մոռացութեան:
Իմ տխրութի՛ւն,
օ՛ վիժած դաւ,
երազներուս սգակիր
աննորատակ նաւ,
ըսէ՛, ինչո՞ւ չմեռար դուն՝
իմ ոճիր...
Լո՛ւռ ես, բառերն են յոգնա՛ծ,
Իրար այնքա՛ն եմ նանիչցած...:

Ջո՛ւր ես դարձեր, արտօսրածին ուրուական:
Ո՛չ, մի՛ յուսար որ դարձեալ
պիտի ապրիմ ես ու դուն,
օրերն ըրած շիրմաբար·
ո՛չ, մի՛ յուսար որ դարձեալ՝
մատուռին մէջն այս անդար,
պիտի դիտեմ ես ու դուն,
ըսպասումիս մոմերուն
հիւծումն դողդոջ, անբարբառ·
որ լրութեան գիրկն անկաց՝
պիտ՝ սադմոսեմ, դէմ դիմաց,
հէքեաթն ու վիշտը անմուն
անծայրածիր տեսիլներուն·
եւ մի՛ յուսար···:

Ա՛հ, կեցի՛ր·
այդ ի՞նչ բո՛յր է կարօտի
որ պատանեմէդ կը կաթի···
Առանց ինծի մահը ցո՞ւրտ էր
հէ՛մ ըստուեր·
հեւիս հանգոյն՝
այնպէս ծիւրա՛ծ, այնպէս տժգո՛յն,
այնպէս հատնո՛ղ ես դպրածած···
Մահը ցո՞ւրտ էր առանձի՛ն,
իմ անդորրո՛վ որբացած···
Ահա՛, կրկի՛ն թեւերըս են բաց՝
եկո՛ւր իմ թոյն,
իրար այնքա՛ն եմ ատած···
տաքցո՛ւր փուշերըդ սառած
սրտիս մէջ թաց:
Ի՛մ տխրութիւն···
իրար այնքա՛ն եմ սիրած·
հանգչէ՛ հանդարտ,
արտօսրածին իմ սե՛ւ վարդ,
իրար այնքա՛ն եմ ներած···:

Պրիւքսէլ, 1947

ԱՂԵՐՍ

Աստուա՛ծ իմ,
ա՛ռ աստղիկը,
ա՛ռ ծաղիկը,
ա՛ռ շողիկը՝
բայց մի՛ տանիր,
ա՛խ, մի՛ տանիր
հիւծախտաւոր
կոյսն աղուոր···:

Այնպէս ծխա՛ծ, այնպէս ֆիֆո՛ւշ
լոյս՝
դալո՛ւկ ու աւո՛ւժ
հիւա՛նդ ու աւո՛ւժ,
մոմի պէս՝ վըռիտ ու սպիտակ՝
բոցէ մը հատնող,
անյո՛յս···:

Հովէն բեկուած հասկերուն պէս
ոսկի,
կ'օրօրուին այտն ի վար
վարսերն թախիծի···
Աչքերն ունին փայլն արտօսրին՝
ուր ասուպներ կարօտներու
յար կ'առկայծին···
Գունատ դէմքին
ժըպիտն անբառ՝
փըխրուն կակաչ մ'է յուսավառ
զոր պիտ՝ փեթթ'է սիւգը ցայգուն:
Զուրի՛ աւուն···
սակայն թեւերը ճերմակ
նման են ճապուկ
կարապի վըզին՝
երբ զանոնք վըհատ
կը ծալէ կուրծքին սէրոտ,
կուրծքին ճիհար, կուրծքին ցաւոտ՝
ուր կ'արիւնի կեանքն իր բաթա՛կ···:

Աստուած իմ, թող չը՛մարի,
չըմարի դալո՛ւկն աւոր·
Աստուած իմ, թող չը՛հատնի,
չըհատնի հե՛ւքն վիրաւոր·
Աստուած իմ, թող չը խամրի,
չըխամրի ժըպի՛տն սիրածոր···

ա՛ռ աստղիկը
ա՛ռ ծաղիկը,
ա՛ռ շողիկը՝
բայց մի՛ տաներ,
ա՛խ, մի՛ տաներ
հիւծախտաւոր
կոյսն ապուոր···:

Ֆրանսա, Մայիս 1947

ՀՈՒՐԻ ԻՓԼԻՔԵԱՆ

ԶՈՒԳԱՀԵՌԱԿԱՆՆԵՐ

Մէկ է քաղաքակրթութիւնը: Մարդիկ սովորութիւն ունին զայն բաժնելու չինականի եւ հնդկականի, սաորականի եւ եգիպտականի, յունականի եւ հռոմէականի, արեւելեանի եւ արեւմտեանի, բայց մի՛եւնոյն լայնն է մէկուն եւ միւսին մէջ, մէկ զարկն միւսը եւ միւսը միւսոյ ժամանակ նոյն տանն: Մէկ՝ այսօր աւելի քան երբեք, չնորհիւ հաղորդակցութեանց միջոցներու զարգացումին: Փարիզ եւ Շանհայ կը ներկայացնեն նոյն փիլմը: Վաշինկթօն եւ Թոքիօ կը զանուին համաչափարհային քաղաքական նոյն հարցերուն առջեւ: Բոլորն ալ կը միանան իրարու իրենց ազգային առանձնութիւններէն վեր: Մոսկուա եւ Լոնտոն կ՝արտացոլան մի՛եւնոյն լոյսը տարբեր գոյներով:

Եկող ու գացող բոլոր քաղաքակրթութիւնները կու տան մարգկութեան ոգեկան եւ նիւթական վերելքին չափը: Դուրս գալով իրենց սահմաններէն, կը դառնան համամարդկային: Բոլորն ալ կը կատարեն առաքելութիւն մը: Ազատչտութիւնը մարդը բարձրացուցած է անշունչ նիւթէն բանականութեան, տուած է անոր հոգի եւ գիտակցութիւն, որպէսզի ան, իր կարգին, յեղաշրջէ զինք: Մարդկէն կը սպասուի իրական մարդկայնութիւն մը՝ վերագտնուած զրահի մը մէջ, ուր, իր գժբախտութեանց պատճառ եղող Գիտութեան Ծառը պիտի դառնայ այլեւս մեր անսպառ հետաքրքրութիւնը յագեցնելով պտուղ, ազատութիւն եւ երջանկութիւն պարգեւող բարիք մը: Զարին ու բարիին միջեւ արձնող ճակատագիր մըն է քաղաքակրթութիւնը, որ ծնաւ քարայրներէն, քալեց եւ որ սակայն անհուն ճամբայ մը ունի դեռ իր առջեւ: Այսպէս կը մեկնաբերէ բոլոր հին ու նոր կրօնքները, ինչպէս եւ քաղաքական վարդապետութիւնները, պատերազմներն ու վայրագութիւնները: Բոլորն ալ կը խօսին համամարդկային վերելքին ու երջանկութենէն: Կը քալեն, կը յաղնին, կ՝անհետանան: Կը փոխարինուին: Անշուշտ, ջահակիրներէն ամէնը լոյսը կը նետէն վիհի մը մէջ երբեմն: Ցաջորդը սոխպուած է անդունդէն ճամբայ ելլել: Մարդկութիւնը կը մնայ երկար առէն խաւարի մը մէջ: Բայց այդ խաւարն իսկ նպատակ մըն է կարծէք: Փոքճառութիւն մը. Անշուշտ, ամէնէն առաջ իրենց ազգային չահերն է որ նկատի ունին անոնք որ կը խօսին համայն մարդկութեան անունով, կը դառնան աշխատողը: Բայց իրենց չահառակութիւններն ու բռնակալութիւնները, աշխարհակալութիւնները ու փառասիրութիւնները կը դրժուին աշխարհի պատմութեան մէջ: Անոնք կ՝աշխատին իրենց եւ համայն մարդկութեան համար: Այսպէս, կ՝արդարանան անոնց հանճարներն ու բռնակալութիւնը: Անոնք համոզուած են իրենց բերած ճշմարտութեան, կ՝աշխատին տարածել զայն, ի հարկին արնահեղ պատերազմով մը, իրենց դրած դերիչխանութեամբը ուրիշներուն վրայ: Կը սխալին: Բայց կը հաստատենք թէ մարդկութիւնը կատարած է յեղաշրջում մը:

Հայերուն մէջ ալ կայ այս կրկնակ ձգտումը, թէեւ չեզոնք ջահակիր մը: Կարելի է բնդունիլ մեզ իբրեւ մեծ մարդկայնութիւն մը չա-

կոչ պղտիկ ժողովուրդ մը պզտիկ ժողովուրդներուն մէջ: Հեթանոսութեամբ, քրիստոնէութեամբ, ընկերվարութեամբ եւ համայնավարութեամբ ցոյց տուած ենք դարերն ի վեր թէ, ըլլալով հանդերձ խորապէս ազգայնական, ունեցած ենք բարձր քաղաքակրթութեան մը սկզբը, ընդհանրական եղբայրութեան մը կարօտը: Ողեկանութիւն, վեհանձնութիւն ու բարութիւն՝ մեր առասպելական հերոսներէն մինչեւ հայդուկներն ու կարմիր բանակայինները: Նաեւ կացի, Զաբունց եւ Վարուժան այլապէս կը բացատրուին մեր ազգային եւ համամարդկային այս երկու ձգտումները, որոնց համար աւրհնած ենք դարերն ի վեր: Մեծութիւն մը ըլլալու կանչուած ժողովուրդ մը՝ որ երբեք չէ կրցած մեծնալ: Մեծութեան պզտիկութիւն մը: Պակսած են իրեն հողը, զէնքը, խմացականութիւնը, յաջողութեան տարրերը, որոնց կարգին նաեւ խորամանկութիւնն ու անգթութիւնը: Ան վախճանն է առանց սկիզբ ունենալու: Ունի բոլոր քաղաքակրթութեան հանդուներուն չնորհը՝ առանց քաղաքակրթական յաջողութիւնի մը առանց արմատի: Զինք տեսներ զինական կամ գաղափարական իր ծաւալումը: Կծկուած ինքնապաշտպանութիւն մըն է իր ուժը: Կրծկուած է նաեւ իր եկեղեցին: Մեծն Տիգրան չկրցաւ տարածել ազգային քաղաքակրթութիւն մը: Զուննցանք աւրերը եւ քարոզիչներ որոնք աչխատէին ի նպաստ մեզի, երբ Յերանսա, Սպանիա, Իտալիա եւ ուրիշներ ունեցան իրենց ժէզուիթներն ու մխիթարիները: Ու դժբաղդաբար իրականէն աւելի մեծ կ'երեւակայենք մենք մեզ: Զափին դիտակցութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է այլեւս: Մեր մեծութիւնը կախում ունի անկէ, ինչպէս եւ մեր ազգային վերկութիւնը: Զափի պէաք է դան կոյր եւ խանդավառ անձնուիրութիւնները: Արկածախնդրութիւն մը պիտի ըլլար մեզի համար կրկին համամարդկային մեր այդ երակին առաջնութիւնը: Ան խլեց ու կրնայ խլել դեռ անհամար զոհեր: Աաենն է որ դիտակցութեան հասնի մեր ասոր ու անոր վրայ դրած հաւատքը: Սխալուած ենք ասոր ու անոր կապուիլ, բայց ճանչնանք այն օտար տարրերը որոնց կը տրամադրենք մենք մեզ: Այսպէս է որ կրնանք վերկուիլ տարկացումէն ու յուսախաբութենէն:

Քաղաքակրթութիւնները կը խօսին մարդկութեան անունով, ծածկելով իրենց ազգային չահերը: Այսօր, նման երկու քաղաքակրթութիւններ, զէմ առ զէմ, կը վիճին այդ մասին ու կը պատրաստուին բախիլ իրարու, առնելու համար առաջնութիւն մը: Երկուքէն պէաք է որ ծնի միակ քաղաքակրթութիւն մը: Կը դտնուինք պատմական կարեւոր անկիւնադարձի մը առջեւ: Կը տեսնենք փոխանցում մը ջուրերու մէկ ալիքէն միւսը, մինչ երկուքն ալ կեցած են իրենց կատարները ցցած: Հասարակաց թշնամիին անկումէն յետոյ, վերսկսաւ անխուսափելի հակամարտութիւնը գրամատիրութեան և համայնավարութեան միջեւ: Ասոնք կ'ակնկալէին թեթեւ տեսնել դիրար քաշքշուած: Բայց Ամերիկա ալ աւելի մեծցաւ ազդեցութեամբ: Ռուսիա նոյնպէս: Աոաջինը կը ձգտի անցնել պատերազմէն ապատած գրամատիրական երկիրներուն դլուխը: Երկրորդը, իր քաջութեամբ եւ զօրութեամբ չահելով աւելի ծաւալուն համակրութիւն մը, կը փորձէ, իր կարգին, ենթարկել աշխարհը իրեն: Կ'ապրինք պատերազմէն աւելի ծանր պայմաններու մէջ, նոր պատուհասի մը ըս-

պառնալիքին տակ, որուն ելքը անյայտ կը մնայ տակաւին։ Քաղաքակրթական նահանջ մը, կամ մեծ յեղաշրջում մը՝ ի նպաստ մարդկութեան, յառաջացած դիտութեան մը օժանդակութեամբ։ Լարուած են մտքերը, կը հետեւին ուշադրութեամբ։ Դէմ առ դէմ կը դառնուին անհամար դրքեր։ Ձենք կրնար չհետաքրքրուիլ նաեւ մենք։

Պէտք է որ մեր ազգային դիմակցութիւնը քալէ զուգընթաց մեր ազգային ըմբռնումներուն հետ։ Ենթակայ ենք աշխարհի ճակատագրին։ Ու չատ աւելի մօտէն, որովհետեւ համաշխարհային դրութիւնը, այսօր աւելի քան երբեք, կ՚անդրադառնայ մեր ազգային կեանքին մէջ։ Մեր հայրենիքը կը դառնայ սահմանին միւս կողմը՝ ուր կը տիրէ երկու վիթխարի ուժերէն մէկուն կամքը։

Սփիւռքը կը դառնայ ապրին։ Ստեղծուած է համակաշխութիւն մը մեր հայրենասիրութեան եւ գաղտնապահութեան միջեւ։ Կ՚ապրինք մեր պատմութեան ամէնէն դժնդակ չրջաններէն մէկը։ Մեր նաւը կրնայ չրջել կրկին այդ երկու ալիքներուն բախումէն։ Բացի այդ, մեր նաւը դերձ է ապահովութենէ մէկուն կամ միւսին վրայ։ Կը ճանչնանք արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը իր մեզի հասցուցած վնասներով։ Ջարդէն ու աքսորէն վերջ, Լոզանէն յետոյ, կը յիշենք օտարութեան տատապարին չրջան մը, իրաւազուրկ գոյութիւն մը, զրկուած նաեւ մարդկային հպարտութենէ, ունենալով նաեւ մեր դէմ ձուլումին մղձաւանջը։ Կը ճանչնանք նաեւ միւսը, որուն անձկութեամբ հետեւեցանք քառորդ դար մը։ Երեւան անցաւ մէկ ծայրայեղութենէն միւսը եւ ենթակայ է տակաւին, վերէն եկող հրամանով մը, մոռնալու իր ազգութիւնը։ Համայնավարութիւնը կրնայ վերադառնալ իր սկզբնական ծայրայեղութեան եւ կամ ցարական կայսերապաշտութեան, որուն ծանօթ ենք արդէն։ Կ՚ապրինք չրջան մը, ուր, մեր թեւերը երկարած ենք դրկելու համար դարաւոր երազ մը։ Ոմանք կը պահեն դայն իրականացած։ Ուրիշներ եւս կը քաշեն իրենց թեւերը։ Սփիւռքը, այսպէս, բաժնուած է երկուքի։ Ու կարելի չէ դատապարտել մէկը կամ միւսը։ Դատապարտելին կայ հայրենասիրութիւնն է միայն, այն որ կը դիմավորէ մէկ կողմը եւ դատնութեան մէջ կը նետէ միւսը, այն որ քաղաքական հրապարակը կը վերածէ ապրամարտի մը։ Կ՚ապրինք պատուհասի մը չուքին տակ։ Կան, ի հարկէ խանդավառութեան պատճառներ։ Բայց կան նաեւ խոշոր հարցականներ։ Անորոշ է աշխարհի վիճակը։ Պատերազմ եւ ձուլում մեր դլխուն կեցած վտանգներ են։ Դժուար է ուղղութիւն մը բռնել։

Կարելի չէ դէմ ըլլալ հայրենիքին։ ու ըլլալու պարագային իսկ ենթակայ ենք անոր, որ ուրանալէ վերջ մեզ տարիներով, կ՚անցընէ այսօր իր կապանքը մեր վզին։ Կախարդական, չատ անդամ անբերեւոյթ, բայց իրական է այդ կապանքը։ Հակառակորդներն իսկ, ուրիշ ձամբով մը, կ՚ներթան անոր քաշած ուղղութեամբ։ Բացայայտ է այս վիճակը մանաւանդ մշակութային դետնին վրայ։ Սփիւռքի դրողներուն կէսը բռնած է Երեւանին փէչէն։ Միւսը որ կը մնայ, իր հայրենասիրական եւ ազգայնական քարոզներով, կը դիմէ նոյն արդիւնքին։ Վերստեղծել միայն եւ միայն ժողովրդային դրականութիւն մը Սփիւռքի մէջ։ Անել միայն ժողովրդական եւ ազգային նիւթեր։ Եւ ահա, չատ պահան մը հոս ալ։ Մոլեռանդութիւն մը, որ նկատի

չ՝առնէր Սիխուքին կեանքի պայմաններըը, զրոյը իր անհատական ապրումներով եւ մտածումներով, կը նետէ զայն գիւղ, հէգքաթ եւ Արարատ երգելու կեղծիքին մէջ: Արդիւնքը խեղճութիւն մըն է անշուշտ: Այսպէս, համակիր ու հակառակորդ, ներգաղթող եւ մնացող կը զոնուին մշակութային նոյն գծին վրայ: Եւ այդ մշակոյթը, որ կը ձգտի ազգապահպանման, կը վնասէ նաեւ այդ դատին: Ինչ կ՝արժէ նման կծկուած ազգայնականութիւն մը որ զրկուած է միջազգային մարժէքներուն մօտեցող բարձր դրականութեան մը ներկայացուցիչներէն: Այսպէս, Արեւմտահայութիւնը կը նահանջէ իր հայրենասիրութեամբ, հետեւելով Արեւելահայութեան, որուն մշակոյթը եղած է միշտ ժողովրդական: Ասիկա դատ է իրեն համապատասխան ըմբռնումներէն անդին, Արեւմուտք: Բայց զոնուիլն ու հայրենասիրութիւն կը փոխեն իր ընթացքը: Պէտք է միասնաբար աճին ժողովրդային ու բարձր դրականութիւն, ազգային եւ միջազգային դասի վրայ: Այս է իրական հայրենասիրութիւնը: Ըմբռնել վերջապէս թէ ազգին կը պատկանի հայերէն լեզուով գրուած ամէն գիրք, եթէ անոր նիւթն իսկ ըլլայ գիւղէն, հէգքաթէն եւ Արարատէն տարբեր բան մը: Բայց հոսանքը կը տանի մեզ տարբեր ուղղութեամբ զարձեալ:

Պիտի պարզուին այս բոլորը, երբ մտնենք Արթիւր Քէօշկէրի գիրքէն ներս, որուն անունն է «Զէրօն եւ Անհունը»: Պիտի հանդիպինք նաեւ տարբեր դուպահնոպանններու: Այս գիրքը մեր զարուն ամէնէն յատկանշական ու խմացականն է այն գիրքերուն շարքին, որոնք կը խօսին Ֆ. Ռուսիոյ մասին: Ան բաղդատութեան կը դնէ գրամատիրական ու համայնավարական երկու քաղաքակրթութիւնները:

Պէտք է կարդալ զայն: Կարդալ նաեւ անոնք որ կ՝արտայայտուին այն ինչ որ կը ծածկէ մինչ միշտ զգոյշ, միշտ ծածկամիտ ու քաղաքավար դիւանագիտութիւնը: Անոնք ոչ միայն արձագանգն են այդ դիւանագիտութեան, այլ եւ կը ձգտին պատրաստել հասարակայ կարծիք մը: Ֆ. Ռուսիա իր յեղափոխութեան օրերէն ի վեր լծած էր իր գրողները քաղաքական կառքին, անոնց վրայ ընկելով իր խիստ հակոզութիւնը, աքսորելով եւ մահուան դատապարտելով նաեւ զանոնք առանց առանց: Ամերիկա, հաշտութենէն ի վեր, կը քաջալերէ բոլոր գրողները որ կը դատապարտեն հակառակորդը, կը քանդէն անոր դաւանանքն ու համայքը:

Այսպէս է որ երկաթ չորս հեղինակներ կը վայելեն Ամերիկայի պետական պաշտպանութիւնը՝ համամնաւար հալածանքին դէմ: Անոնք տիպուած են քաղաք ու անուն եւ, մասնագէտներու հնարքին, դիմագիծ փոխել նաեւ, տարբերով գաղտնի ոստիկաններէ չրջապատուած օդակի մը մէջ:

Քրամչենքօ, Կուդենքօ եւ ուրիշներ կը հետապնդուին ահաւոր սպառնագիրներու տարափով եւ մահաձիրներով: Կարելի է ընել խոկոյն սա հաստատումը: Ֆ. Միութիւնը, որ խեղդած է կարծիքի ազատութիւնը իր չինական պատերէն ներս եւ որ ոչ մէկ հնարաւորութիւն կու տայ հակառակորդին գործելու իր հողին վրայ, արձակած է իր գործունէութեան ճիւղերը աշխարհի բոլոր երկիրներ-

բուն մէջ, ու կը մէջտեղ անոնց ներքին կեանքին: Դրամատիրութիւնը, այսպէս, կը տեսնուի վարակուած ներսէն, բաժնուած ինքն իր մէջ, ինչ որ ենթադրել կու տայ մեզի թէ իր առնչուած քաղաքակրթութիւնը բաւարարութիւն չի տար մարդկութեան՝ որուն մեծ մասը կը տառապի աւելի քան երբեք թշուառութենէն, առաջնորդներուն ապիկարութենէն, հաւատքի ու բարոյականի պակասէն, ինչպէս եւ պատերազմի աւերներէն: Կը հասկնանք նաեւ այն եզրակացութեան թէ, խորհրդային վարկը մեծապէս տուժած է եղած յայտնութիւններէն՝ որոնք կը մատնանշեն բռնակալութիւն ու տգրկամտութիւն՝ դրսեւորուած հմայքով երեւցող երկրամասին մէջ: Պէտք է կարդալ այս գիրքերը:

Առնելով, վերյիշեալ գրողներէն, Արթիւր Քէօսլէրի «Ջերօն եւ Անհունը», այս կարգի գրութիւններուն ամէնէն խմացականն ու յատկանշականը, ըսենք, կրնանք ընել մեզի համար այնքան չհետեւող այս բաղդատականը այդ երկու քաղաքակրթութիւններուն միջեւ, բազմաթիւ դուռ-հետեւանքներով:

Ջերօն խորհրդային երկիրներուն մէջ ապրող անհատն է, որ իրաւունք չունի սեփական կարծիքի եւ անձնականութեան, իսկ անհունը՝ այն որ կը վայելէ դրամատիրական քաղաքակրթութեան բարիքները եւ ազատ է իր անձին եւ մտածումին համաձայն ապրելու: Քէօսլէր, այսպէս, կը ճշդէ խնդրոյն իր դիրքը: Մէկ կողմը՝ մեքենաներով եւ հարստարարուեստով չափազանց՝ նիւթին եւ համայնքին դերին: Միւս կողմը՝ ազատ մարդը, իր մարմինն ալ վերքերուն: Կը նախընտրէ այս վերջինը, անհունը: Առաջինը քարայրի օրերը յիշեցնող վայրենին է, աշխարհի կործանումին ձգտող, արդիական դէնքերու գլուխը անցած նախամարդը, որ կ'ուզուանայ իր ոգեկան մասը: Տգէտ է ի վերջոյ եւ զոռոգ: Կը սեւնէ այն միայն՝ ինչ որ թոյլատրելի է սեւնել:

Քէօսլէր, կամ Քէօսլէրը, դէմ առ դէմ կը հանէ համայնավարութիւնն ու քրիստոնէութիւնը: Անխուսափելի էր նման բազդատութիւն մը: Կան մեծ նմանութիւններ երկուքին միջեւ, ինչպէս եւ մեծ տարբերութիւններ: Երկուքն ալ կը խօսին եղբայրութենէն եւ մարդկային երջանկութենէն: Կ'ըմբռնեն զայն տարբեր տեսնելուներով: Համայնավարութիւնը դրախտը կ'ներսուակայէ հողին վրան: Կը պահանջէ հաւասարութիւն եւ բարեկեցիկ պայմաններ բոլորին համար: Մարդը տատմոբս է ամէնէն առաջ: Քրիստոնէութիւնը այդ դրախտը կը տեսնէ երկինքին մէջ ու կը դիմէ հարուստներուն վրայ, վասն զի տառապողները պիտի արժանանան երկնային երանութեան: Քէօսլէր կը ներկայացնէ քրիստոնէութիւնը իբրեւ կառաբելութիւն, քանի որ ան անհունօրէն կը մեծցնէ մարդկային հոգին: Ըստ իրեն՝ ուրեմն, մարդը առարկայական է համայնավար աշխարհին մէջ եւ ենթակայական՝ արեւմտեան քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան չնորհիւ: Առաջինը կը դիմէ դէպի հրէշութիւնը, երկրորդը՝ դէպի կառաբեալ մարդը:

Քէօսլէր յաճախ կ'անդրադառնայ նաեւ մտածումին սխալականութեան: Լաւագոյնն է հաւատալ Աստուծոյ ու բլալ սիրտ՝ բանականութենէ աւելի: Գուէթ, վհհանձնութիւն եւ վսեմութիւն կու գան սրտէն միայն: Իր դիրքին հերսոը, Ռուպաշով, գաղտ, տրամաբա-

նոր, յեղափոխական առաջին կարգի գործիչը կը մտածէ նաեւ կեանքին խնդիրներուն՝ երբ ինկած է իր դիրքին ու կը գտնուի բանտի մը չորս պատերուն մէջ: Կը սորվի չուտով խուչկ խուչ փոխանցուղ բառնցքի հարուածներու զգալուն եւ կը լսէ յեղափոխութեան խրատ գոհերուն տրտունջներն ու բողոքները, հիասթափութիւնները ու ժխտումները: Ռուպաշով տարբեր տեսած էր այդ յեղափոխութիւնը այնքան տուն որ անոր դիմաւորներէն մէկն էր, թէեւ ունի իր խղճմտանքին վրայ քանի մը դատաճանութիւններ: Ան նկատած էր թէ յեղափոխութիւնը չեզած էր իր սկզբնական դիծէն, բայց հոս, բանտին մէջ, ան կ'ըմբռնէր թէ սկզբնական սխալի մը պատկէր էր այդ չեզումը: Ռուպաշով, իրականին մէջ, ինկած է իր գիտակցութեան վերապին մէջ: Իր բանտին խուցը կը նմանի ճգնաւորի մը մենաստանին ուր կը կշտուին անցեալ բոլոր աբաբ նները, մինչ կը տեղայ ձիւնը, խոտովանութեան ու բարութեան խորհրդանշանը: Ինչ է իր հոգին: Կը հարցնէ դինք զղջում եւ կասկած: Կը լսէ դուրէն եաեւէն լացն ու սոսկումը անոնց որ մեռնելու կ'երթան: Բոլորն ալ առաջին օրերու յեղափոխականներ: Կայտառ ու վայրագ նաեւ մըն էր անոնցմէ մէկը որ վերածուած է քուրջի մը՝ մահուան առջեւ: Ռուպաշով կը խորհի անոնց դէմ եղած ապերախտութեան: Կը տեսնէ անմարդկային հրէշութիւնը դատական մեքենային որուն կերպարանքին մասնակցած էր նաեւ ինք: Կը չարչարուին անմեղներ, որոնք, սարսափէն անդրանցած, կը հարկադրուին զրպարտել դիրար, վրկելու համար իրենց թշուառ դոյութիւնը: Ա՞յս էր յեղափոխական ամբողջ բարոյականը: Թշուառ՝ երկկուան մնծերը, որ կը հաւատային այդ յեղափոխութեան: Կարծէ՝ անոնք որ զրաւած են անոնց աթոռները: Ռուպաշով կը գտնուի մեծ յայտնութեան մը առջեւ, բայց եա կը մղէ ան իր բոլոր գտնուիծիւնները: Կը նմանի փորձութեանց առջեւ գտնուող վանականի մը, որ, կասկածելով ու տատապելով հանդերձ կը վարի հաւատքին: Ռուպաշով կ'ընդունի ի վերջոյ դոհալ համայնքին, բազմաթիւ անգամներ հարցնելէ վերջ թէ իրաւունք ունի՞ համայնքը գոհելու դինքը: Կը խոնարհի իր սեղծած յեղափոխութեան առջեւ: Նեղկայ կ'ըլլանք իր գատապարտեան բոլոր ծալքերուն: Ան կը բանի իրմէ վերջ եկող համայնաւար այլակերպուած ու ամբողջացած սերունդին պաղ գատողութեան, մտքի կուրութեան եւ ինք իսկ կը յայտնուի իրեն իրրեւ իր սխալ բմբռնումներուն գոհը: Բայց կը մեռնի ի վերջոյ նուիրագործելով չեզումները, նահատակ քրիստոնեայի մը հեզութեամբ: Ան մարթիրոսն է իր վարդապետութեան, որ իր գոյութեան իմաստն էր: Ունեցած էր անկէ հեռանալու տոհմներ, երբ մեծ պաշտօնով արտասահման անցած էր: Բայց չէր կրցած ուրանալ հայրենիքն ու յեղափոխութիւնը: Վերադարձած էր միշտ: Աստեն մը աչխատած էր ծածկել իր դաւերը, գահիճներուն յանձնելով անոնք որ գործածկցած էին իրեն հետ, իրմէ պատիկները: Հիմայ, բանտին մէջ, կը տեսէ գտնոնք ու պատրաստ է քաւելու իր սխրանքները:

Քան Քէօպէրի, կը փոխուին միշտ կեանքին պայմանները եւ կարելի պիտի չըլլայ միշտ հաւատար գծի մը վրայ դնել գաղափարն ու իրականութիւնը: Մարդը եա կը մնայ միշտ իր գատած գիւ-

տերէն: Հաղիւ կը սահզձէ անոնց համաձայն կեանք մը, եւ ահա անհատասարակչռութեան նոր պատճառ մը, նոր դատողութիւն մը: Ի զօրու չէ հետեւաբար սերունդ մը վերջ յեղափոխութեան մը սկզբնական դաւանանքը: Կը նշանակէ թէ վերջնական չէ համայնավարական ճշմարտութիւնը: Խարխուլ է ինչ որ հիմնուած է բանականութեան վրայ: Պէտք է ապրիլ առով: Ահա քրիստոնէութեան մեծութիւնը: Բէօղէր կը նկարէ թշուառութիւնը համայնավար բանտերուն մէջ, տառապանքը, սարսռտիը ինչպէս եւ անասնային սարկացումը մարդոց, միլիոնաւոր գերիներուն եւ մաքխավէլեան անգթութիւնը վարիչներուն ու դատաւորներուն որ կը սպիտին անմեղը խոստովանիլ անպայման մեղք մը, որպէս զի երկրին բռնաւորները ու գիւղացիները հաւատան դաւանանքին մեծութեան եւ անսխալականութեան: Այդպէս է նաեւ որ Ռուպաշով կը խոստովանի դատարանին առջեւ, կ'ընդունի իր սխալները եւ ծունկի կու գայ առանց բողոքելու որպէսզի, բանտին մառանին մէջ, հասարակ գինուոր մը սպաննէ զինք փամփուշտով մը: Ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնէ ինք այլեւս վարդապետութեան եւ հաւաքականութեան առջեւ: Բայց իր մահը դաս մը պէտք է ըլլայ ուրիշներուն: Կը ձգէ որ չահադործեն իր նահատակութիւնն իսկ:

Այսպէս թափանցիկ է Բէօղէրի կարծիքը, երբ, գրքին մէջ, տեղ տեղ նկատել կու տայ թիւ 1 պատկերին դիւային ծիծաղը: Պապը կը հեղնէ իր բոլոր զոհերը: Իր հաւատացեալները խաղալիքն են չար խորամանկութեան մը որ նենգութեան մը կը վերածէ քարոզուածը: Դաւաճաններու, լրտեսներու եւ մատնիչներու երկիր մը հետեւաբար, ուր ամէնէն մեծ պաշտօնեան իսկ կրնայ, մէկ օրէն միւսը, բռնել աքսորին, բանտին կամ գերեզմանին ճամբան: Երկիր մը՝ ուր գիտութիւնը կը ծառայէ չարին եւ մատնութիւնը վտանգաւոր եւ վնասակար դէնք մըն է կիսավարչինի մարդոց համար: Բարայրի մարդը անցած է մեքենային գլուխը եւ ան միայն քաոս կրնայ սահզծել այդ մեքենայով: Քաոս մը նաեւ իր տիալէֆթիֆայով, որ դարձած է այլեւս սոփհստութիւն ու խաղաւակութիւն թերուսներուն բերնին մէջ: Ոճիրներու երկիր մը, ուր գոյութիւն չունին գութ ու բարութիւն, կ'իշխէ հրէշը: Կը տառապին միլիոնաւոր հոգիներ որոնց խոստացուած էր հաւասարութիւն: Որովհետեւ անհետացած հին տէրերուն տեղ եկած են նոքեր: Պաշտօնէութիւն ու մտաւորականութիւն կը շահագործեն մնացեալը: Կան դարձեալ հարուստներ եւ աղքատներ, ճարպիկներ եւ անճարակներ: Ու այս բոլորը կը սորան թիւ 1ին առջեւ որ միակ տէրն է երկրին:

Շքեղ են Բէօղէրի այս էջերը, համոզիչ ու խորհիչ: Անոնք կը փարատեն համայնավարութեան մութիքը: Ու կը փաստեն թէ մարդիկ չեն կրնար երջանկանալ քրիստոնէական տուեալներէն անդին: Իՙնչ թշուառութիւն յանուն յառաջդիմութեան, աշխատանքին եւ ճարտարարուեստական զարգացման: Ամէնէն կարծր ու նիհիլապաշտ հոգին իսկ, կու գայ վայրկեան մը, երբ իր ընկերութեան ու մարմնական ցաւին մէջ, պէտքը կը զգայ գութին ու կարեկցութեան: Ռուպաշով կը խթանուի մինչեւ իր ակռայային ցաւովը· կը տանի զայն առանց դանդաղելու: Բայց այդ ցաւը արուած է

իրեն որպէսզի դժայ թէ տկար է միտը: Մարդը պէտք է դժայ նաեւ իր պղտիկութիւնը տիեզերական անհունին առջեւ, ըլլալու համար ներքին անհունութիւն մը: Մարդը պէտք է գիտնայ նաեւ թէ վազանցիկ բան մըն է կեանքը ու նիւթէն վերի եղածն է ամէնէն զեզեցիկը: Այսպէս, բացայայտ է դարձեալ հոգինակին մտածումը երբ ան կը բերէ մերթ ընդ մերթ Աստուածամօր պատկերը գրքին մէջ, հոս ու հոն: Անոր գիտատա նայուածքին տակն է միայն որ տառապած մարդը կրնայ գտնել իր փրկութիւնը: Կարեկցութիւնն ու բարութիւնը քաղաքակրթութեան գլխաւոր յատկանիշներն են, անոնք կը բանան հոգիին դռները, ու ամէնէն անանձնային իսկ, անոնց չնորհիւ, կը հասնի անհունին:

Բայց կայ բաց մը չբեղ այս էջերուն ետին: Կը տեսնենք իսկոյն անոնց մեկնումնեի ընթացքը: Բէօղէր, որ կը պարզէ ճշդութիւն ճշմարտութեան մէկ կողմը, կը վախնայ ձեռք զարնելու միւսին, քրիստոնէութեան: Ան կը տեսնէ զայն այնպէս՝ ինչպէս որ էր իր սկզբնական չըջանին, երբ իրապէս քանի մը դարեր մարգկութիւնը երջանկացուց հաւատարմօրէն կիրարկուած այդ վարդապետութեամբ: Ասիկա տարբեր բան մըն է այլեւս մեր դարուն մէջ ու իր ճշմարտութիւնները չեն տակաւ դիտութեան պեղումներուն: Ան չի կրնար այլեւս անհունի վերածել մարդը, որուն մէջ ինկած է կասկածին որդը:

Բէօղէր կ'իյնայ նաեւ չատ անգամ հակասութիւններու մէջ: Բանականութեան հերքումը մէկն է անոնցմէ: Որովհետեւ քրիստոնէութիւնն ալ, բոլորին պէս, բանականութեան ճամբով է որ հասած էր սրտին, թէեւ երեւակայական է տակաւին այդ իմացականութիւնը, ըսենք իմաստութիւնը: Ան աւելի մօտ է տակաւին մոգութեան ու բանաստեղծութեան: Եւ երբ ան քաղաքակրթութեան վերջին ասպիճանն է, կը նշանակէ թէ արժէք մը ունի մտածումը: Անով է որ հասած ենք վանմութեան: Բայց անհրաժեշտ է տակաւին աւելի մեծ ու գիտական բանականութիւն մը, պահելու համար քրիստոնէական բարոյականը իր պատրանքներուն տապալումէն վերջ: Աւելի մեծ բանականութիւն մը՝ երբ այդ վանմութիւնը կը նանմանայ մեր մէջ բանականութեամբ, քանի որ դատող մը չի կրնար վանմութիւն տեսնել տանդատրծութեան մէջ: Գիտէ թէ ապրողները իրար կը յօշոտեն, ու վանմութիւնը պէտք է հետեւ փնտռել: Աստուածները, հեղինեներու օրով իսկ դրուած են հետաւորութեան մը վրայ: Քրիստոնէութիւնը աւելի հետեւ տարած է իր Աստուածը: Այս գնով է որ չատ աւելի մօտ եղաւ Ան մեզի: Ի՞նչ ճակատագիր: Կ'ապրինք պատճանի մը մէջ, վակ՝ եւ տակայն բաց նաեւ բոլորին առջեւ: Կարելի չէ գիտնալ թէ ո՞ւր է հարին, մե՞ր մէջ, թէ մենէ հետու: Ինչպէս պիտի կրնայինք սիրել, հաւատալ ու պայքարիլ առանց այդ հետաւորին: Մեր անցեալը կ'անուշնայ ու կը սրբանայ անով: Իրմով կը գեղեցկանայ գալիքը: Մեռելները կը չբեղնան այդ տեսաւորին մէջ: կը վայլին տաստպետները: Հետաւորութիւն մը՝ ուր չատ աւելի մօտ կը զգանք մենք մեզի: Ու կը յաղթենք մենէ դուրս մեր ապահանդիպումէն եւ անոր հետ զոր կ'ուզենք ըլլալ: Ասիկա է ունայնութեան գաղափարը եւ մահուան մէջ միանակ մնալու մտածումը: Ահա արցունքներուն բացատրութիւնը՝ Բէօղէր: Վանդի կը խոովին մեզ

բարի խօսքը, անկեղծութեամբ երդուած չարականը, մարդկէն ա-նարդարօրէն հալածուածը, խարուածը... կարելի՞ է ուրանալ այս բոլորը մեր արեան մէջ դնող կրօնքը, մեր մանուածդ, Քէօղկէր, որ կը բերէ իր հետ մեր ցեղին զարուզար տառապանքն ու յոյսը լոյսին... այն որ կը բարձրացնէ իր դրօշին կուսական ճերմակութիւնը մարդոց անսպառ զազանութեան դէմ... բայց պէտք է բանականութիւնը, որուն պահապէն կը լճանայ, կը ծանծաղի այդ կրօնքին Տունը...:

Կրօնքը անհրաժեշտ է: Մարդը ամէն աշխարհի մէջ ալ մինակ կը զգայ ինքզինք տիեզերքին առջեւ, նոյնիսկ հարսութեան մէջ: Օ-րէնք ու բարոյական է ան: Բայց պատրանք է նաեւ նոյն տունն: Բանականութիւն ու աթոռակ՝ իր դժոխքով եւ տառանջով: Արիւ-թիւն արքայութեան իր խոստումով: Քրիստոնէութիւնը կը խլէ նոյնպէս անհատին անձնականութիւնը: Բաւական է դիտել մեր չուբ-ջի քրիստոնեաները, բոլոր հակառակն ու նենգ հոգիները: Չէրօ մըն էր մարդը՝ յեղափոխութեան այդ երկրին մէջ քրիստոնէութեան օրով ալ, պզտիկութիւն մը՝ անսահման դաշտերուն առջեւ, մոլորեալ մը, զոհ մը՝ ծոմածաւալ հաւաքականութեան մէջ: Քրիստոնէութիւ-նը կը դիմէ նոյնպէս մաքսավէրականութեան եւ կոզոպուսի, հաւա-տաքննութեան եւ սպանութեան: Ծարսկիներու, անմէղ հրկիզեալ-ներու, չարշարանքի հանձարեղ գործիքներու դարն էր միջին դարը: Քրիստոնէութիւնը կը ներկայանայ մեզի այսօր խաթարումներով եւ այլասերութեամբ, կեղծիքով եւ հրէշութիւններով: Չկայ գեղե-ցկութիւն մը զոր մարդը չսրբապղծէ, չկրծէ մէջէն: Հրէշները միայն յեղափոխութեան երկրին մէջ չեն, այլ եւ Նիւ Եորքի, Լոնտոնի եւ ուրիշ մեծ ասպանիներու մէջ: Մարդը եսասէր է աշխարհի ամէն կող-մը, չխաբենք մենք մեզ, չխաբուինք կեղծ բարոյախրնեներէն, կեղծ պարկեշտներէն, կեղծ խոնարհներէն ու մանաւանդ կեղծ բարեպաշտ-ներէն եւ կեղծ վանականներէն: Զգազրինք դիմակ նաեւ անոնց վրայ որ անկեղծ են իրենց հաւատքին եւ յոյսին մէջ, այդ յաւիտենական զո-հերուն, կրօնքին եւ այլ զաւանանքներու անունով չահագործուողնե-րուն...: Ցիշենք խաչին ու մահիկին համար եղած պատերազմները, յիշենք նաեւ վերջին այս երկու պատերազմները: Աստուածամօր գր-թատուն նայուածքը պէտք էր իյնար նաեւ Արեւմուտքի վրայ: Խորո-վուրդները կը տառապին: Կանանուսին թշուառները, կը ճմռսին: Ու հոգիները կը թառային հակառակութեան մէջ, քարոզուածին եւ իրա-կանութեան մէջեւ, անդիմութեան եւ ոգրմածութեան, գազանու-թեան եւ բարութեան միջեւ: Քրիստոնէութիւնը կատարելութեան մը չէ, Քէօղկէր, թէեւ առաւելութեան մը համեմատաբերութեան վրայ: Ազնուագոյն է նոյնիսկ երբ կը նայի մեզ Հայու նայուածքով... Դի-մակ մըն է ան դրամատիրական աշխարհին երեսին, ուր թէեւ կը վայելենք աւելի յոյն ազատութիւններ: Մահմուտաց գեղեցկութիւն մը, որովհետեւ կը պակսի իրեն համոզիչ ոգորը: Որովհետեւ բա-ցայայտներէն ճամբայ եւրոպական քանականութիւնը հասած ու անցած է ան-անդին եւ ասկից հակառակ անոր խորտիներուն ու բանապրանքնե-րուն: Հասած ու անցած է նաեւ համայնավարութենէն անդին, ո-րուն բանաձեւն ու աքսորները եւ սպանութիւնները նոյնպէս անկա-տարելի են կասեցնելու այդ յառաջդիմութիւնը: Իմացականութիւնը կը ձգէ հետեւ այդ երկու զաւանանքներէն ալ, առնելով անոնց լաւագոյն

մասերը, վասնզի ոչ մկկը եւ ոչ միւսը կրնան գոհացում տալ իրեն: Երկուքն ալ կը զորձեն պատրանքներով, սխալներով, առաւել կամ նուազ մարդկութեամբ: Երկուքն ալ կը շահագործեն ակարները: Կան խարդախներ եւ խարեուղներ երկու կողմերուն վրայ ալ, օգտուողներն ու տուժողները: Քրիստոնէութիւնը դիմակ մըն է, համայնավարութիւնը ուրիշ մը՝ իր մենաշնորհներուն դէմքին: Ու անկեղծները ոգեմաքուր՝ մկկ կամ միւս դիծին վրայ: Երկուքն ալ կը թմրեցնեն ու կը մեղցնեն հոգիները: Երկուքն ալ կ'աշխատին խաղաղեցնել մարդը եւ կը նեաեն դայն աւելի մեծ խռովքի մը մէջ, երբ զատող մըն է այդ մարդը: Երկուքն ալ կը պահանջեն կոյր հաւատք մը: Կը խզդվեն մարդուն իմացականութիւնը: Բայց երկուքին մէջ ալ կը պատճան անոնք որ ծնած են ժայթքելու համար: Պատճառը այն է, որ մարդը հոգի չէ միայն, այլ եւ մարմին. միս չէ միայն, այլ նաեւ հոգի: Ան աշխարհ չէ ևկած հաւաքականութեան ծառայելու համար միայն, այլ ունի նաեւ իր անձին պաշտամունքը:

Պիտի տամ երկու անուններ՝ այդ երկու դաւանանքներուն մէջէն, Նաբևկացի եւ Զարևնց: Երկուքն ալ ըմբռնացողներ իրենց գերոյականութեան դէմ, երկուքն ալ հակառութեան մէջ՝ հաւաքականութեան եւ իրենց անձին միջեւ: Եւ սակայն երկուքն ալ կը մարմնացնեն իրենց վարդապետութիւնը եւ ևն անոր դիմաւոր ներկայացուիչները: Զկայ երկիր մը ուր ջնջուած ըլլայ մարդկային հոգը: Ան կրնայ կծկուիլ վախէն, ապրատիլն կամ շահախնդրութեան տակ, բայց կայ ու կը մնայ ան: Քրիստոնէութիւն եւ համայնավարութիւն կ'այսպանեն այդ անձնականութիւնը, բայց ան կը ժայթքի աւելի եւ աւելի չհաւատած: Նաբևկացին մը ամրողջ ոգրը կը բեկ դուբսի եւ ներսի աշխարհին բախումէն, միտին եւ հոգիին վէճերէն: Ահա մեծ մեկուսացող մը եւ նոյն տանն մեծ անձնուրաց մը: Հակասութիւն մը: Կը գտատպարտէ, կը հալածէ ինքզինք, կը նուաստացնէ, բայց խորապէս անձնապաշտ մըն է այս բոլորին տակին, մոտիվով մեայն իր անձին վերնութեան: Գութի եւ սիրոյ խօսքեր ունի համայնքին համար, բայց այդ բարձութիւնը ունայնութիւն մըն է չուրջը: Սուսերներ եւ սատանաներ կը տեսնէ միայն: Գեղեցիկ կիներ կ'այցելեն իր երազներէն ներս, կ'արձակոյ սարսափով, իր երջանկութենէն խռոված, վախնալով կորսնցնել գերադոյն երանութիւնը: Կ'ողբայ, կ'ապերսկ լոյսը: Լոյսի իր այդ կարօտն իսկ, սակայն, հեթանոսութիւն մըն է իր մէջ: Կը սիրէ բնութիւնը, կը սիրէ կեանքը եւ անոնց գեղեցկութիւնն է որ կը փնտռէ, երբ իր նայուածքը կը սուգ երկնքին մէջ: Ան հալածուած կը զգար ինքզինք տահաւին արբութեան այդ լերան վրայ: Կատկածներ կը հիւսէին ու կը քակէին իր հոգին: Եւ ան աւելի մօտ էր սատանային երբ իր ամբողջական յաչքատակութեամբ՝ իր աչքերը կը սեւեռէր Արարիչին: Սատանան, դիտէր, զո՝ ապտան էր արքայութեան: Ու այսպէս, վիրը լերան վրայ, ճգնաւորներն քարայրին առջեւ, սուրբը, գիշեր ու ցերեկ վրայ, ճգնաւորներն քարայրին առջեւ, սուրբը, գիշեր ու ցերեկ՝ կը զգար վիրն չուշ իր երեւակայութեան մահացու օղակը: Գոռոզ՝ երբ ցեխին մէջ կ, նեաէ ինքզինք: Խշուառ՝ երբ կ'ըմբռնէ իր մեծութիւնը: Աբզիեէրը կ'ըլլայ գեղեցիկ բանաստեղծութիւն մը, բայց ոչ հոգեկան վերկութիւն մը: Այսպէս խարուսիկ կը թուի մեկ

քրիստոնեական հոգին անհունութիւնը, ինչպէս եւ անոր երազած յաւիտենականութիւնը:

Նոյնքան հակասական եղիչէ Զարենց, նոր վարդապետութեան մը նոր քերթողը, թէեւ նուազ տառապագին, վասն զի նուազ նեղհայեցող: Առաքեալն էր ան համեստութեան, հաւասարութեան, եղբայրասիրութեան եւ համամարդկութեան: Իրմէ վեր կը զգայր բեռնակիր Աւօ մը, ձեռքը կ'երկարէր Զինասան, սեղմելու համար յետին քուլիի մը ձեռքը: Եւ սակայն խօսքեր են այդ բոլորը: Ան եղաւ նոյն տաճն յատկանշօրէն նայիրեան մը եւ կտուրին թառած աքլոր մը՝ որ կը պոռար աշխարհին իր հսկայ պօչ մը ըլլալը: Չնեղեցին երկն:

Քրիստոնէութիւնը չէրցաւ խեղդել տափանքը: Միսը աւելի եւ աւելի յարգուած է այսօր: Համայնավարութիւնը չէրցաւ խեղդել մարդուն վերացական խոյանքը: Պէտք է որ գայ երրորդ մը՝ որ նկատի ունենայ մարդկային ճակատագրին այս երկու ողբերգութիւնները, մարմինը եւ հոգին: Հոյակապ՝ առաջինը, հոյակապ նաեւ երկրորդը: Մէկը, անձնանօթ տակաւին մեզի իր կարելիութիւններով, աղբիւրն է մեր էութեան եւ երազէն աւելի տակուն է ան: Միւսը, մեզ արարչութեան առնող, մեր ներքին բոլոր բիւրեղները չարժող դեղեցկութիւն մը, աւելի իրական քան մարմինը, երբ առեղծագործ դիմագիծներէն բռնուած՝ կամ ազօթքէն տարուած՝ դուրս կու գայ իր մեզէն բանալէն, աժանելի երբեմն, կը միանայ հաւաքականութեան, կը դառնայ անոր արտայայտիչը, ըլլալով հանդերձ բացարձակ իր էութիւնը, որ սակայն, իրը չէ նոյն առնն:

Ահա բարդութիւնները, որոնց մէկ մասը միայն լուծած է քրիստոնէութիւնը, զոր իր կարգին պէտք է բաժնել ոգեկանի եւ ընկերային: Առաջինը կրնայ դեռ մասամբ զոհացում տալ մեզի, բայց ոչ երկրորդը: Առաջինը կ'երեւայ նոյնիսկ համայնավարութեան մէջ ալ, այլապէս վիպական...:

Վերացում է Ռուպաշով բանտին մէջ եւ մեռնելու պահուն, երբ ծունկի՝ կը սպասէր նեւէն գլիք վամպուշին: Ան կ'երազէր հաւանաբար իր տուայտանքին սխալներէն վեր անոր գեղեցկացումը: Համոզուած էր թէ անհրաժեշտ էր իր զոհուիլը՝ յանուն գաղափարին: Նշանակութենէ զուրկ էր իր անձը այդ մեծ գործին առջեւ որ կը կոչուէր յեղափոխութիւն: Ինութիւնը կը խլէ անհամար զոհեր, աւելի լաւ է որ մարդիկ զոհեն նոյնիսկ անմեղներ՝ կերտելու համար գալիք սերունդներուն պաշտած քաղաքակրթութիւնը: Ռուպաշով հասած էր այս եզրակացութեան, բազմաթիւ վերլուծումներէ վերջ, քայքայելէ յետոյ իր անձնականութիւնը իր ապշեցուցիչ տրամաբանութեամբ, միշտ հոլու ընդդրկած դատանաքին հանելէ վերջ, նոյն իսկ անոր հակասական եզրին: Բայց այս բոլորը կը նշանակեն թէ ան մօտեցած էր իր գերագոյն անձնականութեան եւ ինքն էր որ կը սպաննէր ինքզինք: Պատրանքի ուրիշ պարագայ մը: Որովհետեւ բանտին մէջն է դեռ մարդկային բանականութիւնը: Տարբեր ոգեկանութիւն մը...:

Այսպէս, ապիտութիւնը կը կորանցնէ երջանկութիւն պարգեւողի իր առաքինութիւնը: Գիտութիւնը միակ ելքն է: Երբ մարդկութեան վերի խաւերը հասնին կատարելութեան մը, զանգուածները պիտի զգան անոր բարիքը: Մտաւորականութիւն եւ զանգուած խղդուակով

մը իրարու կապուած կառամներ են: Մէկուն պղտորութիւնը կ'անցնի միւսին: Կարեւորը՝ փնտռել դառմ մը՝ բոլոր նախապաշարումներն անդին եւ այդ մաքրութիւնը փոխանցել զանգուածներուն եւ ոչ թէ պահել զանոնք ապիրատեան մութին մէջ: Պէտք է որ գայ աւելի կառաբեալ քաղաքակրթութիւն մը, որ ըլլայ մէկ, միացնելով իր մէջ այս բոլոր փորձառութիւնները:

Մինչ այդ՝ «Զեբօն եւ Անհունը» կը մնայ միակտմանի: Եւ առանց եզրակացութեան, քանի որ իր առաջադրած արեւմտեան քրիստոնեայ քաղաքակրթութիւնը հետու է տակաւին կատարելութենէն:

Ունինք մեր աչքեր զարերէ ի վեր կուտակուած, զուշակուած եւ զգացուած ճշմարտութիւններ: Պէտք է որ բանականութիւնը հաստատէ զանոնք փաստերով եւ վերածէ իրական ու միակ քաղաքակրթութեան մը ծառայող ճշմարտութիւններու, տալով անոնց համամարդկային բնոյթ մը:

Փարիզ, 15 Յունուար 1948 Ն. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Անուանի պետական գործիչ Բժ. Համօ Օհանջանեան, իր մահուընէն քիչ առաջ եկած էր Փարիզ՝ գարմանուելու: Կարծէք ձեւով մը «Մնաք բարով»ի այդ մըն էր զոր կու տար իր ընկերներուն: Վերեւի լուսանկարը առնուած է ի պատիւ իրեն տրուած ճաշկերոյթի մը ընթացքին, բնտանեկան յարկի մը տակ:

Ուրեմն աջէն դէպի ձախ (նստած), Բժ. Համօ Օհանջանեան, Տ. Արսէն Ատազ Բահ. Սիմոնեան, Տիկ. Ռուպինա Օհանջանեան եւ Պ. Գ. Բալայեան: Ոտքի (միշտ աջէն դէպի ձախ) Պ. Պ. Հայկ Զրուանդեան, կարապետ Յակոբեան եւ Օր. Աշխէն Զրուանդեան:

(Անտիպ լուսանկար)

ՆԻԿՈՂ ԱՂԲԱԼԵԱՆ

Ես գայն տեսայ երկնի մօտ. Գեղեցկութիւնն ու Շընորհն
Անմըսխթար սուգի մէջ. իր երբարձել ճակտին դէմ
Շիջած էր լոյսն. հեզհեզակ լերթանչիւր ցոլք ասղի
Լացաւ իր մահն. կարապներն լըճերուն մէջ մահացան:

Մօտքն իր կեանքն էր. իր բաւերն մանրակրկիտ զոհարներ
Բաղուած զեփուռած մարդկէ. միտքն իր՝ չքնաղ եւ նրբին
Երկնահոտով բերկրութիւն, որուն մէջ թեւն իրենց հուր
Կը բանային մուսաներն Արուեստներուն եւ Լոյսին:

Արդ Ան չըկայ. բայց անոր անխոնջ հոգին հոգին տակ
Բազմերակ կեանքն իր կ'ապրի. իր տեսիլներն կը չըքին
Իր չերմին մօտ. ծագկումնե՛ր անանցնական զարունի:

Լերկ եւ խռնուտ երկնին տակ կը թափառի՛ն թռչուններն
Իր զեղահիւս զգացմանց. կու լայ երգն մեն մենակ,
Կը լըռէ գաշն սոխակին անկարեկիր օրուան մէջ:

Միլանօ, Սեպտ. 1947 — ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ

■

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆԷ

*Չի կարող գոյութիւն պահել մի կազմակերպութիւն, ուր ա-մէն ոք ինքն է որոշում իր անելիքն ու իր կախումը: Սա կը լինէր անիշխանութիւն եւ անկարգութիւն. ամբոխ եւ ոչ թէ կազմակեր-պութիւն. եւ այդ իսկ պատճառով ենթակայ ամէն տեսակ քայ-քայման եւ անհատակ սրեւէ նպատակ հետապնդելու: Ընդունել ծը-րագիր ու գործելակերպ, բայց գործել ու որոշել անջատօրէն իրր «ազատ» քաղաքացի, իրր «անկախ» մխուոր՝ սա անարժէք է կու-սակցական տեսակէտից: Եւ «դաշնակցական» համարուել չի կարող մէկը, որ այս ըմբռնումն ունի հանրային գործերի մասին: Սրանք անճնահպատակ մեծամիտներ են, որ յատակութիւն ունին կու-սակցական «ամբոխ» իրենց յետեւից քաշելու, կամ պատահական ուղեկիցներ են, որ խառնուում են գործակատար «ամբոխին»: Լա-տագոյն դէպքում սրանք առժամեայ գործակիցներ են, ինչպէս անցորդը, որ օգնում է կառքը շրջած կառապանին: Բայց կառա-պանն իր ճամբան ունի եւ իր նպատակը, անցորդն՝ իր ճամբան: Այս տեսակ անկազմակերպ ուժերը, որքան եւ համակիր ու հա-մամիտ լինեն մեզ, անարժէք են կուսակցական տեսակէտով, եթէ մինչեւ իսկ հաւաքների հասնեն: Դրանք չեն կարող կուսակցու-

ՆԻԿՈԼ ԱԴԲԱԼԵԱՆ

(Իր վերջին տարիներու նկարներէն։ Լուսանկար՝ Ապէլի· Պէյրութ)

թեան յենարան լինել, քանի որ կապուած չէն իբր կանոնաւորապէս եւ ենթակայ չեն մեւնոյն որոշումներին։ Ինքնաբուխ անհատներ են, ազատ ու անկախ, եւ այդ իսկ պատճառով իբարմերժ։ Նրանք դերազատում են իրենց կարծիքը ընկերների որոշումներից եւ իրենց կամքը՝ որոշումների պարտադրանքից։ Հնազանդելը նրանց թուում է «սարկութիւն» եւ կարգապահութիւնը՝ «տափակութիւն»։ Ձկում են դլուխը դերազանց անհատական ուժի առջեւ, ծառանում են հաւասարի դէմ՝ առեղծելով կապ ու կռիւ, եւ բռնանում են թոյլերի վրայ եւ իրենց քմայքը օրէնք հռչակում։ Սրանք ըմբոստ անդամներն են կազմակերպութեան, եթէ մտած են արդէն չարքերը եւ անխուսափելի տարերքն են մանանակի մարմիններուն քայքայման եւ ըլ·չանուր կուսակցութեան պառակտման։

* * *

Ճանճռաուքիւնն այն ատեն է, որ իրաւունք է տալիս Դաշնակցութեան չէնքը մանելու։ կարեւորն այն չէ, որ մտած վայրկեանին դաշնակցական գաւառանքի բոլոր ծալքերն իմանաս, նրա ծրագրի բոլոր կէտերը խորագէս ըմբռնես եւ նրա Կանոնագի-

բը գոյ դիտնաս: Լաւ է, որ այդպէս լինի, բայց այդ չէ կարեւորը: Կարեւորը այն է, որ չիսակօրէն յանձնառու լինես նրա ծրագիրն ըմբռնելու եւ գործադրելու, մտածումդ նրա աշխատասիրացրին յարմարելու, նրա կանոնադրին հնազանդելու եւ նրա որոշումները կատարելու. մի խօսքով մտածելու եւ գործելու՝ կուսակցութեան մշակած հրահանգների համաձայն: Մտնելով կուսակցութեան մէջ ընկերը մարդկանց յորդորով կամ ինչ որ ներքին մթին մղումի անսարով՝ թեկնածուն ժամանակի ընթացքին, գործի եւ չափանիշների մէջ կարող է իր դիտակցութիւնը պայծառացնել եւ իր բարոյական աշխարհը վերակազմել՝ հետեւելով վարձ ընկերների օրինակին կամ անձամբ հատու դատողով կանոնադրի պահանջներին: Կարեւորը չիսակ եւ անվերապահ յանձնառութիւնն է: Սա մի ուխտ է, որ անում է մարդ ընկերների առջեւ, ինչպէս ամուսնացողը եկեղեցում: Փեսացուն չգիտէ թէ կեանքի մէջ ինչեր կարող են պատահել իրան, բայց քահանայի հարցումին թէ՝ «Տէ՞ր ես», պատասխանում է վստահ, — «Տէ՛ր եմ»: Եւ դրանով յանձն է առնում հետագայ բոլոր փորձանքների ժամանակ ուժ կանգնել իր կնոջը, որ տալիս են նրան վկանների ներկայութեամբ: Ու նաեւ կինը խոստանալով «հնազանդիլ», չգիտէ առաջուց թէ իր կեանքում ինչ կացութիւններ կարող են պատահել, ուր նա պէտք է արժեցնէ իր հնազանդութեան խոստումը, բայց նա խոստանում է «հնազանդիլ» վկանների ներկայութեամբ եւ իր պարտականութիւնն է իր տուած խօսքը պահել: Ճիշդ այդպէս է կուսակցութեան թեկնածուն: Արտասանելով հանդիսաւոր երդման բանաձեւը, նա դրանով խոստանում է հետագային կատարել իր տուած խոստումը:

* * *

Անհատապաշտ մարդիկ «Դաշնակցական» լինել չեն կարող: Նրանք ահեղօրէն կաշկանդուած կը զգան լրնոց դաշնակցական կանոնադրի ճիրաններին մէջ եւ նրա Ժրպրի գծած ուղիների վրայ: Անհատապաշտը շատ աւելի արժէք է տալիս իր անձնական իմացութեան քան հաւաքական իմացութեան: Նա կարծում է թէ ամէն ոք ինքն իր վարիչն է եւ ամէն ու անօրէնը եւ աղաս է այն պայմանով միայն, որ իր քայքը օրէնք համչցւի ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ: Նա մոռանում է, որ ամենից անակը է նա, որ կարծում է թէ ինքն է իր տէրը եւ, որ ամենից երկրորդն են այն մարդու քայլերը, որ կարծում է թէ ինքն է իր վարիչը: Ամէն լարում եւ ամէն պրկում իր թուլացումն ունի եւ ամէն մէկ այժ իր յետնարանը: Անհատական կամքի խթանը բաւական չէ մարդուն միշտ պիրկ ու արթուն պահելու համար: Մենակեացը յաճախ մոլութեան մէջ է իր աչքը փակում, իսկ անձնամիտը՝ մոլորութեան մէջ: Անհատական ճիգն ու մտածումը կարող են տատանի մի հոգեկան դաշտ հերկել, միթէ հանրային ապրումներից չեն սրսած. հաւաքական մտածումն է, որ յեղաշրջում է կեանքի կերպարանքը:

(«Մտածումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին» հատորէն):

Գ Ե Ղ.

Ի՞նչ անուշ է ֆընանալն հոս՝
Դիրկը գեղին իմ հայրենի·
Աղբիւրին դէմ կարկաչահոս,
Սիրտըս հիմայ նոր տուն մ'ունի:

Տեսնել առուն, որ կը վազէ,
Դէպի ծովը ցորեաններու·
Մէջն արագիլ՝ կարծես նաւն է,
Վերադարձող պանդուխտներու:

Եւ արթընուալ ողջունել նախ
Մասիս արքան, ճերմակ թագով·
Ըզգալ՝ չըկան չարիք ու վախ,
Իր երկնաւէտ հասակին ֆով:

Տեսնել ամառ բազմապարգեւ,
Միրգեր կանթեղ եւ աստղաշատ·
Կանգնիլ անոնց լոյսին ներքեւ,
Ուտել ծիրան, դեղձ ու փրշատ:

Եւ արթընուալ տեսնել գարուն,
Աշխատանքի պարս ու երամ·
Դըրկել հօտը գառնուկներուն,
Ծառի ճեռքեր կանաչ ու թարմ:

Եւ արթընուալ տեսնել աշուն,
Ողկոյզ աչքեր, որ կը ժրպտին
Այգիներէն վառ ու նախշուն:
Սեւը խառնել մէջն իմ սրտին:

Ի՞նչ անուշ է լըսել նորէն,
«Բարի լոյս»ը մեր հայկազուն·
Լըսել գեղէն եւ հանդերէն
Ազատատենչ երգն ու լեզուն:

Պոսթըն, Յունուար 1948

ԼՈՒԹՖԻ ՄԻՆԱՍ

ՀԻԱՍԹԱՓՈՒՄ

Ո՛ր հովերէն, ծովերէն ևկանք նորէն դէմ դիմաց···
Մենք՝ ցնորաթե՛ւ սաւառնակ, մըրրկաբաչ՛ւ, վիթխարի,
Հոբիգոնին յանդիման՝ մերթ գընացքնեը ճեպընթաց,
Որոնք անջա՛տ իրարմէ ըրին չըջանն աշխարհի···:

Բա՞խտ կամ դիպուած անքընին, ու մենք ահա խուճապէն
Նետուած խլեակն ևկանքին՝ լի վիհերու սարսուռով,
Կամ արծիւներ տարադնաց որոնք մինակ կը ճախրեն
Հովէն՝ թըռիչք, աստղէն հուն, ամպրոպէն ուժ հայցելով:

Բայց ինչո՞ւ օր մ'երկուստեք, կեանքին համար սա յիմար,
Տօն Քիչօթեան բառերով ձեռք սեղմեցինք իրարու,
Ըրինք երդում, խոստումներ, արտասուեցինք խօլարար
Ու հեռացանք, ես երթալ, ու դուն ոսկի ժողվելու:

Դու յաջողած ես: Իսկ ե՞ս··· օ՜հ, չըխօսինք իմ մասիս···
Ի՞նչ փոյթ··· աւր ես կեանքին՝ ինչ որ ժըլատն ինձ տըւաւ:

Բայց երկիւղած հոգիով խորհեցայ մէջս երդումիս
Ու դիմաստուերդ յոյսերուս արեւին դէմ ուռճացաւ։

Եւ չարունակ լիշատակը չոր ու չուքի խաղին մէջ
Կախարդանքովն օծուեցաւ Միքէլ-Անժի խարհուրդին,
Դարձաւ պատառ լուսաթել, քերթուածի տող մ'անշէջ,
Բառերուկիս վիհերէն քաղուած դոհա'ր թանկագին։

Եզդանեաուս ոսկեմոս մհհանին մէջ դբրի քեզ·
Կաթոսնեաուս, պաշտամունս մատուռքի՝ աստղի պէս բիւրեղ·
Սիրոյ մուրճին հարուածով կոփուած անդրի լուսաղէս,
Հոլիսանեաին հէքեաթի արնած եղնի'կ ատրաղեղ...։

Յանկարծա՞ր եմ, ա՜հ, բա՛ղ, ես՝ նրկարե՛ր դեզամոլ,
Ժամանակի փուչին, անձրեւնեաուն դէմ նետուած
Քու յիշատակդ՝ ուղեկից թարմ ու յաւէտ մաքրայոյզ
Ու վրձինդին հոգիս զոյն յըղկելուս չափազանց...։

Վախցայ որ չարչ հոգիով ժամանակի ժանդին դէմ
Կը մրթմրդի, կ'անհետի դէղն աչքերուդ հրլացայտ...
Ժամանակն ալ մաղերուդ կը տեղայ ձիւնն իր ղըժխոմ,
Այս բոլորին համար սէրս քեզ պաշտպանեց զրահապատ։

Եւ օր մ'ահա, — որքա՜ն ուշ — կը մօտենան դուն կրկին
Ինչպէս ոչ ես, բրնական քու մեծութեամբդ ու հոգւով·
Կը բաղդատեմ ինքդ՝ քեզ, կենդանագրիդ երկնային,
Ու քեզ ի դեր կը փնտռեմ աննչելուս մէջ ցնորածոլ...։

Որքա՜ն տարբեր ես հիմայ, որքա՜ն փոխուած, լըրջացած...
Ա՛լ վարանքով կը դիտեմ քեզ, անցեալի յո՛ւշ թրթռուն·
Այնքան ծա՜նրը, զսպնդական ու փորձադէտ ես զարմած՝
Որ կարկինով մը հատ հատ կ'իյնան բառերդ խմաստուն...։

Իրա՛ւ, դո՞ւ ես անցեալի իմ պատկերն խոստացուած
Ծագկած ազուո՛ր նըշենին, անբըջնական ճիւղերով,
Որուն յաճախ կ'երթայի տերեւներէն երկնամած
Լըսել համերգն հովերուն, մարիլ բոյրէն հոգեթով...։

Հիմայ, ի սէր այդ յուշին, դառնաշնո՛ր նորէն ճամբորդենը
Եւ ըսպասման հին ուղին թող ծոմէ ծոմ երկոքի...
Մինչ աչուներ արտասուքեամբ ցանկ զարուկ եւ աւերդ
Ես անձկագին դես սպասեմ այն լաւ արդուն անցեալի։

Փարիզ

ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ

Ցրտաց Ալպոյանեանի
Հաճիրէ — Մաքարիա

Միրելի պարոն Հ. Խաչատուրեան ողջոյնս ու սէրս.
Ձեր բերած նկարները
տաճ ինձի՞ն
15/IV/44-1947

ԲԱՐՁՐԱՇՆՈՐՀ ԵՒ ԱՂԵՓԱՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏ՝
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ս. ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Որուն ծննդեան Ութսունամեայ, բազմաթեղուն գրական գործունէութեան վաթսունամեայ, եւ հայրապետական Յիսնամեայ երկար Յոբելեանները կը տօնուին այս պահուս Սիփիւռքի բոլոր հայաշատ կեդրոններուն մէջ:

(*Վերատպուելու համար՝ «Զուարթոց»ի նկարիչ Թիւրին «Նշմարներ»ու բաժնին մէջ*):

ՍՏԵՓԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

Երեսասարդ եւ տիրելի ընկեր մը մեր տրամադրութեան տակ կը դնէ խոշոր կապոց մը անտիպ քերթուածներու։ Առնոց հեղինակն է 1939ին Փարիզի մէջ մահացած Ս. Եղիազարեանը, կնդ անուամբ՝ Սեպուհ։ Տրամաչուք տետրակ մը մեր էութիւնը միշտ փաթթել է՝ ամէն անգամ որ վաճառանակ անձնաւորութեան մը ձեռագիրներն ենք թղթատեր։ Սիրտ մը որ լացել ու ահա այսօր այդ արցունքներուն հետքերն են մնացեր սա դեղնած թուղթի էջերուն վրայ։ Թօշնած եւ թափած վարդն ալ ունի իր զգլխիչ, տեւական հրապոյրը եւ դարգարանքով այդ քերթիկներէն մին կու տանք տպագրութեան։ Յաջորդական թիւերով ուրիշներ եւս պիտի հրատարակենք։ Կապոցը իր նեբքին բաժանումներն ունի, կատարուած հեղինակին իսկ կողմէ. այսպէս՝ Անգոյն էջեր, Կարմիր էջեր, Յուսոյ էջեր, Եւայլն, Եւայլն։ Կայ նոյնպէս աղջկային ոգւով երկնուած քերթուածներու բաժին մը։ Սեպուհեղած է մշակուած միտք մը. վայելուն չքնաղուհիներէն մին էր Մուրատ - Ռափայէլեան վարժարանի եւ հոգեբարձուհին կը տիրապետէր հերոսական քանի մը լեզուներու։ Ծնած էր Տրապիզոն 1871ին։ Երկար տարիներ ապրած Պագու՝ յետոյ Մէշէդ (Պարսկաստան)։ Աչխատակցած է Հայրենիք Ամսագրին, Ալիք Տարեգիրքին, Համանուն օրաթերթին եւ Յառաջի։ Ծ. Խ.

* * *

Քիչ մը ժպիտ··· շատ չէ՞, տըխուր սա ճամբին···
Հոգւոյ վըրայ շոյանք մը տաք աչքերէ,
Ինչպէս աստղէն շողակաթ շերտ մը մուքին,
Շատ չէ, տըխուր ճամբուն ուր մէգ կը տիրէ։

Տըխուր ճամբուն, որու թախծոտ եզերքին
Մէկիկ-մէկիկ ընկան տեսիլներ դալկահար,
Խամրող ծաղկի թերթերու պէս վշտագին,
Ընկա՞ն, անձայն ու հանգիստ յամրաքար։

Քիչ մը ժպիտ, լուսածագի հետ ծորուն՝
Արցունքին մէջ, զոր կը սիրէ թարմ խոտին,
Կարծես վշտէն, խորհրդածալ կեանքն եռուն
Հոգիներու՝ կապանքէ զերծ գիշերին···։

Շատ չէ՞··· վշտոտ հոգին է երբ կը հայցէ·
Զրկւածին թող որ ժպիտ մը կաթի,
Իբր սփոփիչ դարմանն, ու թող որ օծէ
Յոլքն յոյսերու կըռնիոն անոր ճակատին։

Քիչ մը ժըպիտ··· սա մուքէն ներս կարկաչուն,
Շատ չէ, այրուող հոգիներու ծարաւին,
Որ թափառին շուրջը ժլատ ակերուն·
Քիչ մը ժպիտ··· շատ չէ՛, տրխուր սա ճամբին։

ՍԵՊՈՒՀԻ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԴԱՇՏԵՑԻ

«Մեսեան» պարբերաթերթի հանդուն խմբագիրը, Սիմոն Սիմոնեան, որ ներկայիս անձնական քարտուղարն է Վեհ. Գարեգին Կաթողիկոսի, պաղուեթիւնն է ունեցած խմբագրութեանս գրկելու վրայ մը անակնկալ էջեր նպաստ Ցովհաննէն եւ Ստ. Դաշտեցիէն: Ամբողջութիւնը 13 մեծադիր էջեր կը ձեւացնեն, սակայն նկատի առնելով մեր հանդիսին համեստ ծաւալը, այսօր այդ տետրէն միայն մէկ էջ հրատարակելու հնարաւորութիւնը կ'ունենանք, եւ այդ ալ Ստ. Դաշտեցիի տպագրենք մնացեալները եւս:

Ստ. Դաշտեցին նորպիւս տաղասաց մըն է: Իր մասին մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը կատարած է ուրեմն, ներկայ տողերը մեզ տրամադրող երիտասարդ բանասէր Սիմ. Սիմոնեանը՝ «Անահիտ» հանդէսի 1939 տարուան թիւ 3ին մէջ (Ապրիլ–Մայիս, էջ 314ն 68): Իսկ տարի մը առաջ ալ Հայաստան լոյս տեսնող «Լիմմաճէին» պարբերաթերթին մէջ Փրոֆ. Ա. Աբրահամեան հրատարակեց տակաւ յօդուած մը «Մահիտանոս Դաշտեցու հանելուկները» խորագրով, զոր կը դանենք հետաքրքրական տեղեկութիւններ այս արժէքաւոր տաղասացին մասին:

Այսքանը՝ որպէս մեր օրերու թարմ նիւթեր. իսկ անցնող դարու մատենագրութեան մէջ ալ Դաշտեցիի մասին կը գտնենք պարզ յիշատակութիւններ Մ. Չամչեանի (Պատմ. Հայոց. 3 հատոր Վենետիկ, 1876), Հ. Ղ. Ալիշանի (Այրարատ, Վենետիկ 1890) Տաշեանի (Ծուցակ Հայ Ցեռագրաց Մատենադարանի ի Վիեննա, 1895) եւ Հ. Գ. Զարբհանէլեանի մօտ (Պատմութիւն Հայ Դպրութեան Բ. հատոր, էջ 359): Նմոյշի համար հոս մէջ բերենք Զարբհանէլեանին տողերը, որոնք, ինչպէս կը տեսնուի պարզ անունները յիշատակութիւններ են. «Այս յիշուած անձերէն երկուքն են Ժամանակատ Աղեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոս, Ցովհաննէս Մրգուզ, Ստեփաննոս Դաշտեցի (ընդգծումը մերն է), Ղազար Ջահկեցի, եւ այլն»: Ասոնց կողքին պէտք է կարդալ Սիմոն Սիմոնեանի վերեւ յիշուած ուսումնասիրութիւնը, տեսնելու համար թէ ինչքան ձեռնհասութեամբ կրցած է տարածուիլ նիւթին մէջ եւ կերտած՝ Դաշտեցիին ժամանակը, մարդն ու իր գործը:

Փրոֆ. Ա. Աբրահամեան եւ Սիմ. Սիմոնեան որպէս Դաշտեցիի ժամանակագրական թուականն՝ համաձայն են իրարու: Առաջինը կ'ըսէ. «Մահիտանոս Դաշտեցին 17րդի վերջաւորտ եւ 18րդ դարի սկզբնեւորտ ապրած հեղինակ է»: Իսկ Ս. Սիմոնեան ալ՝ «Անտարակոյս անիկա ապրած է ԺԷ. դարու երկրորդ կէսէն ԺԸ. դարու առաջին քառորդի չորանակին մէջ (1650-1725?): Ժամանակակից է Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի կաթողիկոսին (1706-1714) եւ Ցովհաննէս վրդ. Մրգուզի, որոնց իւրաքանչիւրին դէմ գրեց մէկմէկ ընդդիմաբանութիւն»: Դաշտեցին ստացած էր հիմնաւոր կրթութիւն մը Սպահանի մէջ եւ ճամբորդած՝ բազմաթիւ օտար երկիրներ:

Դաշտեցիէն ցարդ մեզի ծանօթ էին վիճաբանական երեք երկեր,

որոնց ինքնագիր ձեռագիրները կը գտնուին Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան ձեռագրերու ճոխ հաւաքածոյին մէջ: Այսպէս ա.) Մաթաղ Փշրանաց· բ.) Կանչակ ձմեռաութեան եւ գ.) Մնդիր Ուղղութեան կամ ձմեռաութեան: Իսկ Փրոֆիլոգօր Ա. Աբրահամեանն ալ կը թուէ տաղատացկէն այլ անտիպ աշխատութիւն մը· «Հայաստանի Պետական Մատենադարանի թիւ 1786 ձեռագիրը, որ պարունակում է նոյն հեղինակի Ծիծաղելոյ Վարսաղ Սաւփանոսի Դաշտեցուն չափածոյ մի դրքոյկը, որ երկիծանք է իր ձիու վրայ՝ գրուած հայաստան Աղբիւրէնեանէն: 15-18րդ դարերից, մեր ձեռագրերում շատ կան հայաստան Աղբիւրէնեանէն չափածոյ գործեր»: Աբրահամեան «Լիմիտածին»ի մէջ տուրարպած յիշեալ յօդուածով կու տայ նմոյշներ Դաշտեցիի հանելուկներէն:

Սիմոն Սիմոնեան, խմբագրութեանս գրկած տպագրու վրձիվը կատմած է եւ ընդօրինակած՝ Անթիլիասի կաթողիկոսարանին գրչագրատան ձեռագրէն: Սա Սիմ. Սիմոնեանին գիւտն է, եւ արգէն երեսատարդ պատրաստութիւնը ըլլալով մը կը մտնէ մեր մշակոյթի կալուածէն ներս: Փոջիկին կրկուած ծանօթութեամբ մը կը գրկ մեր աշխատակիցը· «Դաշտեցիին տաղերը ցարդ կը մնան անտիպ: «Մեսրոպ» պարբերականի Ա. Թիւրեան մէջ (1946 Հալէպ, էջ 100–2), հրատարակեցինք երկու հատ: Մեզմէ առաջ Ա. Զօպանեան հրատարակեց տող մը («Անահիտ», 1939, թիւ 1-2, էջ 3–6), իսկ «Լումայ»ի մէջ ալ (1899, Ա. էջ 275-6) հրատարակուած է հատ մը, որ «Մեսրոպ»ի մէջ մեր հրատարակած երկրորդ տաղն է: «Լումայ»ի, Զօպանեանի եւ մեր հրատարակած տաղերուն ապրիւրը նո՛յնն է, այսինքն Հանգ· Տ· Յովհ· Աւագ քհնյ·ի գրչագիրը, որ այժմ ազգային մատենադարանին է կիլիկիոյ Կաթող·ի Մատենադարանին: Արդ, այդ ձեռագրէն առնելով Զուարթնոցին կը սրամտրդենք Ստ· Դաշտեցիին անտիպ տաղերուն չարքը»:

Ինչպէս ըսինք, այս թանկագին մանեակը պիտի հրատարակենք մեր հանդէսին յաջորդական թիւերուն մէջ: Հոս գտեղուածը բնագիր ձեռագրին էջ 261-2ի պարունակութիւնն է:

Վերնագրին ներքեւ կը կարդանք վերագիր տող մըն ալ «Հայկեան թաղնիս Ստեփանի»: Մեր մտիմադարեան եւ աչուղական դրամատունութեան մասնագէտ, վերջերս վախճանած Գ. Լեւոնեան, Ազգագրական Հանդէսի մէջ կիսատարտ ձգած իր խիստ արժէքաւոր մէկ ուսումնասիրութեանը մէջ (Հայ Աչուղներ), թաղնիս բառին կու տայ հետեւեալ սահմանումը· «Թաղնիս ասում է այն ձևը, որի տողերում վերջին բառերը միանման են, բայց ունեն տարբեր նշանակութիւն եւ ամբողջ երգը կազմում է այսպէս· ամէն տան ա. բ· եւ գ· տողերը վերջանում են միատեսակ բառով ու տարբեր նշանակութեամբ, իսկ դ· տողերը նման ա· տան տողերին, գործեալ ուրիշ նշանակութեամբ»: Սիմոն Սիմոնեան վերեւ յիշատակուած «Անահիտ»ի 1939 թիւ 3ի էջ 66ի վրայ կը խորացնէ Գ· Լեւոնեանին բացատրածները ա՛լ աւելի հասկնալի կերպով մը եւ կ'ըսէ·— «Հատասիկ օրինակ մը Ստ· Դաշտեցիի թաղնիկներէն, որոնք լիատես կը գտնուին անոր տողերուն մէջ·

Խմաստութեան գտակին՝
Թագ դի՛ր տեղի գըդակին·

Մինչ ամպրի կարծէի,
երբ գիտացի, գտա՛յ կին:

Թաղնիսը միայն բանահիւսութեան ձեւը նկատի չունի, այլ նաեւ քերթուածին մթնոլորտը, որովհետեւ Սո. Դաշտեցիի առ հասարակ ծանր եւ խմաստուն մթնոլորտը ունեցող տաղերը «Թաղնիս»ով զբաղուած են: Ցամենայն դէպս, Սո. Դաշտեցիի Թաղնիանները հայ աշուղական դրականութեան նոյն սեռի լաւագոյն օրինակները կրնան ըլլալ»:

Ցաջորդով, երբ հրատարակութեան տանք Նաղաշ Յովնաթանին անտիպ տաղերը, նման ծանօթութեան բաժնով մը պիտի ընդհանրացնենք այդ քերթողին ալ կեանքն ու գրեթէ ամբողջը:

ԾԱՆՕԹ· ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

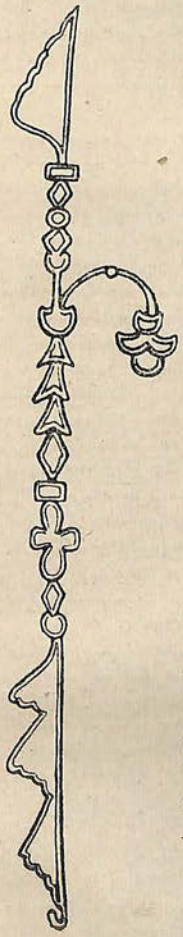

ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐ
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԴԱՇՏԵՑԻԷՆ

Հայեւար թաջնիս Ստեփանի

ՆՁ վաս տեղ կայ՝ երկինց ցօղըն այնուամ է·
Զար մարդն էս տեղս ինչ ուզում է անում է·
ժանդ կիտելն մարդիս մէկ վուշ անում է,
թէ չէ գաշխարհս չալական ո՞վ կու տանէ:

Սուտ աշխարհիս խաբլանքին չատ չաւատաս·
Ինչ գոհար կայ թէ քո գլխին կոյտ անէ·
Աչեարանի բանէն լ գատ չաւատաս՝
Որ վերջըն քեզ տու խաւարըն կու տանէ:

Աշխարհս ունի սիրուն քաղաք, սիրուն դեղ·
Կու քաղցրանայ՝ մարդիս կ'առնէ սիրուն դեղ·
Կու տայ սիրուն տեսք եւ հասակ՝ սիրուն դեղ,
Վերջըն կ'ուղէ՝ մարդի ոսկրից կուտ հանէ:

Զըգիտեմ թէ՝ մարդ մարդի վատ է՞ր կ'անէ·
Վեր (1) ծալի եմ, վղներիս ծանր էրկան (2) է·
Մեք ճամբորդ եմք, մեր ճանապարհն էրկան (3) է,
Առնուլ պիտիմք հաց ու ջուր ու կուտ տանէ:

Ախ Ստեփան փրչով այգուդդ պտակ՛ պատ,
Աչուերըդ բաց, ճակատիդ դէմ պատէ պատ,
Հազար տարի գըլուխըդ տաս պատէ պատ՝
Քոյ ուսմունքդ մէկ ճոթ երած՝ կատան է:

---

(1) վրայ· (2) երկանաբար· (3) երկայն:

ՈՒՍՈՒՑՉԱՊԵՏ ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂԵԱՆ

Ա.

Հայոց ժամանակակից մտաւնդրութիւնը մեծ ժամանակ կրծ սընցուց երեք անվոխարինելի մեծատաղանդ դրականագէտներ, մին Հայաստանի՝ իսկ երկուքն ալ Սփիւռքի մէջ։ Այս երեք մտքի անխոնջ տիտաններն են՝ Փրոֆ. Մանուկ Աբեղեան, Նիկոլ Աղբալեան եւ Յակոբ Օշական։ Եթէ այս մահագրութեանց ծիրը հինգ - տասը տարիով եւս տանինք եւ եղիչէ Պատր. Դուրեանն ալ առնինք չրջագիծին մէջ, համոզուած կրնանք ըսել թէ գրաքննութիւն կազմող գրական չքեղ համաստեղութիւն մըն էր որ պատմութեան անցաւ։

Այսօր Մ. Աբեղեանը պիտի քննենք։ Մանրամասն ուսումնասիրութիւնները պիտի նուիրենք նոյնպէս Օշականին եւ Աղբալեանին՝ «Զուարթնոց»ներու յաջորդական թիւերուն մէջ, բայց այժմէն իսկ կրնանք ընդհանուր հատատատում մը կատարել, այս չորս դէմքերուն ձգած մտքի բերքը նկատի առնելով։ Աչխատասիրութիւնը, համառութիւն ամբարելը, ընթերցամոլութիւնը, բազմաճիւղ հետաքրքրութիւնները անպայման թէ հիմնական պահանջներ են գրականագէտի մը համար, բայց այս բոլորով հանդերձ պէտք չէ անտես առնել նոյնպէս ճակատագրական ալեւ կանչն ալ։ Կեանքի մէջ, ափսո՛ս, յաւերժական չենք եւ պէտք է չափել գիտնանք մեր տարիքին տուցած ծանրութիւնն ու փիզիքական տուաւերութիւնները։ Մերութիւնը չատ կը ցցուի կեանքի չէմքին, եւ այդ պատճառով խմատութիւն է՝ երբ գիտնանք ճանապարհ։ Իսկ չատ ուշ է, երբ կեանքի վերջալոյսին միայն ուսումնասիրողներ կը սկսին երդիքը ծածկելով հետաքրքրութեան բերել իրենց աքնաչան աչխատութեանց արգասիքը։ Այդ պէս եղան չա՛տ դժբախտաբար Եղիչէ Պատր. Դուրեանն ու Նիկոլ Աղբալեանը։ Ժամանակակիցներս, նկատի առնելով իրենց մտքի կառուցուածքը, դէղեցիկ նախադասութիւններով կը փաստաբանինք անոնց սկեպտիկութիւնն ու փիլիսոփայուի ժպիտը, բայց այս մեր ըրածը խորքին մէջ տեսակ մը հչմարտազանցութիւն է՝ եւ ուրիչ ոչինչ։ Ժամանակ կոչուած հրէշը իր ահեղ դատաստիքը ունի ներկայացնելիք, եւ դրագէտ մը ժառանգ ձգուած գործ կը պահանջէ, ու այդ ալ ամբողջացած նկարագրով աչխատութիւններ։ Մանրագիր հետազոտութիւններն ու կիսատառաս տետրակները ընդհանուր եզրակացութեան մը մէջ կը մնան մտքի համայքներ։ Այս կէտէն է որ տարբեր եղան Մ. Աբեղեանն ու Յ. Օշականը։ Այս երկու ամրակուռ գրողները լանդակուտակ գործ ձգելին. անպատճառ հանգ մը զոր կրնաս պնդել՝ ուժերուդ, եռանդիդ եւ մտքիդ թոյլատրելի տարողութեամբը։ Ու չնորհիւ ահա կեանքը կարենալ դատաւորելու իրենց այս անպնդահատելի արժանիքին, միախառնուած տպաւորի հզօրութեան հետ, Մ. Աբեղեան եւ Յ. Օշական գործը վերջն ալ պիտի փնտռուին

եւ կարդացուին այնպէս՝ ինչպէս որ այսօր դուրդուրանքով կը բա-
նանք փաւստոս Բիւզանդի մը կամ Եղնիկի մը լուսացայտ էջերը։

Փրոֆ. Մանուկ Աբեղեան վէմթարի դարձ է ձգած եւ կարելի չէ պատահաբար քանի մը ամիսներ յատկացնելով կարդալ իր բոլոր աշխատութիւնները։ Բարեբախտաբար չատ կանուխէն, մենք հետա-մուտ եղեր ենք նախ իր դժուարաւ ճարելի եւ սպառած գիրքերը ձեռք անցընելու, հին մամուլէն իր յօդուածաշարքերը քրքրելով մեր այդ ընթերցումներու պահերուն օրը օրին իր յայտնած մտքերը արձանա-գրելու, եւ վերջապէս իր եղրակացեալ կարծիքները բաղդատելու դինք նախորդող Մալաթեան, Տաշեան, Պալասանեան, Գաթըրճեան, Զարբհանէլեանի եւ իրեն ժամանակակից Զամբինեան, Ակինեան, Զօ-պանեան, Լէօ, Գ. Կաթող. Ցովհաննեան, Կանեան, Մաս (ինչ որ կայ թարգմանուած հայերէնի, ֆրանսերէնի), Գ. Լեւոնեանի եւ այլ դիտնականներու կողմէ հայոց մշակոյթի շուրջ բանաձեւուած տե-սութեանց հետ։ Ուրեմն ներկայ էջով երկարաշունչ ուսումնասիրու-թեան մը կծիկին է դոր կը բանանք, ուր յաջորդաբար պիտի ցուցա-դրուին հայոց գրականութեան պատմութեան շուրջ նախ քան Մ. Ա-բեղեան կատարուած աշխատանք-արդիւնքները ու ապոր կտղքին հան-գուցեալ գիտնականին բերած նորութիւնները ժամանակակից գրա-կանութեան մէջ՝ որպէս հիմնական եղրակացութիւններ, անշուշտ մէկ կողմ ձգելով ինչ որ տարակուսելին է ու ենթադրականը։ Նախ քան մեր այս մանրամասնեալ գնացքը, տանք Մ. Աբեղեանին կենսա-գրութիւնն ու գործերուն ցանկը։ Անշուշտ այնքան մը՝ որքան որ մեզ ճիգերով մեզի հնարաւոր եղաւ հաւաքել՝ մայր երկրի վրայ անցու-ցած իր միջավայրէն փարատիններ հետու, Փարիզի նման այսպէս կէս ուժացած օտար կեդրոնի մը մէջ։ Ցիշատակութիւնք գիրքերը մեր կարդացածներն են. իսկ ինչ որ չենք արձանագրած՝ ուրեմն ցարդ հնարաւորութիւն չենք ունեցեր այդ պահանջները ձեռք անցընելու։

Սկսինք իր կենսագրութենէն։

Փրոֆ. Մ. Աբեղեան ծնաւ 1865 թ. մարտ 17ին Հին Նախիջեւա-նի Աստապատ գիւղը։ Տեղւոյն վրայ իր նախնական կրթութիւնը առանալէ յետոյ, 1876ին գրկուեցաւ Գէորգեան ճեմարանի նախ գրա-բոցական՝ եւ յաջորդաբար լսարանական բաժինը, ուր ինը տարի ու-սանելէ ետք, 1885ին փայլուն յաջողութեամբ շրջանաւարտ հանդի-սացաւ։ 1893ին, երբ քառնեւուէթ տարեկան երիտասարդ մըն էր, կը դգար թէ ազգային խոշոր գեր ունէր կատարելիք հայոց գրակա-նութեան ասպարէզին մէջ, եւ անցաւ Եւրոպա՝ համալսարանական բարձր կրթութեան մը եւս տիրանալու համար։ Նախ դինք կը գրա-նենք Գերմանիա, այսինքն Պերլինի, Ենայի եւ Լայպցիկի համալսա-րաններուն մէջ, իսկ աւելի յետոյ՝ Փարիզ՝ Սորպոնը, ուր ամէն տեղ եղաւ ուսանող գրականութեան, բանասիրութեան եւ լեզուաբանու-թեան ճիւղերուն։ Եւրոպական մեծ ասոյանններուն մէջ իր ուսանողա-կան շրջանը եղաւ վեց տարի, 1893էն 1898, իսկ ուսուցչապետութեան տիտղոսն ալ ստացաւ Ենայի համալսարանէն, ուսարտական թէզ ներ-կայացնելով իր առաջին համալից տեսութիւնը, «Հայ ժողովրդական Հաւատքը» խորագրով (դերմաներէն), եւ ատով ալ անուանուեցաւ՝ «Դոքտոր փիլիսոփայութեան Մանուկ Աբեղեան»։

Ամբարուած խոր ծանօթութիւններով եւ ուսմամբ, Մ. Աբեղ-

կան 1898ի աշնան վերադարձաւ Հայրենիք եւ անմիջապէս կոչուեցաւ պաշտօնի Գէորգեան ճեմարանին մէջ, որպէս ուսուցիչ հայոց լեզուի, գրականութեան եւ մատենագրութեան: Աբեղեան այդ հաստատութեան մէջ պաշտօնավարեց 16 երկար տարիներ, մինչեւ 1914 թուականը: Կարժէ առանձին ուսումնասիրութեամբ մը կանգ առնել Գէորգեան ճեմարանի 1900էն 1914ի չքնաղին վրայ, որուն չորք հարուստ նիւթեր չեն պակսիր: Ուրեմն հերոսական ճգնաժամով համալսարանի էր վերածուած այդ մշակութային կեդրոնը, իր ճեմարանով եւ «Արարատ» պաշտօնաթերթով: Ով որ կը փափաքի լաւ ծանօթանալ մեր ժամանակակից մշակոյթի պատմութեան, անպայման պէտք է կարդացած ըլլայ այդ ամսաթերթերին հարուստ հատորները: Մ. Աբեղեանի պաշտօնավարութեանը օրերուն հոն էին որպէս ուսուցիչներ՝ Հանճարեղ Կոմիտաս Վարդապետը, անուանի բանաստէղծ Կարապետ Կոստանեան, Հմուտ եւ սիրուած պիտանեան Կարապետ Եպիսկ. Տէր-Մկրտիչեան, բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննիսեան, մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեան, Կիլիկիոյ ներկայ արուեստագէտ Կաթողիկոսը, այդ օրերուն վարդապետ ատենաւոր՝ Գարեգին Յովսէփեան, Հրաչեայ Աճառեան, Յակոբ Մանանդեան, Սահիան Կանայեան, Գարեգին Լեւոնեան Եւայլն, Եւայլն: Մէկ խօսքով չքնաղ ատեզաւորը ժամանակակից հայ մտքին: Մ. Աբեղեան պաշտօնավարելով հանդերձ Գէորգեան ճեմարանին մէջ, տարուէ տարի յաջորդաբար հրատարակութեան կու տար Լալայեանի «Ազգապրական Հանդէս»ին, «Նոր Դար»ին, «Մուրճ»ին, «Արարատ»ներուն եւ առանձին հատորներով ալ իր խղճամիտ, հարուստ, պատմա-բանասիրական, լեզուաբանական, քննադատական ուսումնասիրութիւնները: Մենք իր կենսագրութեան թելը չընդհատելու համար, այդ օրերուն ժամանակագրական հրատարակած աշխատութեանց ցանկը կու տանք քիչ յետոյ: Ուրեմն 1914 թուականին, երբ պատերազմ բռնկեցաւ նախորդ ընդհ. պատերազմը, կը տեսնենք Աբեղեանը 1917 թուականին Թիֆլիս Ներսէսեան եւ Յովնանեան վարժարաններուն մէջ, մի՛շտ որպէս գրականութեան ուսուցիչ: 1914ին մինչեւ Հայաստանի Անկախ Հանրապետութեան հաստատումը թէ Աբեղեան ինչ հանրային աշխատանքներ կատարած է — քանի որ այդ փոթորկոտ օրերուն Աբեւելահայ մտաւորականութիւնը փարած էր անդադին պետութիւն կերտելու աշխատութեանց —, ինչպէս ըսինք, իր ապրած միջավայրին մէջմէ հետաւորութեանը պատճառաւ, այդ բոլորը կ'անդիտանանք: Միայն սա պարզ է մեզի համար. Անկախ Հանրապետութեան օրերէն սկսեալ եղաւ գրականութեան եւ լեզուաբանութեան ուսուցչապետ Հայաստանի Համալսարանին մէջ, մինչեւ 1931 թուականը, երբ աչքերու հիւանդութեան պատճառով հրաժարեցաւ այդ պաշտօնէն: Ամէն տեղ նախագահն է «Սասունցի Դաւիթի հազարամեակը» յանձնախումբին, որ կազմեց եւ տպի արտկից հայաչխարհին մէջ, մինչեւ հեռաւոր Ամերիկաները: Այդ յանձնախումբին եւ նախագահութեանը անմիջական հակոդութեամբ ներքեւ ալ արդէն լոյս տեսան նոյն ծանօթագրութիւնները նուիրուած «Սասունցի Դաւիթ» խորագրով գոյք քանի-կարժէք հատորներ: Նոյն տարիներուն, 1935 թուականին, Մայր-Հրէպային Հայաստանի գերագոյն մարմնոյն կողմէ վրոփ. Մ. Աբեղեան առաջարկ. «Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչ»ի պատուանունը:

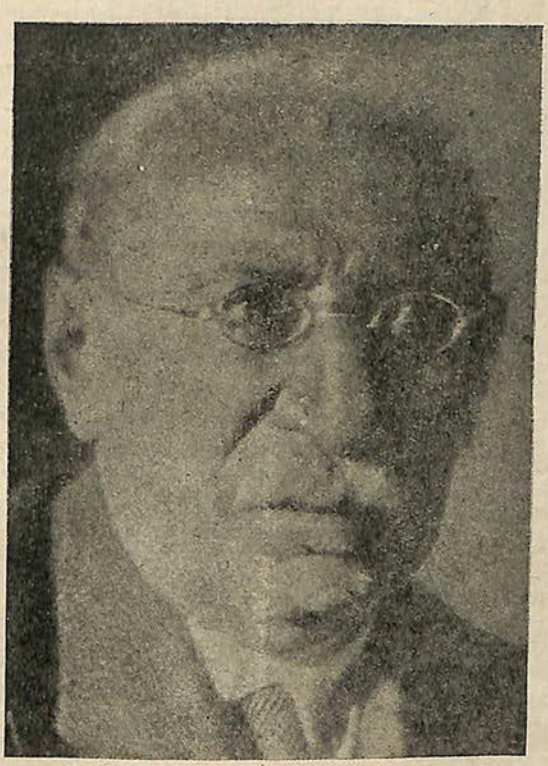

ՓՐՈՖ. ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂԵԱՆ
(Իր վերջին լուսանկարը)

Հանրածանօթ են իր կատարած լեզուական բարեփոխութիւնները ժամանակակից Արեւելահայ լեզուին մէջ: Լուսաւորութեան Ժող. Կոմիսարութեան կողմէ (կ'անուանենք ինչպէս որ կը կոչուէր այդ մարմինը) 1921 թուականին կազմակերպուած հրապարակային հաւաքոյթի մը մէջ կարդաց «Հայոց լեզուի ուղղագրութեան ուֆիորմ»ը, եւ քանի մը օր վերջ, արդէն մանաւանդ հրամանագրով պարտադիր դարձան Արեւելահին առաջարկութիւնները: Այս մասին հայ մամուլին մէջ շատ մեծ հոսած՝ մենք կը գտհանանք այսքան մը յիշատակութեամբ:

Այս յոդնավատատակ ծերունին մեռաւ 1944 Սեպտեմբեր 25ին Երեւանի մէջ, ուրեմն ութսուն տարեկան էր:

* * *

Գուցէ քիչ մը չար եղաւ մենք այս կենսագրութեան: Դէրսանապետ Սեւումեանին խօսքը կը յիշենք· «Այօթի՞լ կ'ուզես, մարի՛ր քո խուցը»: Արդարեւ երբ հանրային գործիչ չես, երբ մէկ քաղաքէն միւսը

երթուղարձ չունէր, ի՞նչ պիտի ըլլայ ուսումնասիրողի մը կենսագրութիւնը· խուցի աղօթք՝ շրջապատուած անհամար գիրքերով եւ առանց քովն ի վեր թուղթին հոտը իր ղլխէն զինովութեամբ: Այժմ երբ իր դործերուն ցանկը կը կազմենք, յստակ կը տեսնենք թէ Ա-բեղեան չէր կրնար լայն հանրային դործունէութիւն մը ունենալ: Բեմն ու սեւ աչխատասենքը կը սպաննեն սեղանին վրակէլելու, լամբին երազային լոյսովը վերանալու զդլեցկութիւնը: Այսքան ծաւալուն դործ մը արդէն ինքնին բացառիկ ինքնակենսադրութիւն մըն է:

Մ. Աբեղեանին առաջին եւ համապրական ուսումնասիրութիւնն է՝·—

1·– «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան մէջ»· (քննադատութիւն եւ ուսուցած-ք): 602 էջ· տպագրուած Վաղարշապատ 1900ին: Այս երկարաշունչ աչխատութիւնը նախապէս լոյս տեսած էր մաս առ մաս «Արարատ» ամսագրին մէջ, չարունակելի քանիւհինդ յօդուածներով:

2·– «Հազար ու մի խազ»· 2 հատոր (Կոմիտաս վարդ·ի հետ), Վաղարշապատ, 1900–1904ին: Իւրաքանչիւր դրքոյկը 70ական էջ:

3·– «Հայ ժողովրդական վէպը», Թիֆլիս, 1908ին· 212էջ: Ա-բեղեանի այս երկարաշունչ մենագրութիւնն ալ նախապէս լոյս տեսած էր «Ազդագրական Հանդէս»ին մէջ, չարունակելի հոթը յօդուածներով, 1907էն 1908 թուականներուն:

4·– «Հայկական հոլովը մեր աչխարհաբարուն»· Վաղարշապատ 1909ին: 80 էջ· նախապէս լոյս տեսած «Արարատ»ի մէջ:

5· «Ուրուագիծ Հայոց Դրականութեան պատմութիւնից: Շարականների մասին»: «Արարատ», 1912, թիւ 7–8, էջ 720-32 եւ թիւ 9, էջ 823-36:

6·– «Ուրուագծեր Հայոց Դրականութեան պատմութիւնից: Ս· Դրքի եւ կանոնի ազդեցութիւնը չարականների վրայ»: «Արարատ», թիւ 10-11, էջ 1002-28:

7·– «Ուրուագիծ Հայոց Դրականութեան պատմութիւնից: Դաւանաբանութեան եւ մեկնաբանութեան ազդեցութիւնը չարականների վրայ»: «Արարատ», թիւ 12, էջ 1146–64:

8·– «Քննութիւն Մաշխասեան Հրատարակութեանց Ագաթանգեղոսի եւ Վազարշայ Փարպեցւոյ ի Նորայրէ Բիւզանդացւոյ»: Ծուարճան, Վիեննա, 1911, էջ 161–74:

9·– «Աչխարհաբարի չարահիւսութիւն»: Տպ· Վաղարշապատ, 1912· 363 էջ:

10·– «Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց»: 34 ձեռագիրներու բաղդատութեամբ եւ ընդարձակ յառաջաբանով (Ս· Ցարուխեանի աչխատակցութեամբը): Տպագր· Տփղիս 1913ին, 98 էջ:

11·– «Մեր ուղղագրութեան մասին»: Տեսութիւն· կարդացուած 1913 Հոկտ· 14ին Ս· Էջմիածնի մէջ, Գրերու գիւտի Ցերեքհարիւրամեակ հանդիսութեանց օրերուն: «Արարատ», թիւ 11, էջ 1047-71 եւ թիւ 12, էջ 1120–41:

12·– «Գրիգոր Նարեկացի»: Ազգագրական Հանդէս, Թիֆլիս, 24րդ հատոր 1916, էջ 84-136:

3·– «Հանդուցեալ Կարապետ Եպիսկ· Տէր-Մկրտիչեանի դիտա-

ական աշխատանքը»: Համբաւարեր, Թիֆլիս, 1916, թիւ 6, էջ 177-9 եւ թիւ 7, էջ 212-15:

14.- «Հայկէն Տաղաչափութեան մասին»: Համբաւարեր, Թիֆլիս, 1916, թիւ 21, էջ 666-70; թիւ 22, էջ 702-3, թիւ 23, էջ 729-33, թիւ 25, էջ 789-95, թիւ 26, էջ 858-61:

15.- «Ընդհանուր տեսութիւն Հայոց հին բանաստեղծութեան»: Դասախօսութիւն. Թիֆլիս 1917: 36 էջ. (Հրատարակութիւն Հայ Գրողների Միւթի. Ընկերութեան: Գրական երեկոյներ թիւ 3):

16.- «Համառօտութիւն հայ ժողովրդ. վէպի եւ հին դրականութեան պատմութեան»: Դասընթացք Երեւանի Ժողովրդ. Համալսարանի 1921-22 ճմռանային տարուան: Երեւան. Հրատարակութիւն Պետհրատի. 68 էջ: Համալսարանական մատենաշար թիւ 13:

17.- «Տաղաչափութեան գործոցումը Զարենցի եւ ուրիշների բանաստեղծութիւնների մէջ»: Նորք Հանդէս, Երեւան, Լրաբեր գիրք, էջ 262-90:

18.- «Ռուս-Հայերէն ռազմական Բառարան»: Տպ. Երեւան 1925: (Զինք տեսած):

19.- «Հին դասականական ժողովրդական երգեր»: Շատ արժէքաւոր եւ խոր ճմռտութեամբ դրուած յօդուածաշարք մը: Կ'ուսումնասիրէ Հայրէնները ու Անտունինները որպէս ժողովրդական առեղծագործութիւն: Լոյս տեսած՝ Պետական Համալսարանի վերակոչ տեղեկագիրներուն մէջ. Երեւան 1927ին: Ուրիմն թիւ 2-3 համարին մէջ՝ էջ 186-257, համար չորրորդ՝ էջ 3-42, համար վեցերորդ՝ էջ 63-208:

20.- «Ճիչողութիւններ Կոմիտաս Վարդ.ի մասին»: Կոմիտասի ծննդեան վեհաւնամակին առթիւ Երեւան 1930ին լոյս տեսած «Կոմիտաս ժողոմածու», էջ 53-69:

21.- «Հայոց լեզուի տեսութիւն»: Հրատարակութիւն Մեսրոպեան Ճեմարի. Երեւան 1931: 380 էջ:

22.- «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն»: Իր բառովը՝ Մեսրիկա: Հրատ. Մեսրոպեան Ճեմարի. տպ. Երեւան, 1932: 459 էջ:

Շատ կարեւոր մեր բանաստեղծներուն համար:

23.- «Շահնամէի առանուսորներն չափը հայ բանաստեղծութեան մէջ»: Ֆիրդուսիի ծննդեան հազարամեակին նուիրուած ժողովածուին էջ 117-28ը: Երեւան, 1934ին:

24.- «Սասնայ Ծռեր»: Մեծադիր եւ չքեղ հատոր մը, աշխատակցութեամբ Կ. Մ. Օհանջանեանի: Հրատ. Պետհրատի: 78-1126 էջ: Բ. հատորը լոյս տեսած Երեւան 1939ին:

25.- «Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ գրի ու գրականութեան սկիզբը»: Սովետական Գրականութիւն, 1941, Երեւան. Թիւ 1, էջ 47-51 եւ թիւ 2, էջ 41-51:

26.- «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն»: Արեգեանի կոթողակերտ գործը: Ա. հատոր. (Սկիզբից մինչեւ 10րդ դար): Երեւան, 1944ին, հրատարակուած Գիտութեան Ակադեմիայի կողմէ: Մեծադիր 647 էջ:

27.- «Յովհաննէս Սարկաւագ Վարդապետ»: Գիտ. Ակագ. Տեղեկագիրը, թիւ 1-2: Երեւան, 1944. էջ 31-60:

28.- «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն»: Հատոր երկրորդ. տասնեւրորդէն տասնեւվեցերորդ դար: Լոյս տեսած 1946ին,

Երեւան։ Նիկոյ հատորը իր մահուընէն երկու տարի վերջը հրատարակուած՝ ասով կը փակուի իր աշխատութեանց ցանկը։

Արդէ՛ն մեր այս կազմած մատենացանկը, բայց կ'ենթադրենք թէ հականները չիշած նշանք արդէն։ Այս ցուցակէն դուրս կը մնան իր հրատարակած դասագիրքերը, պետական տարբեր մարմիններու համար գրախօսականները, խմբագրականները, զիրքերու յառաջաբանները, ուղղագրութեան շուրջ բանավէճերն ու մանր յօդուածները։ Իսկապէս գլխու պոյտ պատճառող լեռնակուտակ տեղեկատուական մը։

Վերեւի նիւթերուն պարզ ակնարկ մը՝ եւ կը տեսնենք թէ Մ. Աբեղեանի գործերէն հինգ մայր եբակները կը բացուին, հինգ ճիւղաձակ հետաքրքրական ժամանումներ, որոնց իւրաքանչիւրը իր զիտական միտքը գրաղեցուցած՝ ամէն մէկուն նուիրեր է անջատ ան-ջատ՝ բայց խորքին մէջ մէկմէկ լրացնող աշխատութիւններ։ Առաջին գծի վրայ եկողը անշուշտ, նախ Հայոց գրականութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնն է։ Երկրորդը՝ Հայոց լեզուի տեսութիւն, երրորդը՝ բառարանագրութիւն եւ բնագիրներու հրատարակութիւն, չորրորդ՝ ժողովրդական բառահիւսութիւն (ֆոլքլոր, աւանդավէպերու մշակում), ու վերջապէս հինգերորդ՝ տարաբնոյթ արուեստ։ Իւրաքանչիւր բաժանմունք պիտի վերլուծենք զատ զատ։ Ուրեմն յաջորդով՝ նախ Հայոց գրականութեան պատմութիւնը ուսումնասիրելու իր մեթոդը, բաղդատաբար առնուած Զաքարեանէ՛ն, Գաթըճեանի եւ այլ գիտնականներու կողմէ իրմէ առաջ կատարուած աշխատութիւններու դուրընթաց։ Համայնապատկերի մը նման պիտի ցուցադրենք Հայոց գրականութեան պատմութիւնը ուսումնասիրողներուն հասկնալու, տալու, համադրաբար վերլուծելու կերպերը։ Լայնաչուխ յօդուածաշարք մը պիտի ըլլայ ասիկա, բայց ուսանելի՝ նորահաս սերունդին համար։ Երկրորդական հեղինակներէն, օրինակ Վրթանէս Փափազեան, իր «Գրականութեան Պատմութիւն» երկու հատորնոց գործովը նկատի պիտի չառնենք։ Մեզի հետաքրքրողները տեսակէտ բերողները պիտի ըլլան, եւ դուցէ այդ պատճառով օտարներէն ալ առնենք դէմքեր՝ որոնք Հայոց գրականութեան պատմութեան նոր միտք մը, նոր խօսք մը կը բերեն բերել, ինչպէս եղաւ պարագան Վալէրի Բրիւսովի։ Նոյնպէս նկատի պիտի չառնենք գրական քննադատները, (Արտաշէս Ցարուքեանեան, Արսէն Տէրտէրեան, Սուրխաթեան) երբոնք մանր խնդիրներ, որոշ դէմքեր եւ չրջաններ ուսումնասիրած են՝ առանց կարենալ քննելու Հայոց գրականութեան ամբողջական երեսը։

Ուրեմն յաջորդով՝ Փրոֆ. Մանուկ Աբեղեան որպէս Հայոց գրականութեան պատմագիր։

Հ. ԲԱԼՈՒԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

ՄԱՐԴԸ, ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Իր մահուան 60-ամեակին առթիւ *)

Բ.

Դադարէ մը վիճակուած է երկու ճակատագիր. կամ փուչիանալ անմիջապէս ու երթալ մոռացութեան անդունդն ի վար՝ եւ կամ, հոգէն, այդ մահասառանչէն անդին մնծնալ, տարածուիլ, բարբառիլ՝ հասնող սերունդներ իր հմայքին, իր պարտադրանքին ենթարկելու ասպիճան: Մեր մէջ քիչ են այս վերստեղծելի կանգրով առյգուն չիրիմները եւ քիչերէն մին ալ՝ Գրիգոր Օտեանի դամբանը: Հոս, այս քարի կտորին տակ կը հանդչէ էակ մը, որ ամէն արժանիքներէ առաջ ունեցաւ սիրտ մը: Հայրենասէր սիրտը կու տանք չատերուն հաշտութեամբ, բայց ասոնցմէ քանիսո՞ր սիրտ ունեցան, սիրտ մը որ բաբախէր իր ամբողջութեանը մէջ այս ժողովուրդին խեղճութեան եւ բարիքին համար, այլ այդպէս, ի պաշտօնէ, քաղաքական արհեստէ, իրենց տրուած պարտադիր պարտականութիւններէ առաջնորդուած: Տարբեր էր Օտեանին սիրտը, եւ երբ իր նկարագրին եւ կեանքի գիծը բանանք, պիտի տեսնենք թէ ան եղաւ մեր ազգային խղճմտանքին եւ ազգային բաղձանքներուն համադրեալ արտայայտութիւնը: Եթէ կամպէթթայի նման իր սիրտն ալ սափորի մը մէջ առնուած ըլլար, ազգովին, առանց վայրկեան մը իսկ տատանելու, տուր վրայ պիտի արձանագրէինք թէ՝ հոս կայ սիրտ մը ամէն արատէ զերծ որ տառապեցաւ հայ ժողովուրդին համար եւ տակէ վերջ՝ ներքեւը, իր մտերիմներէն Գրիգոր Օտեան Տարագիրը, Գրիգոր Օտեան Մեծ Վտարանդին պատուանուններուն:

Իր մասին հոս բացուած ուսումնասիրութիւնը ներքին ճիւղաւորումներն ունի. պիտի սրպտենք Օտեանի մօտ քաղաքական եւ պետական անձնաւորութիւնը, զարթօնքի ոգեվիրան, սրտի մարդը, տառապող հայրենասէրը, գրագէտը, ու վերջապէս գրողներու տարփաւոր հոգածուն, հետացողը: Այս բոլորը ոչ թէ անջատ անջատ զբաղութիւններու մէջ, այլ ապակեայ արտակոք ծաղիկի մը նման, մէջ ընդ մէջ, մէկզմէկու հիւսուած, տարբերադրեալ ձեւով մը, վերջաւորութեան ինքնին նկարած ըլլալու համար Օտեանին աննիւթականացած դիմանկարը, անչուշտ մեր այսօրուան կարողութեան եւ հասաքած նիւթերուն տրամադրելի չափովը:

Քանի որ ամէն անհատ ծննդեան թուական մը պէտք է ունենայ, տանք Օտեանին այ 1834 Դեկտ. 9ը, իսկ վայրը՝ Սկիւտար (Պոլսոյ արուարձաններէն մին): Ագնուական ընդատատանի զաւակ՝ երբ 6–7 տարեկան եղաւ, մինչեւ իր յաւաջացած պատանեկութիւնը, օգտուեցաւ այդ օրերուն ամէնէն չատ վինատուած ուսուցիչներէն, որոնք Օտեաններուն տունը կու գային, փոքրիկն Գրիգորը կրթելու:

(*) Նկարագ յօդուածաշարքին Ա. մասը տեսնել՝ «Զուարթնոց» նախնեայ թիւ 2 էջ, 133էն 135:

Հայրը Պօղոս Օտեան , Բալուէն կեսարիա գաղթած ընտանիքի մը զաւակը, կրօնասէր եւ ազգասէր մէուենոյն ատեն, ծանրաբարոյ մարդ, ծանր մթնոլորտ մը ստեղծած էր իր տունէն, ընտանիքէն ներս: Այդ ճնշիչ ծանրութիւնը մխիթարուած հայրական արտակարգ սիրոյ հետ, տան կը հագցնէր պատկառանք, լրջախոհութիւն եւ հին օրերու հայրենի կենցաղ: Գ. Օտեան ահա նման միջավայրի մէջ մեծցաւ եւ պզտիկ տարիքէն առաւ իր վրայ կանխահաս լրջութեան մը եւ հպարտութեան բոլոր արժանիքները: Այս հօրէժառանգ լրջամտութիւնը, միախառնուած ի բնէ մենակեաց մարդու բնաւորութեան, անբաժան մնաց իր կեանքէն: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի ուղղուած 6 Ապրիլ 1866 թուակիր ընդարձակ նամակին մէջ տեղ մը կ'ըսէ արդէն· «Բոլոր տեսած մարդերս այնպիսի մարդեր են որ ոչ անոնք ինչ բան մը կը հասկնան, ոչ ես անոնցմէ բան մը կը հասկնամ, որոնք թեթեւս երանի կու տան ինծի, զիս տեսնելով· ու խնդալով ձեռքս կը սեղմեն: Անոնք անտարբերութեամբ կ'անցնին քովէս եւ որոնցմէ ոմանք կը տեսնեն անշուշտ ու կ'ըսեն ինքն իրենց թէ կամ ապուշ անկար ծնած եմ եւ կամ ժամանակէն առաջ ծերացած եմ»: Գրիգոր Օտեանին մայրը, Թագուհի Օտեան, մեր աքանչելի մայրերէն մին էր, բայց որվէն իր կեանքի ամբողջ տեւողութեանը կ'ողեկոչէ առաւելապէս հօրենական սէրը: Տարիներ վերջ, որպէս խորհրդական երբ եպարքոս Միհհատ փաշային ընկերացաւ դէպի Ռուսճուգ արուած պետական այցին, հողիէ զրած նամակներուն մէջ կ'ապրի մէյ հօրը յիշատակովը· «Ահ հայր իմ, այս աշխարհիս վրայ իմ միակ սէրս ու միակ պաշտամունքս»: Իսկ իր կեանքի վերջաւորութեան ալ, փարիզ, պանդոկի մը մէջ ցաւատանջ հիւանդութեան ճիրաններուն ներքեւ, նոյն իսկ անկողոզ պառկելու եւ ոտքի երթ հողին կ'աւանդէր, ձեռքերուն մէջն էր իր հօր լուսանկարը· դողդոջ շրթունքը որպէս ազօթք կը մնջէին անընդհատ «Հա՛յր իմ, հա՛յր իմ» բառերը, ինչպէս պատմած է տարիներ վերջ իր զրադիտուհի քոյրը՝ Օր· Եւփիմէ Օտեան:

Պետի սահինք Օտեանի մանկութեան տարիներուն վրայէն, մտնելու համար պատանեկութեան երկրորդ շրջանը: Անուանի հրապարակագիր կարապետ Իւթիւճեան, նախ քան «Մասիս»ներու հրատարակումը, տան մը մէջ հաստատած էր նախնական ճեւի վարժարան մը, ուր ուսումնառութենէ զատ տար մասնաւոր դասեր: Գ. Օտեանն ալ իր աշակերտներուն մէջն էր, եւ ան հոդ սորվեցաւ հայերէն աշխարհաբարն ու զրաբարը: Օտեան կանուխէն սա գրաբար – աշխարհաբարեանի վէմին մէջ ապրող նոր լեզուին կողմը անցնելով, 1851 թուականին, ուրեմն երբ 17 տարեկան էր, հրատարակեց պզտիկ գրքոյկ մը որուն խորագիրն էր՝ «Առաջարկութիւն աշխարհաբար լեզուն կանոնաւորել եւ հասարակաց լեզու ընելու վրայ»: Այդ օրերուն կամովին լեզու մը երկինելու գերկերը օրուան նորոյթն էին, եւ իրմէ քանի մը տարի վերջ, ուրեմն 1854ին, բժ· Նահապետ Ռուսինեանն ալ կը հրատարակէր այնքան յանդուգն ու փնտռտուքներով կեռտուած «Ուղղախօսութիւն»ը: Թրքահայ վերածնունդի մեր այս լուսաթաթախ դէմքերը չէին անդրադառնար թէ, լեզուի մը կազմութիւնն ալ իր բարերշջական օրէնքները ունի եւ կարելի չէր կամովին լեզուական օրէնքներ հնարել: Տարիներ վերջ, 1879 թուականին,

Օտեան, ուրեմն իր մահուընէն ութ տարի առաջ, վերադառնալով այդ երիտասարդական յիշատակներուն, եւ մանաւանդ բաժանական պրպտումներուն կը դիմէր. «Մենք չդիտէինք այն տունն երբ լեզու մը չիներ եւ չէինք այն ազգին որ զրարարն իրեն լեզու ունեցած էր, չդիտէինք թէ ինչ է ձանձրութիւնը որ մխիթարութենէ ու միաձեւութենէ առաջ կու գայ, եւ բանաւորութեան խիստ աստուածին կը զոհէինք զվեցկութիւն եւ մեծութիւն»:

Գ. Օտեանի ընդունակութեանց սաղմերը այսպէս երիտասարդութեան սկզբնական օրերէն արդէն երեւան կու գային: Ինք որ, որպէս հեռաւոր Ազգ. երեսփոխանական ժողովին պատկառազդու եւ համայիւ դէմքերէն մին պիտի դառնար, իր առաջին ճառը կ'արտասանէր Մեզպուրեան վարժարանին մէջ, նիւթ ունենալով «Ազգասիրութիւնը», վերտառն իր 17 տարեկանին մէջ: Ուսնդիրներուն մէջն էին Աստուած պատրիարքն ու բազմաթիւ մտաւորականներ որոնք բուռն ծափերով կ'ողջունէին ապագայ մեծատաղանդ պերճախօսը: Իր մտքի զմբեթը ամուր հիմերու վրայ զետեղելու համար, մանաւանդ դասեր կ'առնէր Նոյնպէս՝ Զամուրճեան պատուելիէն՝ հոգեբանութեան, Օգսէն Շահանեանէն՝ թուրքերէն լեզուի, Անտոն Բէրպէրեան՝ ֆրանսերէնի, յետոյ կառավ անուն ֆրանսացի մըն ալ, որ Սուլթան Մէճիտի ուսուցիչն էր:

Հասած ենք արդէն 1854 թուականը, երբ Գ. Օտեան քսան տարեկան երիտասարդ մը եղած է: 1850էն 1860 թուականները Թրքահայ մտքին զարթօնքի օրերն են: 1848ի ֆրանս. յեղափոխութեան ազդեցութեամբ եւ յառաջապահ դաղափարներէն ազդուած եւ այդ օրերու պատմական փարիզը վայելած երիտասարդութիւն մը յանձինս Բժ. Նահապետ Ռուսինեանի, Ն. Պալեանի, Սէրվիչէնի, վերադառնալով լոյս քաղաքէն, 1853 Հոկտեմբեր 21ին, Պոլսոյ մէջ կը հիմնէին առաջին «Ուսումնական Մարհուրդ»ը, որուն անդամներն էին՝ Բժ. Ն. Ռուսինեան, Նիկողոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Բժ. Սէրվիչէն (Սերովբէ Վիչէնեան), Կարապետ Իւթիւճեան եւ այլն, այսինքն այն մտքի բացառիկ ընտրանին որոնք յետոյ Ազգային Սահմանադրութեան հիմնադիրներն ու գայն խմբագրողները պիտի հանդիսանային: Գ. Օտեան առնուազն գառ տեւական չրման մէջ էր նոյնպէս Պարտիզպանեանի, Բարունակ Պէյի, Մկրտիչ Պէչիկթաշլեանի, Ազաթօնի եւ ուրիշ գայտուն դէմքերու հետ, որոնք այս բոլորը իր մէջ կը Թրծէին քաղաքական, դրական եւ արուի մարդը: Գ. Օտեանը երբ նկատի կ'առնենք իր ամբողջութեանը մէջ, կը տեսնենք թէ հոդ հանդիսային ու գեղապաշտը կը հրմշտիկն մէկդիէկ: Իրմէ մնացած դրական հատիկները մեծագոյն վաստակն են հասատատող թէ, նոյնպէս մնացած ըլլար միայն ու միայն դրական կալուածին մէջ, յանձինս Գ. Օտեանի պիտի ունենայինք մեր ամէնէն պերճապաշտ գրողներէն մին: Արտակարգ է իր տողերէն դուրս ցայտող չնմանութիւնը: Գրականութենէն դէպի հանդիսինը, եւ փոխադարձաբար այս երեքուդարձերը կը նշմարենք իր քսան տարեկանէն սկսեալ մինչեւ մահուան օրերը: Մեր մէջ ամէն գրագէտի սրտին մէջ նստած է օտար մեծ դէմքի մը մտապատկերը. Ե. Տէմիրճիպաշեան Լիբրէն ունի, Օշականն կուտմոնը, իսկ Գ. Օտեանն ալ՝ Վ. Հիւկոն, բայց մանաւանդ պէս նմանութիւնը: Ֆրանսացի մեծատաղանդ քերթողը ճանչցած ենք

որպէս մէնիկ եւ տիրանուշ պահերու երգիչը, բայց էր միեւնոյն ատեն զարդն ու ոգեմաչունչ հանճարը մեծդի ամբոխներուն, որուն խօսքը կ'նուագնէր եւ ալիքներու կը վերածէր մարդկանց արամադրութիւններն ու ցանկութիւնները: Քերթողն ու պետական մարդը նըստած էին համահաւասար կերպով մէկզմէկու մօտ: Նո՛յնը Օտեանի մէջ. ինք եւս կը բերէր վիպապաշտ ապրումները հանրային տոպրակէդին մէջ: Օտեան արքան դրական միտք մը՝ նոյնքան եւս տերեւի մը անկումը կը յուզէր զինք, եւ իրմէ մնացած մտքի պատառիկները Դուբեանէն առաջ դուբեանական հնձեմանքներով, դուբեանական մրմունջներով օծուն սրտի երգիր են: Ներդաշնակութիւնը անկաքդութեան մէջ, այս տարազով կարելի է վերլուծել Օտեանի բոլոր մտորումները: Քանի տարեկանին կը վորձէ թարգմանել Լամարթինի «Ռաֆայէլ»ը: Յատկանշական է այս ընտրութիւնը, ոչ ուրիշ գործ՝ այլ «Ռաֆայէլ»ը, որովհետեւ նոյնութիւն մը կը տեսնէր իր եւ Ժիւլիի խառնուածքին միջեւ: Այս գրքին մէջ ամէն տարր կը ձեւափոխուի համր երեւոյթութեան մը եւ լոյ չկայ՝ այլ հնձեմանք, ամպ, հով, ծառեր չկան՝ այլ յարատեւ տարբաղդութիւն, տատիճանական նօսրացում: Այս մշուշը, Ժիւլիի հիւանդոտ դաշնակութիւնները կը փոթորկէին Օտեանի նեւրաչարկը եւ իր կեանքին մէջ, վոտուտայի մը նման, անընդհատ պատյաններ կու տայ միայն եւ միայն «Ռաֆայէլ»ին շուրջ: Եթէ չենք սխալիր, տասը տարին անդամ մը կը վերաթարգմանէր այս երբ բզկտող գերքը: Լամարթինի հանդէպ իր տածած խանդավառութիւնը կերեւի իր մէկ նամակէն դոր գրկած էր բանաստեղծին՝ վերնատող դնելով՝ «քերթող քաջափայլ» մը, իսկ յիշեալ նամակին մէջ տեղ մըն ալ կը գրէր արդէն. «Ձեմ ըսեր քանի՛ քանի՛ քաղցր արձագանդ ունեցան վիս որ քան տարու կի, այն Ռաֆայէլի քան տարեկան էջերը»: Քիչ մը աւելի վար՝ «Ինքդինքս երջանիկ անպելով որ կարող պիտի ըլլամ այն չնաչխարհիկ դեղեցկութիւնը անցնել տակր այլ ճիշդ գոյներով այն լեզուին մէջ՝ ուր հին բանաստեղծութեան հին հաւրենիքները թոթոված եմ»:

Գ. Օտեանի գրական մտահոգութեանց եւ իրմէ որպէս մասունք մնացած սրտի կայլակներուն, այս մարգրիտէ մանեակին մասին պիտի արտայայտուինք աւելի յետոյ: Այդ եւ յաջորդական տարիներուն մէջ անկողիններ կը ծալլուին, դադաղներ դուրս կը բերուին տուներէ եւ Օտեան յաջորդաբար կու լայ մահերը Ն. Պալեանի, Պարտիզպանեանի: Իր խօսած դամբանականները անգամ մը եւս կու գային հաստատել թէ ինք չատ հեռու էր տոլորական մարդ մը, տոլորական խօսքեր ծամծմող տատիկութիւն մը ըլլալէ, որոնց քըրտնեցնող նեկայութիւնը միշտ եւ ամէն տեղ մեր սրտին գալիք արցունքները վերածած են տանջանքի: Ազդեցիկ էր Օտեանի հնչեղ ձայնը բեմերուն վրայէն: Պզտիկ մօրուք մը, թիկնեղ ուսեր, վառ աչքեր, տէ՛ր ինչ որ կը գաղնէք իր լուսանկարէն: Իսկ ժամանակակիցներն ալ, երբ գինքը կը նկարագրեն, կը տատաստեն թէ արտաքնապէս համայք մրն էր. «Իր դէմը, նամած կամ կեցած, կը գոյիր թէ ապրեցութեան մը ներքեւ ընկճուած եւ, կը մտոնայիր ինքզինքդ, եւ, իրեւ թէ թոզուած, կը տարուէիր իրմէն ցոյացումներու ներքեւ»:

1860 թուական։ Հայկական Ինդիր, Ազգային Դատ, Հայաստանի Անկախութիւն. այսինքն հայոց նորագոյն պատմութեան այս սրտակնիռ եւ մխիթարական տունն փառքի կոմսերը հանդիսացող չքնդութեանց սիւները կու գան հանդչիլ այս 1960 թուականին վրայ։ Երկար քառորդ դարու ժամանակաչրջան մըն է, եւ այս Ազգային Դատ կոչուած չարժումը քամեց հայ ժողովուրդին նիւթական, փիլիքական եւ բարոյական բոլոր ներկնիները ու տակաւին ալ կ'ներեւի պիտի քամէ։ Վարդապետութի՞ւնը այս չարժման. պարզապէս ցաւը հայ ժողովուրդին, ցաւ մը որուն ակունքը զարնը վեր կը բարձրանայ եւ ամոր ու տակիկ ծորումը կու գայ նոր հունի մը մէջ մանել, եւ որուն մենք այժմ կու տանք Թրքահայ Վէրածնունդ, Թրքահայ Զարթօնք, Ազգային Սահմանադրութիւն մկկդմկիկ պզտիկ տարբերութիւններով ներկայացող այս հոմանիշ անուններըը։ Շարժումը իր պատկառազդու առաքեալներն ունի, տուէք առանց Արիմեան Հայրիկ, Մինաս Չերազ, Գրիգոր Օտեան, Ներսէս Պաստ. Վարժապետեան անուններըը։ Ոդիի մը անդրադարձ դէմքերը, որոնց ներձահոդը միշտ հետեւնելին, այդ մղկատցող հայ ցաւէն կը թափի։ Յաւնո՞ւմը այս փիւնիկին. ինչպէս միշտ՝ պատահականութիւններու արդիւնք։ 1862 Թրքականին, Զէյթունը կ'ապստամբէր, հետեւելով քրիստոնեայ տուբիացիներու, մարդնիներու ըմբոստութեան։ Ազիզ փաշան 40,000/ չափ քերա, թուրք եւ չէրքէզ անկանոն զօրքով եւ կամաւորներով կու գար 1862 օգոստոս 2ին Զէյթունը պաշարել։ Լեռնաբնակ մեր արիասիրտ հայորդիները թուով 5000 հոգի, որոնց մէջ պէտք էր հաչուել կիները, տղաք եւ ուրիմն կուռող տարրը, դիրք բռնեցին այս մահմեդական խառնակոյտին դիմաց եւ անցնելով հակայարձակումի, զարհուրելի չարդ տուին թուրք բանակին, եւ այս վերջիններըը փախան խուճապահար։ Զէյթունցիք մեծ չուքով տօնեցին իրենց յաղթութեան օրը եւ Պոլսոյ, նմանապէս գաւառի հայութիւնը, լուրեանյն ձայնակցեցաւ այս ռազմունակ, խանդավառիչ յաղթանակին։ Անշուշտ թուրք պետութիւնը չէր կրնար տանիլ ազգային ամօթը, եւ հրաման տուաւ Մարաչի նահանգապետին որպէսզի կանոնաւոր զօրքով պաշարէ հերոսարոյնը եւ անպարման ընդճէ դիմադրողներուն կորովը։ Թրքական բանակը եկաւ, պաշարեց եւ Զէյթունի կապերը խզեց արտաքին աշխարհին հետ։ Հոս պատմութիւն չէ որ կ'ուզենք կատարել, բայց Պոլիսը, յանձինս իր զգայիարապաշտ մտաւորականութեան ոգեւորուեցաւ, թափ տուաւ իր երեւակայութեան եւ սկսաւ ազդ եւ պետութիւն կերտելու մասին մտածել։ «Համախոհականութեան» կատարով Օրմանեանն անդամ, այդ օրերուն, 1864 Թրուականին, Գատր-Գիւղ, Արամեան վարժարանին մէջ կատարած «Ի՞նչ է ազգութիւնը» դասախոսութեամբ հայ ժողովուրդին համար անհրաժեշտութիւն մը կը նկատէր պետականութիւնը։ Իսկ զրահանութեամբ քակուեր էին արդէն լեռնուն կապերը եւ Զէյթունի ապրատամարութեան ազդեցութեանը տակ Բժ. Ն. Ռուսինեան կը զրկէր իր այնքան հանրածանօթ եւ հայրենակարօտ բանաստեղծութիւնը թէ՝

Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ծրմեռ,
Զրհնաղ երկիրն մեր Արմենիոյ
Երբ փայլէ իւր բաղդրիկ օրեր,

Երբ որ ծիծառն իր բոյն դառնայ,
Երբ որ ծառերն հագնին տերեւ՝
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

Նոյն տրամադրութիւնները քնքոյշ, վեհերտային Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին մօտ, երբ մոռցած Ալէմ Տաղն ու իր զեղգեղիչ քնոտ-չուններըը, կը զրկէր.

Տո՛ւր ինձ ֆու ֆեռֆ, եղբայր եմ֊ մեն֊,
Որ մըրտըրկաւ էինֆ զատուած.
Բադդին ամէն ոխ չար ու ինոգ,
Ի մի համբոյր ցըրուին ի բաց:
Ընդ աստեղօֆ ի՞նչ կայ սիրուն
Քան զանցկալի եղբայր անուն:

Կարծէք կիլիկիոյ անկախութիւնը մէս ու ոսկոր կը հաղնէր Թրքահայ մատուռականութեան երեւակայութեանը մէջ. Հայկական բանակ կ'երեւակայէին, եւ ոգեւորեալներէն մին, Բժ. Նահապետ Ռուսինեան, կը մտածէր թէ երբ հայ զինուորները չարուած պիտի ստանային հրամաններ, առաջին չորս չարժումներուն համար արձակուած մէկ, երկու, երեք, չորս բառերը նուազ հրամայական, հետեւաբար նուազ ազդու՝ կը հնարէր ատոնց խոտացնել ձեւերը եւ կ'առաջարկէր՝ մի, երկ, եռ, ֆառ: Այսօր կրնայ ծիծաղ առթել այս բոլորը, բայց մեւս կողմէ, յատակ կերպով կը տեսնենք թէ ինչ աստիճանի տենդով, կիրքով, հայրենասիրական թափով վարուած էր 60ական թուականներու մեր ընտրանին:

Ահա արտաքին միջավայրը, ահա մտայնութիւնը, ահա տրամադրութիւնները որոնց մէջ պիտական մարդու հոտառութեամբ տիրական կեցուածքով հրապարակ կ'իջնէր Դրիդոր Օտեանը:

Հոս տեղը չէ ներկայացնել, մանրամասն կերպով Ազգային Սահմանադրութեան պատմութիւնը, բայց նիւթին առնչութեամբը ըսթիպուած ենք քանի մը բացատրութիւններ տալ մեր ընթերցողներուն, Օտեանի դիրքը ցցուն դարձնելու համար:

1856 թուականին սկիզբը երբ կռնդ առաւ Ռուս֊Թրքական պատերազմը, եւրոպական պետութիւններու թելադրութեամբ Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ, Փարիզի Վեհաժողովին օր մը առաջ, ուրեմն 1856 փետր. 18ին հրատարակեց Օսմանեան «Թանզիմաթ»ը, կամ «Մարթիր Հիւմայուն»ը: Թանզիմաթ կը նշանակէ բարենորոգումներու հրովարտակ: Սուլթանը իր խոյամ հպատակներուն բարենորոգումներ խոստանալով հանդերձ, առանձին արտօնութիւններ կը շնորհէր իր քրիստոնեայ զանգուածին եւս: Անշուշտ այս խոստումները լոկ թուղթի վրայ արձանագրուած մնալու եւ երբեք չգործադրուելու դատապարտուած ինքնապարադրումներ էին: Մեւս կողմէ, հայ կեանքին մէջ ամիրայական դասակարգը կամ Ամիրայականութիւնը այլեւս խորտակուած՝ ժողովրդավար տրամադրութիւնները, ժողովուրդին կամքը կ'անցնէր վարչական մարմիններուն դրւնը, եւ 1860 թուականին, Սուլթանին կողմէ մասնաւոր հրովարտակով կը վաւերացուէր «Ազգային Սահմանադրութիւնը»: Բառը ինքնին մեծ էր, բայց իրականութեան մէջ ասիկա հայ համայնքին ներքին կանոնա-

դրութիւնն էր, ուր կրօնական եւ աշխարհիկ հաստատութիւնները պիտի դային, առանց պետական չարժուձեւերու, հայ ժողովուրդին ներքին խնդիրները դասաւորելու (եկեղեցական, կրթական, առաջնորդական եւ այլն)։ Ազգային ժողովներուն մէջ երբեմն ըմբոստ, հեռակայ նըպատակներ ընդգրկող արտայայտութիւններ եւս կատարուած են, ոնոյնպէս մենք այժմ կ'ըսենք հայկական չարժման սկզբնական բանաւոր կայծկլտումները։ Այս Ազգային երես պոխանական ժողովները եղան ներքին միջավայրը ուր Օտեան կազմաւորուելու, եւ կամ աւելի ճիշդ է ըսել եղաւ վայր մը՝ ուր ան ինքզինքը պարտադրեց, ինքզինք ցուցադրեց՝ իր իսկ ձեռակերտին մէջ, եւ ով որ Օտեանի մասին պիտի արտայայտուի, չի կրնար անտեսել Ազգ. ժողովներն ու ատոնց պատկառազդու այս ներքին սիւնը։ Տեղ մը այդ հանրային եւ ատոր մէջ իր ունեցած մասնակցութեան է որ կ'ակնարկէ, ըսելով՝ «իբրեւ մին իր հեղինակած Սահմանադրութեան»։ Անշուշտ պահանջուր պիտի ըլլար մեր այս աշխատութիւնը, եթէ չհետեւէինք քայլ առ քայլ անոր գործունէութեան Ազգ. Երեսփ. ժողովին մէջ, իր «մուտք»էն մինչեւ «ելք»ը, քաղելով պատմական տուեալներուն վրայէն։ Ուրեմն Սահմանադրութեան առաջին տարին, 1860–61, Օտեան անունով կը հանդիպինք իր հօրը, Պօղոս Ագա Օտեանի, որպէս քաղաքական ժողովի անդամ։ Իսկ 1861 Մայիս 25ին ալ կազմուած է լրագրական խառն Ճանճախուռմ մը, բաղկացած եօթը հոգիէ. ահա ատոնց մէջ է, հոս կը յիշատակուի առաջին անդամ Գրիգոր Օտեան անունը։ Կ'անդրադառնանք լրագրական յանճնախումբին էութիւնը. մանրամասնութիւններ չկան։ Մամուլի Դիւա՞ն. գուցէ, ամէն պարագայի յիշատակութիւնը կատարուած է Կ. Պոլիս 1890 թուականին լոյս տեսած «Ատենագրութիւնք Ազգ. ժողովոց 1860-1870 տարիներու» հատորին մէջ։

Մինչեւ 1863 սեպտ. 20 թուականը, Ազգ. Սահմանադրութեան ձեւականօրէն վաւերացեալ բնագիրը պատրաստ կը կատարէ քանի մը անդամ պատրիարքարանէն Բարձրագոյն Դուռ՝ եւ վոխադարձաբար։ Թուրք պետութեան եւ Ալի վաչային հետ այս խնդրով զբաղողն է մասնաւորապէս Գրիգոր Օտեանը։ Իր խօսելու եւ խօսածը համոզիչ, հրապուրիչ դարձնելու ընդունակութեամբ վերջապէս կը յաջողի կառավարութենէն առանալ Սահմանադրութեան վերջնական վաւերացեալ պատճէնը եւ, ուրեմն 1863 սեպտ. 20ին ալ դումարուած Ազգային ժողովի առաջին նիստին ինք կ'ընտրուի քարտուղար։ Այլեւս բացուած է յառաջդիմելու, անընդհատ բարձրանալու ասպարէզը իրեն համար։ Պօղոս պատրիարք Թազիադեան, Սահմանադրակ. առաջին պատրիարքը, Սահմանադրութեան բնագիրը ձեռքին, կը կատարէ իր ուխտը, եւ Դիւանին կոմիկ ճառախօսն է Օտեանը։ Այս եւ յաջորդական բոլոր նիստերուն, ուրեմն տարիներուն վրայէն կը վազենք՝ հասնելու համար 1869 սեպտ. 4ը, երբ Օտեան, Խրիմեան Հայրիկը կը բերէր Կ. Պոլիս, որպէս պատրիարք։ Հոսկէ կը սկսին մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն յուզիչ, խռովարար օրերը, երբ Ներսէս պատրիարք Վարժապետեան ակնարկելով Հայրիկին եւ ազգ. գործին կ'ըսէր. «Հիւանդ բրաւ մեզ ամէնքս ալ իրեն պէս»։

(Կը շարունակուի)

ՀՐ. ԹԱԼԱԽԵԱՆ

ԾԱՂԿԱՁՈՐԻ Ս· ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Նմոյշ մը մեր միջին դարու յուշարձաններէն, որուն հասեմատական գիծերը, ընդհանուր գեղեցկութիւնն ու չքնաղակերտ կառուցուածքը փառերէն մին է հայոց եարտարապետ· պատմութեան:

ԹՈՐՈՍ ԹՕՐԱՄԱՆԵԱՆ

(ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԼՈՑՍ ՏԵՍԱԾ ԻՐ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ԱՌԹԻՒ)

Բ· ՅՕԴՈՒԱԾ (*)

Մեր նախորդ յօդուածով տուինք Թ· Թօրամանեանի ամբողջ· գործին նկարագրութիւնն ու հատորին ունեցած ներքին գլխաւոր չորս բաժանումները: Պէտք է ըսել որ, կարօ Ղաֆադարեանը լաւ, ճշդրիտ յատակագիծի մը վրայ իմբաղրած է գիրքը, բայց իր յառաջաբանը չատ թոյլ է, չբսելու համար աշակերտական: Կը սպասէինք որ այդքան ճոխ, ամբողջացած տատգծի մը առջեւ բացուէր, տառանձուէր, թոխչք առնէր իր միտքը եւ գործէն քամէր ու հանէր Թօրամանեանի միտ բանին, տառջաղրութիւնը, թէ՝ հանճարեղ գիտնականը ի՛նչ կը փնտռէր իր կեանքին տեւողութեանը եւ այդ պրպտումներուն արդիւնքը ո՛ր աստիճանի իրագործացուցած մեկնեցաւ այս աշխարհէն: Ժամբախտաբար այս էական վերլուծումը կը պակսի

(*) Մեր նիւթակայ յօդուածաշարքին Ա· մասը տեսնել՝ «Զուարթնոց» նուամսեայ, Բ· թիւ, էջ 127ին 132:

մուրքին մէջ, եւ ընթերցողը, հասնելը աւարտելէ վերջ, ինք պիտի հանէ եզրակացութիւնը՝ նկարին կարճնալ թափանցելու իր կարողութեանը չափով։ Ասիկա խոշոր թերի մըն է նման կոթողակերտ գործի մը համար։ Կենսագրութիւն մըտածելը ամէն ալժմեայ չարժեմ գրիչ կընայ կատարել, բայց ամբողջական գործի մը առջեւ համառելու տեսակէտ կ'ուզէ, ազուցում մը հեղինակին եւ հասարը խմբագրողին միջեւ, որովհետեւ Թ. Թօրամանեանին գերքը եւրոպացիներուն ըմբռնած ձեւովը «Մէլանժ» մը չէ։

Ուրեմն մեր նախորդ յօդուածով ներկայացուած այդ չորս բաժանումներուն առաջինը կը վերաբերի մեր հնադարեան ճարտարապետութեան։ Այս գլուխը, որպէս հայոց մշակոյթի ենթահող, ամէնէն հետաքրքրական բաժինն է։ Մեր նախաքրիստոնէական շրջանի մնացորդներուն մասին — գերեզմանաքար, պարիսպներու հետքեր, քրիստոնական յուշարձաններ եւ այլն — չատ քիչ նիւթ կայ գրուած եւ ուսումնասիրուած։ Մեայն Երուանդ Լալայեանն է, այդ արժէքաւոր եւ անխոնջ ազգագրագէտը, որ պրպտեր, պեղեր եւ ուսումնասիրեր է հնօրեայ նախաբնիկ հայերուն գերեզմանները, մնացորդ իրերը, ու այդ բոլորը բաղդատեր՝ ուրիշ ժողովուրդներու սկզբնական քաղաքակրթութեանց հետ։ Նոյնպէս վերջերս Երեւանի մէջ վախճանած ուրիշ հմուտ բանահաւաք մը, Մաշիկ Սամուէլեան, իր «Հայոց հին կուլտուրան» խորագրով թանկարժէք գործովը արտայայտուած է մեր հին դարերու կենցաղին, ոդիին եւ ընտանեկան բարքերու մասին։ Աշխարհբէկ Քալանթարն ալ կայ, որ մտածած է այս նիւթերուն, բայց «Սասուն»էն զատ երբէք չենք կարդացած, կ'երեւի պարբերաթերթերու մէջ ատորագրած իր մանրակերտ յօդուածներէն զատ, չունի լրիւ հանդամանք ներկայացնող աշխատութիւններ։ Օտար գիտնականներ իրենց ժողովուրդներու սկզբնական քաղաքակրթութիւնը բացատրող բազմաթիւ հատորներ ունին հրատարակած. ասոնց կողքին ալ հակայ գրականներ՝ որոնք պետութեանց կողմէ վերածուած թանգարաններու՝ կը պատկերացնեն մարդու ծագման եւ սկզբնական մշակոյթին կրած յեղաշրջումները դարերու ընթացքին։ Մենք դժբախտաբար զուրկ եղած ենք այս հարստութիւնէն, հակառակ սա փաստին թէ, մարդկային զարթումի սրբոյններէն մին ալ հանդիսացած է հայկական բարձրաւանդակը։ Ուրեմն առանց նկատի առնելու օտար գիտնականներէն Փրոֆ. Նիլ Ն. Մառը, Ժ. ալ Մորկանը, Հրոզնին եւ ուրիշներ, մեզմէ եղած են վերեւ յիշուած այդ քանի մը մշակները։ Համառօտ այս բացատրութենէն վերջ այժմ կարելի է երեւակայել թէ ինչքան արժէքաւոր է, հետաքրքրական եւ ինքնուրոյն Թօրամանեանի գերքին այս առաջին մասը։ Հեղինակը տարիներ եւ տարիներ մէջ մինակը թափառած ամայի քարքարուտ վայրեր, ուր ըստ բառերովը «Դարեր անընդհատ մարդկային ոտքը չէ կոխած եւ միայն օձեր ու մողեսները կ'սպրին», անօթի ծարաւ, ջաղացպանի հազուստով ուսումնասիրած է նախաբնիկ հայերուն բնակարանները, իրենց ձեռակերտ պարիսպներն ու նախաձեւ գոլմէն գերեզմանները։ Թօրամանեան, 1920–21 թուականներն էջմիածնի մէջ լոյս տեսած Գիտական Ընտրութիւնի «Բանբեր» Տեղեկագրին մէջ արդէն հրատարակած էր կարեւոր տեսութիւն մը

մեր հին ճարտարապետութեան մասին, «Նախաքրիստոնական Հայ ճարտարապետութիւնը» վերնագրով: Ահա յիշեալ նիւթին զանազան փոփոխակներն են, զորս եկեր եւ հոխացուցեր են իր ամբողջ դրծին այս առաջին մասը: Հոս հրատարակուած եօթը յօդուածներն ալ անտիպ են, բացի մէկ հատէն, որ Նախաքրիստոնէական Հայ ճարտարապետութեան վերամշակուած ձեւն է: Հեղինակը այս վերջին տարին կատարած է իր կեանքին վերջի տարիներուն, 1932էն 1933 թուականներուն մէջեւ:

Բ. մասին նիւթերը ընդհ. բնոյթ կրող աշխատութիւններ են: Այս գլխուն տակ հաւաքուած գրութիւնները կը բացատրեն մեր քրիստոնէական ճարտարապետութեան ծագման պատճառներն ու իր զարգացման ընթացքը: Հոս ուսումնասիրուած են թէ, ի՛նչ ազգեցութիւններ կրեր ենք մեզ շրջապատող գրացի մշակոյթներէն (Սասանեան, Սուբարեան, Բիւզանդական եւ այլն). աւելի ճիշդ չանացած է ապացուցանել թէ, մեր հին մեհենական ոճը վերապրեցնելով, տուեր ենք առոր քրիստոնէական գրչեմ եւ օտարէն մեր մէջ ներսուզուածն ալ բոլորովին հայացնելով՝ այս անգամ մենք հայկական ինքնուրոյն ոճը փոխանցեր ենք մեզմէ շատ հեռու գտնուող ժողովուրդներուն: Այս խնդրոյն մէջ Սարչիկովքին ալ տեսակէտներուն աղբիւրը կու գար արդէն Թօրամանեանէն: Հոս է, այս բաժնին մէջ քննութեան առնուած գաւթին եւ ժամատան միջեւ գոյութիւն ունեցող փոխադարձ կապակցութիւնները:

Մանուկը յօդուած մը կայ նուիրուած հայկական պատուհաններուն, առանց կատարած գործը մեր ճարտարապետութեան մէջ, սա մօտեցմամբ թէ, ինչպէ՞ս կարելի է ճշդել շինութեան մը ո՛ր դարուն պատկանիլը՝ քննելով եւ հետեւելով լուսամուտներուն կազմութեան, պարզապէս մեծութեան, վրձրութեան, լայնքի եւ նեղութեան իրենց աստիճանաշարերէն:

Ուրիշ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մը· «Շինանիւթերն ու նրանց գործածութեան կերպը հին Հայաստանում»: Հոս կը քննուի թէ, երբ գաղէն սկսեալ մինչեւ մեզի գալ ի՛նչ եղած՝ ինչպէ՛ս գործածուած են մեր ճարտարապետութեան մէջ շինանիւթերէն չաղաքը, աւազը, քարն ու փայտը: Այս Բ. գլուխը կ'աւարտի ընդհ. տեսութեամբ մը հայոց ճարտարապետութեան չրջաններուն մասին, այլ բառով, տեսակ մը համառօտ հայոց ճարտարապետութեան պատմութիւն մըն է, ուր սեղմ դիծերով նշուած են իւրաքանչիւր գարու արուեստի յատկանշական տուեալները:

Հատորին գլխաւոր եւ ծանրագոյն բաժինը երրորդ մասն է: Կը բացուի Տեկորի տաճարին չուրջ կատարուած չափագնդց հմտալից աշխատութեամբ մը: Ասիկա նախապէս, ուրեմն 1911 թուականին, Թօրամանեան արդէն հատորի ձեւով լոյս ընծայած էր: Իր այս ուսումնասիրութիւնը բանալի մըն է, որուն օժանդակութեամբ կարելի է ներս մտնել մեր հեթանոսական շինութեանց դռնէն: Նոյն բնոյթը կը կրէ, այս բաժնին մէջ գետեղուած իր Էջմիածնի տաճարին չուրջ կատարած տեսութիւնն ալ: Հոս եւս, գլխական խղճմտութեամբ ջանացած է նրեւան բերել մեր հին կաթողիկէին մէջ սողոսկած հեթանոսական չրջաններուն հետքերը: Նոյնպէս այս բաժնին մէջ ամփոփուած են Թօրամանեանի Զուարթնոց եկեղեցիին մասին

տուած իր զանազան մանր մենագրութիւնները: Մանր կ'ըսենք՝ քանի որ առանցմէ ոչ մին լրիւ է, մինչդեռ մենք կը յուսայինք թէ իր անտիպ աշխատութենէն մէջէն դուրս պիտի գային այս հրաշակերտ եկեղեցիին մասին ամբողջական հանդամանք կրող տեսութիւն մը, նկատի առնելով սա պարագան թէ, դիտական խմաստով Զուարթնոցի փլատակները դասաւորեց Թօրամանեանը, եւ եկեղեցիին վերակառուցեալ մաքէթն ալ ինք կազմեց: Բաղդատելով իր այս անտիպ գրութիւնը շատ տարիներ առաջ «Մուրճ» հանդէսին մէջ տպագրած «Զուարթնոցի Տաճարը» վերնագրով ուսումնասիրութեանը հետ, մեր նախընկարութիւնը կ'երթայ զարձեալ սկզբնական նին: Այս անտիպ գրութեամբ ճշդուած են Զուարթնոցի կառուցման օրերուն մեր ճարտարապետ. արուեստին մէջ տիրող ընդհ. գրութիւնը, եկեղեցին շինող Ներսէս Տայեցի կաթողիկոսին կեանքն ու գործունէութիւնը, աղօթատեղիին հիմնարկութեան եւ աւարտման թուականներն ու այլ մանրամասնութիւններ: Կ'ակնկալէինք, որ Թօրամանեան տար այս գոհար տաճարին կառուցման թէքնիք ընդհ. նկարագիրը: Ուրեմն մենագրութիւնը լրիւ չէ, բայց բարերախտաբար «Մուրճ»ին մէջ հրատարակուածը մասամբ կը լրացնէ այս պակասը:

Մինչ այս բաժնին մէջ են՝ Անիի Գագիկ Բագրատունիի կառուցած Ս. Գրիգոր անուն բոլորակ տաճարին վերաբերող Թօրամանեանին շատ թանկագին տեսութիւնները: Ասոնք, նամակի ձեւ հաղորդուած էին փրոֆ. Ն. Մառին, եւ կ. Ղաֆղազեանը, ձեռք անցընելով յիշեալ անտիպ նամակը, կցած է նոյն եկեղեցիին մասին անոր 1908 թուականին «Ճուչտարար»ի մէջ տպագրած մէկ այլ աշխատութեան, եւ այս ձեւով ունեցած ենք Ս. Գրիգորի ընդհ. պատմութիւնը:

Անդամանալի զրքոյկ մըն էր, 16 էջերէ բաղկացեալ Թօրամանեանի մէկ պզտիկ աշխատութիւնը, «Ո՞րն է իսկական Հռոմոսի վանքը»: Այս ուսումնասիրութիւնը եւս գեհեղուած է Գ. բաժնին մէջ:

Հասանք արդէն հատորին վերջաւորութեան: Այս գլուխը նուիրուած է մեր աշխարհիկ ճարտարապետութեան վերաբերող նիւթերուն: Կը խօսուի Անիի բերդերուն, մեր թագաւորական պարանոցներուն, կամուրջներուն մասին: Այս բաժնին մէջ անտիպ գրութիւններ չկան եւ արտադրուածներէն առաջինը, «Անի քաղա՞ք թէ ամրոց»ը նախապէս կարդացած էինք «Ազգապրական Հանդէս»ի մէջ, իսկ երկրորդը «Հայաստանի արքունական ու իշխանական տպաւորանքները եւ անոնց ներքին կենցաղը» կարդացած՝ Գ. Լեւոնեանի «Գեղարուեստ» տարեգիրքի Ըրդ հատորին մէջ: «Անի քաղա՞ք թէ ամրոց»ը ծաւալուն գործ մըն է: Կը կանայ ապացուցանել թէ Անիի բերդէն ներս չէր կրնար ապրիլ այդքան հոծ բնակչութիւն մը, հետեւապէս ամրոցը, պաշտպական թէ ռամիկ, կ'ապրէր բերդէն դուրս: Այս մեկնակէտով Թօրամանեան կը սկսի Անիի դիրքի պահանջատան հետքերը պեղել: Կը հաստատէ մի քանի տուներ թէ, իշխանական դասակարգը, ամրոցի ստորերկրեայ խուզափեղով, կ'ապրէր քաղաքին բարձունքը գտնուող ապարանժակերտ սենեակներուն մէջ: Հոդ իր պեղումները առաջ տանելով, կաւային հողի վերտի մը մէջ կը գտնէ ինը տարեկան Անուշիի մը ինքնաբերաբար մումիայի վերածուած դիակը, որուն նոյնիսկ մազերն ու ժապաւէնի ծուէները մնացած էին անպատրաստ: 10րդ դարու հայուհիի մը զիմագիծը պիտի ու-

նենալինք, եթէ պատահմամբ հոդ չայցելէր պարսկահայ ազէտ բժիշկ մը, որ Թօրամանեանի բացակայութենէն օգտուելով, կ'անջատէ աղջնակին ղլուխը եւ հետը կը տանի զայն՝ որպէս զարդ զարձածելու համար իր հիւրասրահին մէջ: Իսկ մնացորդ իրանն ալ թերուած է Փարիզ կ. Բամամջեանի կողմէ, մինչ ըստ Թօրամանեանի տուած տեղեկութեանց:

Գալով «Հայաստանի արքունական ու իշխանական ապարանքները եւ անոնց ներքին կենցաղը» ուսումնասիրութեան, արդէն վերնագիրը լիուլի կը բացատրէ նիւթին բովանդակութիւնն ու տարողութիւնը: Թօրամանեան այս աշխատութեամբ կը ջանայ ներկայացնել, մեր արքունիքին ունեցած բաժանումները, ներքին դասաւորումը կանանոցը, հոգ տարող կենցաղային կեանքը, սովորութիւնները, զարձածուող իրերը եւ այլն եւ այլն:

Այս ընդհանուր ցուցադրումը բաւականին խօսուն է: Թօրամանեանի իւրաքանչիւր ուսումնասիրութիւնը հետու մնալով զուտ մանազատական չորութենէ, դարս եկած են իրենց ճարտարապետական հունէն եւ ընդգրկած մեր համայն մշակոյթի պատմութիւնը:

Զարմանք առթող երեւոյթ մը կայ· ան ի՛նչպէս, ինչ անբացատրելի յատակութեամբ կրցած է թափանցել հին օրերը եւ ըմբռնած՝ հին վարպետներուն արուեստ զարձազրելու իրենց ինքնայատուկ կերպերը: Թօրամանեան կարձէք իւրաքանչիւր զարու իւրաքանչիւր ճարտարապետին, հակիրճին, ամէն մէկ բանուորին հետ մտերմօրէն աշխատած, տեղեակ էր անոնց արհեստի զաղտնիքներուն; եւ այժմ, այս բոլորը իրեն համար զոց գիրք մը՝ հարազատ ճշդութեամբ, առանց երկնզրանքի, ակնատեսի վկայութեամբ կու զայ հատատել եւ համոզել Թէ, այսինչ տաճարին սիւնը եթէ բարակ կամ հատ պետերը են, առաջնորդուելու են պարզապէս այսինչ կամ այնինչ պատճառներէն: Նոյնպէս, եթէ տեղ մը ծեփին խառնուրդ են հաւելուքին ճերմկուցը, իրենց նպատակն է եղեր պատին տալ այս կամ այն յատկութիւնը: Նոյնը եկեղեցիներու յատակագիծերուն, զմբեթներուն, ճարտարապետական բոլոր երեւոյթներուն մասին: Ահա հո՛ս է Թօրամանեանի հանճարին մեծութիւնը, հո՛ս իր տեսնելու, հասկընալու, թափանցելու արտակարգ կարողութիւնը:

Թէ ինչ եղաւ իր վարդապետութիւնը, ո՛ւր կեզրոնացան ամբողջ կեանք մը արժող իր մտորումները, այդ-ալ յաջորդ եւ վերջին յօդուածով մը:

ՀՐ· ԲԱԼՈՒԵԱՆ

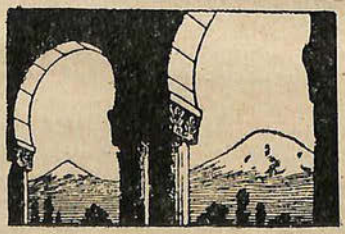

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ՔՐՈՆԻԿ ● ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐ ● ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ ● ՀԱՅ ՄԵԱԿՈՅԹԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ·

Կազմեց Հ· Բ·

ՆԿԱՐԻՉ ԱՇՈՏ ՋՕՐԵԱՆ

Զուարթնոցի ներկայ թիւին էջ 177ի վրայ զետեղեցինք եգիպտահայ նկարիչ Աշոտ Զօրեանի մէկ դիմանկարը: Զօրեան տմիս մը առաջ Գահիրէի մէջ տուաւ նկարահանդէս մը, եւ այժմ մեր տաղանդաւոր հայրենակիցը կը պատրաստուի տարբեր ցուցահանդէս մըն ալ Փարիզի մէջ՝ հաւանաբար յառաջիկայ աշնան եղանակին: Նախապէս հայ նկարչական արուեստին կեդրոնը Փարիզն էր, ուր շարք մը անուանի եւ մեծատաղանդ նկարիչներով: Այժմ տաղնք բոլորը զբեթէ մեռած՝ հազիւ քանի մը դէմքեր մնացեր են, ինչպէս Ալխազեան, Շահպանեան, քանդակագործ Ց· Կիւրճեան, իսկ մէջէն սերունդէն ալ՝ Օր· Գալըպճեան, Շահնազար, Գառզու, Բ· Թօփալեան, Զ· Մուրթաֆեան եւ այլն: Ներկայիս հայ նկարչական չարժում մը կը տեսնենք Գահիրէի մէջ, ուր հաւաքուած են համբաւի տիրացած անուններ, ինչպէս Տիրան Կարապետեան, Օ· Աւետիսեան, Սարուխան, Զօրեան, Գօճամանեան, Գ· Մկրտիչեան, Վ· Հովիւեան, Համբարձումեան, Ս· Սամսոնեան, Ցակոբեան, Անդրանիկեան, Օր· Արթ· Թօփալեան, Տիկ· Շաքէր, Տիկ· Գալարեան, Օր· Շամլեան եւ այլն: «Զուարթնոց»ի յաջորդական թիւերով պիտի ներկայացնենք այս արուեստագէտները՝ հատիկ հատիկ: Այսօր քանի մը տեղեկութիւններ Ա· Զօրեանի մասին:

Այս տաղանդաւոր նկարիչը ծնած է Սեւ Ծովի ափը, Կիրասան, 1905 թուականին: Իր ծնողքը նահատակուած մեծ եղեռնին՝ Աշոտ հրաշքով կ'ազատի աքսորի ճամբաներէն: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Կ· Գոլոյ մէջ, իսկ նկարչ· արուեստն ալ կ'ուսանի նախ Վիեննա՝ եւ յետոյ Հռոմի մէջ: 1929ին ան կը հաստատուի Եգիպտոս,

եւ իր առաջին ցուցահանդէսը կու տայ Աղէքսանդրիա՝ 1939 թուականին: Ա. Զօրեան ներկայիս ունի աշխատանոց մը Գահիրէի մէջ եւ իր մօտ կ'ուսանին հայ եւ օտար բազմաթիւ երիտասարդ արուեստագէտներ:

Իր գործերուն մասին չենք կրնար արտայայտուիլ, քանի որ խմբագրութեանս մօտ եղածները իր գործերուն լուսանկարչային արտահանութիւններն են: Երբ դայ Փարիզ եւ տայ իր նկարահանդէսը, այդ պարագային անշուշտ պիտի կրնանք խօսիլ իր արուեստին շուրջ չատ աւելի մանրամասնութեամբ: Ներկայիս պիտի դոհանանք, ամիս մը առաջ սարքած իր ցուցահանդէսին առթիւ «Փրոկրէ Լիթիսիէն»ի մէջ երեւցած արուեստի քննադատ Էթիէն Մէրիէլի կարծիքովը.— «Զօրեան արուեստագէտ մըն է, լայնօրէն օժտուած այլազան ձիրքերով: Անկեղծ է եւ խղճամիտ, ու թէեւ վարպետ ձեռք մըն է արդէն, բայց կը չանայ իր «գիտութիւն»ը աւելցնել եւ միշտ գերազանցել ինքզինքը: Կը հետեւի ժամանակակից արուեստի վերջին նորութիւններուն: Գիտէ նաեւ գտնել այն՝ ինչ որ կրնայ ջերմացնել իր խառնուածքն ու գիտակ պահել զինք իր ընդունակութիւններուն»:

ՓՈՂՈՑԻ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ըսուած է թէ մեծ մայրաքաղաքներուն մէջ մեծ բարեկամութիւնները կը ծնին փողոցը: Պիտի աւելցնենք եւ ըսենք թէ փողոցը կը ծնին նոյնպէս ժողովրդական ու բարձր երաժշտութեան տեսակները: Քալեցէ՛ք մայր պողոտայի մը վրայէն եւ մտիկ ըրէք քաղաքակրթութեան արգասիք զանազան երեւոյթներու ձայները: Ահա ելեքտրական թելերուն վրայէն արտաբերուող խժդժուք ճիչերը, ինքնաշարժերուն սուրացող պոռչտուն կանչերը, սրճարանէ մը դուրս թափող բաւիղային գոլչօն, հանրակառքի անիւներուն մղտոտքը, ձայնե՛ր ձայնե՛ր ամէն տեսակէն, որոնք կը թմրեցնեն կամ կը հրահրեն արուեստագէտներուն լսողութիւնը: Պահ մը կ'ուզէք անջատուիլ քանդերոզ դարու այս փողոցային արդիական համանուագէն եւ կը մտնէք հանդարտ, ինքն իր վրայ կծկուած պզտիկ փողոցէ մը ներս: Հոս եւս ձայներ ամէն տեսակէն, ոտնաձայնո մըն է ուր կը պոռչտան պղպջաձայն ու ձկնաձայնը, երիտասարդն ու տարեցը: Տգի՞ղ են այս բոլոր ձայները, բայց ի՞նչ է մեծ երաժշտագէտ Օթինպախի օփէռէթներուն մէջէն Les Dames de la Halle-ի այնքան դունագեղ Նախերգանքը, եւ կամ մասնաւորապէս կիւթթաւ Շարբանթիէի Louiseին Նախամուտը: Գոհ չէ՞ք այս բոլորէն, մեկուսացէք քիչ մըն ալ եւ մտէք Փոլ Պուրժէի նկարագրած աւելի լուսկաց, բարձր տուներուն մէջ թաղուած գուիհի մը մէջ, հոն ուր պատին տակ չուն մը կը մրափէ եւ իր գլխուն վրայ թաղարի գեղեցկութեամբ բացուող պատուհանի մը մէջ ալ՝ սպիտակ կատու մը: Այո՛, այդպէ՛ս, հանդարտ քայլերով մխրճուեցէք այդ փողոցէն ալ ներս եւ պիտի լսէք մուրացկանի մը ջութակը որ աղու աղաչանքներով տասնոցներ կը մուրայ պատուհաններուն մէջէ հազիւ հազ երեւցող տուներներէն, եւ կամ կիթառ մը, աքորտէոն մը որ սիրոյ փերթ փերթ վանկերը կը մաղէ այդպէս փողոցն ի վար: Ձայները կը բարձրանան պատերն ի վեր, յարկ յարկ, ջրորդաններուն ընդմէջ-

ՓՈՂՈՑԻ
ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐԸ.
Գծագրութիւն՝
ՍԹԷՓՆԼԻՆԻ

ջէն, մինչեւ տան.մը ամէնէն վերի խուցը, ուր երիտասարդ աղքատ երգահան մը, ծխամորճը բերնին, մտիկ կ'ընէ փողոցի երաժշտութեան, կը ժպտի, անբացատրելի դոհունակութիւնը կը գրաւէ իր ամբողջ էութիւնը, կ'անցնի դաշնակին առջեւ, քանի մը նօթեր, սրբագրութիւն մը, վերստին մտանահարումը՝ եւ կարճը չորսա՞ց մթին կարմիր ձկնիկ մը ներշնչում կոչուած կախարդական լճին խորերէն։

ՅՈԲԵԼԵԱՆՆԵՐ

ՎԵՀԱՓԱՌ Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Գաղթաշխարհը այս պահուս ամէն ուղ կը տօնէ Տ. Տ. Գարեգին կաթ. Յովսէփեանի ծննդեան ութսունամեայ, գրական գործունէութեան վաթսունամեայ եւ քահանայութեան Ճեխամեայ երբեակ Յոբելեանները։

Վեհ. կաթողիկոսը բացառիկ ղէմք մըն է հայ իրականութեան մէջ. անկախ իր ազգօգուտ գործունէութենէն, հայոց գեղարուեստի մեծագոյն ջահակիրներէն, անխոնջ պրպտողներէն մին հանդիսացած է մեր մէջ։ Թօրամանեան մեր ճարտարապետութեան քայքայեալ ամբողջութիւնը վերակազմեց, Կոմիտաս վարդ. հայոց երաժշտութեան ազգային ոճը վերստեղծեց, իսկ Գ. կաթ. Յովսէփեանն ալ մեր մանրանկարչութեան պարզեւեց այն պատուաբեր տեղը՝ որուն լիուլի արժանի էր։ Արդարեւ եթէ օտար եւ հայ պիտնականներ բաց-

մաթիւ ալպումները եւ ուսումնասիրութիւնները կը հրատարակեն նուիրուած մեր միջնադարեան մանրանկարչութեան, առոր հրահրիչը, փաստացի տուեալներով մեր հին մանրանկարիչներուն ստեղծագործ ինքնուրոյնութիւնը հիմնաւորողը եղաւ Վեհափառ Կաթողիկոսը:

Ծնած է 1867 թուականին, Զէյտունի գաւառի Մաղաւուզ (Զարտախլու) գիւղին մէջ: Իր ընդհ. կրթութիւնը ստացած է Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին մէջ, իսկ համալսարանական բարձրագոյն ուսումն ալ Գերմանիա, նախ Լայպցիկ, յետոյ Հալէ եւ հուսկ Պերլինի համալսարանները, հետեւելով աստուածաբանութեան, փիլիսոփայութեան եւ գեղար. պատմութեան ճիւղերուն:

Ցարդ իր հրատարակած աշխատութեանց թիւը կը հասնի գուցէ 150ի, մանր եւ լայնաշունչ աշխատութիւններով: Ատոնցմէ մէկ քանին յիշած ըլլալու համար՝ խաղրակեաճք կամ Պոօշեաճքի երեք հատորները, Քարտէզ հայ հնագրութեան (Շողակաթ Ժողովածուի մէջ), Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը, Ագիթեկենճ եւ իրենց գործը, Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի պատմութեան, (երկու հատոր), եւ այլն եւ այլն:

Գ. կաթ. Ցովսէփեանի ուսումնասիրելու կերպը կը զանազանուի մեր բոլոր բանասէրներէն: Ան իր աշխատութեանց յատակագիծը կը պատրաստէ համաձայն ազգակցական կապերու: Կ'առնէ աշքառու տոհմ մը, յաջորդաբար քայլ առ քայլ կը հետեւի անոր ժառանգական ճմման, նպատակակէտ ունենալով թէ, խնդրոյ առարկայ տոհմը ի՛նչ չինարակական աշխատանքներ, հայ մշակոյթի զանճանակին ի՛նչ տուրք տուած է, եւ իր եզրակացութիւնները ատաճանաբար կ'ուղղուին տոհմի արժէքաւորման, տոհմին հայոց գեղարուեստի մէջ գրաւած դերին: Այս տարագին տակ ուսումնասիրուած են Պոօշեանքը, Ագիպրեկենքը, եւ այլն:

«Ձուարթնոց»ի ներկայ թիւով Մ. Աբեղեանի մասին մեր սկսած ուսումնասիրութիւնը երբ վերջանայ, անմիջապէս պիտի սկսինք նուիրել նման ընդարձակ յօդուածաշարք մըն ալ Ամէն. Գ. կաթ. Ցովսէփեանի կեանքին ու գործին, ուր առիթը պիտի ունենանք ա՛լ աւելի մանրամասնութեամբ եւ սիրով ջաւագովելու արուեստագէտ Կաթողիկոսին անկրնկնելի բերքը:

ՇԱՒԱՆ Ռ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Այս տարի կը ոշնուի նոյնպէս ուրիշ ազնուական քուրմի մը, գեղագէտ Շ. Պէրպէրեանի կրթական ու մտաւորական գործունէութեան քառասնամեայ յոբելեանը (1907-1947):

1915 Ապրիլ 24ի եղեռնով Պոլսոյ մտաւորականութիւնը անհետացած՝ 1917-1918 թուականին հրապարակի վրայ ոչ ոք մնացած էր, երբ ներկայ մէջին սերունդի տղաքս, կ. Պոլսոյ մէջ, սկսանք մեր չօշափուկները բանալ՝ արուեստ եւ գրականութիւն ծծելու համար: Այդ օրերուն Դուրեան Սրբազանը միայն քարող կը խօսէր եկեղեցիի բեմերէն, եւ կը վազէինք մէկ տաճարէն միւսը՝ իր մեղրածորան խօսքը մարիլ ընելու համար: Իսկ նոր դէմք մըն էր Շահան Պէրպէրեանը: Սկիւտարի տղաքը կը ճանչնային զինքը, բայց կեդրո-

նականցիներս կ'անդիմանայինք իր կարողութիւնները: Օր մըն ալ ան անցաւ Ղալաթիա, Կեդրոնականի ամփիթեատրոնը, Հայ Ուսուցչական Միութեան հրաւէրով, եւ յետոյ Բնկերայի Ազգ. Մատենադարանը, դասախօսութեանց նիւթ ունենալով Գեղեցկագիտութիւնը: Այդ օրերէն ի վեր սահնր է քառորդ դարէ աւելի, բայց Շ. Պէրպէրեանի խօսելու, խօսածը համակրելի, դիմիլ դարձնելու չնորհը մինչեւ այսօր անչնչելի մնացեր է մէջս: Տարեց ընկերներս այդ օրերուն կը բաղդատէին դինքը արդէն Ժամակին հետ, անշուշտ ոչ որպէս հռետոր, քանի որ Շ. Պէրպէրեան ամբոխը սոքի հանելու ձգտում չէ ունեցած, այլ որպէս մտքի պատրաստութիւն: Անձնապէս ես հնարաւորութիւն չունիմ իր խօսելու ձիրքը բաղդատելու 1915ին անհետացած մտաւորականներէն միոյն հետ, քանի որ տարիքիս բերմամբ ոչ ոք լսած եւ ոչ ոք տեսած եմ, բայց 1923ի սկիզբը երբ անցայ Փարիզ եւ յաջորդական տարիներուս ընթացքին լսեցի Վ. Պաշէ, Լալոյի, Տելի նման գեղագէտներ եւ արուեստի հետախոյզներ, համարձակ կրնամ ըսել թէ Շ. Պէրպէրեանը որպէս հրապուրիչ, համոզիչ դասախօս, կը գերազանցէր բոլոր օտար անուանի գեղեցկագէտները: Իսկ այս օրերս Սուրբիայէն մօտս եկող գրասէր երիտասարդներ, բան չեն գտներ գովաբանելու՝ Շ. Պէրպէրեանի արուեստի չուրջ կատարած դասախօսութեանց ընդհանուր գեղեցկութիւնները:

Շահան Պէրպէրեան իր բազմազան կրթութիւնը սատցած է Սորպոնի մէջ, եթէ չեմ սխալիր 1910էն 1913ի տարիներուն մէջեւ, յետոյ յաջորդած է իր հօր, ուսուցչապետ Ռէթէոս Պէրպէրեանին՝ որպէս համանուն վարժարանին տնօրէն: 1924ին կը փոխադրուի Գահիրէ, աւելի վերջ Երուսաղէմ, եւ հուսկ Անթիլիաս՝ ուր կը պաշտօնավարէ ներկայիս: Շ. Պէրպէրեան անկախ ոգեկան արժէքներու քարոզիչ-մը եւ հայ մշակութային ստեղծագործութեանց հզիինակուր բացատրիչ մը հանդիսանալէ, է մեւնոյն ատեն մեր գեղարմատուրգին ծանրութիւն տուող գրիչներէն մին: Իր սկզբնաւորութիւնը կատարած է 1911—1912ի «Ոստան»ներուն մէջ, թարգմանութիւններով, իսկ «Բարձրաւանք»ին մէջ ալ երեւցաւ իր առաջին արժէքաւոր տեսութիւնը «Փորձ մը արուեստները դասաւորելու»ն: Սփիւռքի մէջ աշխատակցեցաւ մեր «Զուարթնոց»ներուն, ստորագրելով բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս «Բօրինուածքը Պարին մէջ»ը, «Երաժշտութիւն եւ կեանք»ը, «Կայացումը եւ վերակայացումը արուեստին մէջ»ը: Կ'աշխատակցէր նոյնպէս «Միհռ»ին: Իսկ ներկայիս ալ արժէքաւոր նիւթեր կու տայ Վ. Վահեանի «Անի» ամսագրին:

Շահան Պէրպէրեան նոր թեւակոխած իր կեանքի աշունը, ծառ մըն է որ տակաւին «կու տայ»: Իրմէ անտիպ վիճակի մէջ կան արդէն կարգ մը փրանսերէն լեզուով գրուած երկարաշունչ ուսումնասիրութիւններ, որոնք գեղար. փիլիսոփայական խնդիրներու մէջ պիտի յառաջացնեն նոր տեսութիւններ: Իսկ անհատական նամակէ մը կը տեղեկանանք թէ մօտ ատենէն դինքը պիտի ունենանք մեր մէջ, փարիզ: Ափսկ անշուշտ բացառիկ չրջան մը պիտի ըլլայ մեզի համար, քանի որ մեր կարգին մենք ալ պիտի կրնանք օգտուիլ իր գոլսեցի դասախօսութիւններէն:

Վենետիկ· Ս· Ղազարը վերջալոյսին

«ԲԱԶՄԱՎԷՊ»Ի ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԸ

Վենետիկեան Մխիթարեան Միաբանութիւնը բացառիկ չուքով ոտնեց իր պաշտօնաթերթ Բազմավէպի հրատարակութեան հարիւրամեակը: Այդ առթիւ հրապարակ հանեց նոյնպէս, տպագրական արուեստի աննախընթաց չքեղութեամբ օժտեալ Գեղանիւի բացառիկ թիւ մըն ալ:

Բազմավէպը հայ մամուլին նահապետն է· իր առաջին թիւը հրապարակ հանած է 1843 թուականին· ուրեմն բուն հարիւրամեակը կը հանդիպէր 1943ին, բայց պատերազմին պատճառաւ յետաձգուած էին յոբելենական հանդիսութիւնները:

Մամուլ եւ առաջ հարիւրամեակը· իսկապէս աննախընթաց երեւոյթ մըն է ասիկա մեր մէջ: Եթէ թղթատենք Գ· Լեւոնեանին «Հայոց Պարբերական Մամուլ»ը, պիտի տեսնենք թէ հոգ յիշատակուած հանդէսներուն մեծագոյն թիւը հազիւ մէկ կամ երկու տարուան կեանք ունեցած են· երկարակեաց մասամբ Մասիսն է, Հանդէս Ամսօրեայն, Լալայեանի Ազգ· Հանդէսը, Արարատը եւ ներկայիս ալ Հայրենիք Ամսագիրը, եւ այլն; բայց ասոնցմէ ոչ մին լրացուցած է իր հարիւրամեակը: Ուրեմն, ինչպէս ըսինք, Բազմավէպը բացառիկ երեւոյթ մըն է հայ կեանքին մէջ: Օտարներուն մօտ եւս դժուար է հանդիպիլ հարիւր տարուան կեանք ունեցող պարբերականի մը: Ցրանատական հաստատմամբ մշակոյթին անգամ, հակառակ պետական օժանդակութեանց, իր մէջ չի համբերը դար մը գլոխ փարատած անուններու: Հատ մը կայ միայն, Revue des Deux Mondes ը, որ մօտաւորապէս քանի տարի առաջ ոտնեց իր գոյութեան հարիւրամեակը, ուրեմն հա՛տ մը միայն: Երբ կը վերադառնանք մեր պզտիկ միջավայրին, այլեւս կարելի է գուշակել թէ Բազմավէպը ինչ գերահրաշ ճիգեր թափած ըլլալու է, կարենալ կրճնելու համար այս հարիւրամեակին: Հանդէսին հիմնադիրն է եղած Հ· Գաբրիէլ Այվազովսքին: Այս եռանդուն վարդապետը, Ս· Ղազարու վանքին մէջ իր

չուրջ հաւաքելով կարող ուժեր, սկիզբ տուաւ այս ձեռնարկին: Վենետիկը այդ թուականէն ճիշդ 43 տարի առաջ ալ, 1800ին, հրատարակած էր զանազան անուններով հանդէսներ, օրինակ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի Տարեգրութիւնը լոյս տեսած էր 1800էն 1802ի մէջեւ, եղանակ Բիւզանդեանը՝ 1803էն 1820ին եւ Դիտակ Բիւզանդեանն ալ 1812էն 1816 տարիներուն: Այս հանդէսները, իրենց պիտանի բովանդակութեամբ ժողովուրդին անհրաժեշտ դիտելիքները կը հայթայթէին: Այդ օրերուն մամուլին դերը օգտապաշտ միտումներուն մէջ կ'ամփոփուէր: Հ. Ղ. Ինճիճեանը մեռաւ 1833 թուականին. ուրեմն անոր մահուընէն ճիշդ տասը տարի յետոյ նոր Հ. Գ. Այվազովսքին Բազմավէպը կը հիմնէր, այդ ձեռնարկը կանխող նախատրաբերը կայրն: Տաղանդաւոր հիմնադիրը դիտցաւ լիուլի օգտագործել նախկին ձեռնարկներով ձեռք բերուած բարոյական արդիւնքները, եւ իր թերթին առաջին օրէն իսկ ապահովեց ամուր խարիսխ մը: Ատկէ վերջ հանդէսը ուռճացաւ, նոր տաղանդներ եկան օրուան ոգին պատուաստելու թերթին, ու այսպէս Բազմավէպը վերածուեցաւ առաջնակարգ եւ փնտռուած ամսաթերթի մը: Հանդէսին ուղղութիւնը չէ եղած նոր բանասիրութիւնն ու մատենագրութիւնը: Մագլցով հանդերձ մեր անցեալի արժէքները, Բազմավէպը կրցած է ժողովրդական մատչելի դոյնը տալ իր էջերուն: Պատի՛ւ ու երախտագիտութիւն իր հարիւրամեայ յոբելեանին առթիւ:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

ԸՆԿ. ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ

Լաւ չեմ յիշեր, 1928 թէ 1929 տարիներուն էր, ընկ. Ն. Աղբալեանը եկած էր Փարիզ եւ իր Օ. Ռոտէնը յիշեցնող թիկնեղ կազմովը, դիրքերու տրցակ մը անութին տակ, կը պտըտէր Սէն-Միշէլի պողոտային վրայ: Այդ օրերուն իրեն համար բոլորովին անծանօթ մը՝ հեռուէն, յափշտակութեամբ դինքը կը դիտէի, խոհուն մարդու, իսկական մտաւորականի մը արտաքինովը օժտեալ իր երթուղարձերը: Գիշեր մըն ալ ներս մտաւ Սուրս սրճարանէն, մեկուսացաւ անկիւն մը, բացաւ հաստաւոր բառարան մը, տարածեց իր առջեւ թուղթերը ու սկսաւ գրել· աւելի ճիշդ խոկաց կէս ժամ՝ գրելու համար տող մը, յետոյ ժամ մըն ալ՝ վերստին գրելու համար քանի մը տողեր եւս: Կ'երեւի կը պատրաստէր «Բանասէրի մը Ցուշադիր»ը: Ամայի էր սրճարանը: Անկիւն մը երիտասարդ խենթ սիրահարներ խենթ պէրանքներ կը թափէին իրենց չուրջը: Ուրիշ անկիւն մըն ալ, դաւաթ մը դարէջուրին առջեւ, մտորդաղ կասկածելի կին մը կասկածելի նայուածքներ պիտի ծախէր յաջորդաբար ներս մտնելիք յաճախորդներուն: Ու այդ միջավայրին, այդ հոսուն կեանքին մէջ Ն. Աղբալեանը՝ տարածուն բառարանը իր առջեւ: Ամէն անգամ որ մտածեր եմ ընկ. Աղբալեանի մասին, չէ անհետացեր սրճարանի այդ պատկերը տեսողութենէս՝ մինչեւ իր մահը: Ըսել չուզեցի թէ Թէքէեանին նման կեանքը սրճարաններուն մէջ անցընող պոհեմ մըն էր, ընդհակառակն, բայց կեանքին դէմ առ դէմ ան միշտ մնաց հակասութիւններու մարդը: Հոդ տե՞ղն էր բառարան պտպտելու, ձեմարանի թոհ ու բոհին մէջ տե՞ղն էր Գրականութեան Պատմու-

թիւն մրոտելու, իրեն նման արուեստագէտի խառնուածքով օժտեալ անձնաւորութեան մը համար ահ՞ոն էր բառերու փոչին քերթելու, եւ վերջապէս ա՛յդքան հմտութիւն ամբարելէ ետք ա՞յս պիտի մնար իրմէ ժառանգ՝ զալոց սերունդներուն համար: Պ. Ա. Մոնդկարեան սիրուն գարձուածքով մը յոյն փիլիսոփաներուն վերաբերեալ կը նետէ Աղբալեանին վրայ: Լա՛ւ, թող այդպէս ըլլայ: Հնարաւորութիւն չունինք այս կէտին վրայ տարածուելու, բայց քմայքէ մը տարուելով, կը մտածենք թէ, Աղբալեան Օշականի վերնահարկ դատ դատ անհատները ըլլալու, եթէ ունեցած ըլլայինք դէմք մը, որուն մէջ բնակէր Աղբալեանին անեղծ հայու, անչահախնդիր նկարագրի, ու ասոնց յարակից անոր տեսնելու, զգալու, չօչափածը կարենալ արտայայտելու այդ բացառիկ ու ջինջ յատկութիւնը, եւ միւս կողմէն ալ Օշականի յամառ կերպով արտադրելու տենդը, արդեօք մենք ալ ունեցած պիտի չըլլա՞ինք ի. Թէնի նման հանճարեղ դլուխ մը որ թէեւ չստեղծագործեց, իրը թէ մինչեւ արուեստ չբարձրացաւ, բայց կարգ մը անրնդհատ փայփայանք մտածող, միայն եւ միայն իրենց մեծամիտ ու հիւանդ մարդու նը փարատող «ստեղծագործող»-ները զբաղեցնէն հանեց ու մեր մէջ ալ Աղբալեան-Օշականեան խառնուրդ մը պիտի հանէր: Ընկ. Ն. Աղբալեան, զալիք բոլոր սերունդներուն համար ունէր իմացական լոյս ջամբելու բոլոր չնորհները, բայց ափսոս իրեն կայուն միջավայրը, հնարաւորութիւնները, ժամանակը կարենալ դասաւորելու անհրաժեշտ կարողութիւնը պակասցան, ասոնց վրայ ինքնաբերաբար բարդուելով կասարելիքին հանդէպ ունեցած իր ծայրայեղ խստապահանջութիւնն ալ: Ու այդպէս թափանցիկ սլիտակութիւնը, Շեքսպիրի բարձունքը տարուէ տարի իրեն տուալ հին օրերու հաւատքով աղցուն առաքեալի մը երեւոյթը, եւ օր մըն ալ, այդ երբեմնի թափառուն բառարանը անուխին տակ, բարձրացաւ դէպի երկինք՝ Սայթ-Նոլայի մէկ երգը չբերնէրուն:

ԲԺ. ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

Զէր հոսար, չունէր գրիչ, չկար զանդուածներ կազմակերպողի մեծ տաղանդը իր մօտ, բայց տիտան մտաւորականներու յատուկ այս բոլոր առաւելութիւնները կը նահմանային իր առջեւ եւ ան հասնող մեզի ալիքներու նման այդ չնորհները կը փշրուէին այս անբացատրելի անձնաւորութեան անդադարելի համբերին առջեւ: Բժ. Համօ Օհանջանեան կուգա էր, ոգին Հ. Ց. Դաշնակցութեան: Հայրենասիրութիւն, անձնազոհութիւն, պարտաճանաչութիւն, կեանքի բոլոր երեւոյթներու հանդէպ բարոյական կեցուածք, ասոնք բոլորը իր մօտ այլեւս հասած դերպրակականին՝ պաշտամունքէ աւելի զգացումով մը կը հաճախակէինք իր առջեւ ամէնքս՝ մեծէն փոքրը, նոր չարքայինէն մինչեւ վաստակաւոր հիները: Խօսելու, մտքերը բացատրելու մեղմութիւնը նման էր երաժշտական այն կտորներուն, որոնք պատահարար լսուած, քանի օրերը կ՚անցնին՝ այնքան կ՚անուշնայ եւ օրուան մէջ բազմաթիւ անգամներ միշտ այդ կտորին նախադասութիւնները կը հեգես՝ անգիտակցաբար: Այդպէ՛ս էր նոյնպէս ընկ. Օհանջանեանին խօսելու կերպը, թափանցուն, էութիւնդ գրաւող եւ իր այդ մեղմութեան կշռույթը երբեք չմոռցուող:

Բ֊ժ֊ ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

Ընկ֊ Օհանջանեան֊ այս աշխարհէն չէր կարծէք֊ պատահարար երկինքէն մեր մէջ ինկած լոյսի կտոր մըն էր որ թափառեցաւ ու վերսին իր նախկին տեղը մեկնեցաւ։ Ցարդա՞նք իր հետաւոր չիրխին։

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

Ներկայ տարուան փետր֊ 17ի գիշերը սրտի կաթուածէ մեռաւ Հալէպի մէջ Թրքահայ ժամանակակից գրականութեան ամէնէն հուժկու, անհանդարտ, փոթորկոտ գրիչներէն Յ֊ Օշականը։ Ծնած էր Պրուսա, 1883 թ֊ գեկտ֊ 9ին։ Ազգատ ընտանիքի մը զաւակը՝ աղքատութեան մէջ ալ ուսանցաւ ինքնադարգացումով եւ յետոյ գարձաւ ուիրապետող դէմքը արեւմտահայ գրականութեան։ Իր յանդուգն, ուժգնդ, քանդիչ կարծիքներովը կրցած էր իր շուրջ ստեղծել մտայնութիւն մը, որուն խտացած եղրակացութիւնը կ'արտացոլար հետեւեալ նախադասութեան մէջ «Օշականը բաս...»։ Այս Օշականը բաւը ինքնին բացատրիչ էր, այսինքն, եթէ ան գրապէս արտայայտուած էր գէմքի մր մասին, ուրեմն արժէք էր֊ իսկ եթէ ուրեմն չէր արժեր խնդրոյ առարկայ գրագէտին ուշադրութիւն գարձնել։ Անշուշտ հոս տեղը չէ քննել թէ ստեղծուած այս «Չերմաչա-

փայլին» ցուցմունքը տ՛ր աստիճանի տեղին էր. եւ կամ այլ բառով, իր հարթուածները ի՞նչպէս այլեւս արժէք մը ներկայացնել կը դադրէին: Անմիջապէս ըսենք թէ, երբ նշդրակը երբեմն ճիշդ տեղին կ՛ինջնար, չատ անգամ ալ վրիպանքը չատ բան կը տարաղնէր քննադատին համայքէն: Օրինակ Հ. Նազարեանցի նման արժէքաւոր բանաստեղծ մը հարթեց: Ես միշտ զարմանք ունեցած եմ Նազարեանցի հանդէպ, թէ կ՛արժէ՞ր եւ կամ պէ՞տք էր Օշականի կարծիքին ականջ կախելով դադրէր գրելէ: Կարծիք մը յայտնուեր է իր մասին. Թող հարթուէր տասն անգամ եւ կամ աւելի հակառակ գրուէր իր մասին յիսուն նպաստաւոր «վկայութիւն»ներ. իրականութեան մէջ աստնք ոչինչ պիտի փոխէին իր արժէքին, քանի որ արուեստին մեծագոյն քննադատը ժամանակն է: Համոզուած եմ թէ Նազարեանցի «Փառք քեզ Աբուեհոս» խորագրով աքանչելի բանաստեղծութեան մէկ տողը չի փոխուիր Օշականի բոլոր չափածոյ գրուածներուն հետ: Նոյնը Շանթի վերաբերմամբ. «Հին Աստուածներ»ը ուղիղ հարթել: Վերջապէս, իրականութեան մէջ, Լ. Շանթը երբեք չէ դադրած մեր մեծագոյն թատերագիրը ըլլալէ, եւ յիշեալ գործը կը մնայ մեր գեղարուեստական գրականութեան գեղեցկահիւս ստեղծագործութիւններէն մին: Օշական ահաւոր յանդգնութեամբ կրցաւ իրեն համար ակօս մը բանալ եւ բոլորին հետաքրքրութիւնը սեւեռել իր վրայ: Միթէ բանի՞ն այս խորհրդածութեանց՝ որ մենք Օշականով գինովցողներէն չենք եղած, հակառակ որ «Զուարթնոց»ի մնայուն աշխատակիցներէն մին կը հանդիսանար: Ընդունած կինք, եւ այսօր ալ կ՛ընդունինք թէ տաղանդաւոր անձնաւորութիւն մըն էր, բայց տաղանդներ կան որոնց գործին առջեւ կը սքանչանաս՝ բայց չես սիրեր: Օշականին ալ յանդգնութենց, համառութեան, աշխատասիրութեան, չունչի երկարութեան, տեսնելու նորութենց, տալու իր ձեւերուն առջեւ հիացած էի, բայց չէի սիրած ու չեմ սիրեր իր գրականութիւնը: Եթէ համադրեմ, անկախ վիպագրէն, Օշականի ամբողջ արժանիքը կը կայանայ իր դժգոհութենց մէջ, հեչտութեամբ չհաւնելուն, հրամցուածը մերժելուն, չընդունելուն մէջ, բայց ա՛յքան: Երբ քանդեց արժէքները, անոնց ցոյց չտուաւ ուղղութիւն մը, որովհետեւ ատոր պատրաստութիւնը չունէր: Գիտական, գեղեցկագէտ մխիթ մը ըլլալէ հեռու՝ պարզապէս տպաւորութիւններով առաջնորդուող, բառերուն հետ խաղացող, բառերով վարդապետութիւն հիւսող ճարտար վիրթիւոզ մըն էր: Արեւածագիկի մը կը նմանէր, միշտ մեծութիւններու կողմը հակող եւ միշտ ալ ենթահող փոխող: Երբեմն գիւղագիր էր, երբեմն ալ քաղաքը, մեծ ոսոհններու նրբացած արուեստը կը տարփոդէր: Մշուշ մը կար իր մոքերուն, յայտնած զգացմունքներուն եւ արտաբերած արուեստին մէջ: Մեր մեկ փլու գրիչն էր, եւ այդ պատճառաւ չանգիս երբ գրողի մը մասին կ՛արտայայտուէր, չէինք հասկնար թէ իր կարծիքը դրակա՞ն էր թէ բացասական: Ըսինք թէ Օշական արեւածագիկի մը կը նմանէր. իր գրականութեան չրջագիծը կը բացատրէ, կը հասատատէ մեր այս միտքը: Անընդհատ գոլոց փոխեց: Սկզբնաւորութեան, երբ Մոնարհները կը գրէր, ուշացած իրապաշտ մըն էր եւ խեղճ տեսակէն: Օր մը Պոլիս, 1920 թուականին Զօհրապը կը հարթէր. ո՛ւր Մոնարհներու չորութիւնը եւ ո՛ւր Զօհրապին կանանքով, գիւտերով, համայքներով

աւլցուն գրայարաւութիւնը: Տարիներէ ի վեր տան անդամ կարդացեր եմ Նորավէպերու վարպետին գրուածքները ու այսօր ալ վերստին յափշտակութեամբ կ'ընթերցենմ պանդոք, բայց ժամավաճառ չեմ ուզեր ըլլալ՝ Յոնարհները կարդալով: Բարեբախտաբար երկար չեն-

ՑԱԿՈԲ, ՕՇԱԿԱՆ

ւեց միամիտ գրչով մը նկարագրուած այս միամիտ հոգիներու տոզանցքը: Միւս կողմէ, պիտեմ չատեր կը նախընտրեն Օշականի այս Յոնարհներու շրջանը. պատճա՞ռ, որովհետեւ երբ ցատկեց հեղեղային վիպագրութեան, իր լեզուն ա՛յն աստիճանի քայքայուեցաւ, որ ընթերցասէրները առ ի չգոյէ սիրպուեցան Յոնարհներու օրերը վնտռել: Օշական 1919էն 22ի տարիներուն անցաւ իրապաշտութենէն պերճաբանաց խորհրդապաշտներուն: Բայց այս շրջանին եւ հետագայ բոլոր պատմաներուն մասին, մինչեւ սա վերջին տարիներու «իրաւ» առեղծուածը՝ յայտորդով:

«Զուարթնոց»ս, կամքէ անկախ պատճառներով, ընդհատումներով լոյս կը տեսնէ: Նախ առողջութիւնս, տարիէ մը ի վեր քայքայուած է, երկրորդ ուսումնասիրութիւններու ծանր բաժինը մնացեր է ուսերուս, հետեւաբար հնաթաւորութիւն չունիմ թիւերս չուտ չուտ հրապարակ հանելու: Օշականի մասին ալ երբ մտքերս տաք չեն, միամիտներ վերստին կրնան ենթադրել թէ ինչ որ տպեցուիս ներքին հաշիւներ կը մաքրեմ, եւ կամ տաքիով մը ուրացուած իրմէ՝ այսօր փոխ վրէժս կը լուծեմ: Հրապարակաւ յայտարարեմ թէ, իմ ոչ ոքի հետ հաշիւ ունիմ: Եթէ ուրացած եմ Ե. Տէր-Անդրէասեանը (եւ սիրկա իր ողջութեան օրերուն), որովհետեւ արուեստագէտ չէր, եւ

նկարագրով ալ յեղեղուկին մէկն էր։ Արդ, յեղեղուկներուն պատիւ չ'ընծայուիր։ Հին թէ լեզուի ոտանաւոր մըն էր։ արուեստագէտները միայն կրնան լեզուի ոտանաւորը ըլլալ, իսկ անոնք որ բազմաթիւ լեզուները սորվելու ընդունակութիւնն ունին, կ'անուանուին մարթ բեռնակիրներ։ Այս մասին պիտի պատասխանեմ Նարգուներին՝ երբ հին մամուլին մէջէն Տէր-Անդրէասեանի կոպիտ ստորագրուած յօդուածներէն քաղերս լրացնեմ եւ վերջ դանէն կարգ մը չարունակելի նիւթերս։ Իսկ գալով Օշականին, համակրանք կը տածէր գործիս եւ անձիս հանդէպ։ Զանազաններու կատարած իր բնթանացի արուեստյայտութիւններէն պատ, իրմէ ունիմ նամակներ՝ լի գնահատական տողերով, որոնք պահած եմ եւ երբեք չեմ մտածած մամուլին յանձնել։ Կ'ըսեմ. ես գործումներուս մէջ կ'ուսումնասիրեմ միայն իմ նկարչին համոզումներէս եւ բնածին ճաշակիս, հետեւաբար պատճառ մը չեմ տեսներ որ չըսեմ այն՝ ինչ որ կը մտածեմ չըջապատիս եւ մեր կարգ մը գրողներուն եւ արուեստագէտներուն մասին։ Ուրեմն յաջորդով՝ Ց. Օշականի մասին սկսուած այս մանր նշմարիս շարունակութիւնը։ Նոյնպէս յաջորդով՝ մեր պատրաստած «Գեղարուեստական կեանքը Փարիզի մէջ» բաժինը։

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ՝ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՆԿՈՂՆԻՆ ՄԷՋ

Ներկայ Ապրիլ 24ին Փարիզի մէջ հողին յանձնեցինք մեծատաղանդ գրագէտ եւ պետ. գործիչ ընկ. Ա. Ահարոնեանը։ «Զուարթնոց»ի այս նոր չըջանին Ա. Թիւը նուիրեցինք արդէն ամբողջութեամբ իր ծննդ. 80ամեայ յոբելեանին։ Իսկ իր յուզարկաւորութեան առթիւ ալ վերտին հինգ յօդուածներով արտայայտուեցանք մխիթարեանական Յուսաբեր եւ Հայրենիք օրաթերթերուն մէջ, որով այլեւս իր անկորնչելի արժէքներուն հանդէպ մեր կողմէ ամէն յարգանք տրուած ըլլալով, այժմ կը մնայ ակնածանքով խոնարհիլ իր թարմ հողակոյտին առջեւ։

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Զուարթնոց»ի մասի ծանր բաժինը մնացած է խմբագրին ուսերուն վրայ: Աչխատանքէ խուսափողը չենք, բայց դժբախտաբար մեր բազմազբաղ վիճակը չի թոյլատրեր, որպէսզի ամէն թիւով կատարենք նոյնպէս ստացուած գիրքերուն գրախօսականները: Ցոյսահատենք այս ինքնարդարացումէն: Ցաջորդ հորիզոն թիւէն սկսեալ, մեր ճիգերը քիչ մը եւս լարելով, պիտի յատկացնենք ամբողջ պրակ մը, պարբերաթերթի մը համար խիստ անհրաժեշտ այս գրաքննադատականի բաժնին: Ուրեմն այս անգամ եւս դոհանալով խմբագրութեանս ղրկուած հրատարակութեանց պարզ յիշատակութեամբը, յաջորդին կը վերապահենք ատոնց մասին մեր դատումները:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԾՈՎՈՒՆ ԵՐԳԸ· բանաստեղծութիւններ վարդան Գէորգեանի· մեծադիր 190 էջ եւ շքեղ տպագրութեամբ: Լոյս տեսած Պուէնոս Այրէս (Արժանթին) 1947ին: Գին 2 տոլար:

ԱՊԲՈՂ ՇՈՒՇԱՆՆԵՐ· բանաստեղծութիւններ· գրեցին՝ Նուարդ Օտաճեան եւ Նազելի Տէր-Միքայէլեան Ֆոյթեր: Ցառաջաբան Տիկին Զարուհի Գալէմքեարեանէ: Տպագր· Նիւ-Եորք 1947ին: 124 էջ, գին 2 տոլար:

ՏԱՂԵՐ ԵՒ ՑՈՒՇԵՐ· գրեց՝ Միսաք Նուպարեան: Վերբուածներ եւ ազգային հանրային դէմքերու շուրջ տպատրութիւններ: Պատկերազարդ եւ 48 էջ: Տպագր· Փարիզ, 1947ին: Գին 75 ֆրանք:

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՆՈՒԱԳ· Ա· շարք· Վերբուածներ Ցակոբ Գալուստեանի· յառաջաբան՝ Եռվէ Արմէնէն: 30 էջ· տպագր· Տիլատէլֆիա 1948ին:

ՍԱՆԱՍԱՐ ԵՒ ԲԱԳԴԱՍԱՐ· (Սասնայ Ծռեր, հայ ժողովրդական էպոս)· փոքր Մհեր· գրեց՝ Անտրէ Տ· Օհանեան: Տպագր· 1948ին Թէհրան: 40 էջ, գին 50 սենթ:

ՏՐԴԱՏԱՑ ՍՈՒՐԸ· (Ազգային ժողովրդ· ատենդութիւն)· գրեց՝ Ռէդ· տպագր· Թէհրան 1947ին: 16 էջ, գին 10 րիալ:

ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ, ՎԷՊ, ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ, ՑՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ԴԷՊԻ ԼՈՑՏ ԵՒ ԿՆԱՆՔ· գրեց՝ Ամեն· Գարեգին կաթող· Ցովսէփեան: Քառզներ եւ ապրումներ· պատկերազարդ, 326 էջ: Տպագրուած Անթիլիաս 1947ին· գին 3 տոլար:

ԹՇՈՒԱՌԻ ԶՈՒԱՑՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ· յուշագրութիւններ, տպաւորութիւններ եւ ապրումներ· գրեց՝ Արտ· Աբէ· Սիւրմէեան: Ցառաջաբան՝ Ա· Զօպանեանէ: Տպագր· Փարիզ 1947ին: 320 էջ, գին 200 ֆրանք:

ՄԵՐ ԴՐԱՒՏԷՆ· երգիծական էջեր· գրեց՝ Նշան Պէշիկթաշլեան: Տպագր· Փարիզ 1948ին: Մեր տաղանդաւոր երգիծաբանին վերջին գործը: 160 էջ, գին 200 ֆրանք:

SEMIRAMIS ET ARA LE BEL, գրեց՝ Արամ Պետրոսեան· գեղա-

զարդեց՝ Տիկին Պարգեւուհի: 110 էջ, հրատարակութիւն «Փոխ Ի-նիվէրսիթէր» հաճրածանօթ հրատարակչ. տան: Ֆրանսերէն լեզուով. տպագր. Փարիզ 1947ին: Գին 200 ֆրանք:

ԱԼՕԹՐԸ, Տօք. Ալէքսիս Քարէլի. թարգմանեց՝ Ս. Պալըգ-եեան: Տպագր. Դահիրէ, 1948: 24 էջ, գին 5 դահեկան:

ԴԱԲԻԿԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ. հարիւրեակ դրուագներ պոլսական կեանքէ: Գրեց՝ Վահրամ Տատրեան: Տպագր. Ֆրէզնօ 1947ին: 660 էջ եւ մաքուր տպագրութիւն: Գին 2,50 տոլար:

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ, ՏԱՐԵԳԻՐՔԵՐ

ԳԵՂՈՒՆԻ. հրատարակութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան, «Բազմավէպ»ի առաջին հարիւրամեակին առթիւ, 1843էն 1943: Մեծադիր, անձնասընթաց շէեղութեամբ հատոր մը, բազմաթիւ գու-նատիպ նկարներով: Գին 2500 ֆրանք: Տպ. Վենետիկ, 1947ին:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԴԻՐ. տարեգիրք. Ա. տարի, 1948: Հրատարակիչներ՝ Աբ2. Ալպոյաճեան եւ Դ. Շահլամեան: Կազմեց՝ Հայկ Ժամկոչեան: Գեղար. սարքաւորում՝ Ս. Շալճեանի: Տպագր. Դահիրէ 1948ին: 262 էջ եւ շատ շէեղ տպագրութիւն, բազմաթիւ գունատիպ նկարներով եւ զարդերով: Կը պարունակէ գրական, պատմական, թանասիրական եւ գիտական ուսումնասիրութիւններ, ստորագրուած՝ լուրջ գրիչ-ներու կողմէ: Գին 600 ֆրանք:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ. Տարեգիրք-տօնացոյց. 1948ինը: Վերջերդ տարի. խմբագրութեամբ Ս. Վրացեանի: Շէեղ թուղթ, պատկերազարդ եւ նոյն բովանդակութեամբ: 265 էջ, գին 2 տոլար:

ՊԱՅԲԱՐ. նոր տարւոյ բացառիկ հաւաքածոն՝ համաճուն օրա-քերթին: Մեծադիր, երկսիւնակ 210 էջ եւ պատկերազարդ: Շէեղ եւ նոյն հատոր մը, տպագրուած Պոսթոն 1948ին: Գին 2 տոլար:

ՄՇԱԿՈՅԹ. Ազգագրական Տարեգիրք, Ա. տարի. կազմեց՝ Թ. Ազատեան: 160 էջնոց մաքուր տպագրութեամբ հատոր մը, ուր անտիպ բազմաթիւ նամակներ կան հայ մտքի ընտրանիէն: Տպագր. Կ. Պոլիս, 1948ին, գին 3 տոլար:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԱՄ. հրատարակութիւն հայկական թատրոնամի: Նիւ-Եորք, Գ. տարի 1947: Խմբագրեց Տիեան Սարգիս: 150 էջ, գին 1 տոլար:

ԴԵՂԱՐՈՒԵՍՏ

ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԹՈՒՂԵՐ. յօրինեց՝ Համբարձում Պէրպէրեան: Հրատարակութիւն Կաթողիկ. Հայոց Կիլիկիոյ: Կը պարունակէ ութ երգեր, բոլորին ալ խօսքերը Սայաթ-Նովայէն: Գին 3 տոլար:

ԵՐԳԱՀԱՆ ՆԻԿՈՒՂ ԳԱԼԱՆԴԷՐԵԱՆ. կեանքն ու գործը. գրեց՝ Աբրամ Երեմեան: Պատկերազարդ եւ 70 էջ: Տպագր. Թէհրան 1947ին: Գին 25 րէալ:

ԱՏՐՈՒՇԱՆ ԿԻՆԻՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ. փունջ մը՝ վաղամեռիկ կենիա Վարդանեանի շիրիմին նուիրուած: Տպագր. Փա-րիզ 1947ին: Խմբագրեցին եւ կազմեցին Ա. Դմբէքեան եւ Գրիգոր Վահան: 64 էջ, պատկերազարդ եւ շէեղ տպագրութեամբ:

ՄԻ ԱՆՑԱՑՏ ՁԵՌԱԳԻՐ ՏՂԱՐԱՆ. կրօնական, գինու եւ սիրոյ տաղեր. գրեց՝ Աբրամ Երեմեան: Տպագր. Թէհրան 1947ին. 46 էջ, գին 20 րէալ:

ԴՈՂԹԱՆ ՓՆԱՐ· երգարան· հրատարակութիւն Աւոյի: Տպագր· Հալէպ 1947ին: 80 էջ, գին 75 ս· դահեկան:

ՅԵՂԱՓոԽԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ· երգարան· հրատարակութիւն Աւոյի: Տպագր· Հալէպ 1947ին: 64 էջ, գին 60 ս· դահեկան:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ· ժագ տը Մորկանի· ներածութիւն կիւստաւ Շլիւմպէրժէի: Ֆրանսերէն բնագրէն թարգմանեց՝ Գկարիչ Սարգիս Երկայնեան: Հրատարակութիւն «Հայրենիք»ի· տպագրուած Պոսթըն 1947ին: Այս բանկարժէք աշխատութեան մէջ կան 226 բարդէզներ, յատակագծեր եւ փաստական գծագրութիւններ՝ պատրաստուած հեղինակին կողմէ: Շէնեղ տպագրութիւն եւ 504 էջ: Գին 5 տոլար:

ԴՈՒՐԳԷՆ ԱՐՆՐՈՒՆԻ· Թ· դարու հայ ապատական իշխան մը· գրեց՝ ժոզէֆ Լոթան: Թարգմանեց՝ Հայկ Պէրպէրեան: Հրատարակութիւն Լեւոն Խոյրեան հայագիտական մատենաշարի, թիւ 2: Լոյս տեսած Փարիզ, 1946ին: 62 էջ, գին 60 ֆրանք:

ԲԱՌԱՐԱՆ ԵՒ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐ

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ· պատրաստեց՝ Արտաշէս Աբեղեան: Զորրորդ տպագրութիւն· Շուտուգարտ 1947ին: 260 էջ, գին 1,50 տոլար:

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐ, ՀԱՆԴԷՍՆԵՐ ԵՒ ԱՄՍԱԳԻՐՆԵՐ

ԱԿՕՍ· պարբերագիրք· ձեռնարկ Հայ Ճեմարանի Շրջ· Միութեան: 19էն 22րդ համարները: Գրական եւ բանասիրական ճոխ բովանդակութեամբ: Իւրաքանչիւր թիւը թաղկացած 128 էջերէ: Հատր կ'արժէ 7 շիլին:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ· Ամերիկայի հանրածանօթ ամսագրին 25րդ տարուան թիւ 5-6ը (Սեպտ·-Դեկտ· 1947) եւ 26րդ տարուան թիւ 1էն 5ը, (Յունուարէն Մայիս) 1948: Իւրաքանչիւր թիւը բաղկացած է 112 էջերէ: Տարեկան բաժնեգինն է 6 տոլար:

«ՅՈՒՍԱԲԵՐ ԱՄՍԱԹԵՐԹ»· Յուսաբեր օրաթերթին կից հրատարակուող ամսագրին Դ· տարուան թիւ 1էն 8ը: Գրական եւ ճաշակաստական ճոխ բովանդակութեամբ: Տարեկ· բաժանորդագինն է 90 եգիպտ· դահեկան:

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐՆԱՅ· պաշտօնաթերթ վիեն· Մխիթարեան Միաբանութեան 1946 եւ 1947 տարուան թիւ 1էն 12ը: Պատմական եւ բանասիրական բովանդակութեամբ: Տարեկան բաժնեգինն է 5 տոլ·:

ՍԻՈՆ· ամսագիր կրօնական, բանասիրական եւ գրական բովանդակութեամբ: Պաշտօնաթերթ Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեան: 1947 տարուան թիւ 1էն 12ը եւ 1948 տարուան թիւ 1էն 3ը (Յունուարէն Մարտ): Տարեկան բաժնեգինն է 10 անգլ· շիլին:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ· պաշտօնաթերթ Վենետիկեան Մխիթարեան Միաբանութեան: 1947 տարուան թիւ 7էն 12ը եւ 1948ի թիւ 1էն 4ը (Յունուար-Ապրիլ): Տարեկան բաժնեգինն է 6 տոլար:

ԱՆԱՀԻՏ· հանդէս մտածման եւ ուրուեստի: Տէր եւ տնօրէն՝ Ա· Զօպանեան: Նոր շրջան 13րդ տարուան թիւ 2ը (1947 Յուլիսէն Դեկտ·): Տարեկան բաժնեգին 400 ֆրանք:

ՀԱՑ ԲՈՑԺ· ժողովր՛· ամսաթերթ, բժշկ· եւ առողջապահութեան: Խմբագիր Շ· Նարդունի: Նոր շրջանի թիւ 78էն 88ը: Տարեկ· բաժնեգինն 400 փրանք:

ԱՆԻ· ամսագիր գրակ· եւ արուեստներու: Գեղար· շքեղ տպագրութեամբ· Խմբագիր՝ Վահէ Վահեան: Բ· տարի թիւ 1էն 7ը: Կը հրատարակուի Պէյրութ: Տարեկ· բաժնեգինն է 3 անգլ· ոսկի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ· պաշտօնաթերթ Հ· Յ· Դ· Նոր Սերունդի: Փարիզ, Ա· տարուան թիւ 6էն 12ը եւ Բ· տարուան թիւ 1ը: Տարեկ· բաժ· 240 փրանք:

ՆՈՐ ԳԻՐ· հռամսեայ հանդէս, գրակ· եւ արուեստի: Նիւ-Եորք: Խմբագիր՝ Բենիամին Նուրիկեան: Ստացանք 34էն 36 թիւերը: (1947 ձմեռ): Տարեկ· բաժնեգինն է 3 տոլար:

ԾԻԱԾԱՆ· պարբերաթերթ գրակ· եւ գեղարուեստի: Օրկան Հ· Բ· Ը· Միութեան երիտասարդներու կազմակերպութեան: Միացեալ եւ բացառիկ թիւ 1947 տարեշրջանի: Մեծադիր, երկսիւնակ 184 էջ: Գրակ· եւ գեղ· նոյն բովանդակութեամբ: Պատկերազարդ: Կը հրատարակուի Պէյրութի մէջ· գին 3 տոլար:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅՈՒՀԻ· կը ստանանք անկանոն կերպով: Ստացած ենք թիւ 6էն 8ը եւ 14էն 16ը: Խմբագրուհի՝ Գիկ· Սեզա: Կիսամսեայ· լոյս կը տեսնէ Պէյրութ: Տարեկ· բաժնեգինն է 2 սթրլ·:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ· 1947 տարուան թիւ 31էն 52ը եւ 1948 տարուան թիւ 1էն 10ը:

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ· օրկան Կիլիկիոյ Ընդհ· Միութեան: Շաբաթաթերթ: Կը հրատարակուի Փարիզ: Ստացած ենք 1947–1948 տարուան թիւ 39էն 68ը: Տարեկանն է 1000 փրանք:

ՃԱՌԱԳԱՅԹ· ժողովուրդին շաբաթաթերթը: Կը հրատարակուի Կ· Պոլիս, 4 մեծադիր էջերով եւ պատկերազարդ: Խմբագիր՝ Հաչիկ Ամիրեան: (Կը ստանանք անկանոն կերպով):

ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ· ԱԶԴԱՐԱՐ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ· լոյս կը տեսնեն Պէյրութի մէջ: Ստացած ենք 1947 եւ 1948 տարուան յաջորդական բոլոր թիւերն ալ:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ· ամսաթերթ կրօնական, ընկերային եւ գաղափական բովանդակութեամբ: Գ· տարուան թիւ 1, 2ը (Յունուար–Փետր·): Երեսադէմ:

ԶԱՐԹՕՆՔ· երեխայաթեայ գրական հանդէս: Ստացանք 1948 տարուան թիւ 10էն 12ը: Կը հրատարակուի Շտուտգարտի մէջ:

ՄԱՄՈՒԼ

ՅԻՒՍԱՌԵՐ (Գահիրէ), ԱՐՄԵՆԻԱ (Պուէնոս Այրէս), ԱՍՊԱՐԷԶ (Ֆրէզնօ), ԱԶԱՏ ՕՐ (Ալէպ), ՊԱՅՔԱՐ (Պոսթըն), ԱՊԱԳԱՅ (Փարիզ), ԱՅՍ ՕՐ (Կ· Պոլիս), ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ (Փարիզ):

ԶԱՆԱԶԱՆՔ

ՕՐԱՑՈՑՑ ԷՐՕՍ· պատի օրացոյց· կազմեցին Ն· Ստեփանեան եւ Ս· Յովհաննիսեան: Գին 50 ղրուշ:

Le Gérant : P. ADJEMIAN

Imp. ARAXES, 46, rue Richer, Paris (9)

Տաճօրեւթիւն.— Եհկայ գրաբարեան մէջ թիւրան Ծիտիկ
ը/ 25 գէթիս— Քահրաման Սրան է:

Զուարթնոցի

ԳՐԱՏՈՒՆԸ

H. PALOUYAN, 43, rue Richer - Paris (9e)

Métro : Cadet ou Montmartre - Téléphone Pro. 25-46

●

ԳՐԱՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 2

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»ի խմբագրութեան կից հաստատած ենք ճոխ գրատուն մը, ուր պիտի գտնէք հայաստանեան, արտասահմանեան եւ տեղական բոլոր հայերէն հրատարակութիւնները:

Մեր գրատան մէջ կը գտնէք ֆրանսերէն լեզուով լոյս տեսած հրատարակութիւններ Հայոց պատմութեան, գրականութեան եւ արուեստին շուրջ:

Ունինք Արեւելագիտութեան (նախապատմութիւն, յունական, եգիպտական, իսլամ, բիւզանդական, սումերական, հրէական, սուրիական, Մայրագոյն Արեւելքի քաղաքակրթութիւնները) մասին եւրոպական լեզուներով լոյս տեսած հարիւրաւոր երկասիրութիւններ:

Արձագ սպասարկութիւն· դիմեցէք եւ գոհ պիտի մնաք:

ԱՊՍՊՐԱՆՔՆԵՐՈՒ ՊԱՐԱԳԱՅԻՆ ՓՈՍՏԻՆ ՇԱԽՔԸ ԳՆՈՂԻՆ ՎՃՐԱԾ է:

Ունինք՝ Մելգոնեան Ցոնտի հրատարակութիւններէն·— *Ուղեգրութիւններ Ծովհ· Յակոբեանի, Ա· Հասոր, ԺԹ·էն ԻԶ· դար, 750* ֆր·: Զ· Հասորը, ԺԹ· դար, 1350* ֆր·: Դիւան Մ· Նալբանդեանի, Ե· Շահազիզի 750* ֆր·: Խորհրդային Հայաստանի բնակչութիւնը, Զ· Կորկոտեանի 750* ֆր·: Կոմիտասի ստեղ· անալիզը, Ս· Մելիքեանի 125 ֆր·: Շինութիւնները, Թ· Թորամանեանի, 125 ֆր·: Դամբաններէ պեզումնները, Ե· Լալայեանի 400 ֆր·: Մանր հետազօտու-*

ԾԱՆՕԹ·— Աստղանիշ կրողները կազմուած են:

թիւններ Ց. Մանանդեանի 250 ֆր.: Հին Երեւանը Ե. Շահպիզի 500 ֆր.: Կչիռները եւ չափերը, Ց. Մանանդեանի 350 ֆր.:

Հայաստանի Պետհրատի հրատարակութիւններէն.— Հոկտ.–Նոյեմբ. Տարեգիրք 2500* ֆր.: Հիպոցենտրալ (վէպ) Մարիետտա Շահինեանի 400 ֆր.: Ազգային Այբբենարան, Լեռ Կամսարի 225 ֆր.: Բանաստեղծ. Ց. Յակոբեանի 850* ֆր.: Երկեր, Ա. Վչտունիի 850* ֆր.: Տան Քիչոտ, Պ. Մակինեանի 775* ֆր.: Սեւ ցեղերի սերմնացանը Բակունցի 450* ֆր.: Սկզբունքներն երգը Մ. Տարոնցիի 300* ֆր.: Երկաթէ տոնաձայներ Գ. Սարեանի 300* ֆր.: Լիրիքական Քրոնտ Վ. Նորենցի 350 ֆր.: Սկաուտ, Մ. Արմէնի 250 ֆր.: Ծովնաթան որդի Երեմեայի, Վ. Թոթովինցի 150* ֆր.: Նոր Թեւերով, Ապագիի 225* ֆր.: Ջաղացպան Անոան, Մ. Դարբինեանի, 200 ֆր.: Պատմուածքներ Ս. Զօրեանի (հին ուղագր.) 100 ֆր.: Պատմուածքներ Բակունցի (հին ուղագր.) 100 ֆր.: Խորհրդ. Հայաստան Ց. Յակոբեանի 250 ֆր.: Գրական Զրահապատ (ժողովածու) 450 ֆր.: Խ. Աբովեան, Աչ. Ծովհաննէսեանի 360 ֆր.: Խ. Աբովեանի բացակայումը, Բակունցի 225 ֆր.: Ջրասոյզ զանգը, Հաուպտմանի, Թարգ. Մակինցեան 250 ֆր.: Բազու (վէպ) Թոթովինցի 450 ֆր.: Լենինի երկերը Ա. եւ Բ. հատորներ 1200* ֆր.: Շիկացած հոգով, Ն. Զարեանի 400* ֆր.: Ստալինի ծննդ. 60ամեակի առթիւ, Կալինինի 250* ֆր.: Բալլադներ Գ. Մարեանի 100 ֆր.: Զուարթնոց (պատմուածքներ) Վ. Խեչումեանի 225 ֆր.: Սով. Հայաստան Զ. Գրիգորեանի 250* ֆր.:

Նահատ. Գրագ. Բարեկ. հրատարակութիւնները.— 15 հատոր, իւրաքանչիւրը 150ական ֆր.: Ա. հատորը՝ Զարդարեանի՝ 1000 ֆր.: Գ. հատորը՝ Գ. Տէր-Կարապետեանի՝ 750 ֆր.:

Թէոդիկի Տարեցոյցները.— Ունինք՝ 1914ը 500 ֆր.: 1916էն 1920ը 600 ֆր.: 1921ը 650 ֆր.: 1922ը 550 ֆր.: 1923ը500 ֆր.: 1924ը 600 ֆր.: 1925ը 650 ֆր.: 1926ը 700 ֆր.: 1927ը 750 ֆր.: 1928ը 750 ֆր.: 1929ը 800 ֆր.:

Աւ. Ահարոնեանի գործերը.— Ժողովածու երկերի, Ա. հատոր, Պատկերներ 600 ֆր.: Դ. հատոր, Իտալիայում եւ Իտալական էսքիզներ 650 ֆր.: Իմ Դիրքը, Ա. հատոր, Մանկութիւն, 350 ֆր.: Բ. հատոր, Պատանեկութիւն 250 ֆր.: Արցունքի Հովիտը 400* ֆր.: Ադատութեան ճանապարհին 450* ֆր.: Իմ Բանաը եւ երազներս Աչխարհը 250 ֆր.: Լուսթիւնը 300 ֆր.: Մոխրոներուն Տակից 250 ֆր.: Կաթսուղը 75 ֆր.: Կարօտ Հայրենի 175 ֆր.: Հայրենիքիս համար 400* ֆր.: Vers la Libérté, L'Abime 150 ֆր.: Պարտուածները 250 ֆր.: Ճամբորդը 350 ֆր.: Իր յոբել. ճառը 25 ֆր.:

Մ. Վարանդեանի գործերը.— Պատմութիւն Հ. Ց. Դաշնակցութեան 500 ֆր.: Հայկ. Շարժ. նախապատմ. երկու հատոր 500 ֆր.: Բողոքը 250 ֆր.: Խանասորի Արշաւանքը 60 ֆր.: Հոսանքներ 650 ֆր.: Համաժողովրդական բանակ 60 ֆր.: Ազգուստ Բէբէլ 60 ֆր.: L'Arménie et la question Arménienne 175 ֆր.: Մ. Զաւարեան 120 ֆր.: Համայնավարութիւն եւ համաչխ. յեղափոխութիւն 250 ֆր.,

Վահան Նաւասարդեանի գործերը.— Նեղուցները 500 ֆր.: Հայաստանի Անկախութիւնը 60 ֆր.: Ընկերվ. եւ Դեմոկրատիզմը 50 ֆր.:

Խորհրդ. քաղաքակ. հայկ. հարցում 75 ֆր.։ Աշխարհի նոր բաժանումը 300 ֆր.։

Գաղափական եւ ընկեր. հրատարակութիւնք.— Ալպոմ Հ. Ճ. Դաշնակցութեան 175 ֆր.։ Մեր փիլիսոփ. աշխարհայեացքը Ե. Ֆրանգեանի 250 ֆր.։ Բազուի մեծ սարսափները Բ. Խչխոեանի 400 ֆր.։ Թալէաթ փաշայի դատավարութիւնը 175 ֆր.։ Լեռնային պատերազմը Հր. Փաստրմաճեանի 100 ֆր.։ Հայաստանի Հանրապետութեան վերջալոյսին Սահակեան–Բաղդասարեանի 150 ֆր.։ Մխիթար Անկախ Թուրանիա, Զարեւանդի 350 ֆր.։ Ճեղ. մտքեր Ռ. Մինքայլեանի 175 ֆր.։ Թրքահայ սպայի մը օրագիրը Ս. Պօղոսեանի 60 ֆր.։ Հայ Դողդոջման Պալագեանի 750* ֆր.։ Դրօշակին բացառիկ թիւ, 1890–1930 225 ֆր.։ Մեր պատասխանը Բաֆֆայեանի Ռ. Դարբինեանի 250 ֆր.։ Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան Վրացեանի 100 ֆր.։ Հայ–Թրքական կնճիռը Ռուբէնի 225 ֆր.։ Թիւրքիոմ եւ Թրքական օրհնաբանութեան Շահանի 200 ֆր.։ Դարբիայիդ. իր կեանքի պատմութիւնը. (անգամանալի. տպ. Լոնտոն 1895ին) 750 ֆր.։ Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան Ճ. Հխտեանի 150 ֆր.։ Դէսպան Մօրկընթաուի յիշատակները, թարգմ. Ե. Արմէն 300 ֆր.։ Ճեղափոխական Հայաստանը, Թարգմ. Ե. Արմէն 300 ֆր.։ Ճեղափ. դէմքեր Գ. Լազեանի 350 ֆր.։ Ազ–Տարի գոյատարը Դարիկեանի 350 ֆր.։ Անապատ անապատ Ե. Վարդանեանի 300 ֆր.։ Խարխափումներ Վրացեանի 150 ֆր.։ Դիւան Հ. Ճ. Դաշնակցութեան, մեծագիր 2 հատոր, 600 ֆր.։ Ռուսահայերի հաւասարակարգացումը Դ. Անանունի, Գ. հատորը միայն, 800 ֆր.։ Ի՞նչ է Ազգութիւնը Գ. Ալաժակի 160 ֆր.։

Ա. Գիւլխանդանեանի գործերը.— Հայ–Թաթարական ընդհարումները 250 ֆր.։ Կովկաս 200 ֆր.։ Ճեղափոխական հայուհիներ 75 ֆր.։ Ազգ. չարժ. գրգռապատճառները 75 ֆր.։

Ս. Սապահ–Գիւլեանի գործերը.— Փոքր–Հայքի յիշատակներ 300 ֆր.։ Ինքնավար Հայաստան 150 ֆր.։

Լեւոն Շանթին գործերը.—Երկեր, Ա. հատոր 500 ֆր.։ Բ. հատոր՝ 500ֆր.։ Հին Աստուածներ 450* ֆր.։ Մեր անկախ.ը 250 ֆր.։ Կայսրը (թատեր.) 250 ֆր.։ Կինը 125 ֆր.։ Շղթայուածը (թատեր.) 250 ֆր.։ Դերասանուհին 150 ֆր.։ Դարձ 150 ֆր.։ Ճամբուն վրայ (թատեր.) 250 ֆր.։ Հոգիները ծարաւի 350 ֆր.։ Քեռակ. Արեւմտահայերէնի, հոլովում եւ խոնարհում 350 ֆր.։ Դարձ. Քեռակ. Արեւմտ. հայերէնի, նախադաս. ուսումը 250 ֆր.։

Լեւոն Շանթի դասագիրքերը.— Մանկական աշխարհ (այբբենարան) 250 ֆր.։ Նոյնը՝ Ա., Բ., Գ., Դ. տարիներ 260ական ֆր.։ Գրաւոր դասեր, Ա., Բ., Գ., Դ. տարիներ 150ական ֆր.։ Հայրենի Աշխարհ Ե., Զ., է., Ը. տարիները, Ե.ը 260, մնացեալները 300ական ֆրանք։

Կոստան Զարեանի գործերը.— Նաւը լերան վրայ 650* ֆր.։ Տատրագոմի հարսը 250 ֆր.։ Օրերի պսակը 300 ֆր.։ Երկը երգեր, չքեղ. տպագր. 750 ֆր.։ Նոյնը՝ պարզ բայց մաքուր թուղթ՝ 450 ֆր.։

Դանիէլ Վարուժանի գործերը.— Հէթանոս երգեր (անգամանալի) 3500 ֆր.։ Հացին երգը 700 ֆր.։ Սաբսուռներ 200 ֆր.։ Սաբսուռները

եւ Ցեղին Սիրտը (հատուածներ) 225 ֆր.։ Հեթանոս Երգեր եւ Հայկին Երգը (հատուածներ) 180 ֆր.։

Բանաստեղծութիւններ.— Մատաղաթներ Ակարոնի 350 ֆր.։ Պոհեմականք՝ Նոյն հեղինակէն, 250 ֆր.։ Ովասիս Ռ. Որբերեանի 300 ֆր.։ Հին եւ Նոր Տաղեր, Վ. Թաթուլի 125 ֆր.։ Հայրերդիներ, Սիամանթոյի, Գ. Չարքչ, 150 ֆր.։ Կոմիտաս վարդ.ի ջանասիրեցուցիչներ 100 ֆր.։ Մանիքէզ, Լորա Պայրընի (թարգմ. Մասեհեանի) 100 ֆր.։ Օմար Խայեամ, Լ. Մեսրոպի, 250 ֆր.։ Մարդկային, Մեր. Պարսամեանի 75 ֆր.։ Ամբողջ գործը Սիպիլի 300 ֆր.։ Տաղեր, Նամակներ, դամբանականներ, Պ. Դուրեանի 150 ֆր.։ Սուրբ Մեսրոպ, Սիամանթոյի 125 ֆր.։ Բանաստեղծութիւններ Մ. Մեծարենցի 250 ֆր.։ Սայաթ-Նովա, կազմեց Թ. Ազատեան 125 ֆր.։ Սայաթ-Նովա Հ. Շէմսի 500 ֆր.։ Հովուական Սրինգ, Ե. Աբգ. Դուրեանի 175 ֆր.։ Ընտիր քերթուածներ Վ. Տէրեանի 275 ֆր.։ Բիւրինկի Մահապարտը, Օ. Ուայլտի, Թարգ. Ե. Տարօնեան 75 ֆր.։ Մթնշաղի Անուրջներ, Վ. Տէրեանի 100 ֆր.։ Սասունցի Դաւիթ, Կ. Սասունի, 500 ֆր.։

Արդի երիտասարդ Բանաստեղծութիւն.— Տէրտուտութիւն եւ Մակընթացութիւն, Ն. Սարաֆեանի 250 ֆր.։ Նոյն հեղինակէն՝ 14 քերթուած, 80 ֆր.։ Անջրպետի մը դիմաց 150 ֆր.։ Քիչ մը երկինք Վ. Սոֆեանի 250 ֆր.։ Նոյնէն՝ Լոյս եւ Ստուեր 325 ֆր.։ Արեւ-Անձրեւ եւ Ոսկի կամուրջ, Վ. Վահեանի, իւրաքանչիւրը 250ական ֆր.։ Երգեր Ուրացման եւ Ձղջումի, Ա. Գըլըճեանի 100 ֆր.։ Զրահաւոր Գարուն, Սեմսյի 150 ֆր.։ Զորավանդ, Ս. Սահակեանի 250 ֆր.։ Լոյս Զուարթ, Զ. Սիւրմէլեանի 50 ֆր.։ Արցունքներ Մանուկ Մանուկեանի 100 ֆր.։ Շամիրամ, Ա. Սեմսյի 150 ֆր.։ Էյ Ջան Երեւան, Ա. Ծառուկեանի 100 ֆր.։ Մեսրոպաչունչ, Ժապ Ճակրեանի 150 ֆր.։ Սոնաթներ, Ա. Երկաթի, 350 ֆր.։ Բարձրբերդ, Ս. Սահակեանի, 250 ֆր.։ Հանգրուան, Դաւիթ Շահլամեանի 200 ֆր.։ Couleur de Temps, Հուրի Իփէքեանի 200 ֆր.։ Նոյն հեղինակէն՝ Sonate, 225 ֆր։

Վէպ, Վիպակ, Պատմուածքներ.— Վէրք Հայաստանի, Խ. Աբովեանի 350 ֆր.։ Վանքը, Տ. Չէօկիւրեանի (Ա. տպագր.) 375 ֆր.։ Մայրը, Ղ. Մելոյեանի 200 ֆր.։ Լուռ ցաւեր, Գ. Զօհրապի 150 ֆր.։ Ամէրայեն Աղջիկը, Ե. Սրմաքէշխանլեանի 350 ֆր.։ Լճահերուն Խորհուրդը, Կ. Սասունիի, 200 ֆր.։ Զարի, Լ. Մեսրոպի, 175 ֆր.։ Նոյն հեղինակէն՝ Հաչիչին, 200 ֆր.։ Նորավէպեր, Լ. Բաշալեանի 250 ֆր.։ Դէպի երկիր, Ակնունիի 100 ֆր.։ Անհետացած սերունդ մը, Գ. Զօհրապի 150 ֆր.։ Պահակ, Էլ. Բիւզանդի 300 ֆր.։ Փառանձեմ, Զ. Պահրիի 250 ֆր.։ Դոհարներ հայ գրականութեան, կազմեց՝ Ց. Աւագեան 500* ֆր.։ Խորհրդաւոր Աղջիկը, Սարաֆեանի 250 ֆր.։ Էջեր իմ յուշերէն, Երկու հատոր, Սեպուհի, 675* ֆր.։ Մեր կեանքէն, Գ. Զօհրապի 175 ֆր.։ Թիապարար Ա. Շիրանեանի 400* ֆր.։ Երկունք, Մեբենցի, 275 ֆր.։ Ապրումներ, Մալխասի, 550 ֆր.։ Աւազակապետը, Ա. Շիրանեանի, 350 ֆր.։ Ցուշարձան Ապրիլ 11ի, Թէոդիկի, 175 ֆր.։ Մահը, Նարդոսի, 375 ֆրանք։

Արդի երիտասարդ վիպագրութիւն.— Արծրեւը, Համաստեղի, 250 ֆր.։ Քառանեակ, Թ. Ազատեանի 275 ֆր.։ Աբէ՛ւ, Աբէ՛ւ, Փ,

Միքայէլեանի 175 *ֆր*.։ *Սեւ ու ճերմակ*, *Պ*. *Զարոյեանի* 150 *ֆր*.։ *Փորձը*, *Զ*. *Որբունիի* 200 *ֆր*.։ *Աառուածարեալ քաղաք*, *Վ*. *Եղիշէեանի* 150 *ֆր*.։ *Փոթորիկէն վերջ*, *Գերմուհիի* 150 *ֆր*.։ *Մարդ*· *կատակերգութիւն*, *Ուիլ*· *Սարոյեանի* 450* *ֆր*.։ *Վարագոյրին ետեւ*, *Ս*. *Շահպազի*, 150 *ֆր*.։ *Մինչեւ Ամերիկա*, *Ս*. *Պալըճեանի* 125 *ֆր*.։ *Հայրենի պատմուածքներ*, *Վ*. *Թոթովենցի* 75 *ֆր*.։ *Նեղլի Գելլա*, *Վ*. *Տատրեանի*, 300 *ֆր*.։ *Անունս Արամ է*, *Ուիլ*· *Սարոյեանի*, 400 *ֆր*.։ *Վարձու Սենեակ*, *Զ*. *Որբունիի*, 175 *ֆր*.։ *Հարցականի Ուղիներով*, 2 *հատոր*, *Լասի*, 300 *ֆր*.։ *Իչխանուհին*, *Ն*. *Սարաֆեանի* 125 *ֆր*.։ *Դու եւ Ես*, *Ռ*. *Զարդարեանի* 50 *ֆր*.։ *Լուսթեան Խորհուրդը*, *Արմէն Ամուրի*, 150 *ֆր*.։ *Զոյգ մը հէքեաթ*, *Հիսայեանի*, 120 *ֆր*.։ *Գաղութ–թահայ Իդէալիստները*, *Ս*. *Մխիթարեանի* 125 *ֆր*.։ *Հին երգի կտոր մըն էր*, *Վ*. *Շուշանեանի*, 100 *ֆր*.։ *Ճամբուն մէջ որ Հոտ կը տանի*, *Հայկ Ժամկոչեանի* 100 *ֆր*.։ *Ռոշնական*, *Շէմսի*, 150 *ֆր*.։ *Կեանքի քառուղիէն*, *Բժ*. *Տ*. *Վարժապետեանի*, 250 *ֆր*.։ *Ամրան գիւղերներ*, *Վ*. *Շուշանեանի*, 250 *ֆր*.։ *Գերեզմաններու մէջէն*, *Վ*. *Տատրեանի*, 375 *ֆր*.։ *Արեւելքի Տղաքը*, *Կ*. *Փոլատեանի*, 150 *ֆր*.։

Թարգմանական գրականութիւն·— *Երեք հրացանակիրները*, *Տիւմայի*, 2 *հատոր*, 1000* *ֆր*.։ *Քանի տարի յետոյ*, 2· *հատոր*, 1400* *ֆր*.։ *Ինչուանոնը*, *Վ*. *Հիւկոյի*, 10 *հատորները* 3 *հատորի մէջ*, 2500* *ֆր*.։ *Մոնթէ Քրիսթօ*, *Տիւմայի*, 2 *հատոր*, 1200* *ֆր*.։ *Ճարտարիւն*, *Լ*. *Տոլսոյի*, 1500* *ֆր*.։ *Նօթր Տամ տը Փարիզ*, *Փ*. *Պրնուայի*, 175 *ֆր*.։ *Անդրանիկէ*, *Քսենոսի*, 500 *ֆր*.։ *Թէոտորա*, *Վ*. *Սարտուի*, 150 *ֆր*.։ *Շրջիկ Մատոնան*, *Տիքոպրայի*, 125 *ֆր*.։ *Հազար եւ մէկ Գիշերները*, 2 *հատոր*, 400 *ֆր*.։ *Ժամա Կորսիկֆ*, *Մ*. *Կորքիի*, 250 *ֆր*.։ *Ընկերը*, *Վ*. *Մարկրիթի*, 100 *ֆր*.։ *Միւրինա*, *Փ*. *Միլի*, *Թարգ*· *Շ*. *Միաքեան*, 150 *ֆր*.։ *Նատիա*, *Տէլլիի*, 150 *ֆր*.։ *Մայերլինկ*, *Քլոս Անէի*, 225 *ֆր*.։ *Ժիւռէքս*, *Ա*. *Պէրնէտի*, 2 *հատոր*, 300 *ֆր*.։ *Աբբայ Քօնսթանթէն*, *Թարգ*· *Եւփիմ Օտեան*, 150 *ֆր*.։ *Նաթ Բինքէրթըն*, *Քիւ Լէն Տը*, *Իւրաքանչիւրը* 35*ական ֆրանք*։ *Անոնք Բարէնպնա*, *Լ*· *Տոլսոյի*, *Թարգ*· *Ե*· *Օտեան*, 350 *ֆր*.։ *Պճնամոլները*, *Բօնտոն տիւ Թէրռայլի*, 200 *ֆր*.։ *Ոսկի եռանկիւնը*, *Մորիս լը Պլանի*, 130 *ֆր*.։ *Ապտիւլ Համիտ եւ Ապրօտիթ*, *Իսկենտէր Ֆահրէտտինի*, 175 *ֆր*.։ *Աառուածները ծարաւի են*, *Ա*· *Ֆրանսի*, *Թարգ*· *Ռ*· *Զարդարեան*, 350 *ֆր*.։ *Ապրոդիտէ*, *Փ*· *Լուիսի*, 200 *ֆր*.։ *Կրանթ Նաւապետին զաւակները*, *Ժ*· *Վէռնի*, 250 *ֆր*.։ *Թէրէզ Ռաքէն*, *Է*· *Զոլայի*, *Թարգ*· *Գ*· *Մխիթարեան*, 225 *ֆր*.։ *Վենտիքթա*, *Ֆէօյեատի*, 150* *ֆր*.։ *Թափառական Հրեայ*, *Է*· *Սիւի*, 4 *հատորը* 2*ի մէջ*, 1800* *ֆր*.։ *Եաքը*, *Է*· *Ռիմարքի*, 250 *ֆր*.։ *Սօնիա*, *Հ*· *Կռէվէլի*, 250*ֆր*.։

Ա· *Թէրզիպաշեանի գործերը*·— *Արծիւը իր բոյնին մէջ* 300 *ֆր*.։ *Նուպար* 225 *ֆր*.։ *Անդրանիկ* 200 *ֆր*.։ *Երկու տարի Առիս Ապէպայի մէջ* 175 *ֆր*.։ *Աթոսի* 101 *պատմուածքները* 150 *ֆր*.։

Միհնաս Զերազի գործերը·— *Արեւելեան վիպակներ* 250 *ֆր*.։ *Կենսագրական միւսիոններ* 150 *ֆր*.։ *Ազգային խնդիրներ* 75 *ֆր*.։ *Հայկական խնդիրը* 75 *ֆր*.։ l'Orient Inédit (*անդամնեւլի*) 300 *ֆր*.։

Ըաֆֆիի գործերը·— *Ամբողջ*· *գործը* 8 *հատորի մէջ* 7000* *ֆր*.։

Samuel , *Քրանսերէնը*, 2 *հատոր*, 450 *ֆր*. : *Ոսկի Աքաղաղը* 250 *ֆր*. : *Դարաբաղի Ասոդագէտը* 175 *ֆր*. : *Զահրումար* 250 *ֆր*. : *Խնձոր* (*«Հայրենիք»ի հրատարակ*.) 450* *ֆր*. : *Աչաղողի Ճիշտակարանը* (*միշտ «Հայրենիք»ի հրատարակ*.) 650* *ֆր*. : *Դաւիթ Բէկ* 850* *ֆր*. :

Ներվանզադէի գործերը.— *Երկերի Լիակ*. *ժողովածու*, *տպագր*., *Երեւան*, 1930*ին* : *Ա*.*էն Ե*. *հատորները*, *իւրաքանչիւրը* 350*ական ֆր*. : *Արտիստը* 250 *ֆր*. : La Possédée 150 *ֆր*. :

Յ. Պարոնեանի գործերը.— *Հոսհոսի ձեռատետրը* 150 *ֆր*. : *Պատառաւոր Աղբար* 100 *ֆր*. : *Առանին տեսարաններ* 40 *ֆր*. : *Սիրոյ մէջ*-*նորդները* 100 *ֆր*. : *Խնդալով* 450* *ֆր*. : Maître Balthazar 200 *ֆր*. :

Եր. Օտեանի գործերը.— *Ընկ*. *Փանջունի* (*Ա*. *տպագր*.) 250 *ֆր*. : *Առաքելութիւն մը ի Մապլվար* (*Ա*. *տպագր*.) 250 *ֆր*. : *Մի քէչ Սիբականը* 75 *ֆր*. : *Դատաստանական Խորհուրդին առջեւ* 200 *ֆր*. : *Ընտանիք*, *Պատիւ*, *Բարոյական* 450* *ֆր*. : *Մահնիչը* 250* *ֆր*. : *Զաքըր Ավրամ* 225* *ֆր*. : *Սալիհա Հանըմ*, 2 *հատոր* 350* *ֆր*. : *Ընկ*. *Փանջունի Տարագրութեան մէջ* 75 *ֆր*. :

Ն. Պէշիկթաշլեանին գործերը.— *Սիդոննա* (*չքեղ տպագր*.) 1000 *ֆր*. : *Երգիծական* 1000 *ֆր*. : *Ռապսի* 750 *ֆր*. : *Ծաղրանկարները* 500 *ֆր*. : *Երգիծավէպեր* 200 *ֆր*. : *Լուլուա* 200 *ֆր*. : *Մեր պարահէզէն* 200 *ֆր*. : *Զէն ու Զարդ* 200 *ֆր*. : *Ծիրանի գօտի* 250 *ֆր*. : *Հիւանդտես* (*թատերախաղ*) 75 *ֆր*. :

Շ. Նարդունիին գործերը.— *Ալպօմ Հէքեաթներու* 150 *ֆր*. : *Մեղեդիներ* 400 *ֆր*. : *Երուսաղէմ* 250 *ֆր*. : *Ծաղկամատեան* 150 *ֆր*. : *Կանաչ Բաժակով* 200 *ֆր*. : *Բանէ՛ր*, *Բանէ՛ր*, 300 *ֆր*. :

Ձամբորդական գործեր.— *Կորնթեան նամականի*, *Գ*. *Նշանեանի*, 450 *ֆր*. : *Ուխտաւորի մը նամակները*, *Սիբվարդի*, 350 *ֆր*. : *Արարատի ժառանգորդները*, *Ալիս Օտեանի*, 350 *ֆր*. : *Փարիզ*, *Գ*. *Քէրէստէճեանի*, 100 *ֆր*. : *Ի՞նչ տեսայ Խորհ*. *Հայաստանի մէջ*, *Ե*. *Ամատունիի*, 80 *ֆրանք* :

Գրական ժողովածուներ.— *Մշակոյթի Օր*, 250 *ֆր*. : *«Ճառաջ»ի տոնները*, 100 *ֆր*. : *Արձաթագիրք*, *Ե*. *Տէր-Անդրէասեանի*, 125 *ֆր*. : *Դիցաւան*, *Ա*. *գիրք*, *Հ*. *Մ*. *Պոռուրեանի*, 100 *ֆր*. : *Հայկ*. *Հէքեաթներ*, *Ա*. *հատոր*, 175 *ֆր*. :

Գրական Ուսումնասիրութիւններ.— *Բաֆֆի*, *յոբել*. *հատորը* 250 *ֆր*. : *Գր*. *Զօհրապ*, *Ա*. *Ալպոյաճեանի* 250 *ֆր*. : *Գրագէտ Դէմքեր Հ*. *Մ*. *Երամեանի*, 10 *հատոր*, 2750 *ֆր*. : *Գրելու արուեստը*, *Ն*. *Տէր-Ոհկիւլի* 250 *ֆր*. : *Ե*. *Թումանեան*, *Վարդգէս Ահարոնեանի* 150 *ֆր*. : *Հ*. *և Զ*. *Աստուր*, *Թ*. *Ադամեանի*, 100 *ֆր*. : *Դ*. *Վարուժան*, *Լ*. *Խաչճանեանի* 250 *ֆր*. : *Պատմութիւն Հայոց նոր գրական*. *եւ Դիմաստուէրներ Ա*.*Ճառեան*–*Աստուրի* 150 *ֆր*. : *Երիմեան Հայրիկ*, *Ե*. *Ֆրանգեանի* 75 *ֆր*. : *Գրական Առուլիանը*, *Զօհրապի եւ Զարդարեանի նուիրուած հատորիկները*, 100*ական ֆր*. : *Շիրվանզադէ*, *Ա*. *Ահարոնեանի* 45 *ֆր*. : *Պ*. *Դուրեան*, *Մ*. *Ջակոբեանի* 250 *ֆր*. : *Գրական Դէմքեր*, *Ծովհ*. *Աւագեանի* 250 *ֆր*. : *Էմինեսքու*, *Ե*. *Ճ*. *Սիրունիի* 250 *ֆր*. : *Մեծարենց*, *Թ*. *Ադամեանի* 150 *ֆր*. : *Մ*. *Զերաք*, *Ալպոյաճեանի* 250 *ֆր*. :

Զօպանեան, ե. Ալէքսանեանի 100 ֆր.։ Տէմիրճիպաշեան, Գ. Ֆէնէր-ճեանի 250 ֆր.։ Պատմ. Թրքահայ դրակ. Ա. Արփիարեանի 250 ֆր.։

Ցակոբ Օշականի գործերը.— Համայնապատկերը 450 ֆր.։ Վկայութիւն մը 325 ֆր.։ Մնացորդաց, 3 հատոր, 1250 ֆր.։ Սփիւռքը եւ Թէքէեան 225 ֆր.։ Երբ մեռնիլ դիտենք (թատերգ.) 100 ֆր.։

Պատմութիւն եւ բանասիրութիւն.— Ցուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի, ե. Լալայեանի 3000 ֆր.։ Եղիշէ, Մխք. Փորթուգալի, 450 ֆր.։ Խմինեան Ազգագր. ժողովածու. ժող. վէպ եւ հէքեաթ Ս. Հայկունիի (անգամանալի է) 2500 ֆր.։ Նոյն չարքէն՝ թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր, Աճառեանի (անգամ.) 3500 ֆր.։ Պատմ. Հայ Դպրոցութեան, 2 հատոր, Զարբհանէլեանի 850 ֆր.։ Ինեւոպիրք Հայաստանեայց, Գ. Ալտուլահի. տպ. 1872ին, 450 ֆր.։ Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ, Փրոֆ. Խալաթեանցի 250 ֆր.։ Հայ եկեղեցի, Բ. Եպիս. Կիւլէսէրեանի 300 ֆր.։ Հայաստան հայերէն առաջ, Բիւրակովքի 100 ֆր.։ Պատմ. Հայ գաղթականութեան, Ալպոյաճեանի 400 ֆր.։ Ակն եւ Ակնցիք, Թ. Ադատեանի 250 ֆր.։ Հայ Առաքելական եկեղեցին եւ իր վարդապետ. Պ. Քահ. Գասպարեանի 200 ֆր.։ Հելլէն Դիք, Բարթիկեանի 250 ֆր.։ Հայկ. Մշակոյթը, Մաոի 75 ֆր.։ Տիպու Տատ, Թէոդիկի 1800* ֆր.։ Պէդճեան Մայր Վարժարան, Թ. Ադատեանի 250 ֆր.։ Նիւթ բժշկական, Բժիշկ Ց. Օզուլուխեանի. տպ. 1806ին, 750 ֆր.։ Ցորելեն. Հատոր Արմաշի Դպրեվանքի 850* ֆր.։ Բնաչխարհիկ բառարան 2 հատոր, Հ. Լիփրիկեանի 2750 ֆր.։ Առաքելութիւն ի Հայաստան Ժ. դարուն, Ալպոյաճեանի 200 ֆր.։ Արարկիրի դաւառաբարբառը, Դաւիթ-Բէկի 200 ֆր.։ Արա Գեղեցիկ, Մարիկեանի 250 ֆր.։ Հայոց գրերը, Ագճառեանի 400 ֆր.։ Ակնայ գաւառաբարբառը, Դոքթ. Դաբրիկեանի 300 ֆր.։ Եղիշէ, Բ. Եպիսկ. Կիւլէսէրեանի 400 ֆր.։ Տիգրան Բ., Գարանֆիլեանի 150 ֆր.։ Սեւանայ վանքը, Գիւտ Եպիսկ.ի 125 ֆր.։ Կոլոտ Ցովհ. Պաղրիարք, Կիւլէսէրեանի 180 ֆր.։ Հին Հայոց տեղւոյ անուննները, Հիւրմանի 350 ֆր.։ Մաշտոց, Փրոֆ. Ադոնցի 50 ֆր.։ Վրաստան եւ Հայերը, Սրուխանի 200 ֆր.։ Վասպուրականի վանքերը, 2 հատոր, Ոսկեանի 500 ֆր.։ Ցունաբան դպրոցը, Մանանդեանի 180 ֆր.։ Հայք ի Զմիւռնիա, 2 հատոր, Քօսեանի 400 ֆր.։ Ռուսահայոց դրականութիւնը, Լէօ, 325 ֆր.։ Ուսումն դասական Հայ լեզուի, Տաշեանի 2100* ֆր.։ Հաթեր եւ Ուրարտեանք, Տաշեանի 180 ֆր.։

Հայր Ղեւոնդ Վարդ. Ալիշանի գործերը.— Միսեան 7500* ֆր.։ Հայ Բուսակ, 800 ֆր.։ Հին Հաւատք Հայոց 300 ֆր.։ Հայ-Վենետիկ 250 ֆր.։ Նուագք, 5 հատոր 600 ֆր.։

Մատենագիրներ.— Մ. Խորենացւոյ մատ. (տմբողջական) 775 ֆր.։ Կոստանդին Երզնկացի, Պոռուրեանի 250 ֆր.։ Ն. Շնորհալի, 275 ֆր.։ Ն. Լամբրոնացի, 175 ֆր.։ Ղազար Փարպեցի, 260 ֆր.։ Դաւիթ Անյաղթ 750 ֆր.։ Արիստ. Լաստիվերտցի 250 ֆր.։ Ցովհ. Մանդակունի 280 ֆր.։ Փաւստոս Բիւզանդացի 300 ֆր.։ Նարեկ 300 ֆր.։ Եղնիկ 175 ֆր.։ Ագաթանգեղոս 300 ֆր.։ Գր. Մագիստրոս 125 ֆր.։ Միխիթար Գոշ 125 ֆր.։ Ձենոբ Գլակ 250 ֆր.։ Ցովհան Իմաստ. Օձնեցի 320 ֆր.։ Եղիշէ 400 ֆր.։ Նարեկ, աշխարհաբար, Թ. Ադք.

Դուշակեանի 650* ֆր.։ Նարեկ մը (չատ հին տպագր. հաւանաբար 1750ի) 1250* ֆր.։

Հայոց Պատմութիւններ.— Հայր Ս. Տէր-Մովսէսեանինը, 2 հատոր 750 ֆր.։ Բասմաջեանինը 400 ֆր.։ Գ. Ալպոյաճեանինը (ֆրանսերէն) 350 ֆր.։ Փորփ. Ագոնցինը (ֆրանսերէն) 350 ֆր.։

Կ. Ց. Բասմաջեանի գործերը.— Լեւոն Ե. Լուսինեան 550 ֆր.։ Ամիր Թովլաճ, Անգիտաց Անպէտ 2250 ֆր.։ Հայկ. բնդհ. դրամագլուխին 750 ֆր.։ Հայոց հին դեղար. վարպետները 150 ֆր.։ Անի, յիշատակարան ալպոմ 100 ֆր.։

Հ. Ներսէս վարդ. Ակինեանի գործերը.— Մաուենագր. հետազոտութիւնք, 4 հատոր 775 ֆր.։ Եղիշէ, 2 հատոր 450 ֆր.։ Դասական հայերէնը 200 ֆր.։ Հինգ պանդուխտ տաղասացներ 175 ֆր.։ Կիւրիոն կաթ. Վրաց 250 ֆր.։ Երեմիա Զէյլէպի, 140 ֆր.։ Թուղթ Մակարայ 75 ֆր.։ Մովսէս Գ. Թաթեւացի 200 ֆր.։ Սուրբ Եփրեմ 125 ֆր.։ Նահապետ Քուչակ 80 ֆր.։ Տիմոթէոս Կուզ 80 ֆր.։

Հ. Վարդան վարդ. Հացունիի գործերը.— Պատմութիւն հայ տարագին 1000 ֆր.։ Հայուհին պատմ. առնչ. 750 ֆր.։ Ճաշեր եւ խընճոյք 275 ֆր.։ Դասախօսակ. հին Հայոց մօտ 280 ֆր.։ Երգմունք հին Հայոց մէջ 200 ֆր.։ Հայ ծեսը 180 ֆր.։ Պատարագամատոյց 400 ֆր.։ Հայ դրօշները 120 ֆր.։ Ուղղագր. եւ Առոգանութիւն 250 ֆր.։

Արշակ Զօպանեանի գործերը.— Հայբէնները Բուբաստանը 400 ֆր.։ Ն. Քուչակի դիւանը 400 ֆր.։ Նաղաշ Յովնաթան 500 ֆր.։ Հայ էջեր 650 ֆր.։ Դէմքեր Ա. հատորը 350 ֆր.։ Բ. հատորը 200 ֆր.։ Տղու հոգիները 100 ֆր.։ Հայրենի քնար 130 ֆր.։ Մեր գրականութիւնը 30 ֆր.։ Պատկերներ 100 ֆր.։ Կեանք եւ երազ 100 ֆր.։

Գեղարուեստ.— Թրքահայ բեմը, Շարասանի 275 ֆր.։ Թուտահայ Թատր. Պատմ. Ա. Երեմեանի 450 ֆր.։ Հայ նկարիչներէ ալբոմնախը, Ա. Երեմեանի 250 ֆր.։ Հայ գեղջ. երաժշտութ. Կ. Վարդապետի 275 ֆր.։ Պատմ. Հայ ձայնագրութեան, Ար. Քչնյ. Հիսարլեանի 350 ֆր.։ Ունինք ձայնագր. հայկ. երգեր Կոմիտասէն, Սիւնիէն, Ալէմշահէն, Վ. Սարգսեանէն, Պարթեւեանէն, Մեսրոպեանցէն եւ հայատառահան երգահաններէն։

Ձանազանիֆ.— Revue des Etudes Arméniennes. 22 հատորը լրիւ 5000 ֆր.։ Կեանք եւ Արուեստ, 10 տարուանը իրը հատորներու մէջ 5000* ֆր.։ Վէմ, 24 հատորը լրիւ, 4000 ֆր.։ Բառարան Հայ-հայերէն, Մ. Գամիամճեանի, 1500* ֆր.։ Բառարան Հայ-ֆրանս. Լուսինեան-Բասմաջեանի 850* ֆր.։ Գանձարան, Ա. Աճառեանի (բարձ.) 200 ֆր.։ Քերականութ. Ց. Գաղանճեանի (բարձրա.) 175 ֆր.։ Հաւաքածոյ Թիւն (75 նկար) Շէրիմճեանի 125 ֆր.։ Հայ Սկաուտին առաջնորդը, Վ. Անդրէասեանի 300 ֆր.։ Մեղրագէտ, Ռ. Զարդարեանի (մէջէն դաս.) 100 ֆր.։ Արարատ, Մ. Պարսամեանի, Ա.ը՝ 70, Բ.ը՝ 100, Գ.ը՝ 150 ֆր.։ Համազգային օրացոյց, 1938ինը՝ 200, 1939ինը՝ 275 ֆր.։ Հօգս Նաւթկատինի զուարճալիքները 250 ֆր.։ Խոհանոցին գիրքը 65 ֆր.։ Ամուսնական. առողջ. եւ սեռային հիւանդութիւնք, Փղշտացիի 150 ֆր.։

Ազգային Պատկերասրահի Գանձարան — Մատենադարան

«ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ»Ի ԳՐԱՏԻՆԸ

Ամբաղրութեանս մօտ կը ծախուին հետեւեալ հրատարակութիւնները.- Վէմ, *Ս. Վրացեանի*, 24 *հատորը լրիւ*, 4500 փր.: Երվիւ տէ գ'էքթիւտ Արմէնիէն (*Ֆրանսերէն*), 22 *հատորը լրիւ*, 6500 փր.: Հայոց Պատմութիւն, *Մորկանի* (*Մրզ. Հայերէնի*), 1100 փր.: *Նոյնը կազմուած՝* 1350 փր.: Ապրումներ, *Մալխասի*, 750 փր.: Ագատութեան Ճաճապարհին, *Ահարոնեանի*, 350 փր.: *Նոյնը կազմուած՝* 550 փր.: «Հայրենիք» Տարեգիրք, *Ս. Վրացեանի*, 1944, 1946, 1947 *եւ* 1948 *տարիները, իւրաքանչիւրը* 350*ական* փր.: Կեանք եւ Արուեստ. *տասը տարուան հաւաքածոն կազմուած ինը հատորներու մէջ*, 5000 փր.: Լռութիւնը, *Ահարոնեանի*, 450 փր.: Աբեղեան, *Շիրվանզադէի*, 275 փր.: Կովկաս, *Ա. Գիւլխանդանեանի*, 250 փր.: Գրագէտ Դէմքեր, *Հ. Ս. Երեմեանի*, *տասը հատորը լրիւ*, 3000 փր.: Էջեր իմ Ցուշերէն, *Մեծարենց*, *Ա. եւ Բ. հատորները կազմուած*, 750 փր.: Ցովհ. Թումանեան, *Վարդ. Ահարոնեանի*, 200 փր.: Դիւան Հ. Ց. Դաշնակցութեան, *Ա. եւ Բ. հատորներ*, 900 փր.: Բառարան Հայ-Ֆրանսերէն, *Լուսինեան-Բամաճեան*, *կազմուած*, 1000 փր.: Հրազդան, *դասագիրք*, *Ա.ը՝* 175, *Բ.ը՝* 180, *Գ.ը՝* 225, *Դ.ը՝* 275 փր.: Մեր Պարտէզին, *Ն. Պէշիկթաշլեանի*, 200 փր.: Արարատ *Երգարան*, *Պարսամեանի*, 200 փր.: Նեղուցները, *Վ. Նաւասարդեանի*, 900 փր.: Երգնկա, *Գ. Սիւրմէնեանի*, 750 փր.: Պատրիարքական Ցուշերս. *Զաւէն Պատրիարքի*, 900 փր.: Կեանք եւ Գիր, *տարեգիրք*, 1948, *Գահիրէ*, 600 փր.: Հայրենիքներու Բուրաստանը, *Ա. Զօպանեանի*, 400 փր.: Հաւաքուծուքիւն, *Շէրխանեանի*, 125 փր.: *Մեր Զուարթնոց Տարեգիրքը*, 1937*ինը՝* 750 փր.: *Բ. հատոր*, 1944*ինը՝* 600 փր.: Պարբերաթերթերը Զուարթնոցի *հաւաքածոն*, 1929-1931 *տարի*, *կազմուած*, 1000 փր.: Մնացորդաց, *Ճ. Օշականի*, *երեք հատոր*, 1400 փր.: Մշակոյթ, *Ա. Սեմոյի*, 10 *Թիւ ամբողջ եւ կազմուած*, 700 փր.: Գաղտնական Տնտեսութիւն, *Հր. Ն. Թորոսեանի*, 200 փր.: Տիեզերական Կախարդագիրք, *Մ. Յաքիմի*, 250 փր.: Գասնամեաց Ցուշարձան Հ.Մ.Ը.Մ.-եան, 400 փր.: *Վարանդեանի գործերը*.- Պատմ. Հ. Ց. Դաշնակցութեան, 600 փր.: Հայկ. Շարժման Նախապատմութիւն, *Ա. եւ Բ. հատորներ* 600 փր.: Բոդոճը նորագոյն Պտմ. մէջ, 300 փր.: Հռոմկլիներ, *կապ.* 800 փր.: Մկրտիչ Թօփնեղրայրեան, *Հիսայեանի*, 250 փր.: Թրքահայ Սպայի մը Օրագիրը, *Ս. Պօղոսեանի*, *Ա. եւ Բ. հատորներ*, 250 փր.: Լեռնայինն Պատերազմը, *Փաստրմաճեանի*, 100փր.: Սեւանայ Վանքը, Գիւտ Եպս.ի, 160 փր.: Տիգրան Բ., Հ. Գարանֆիլեանի, 275 փր.: Արա Գեղեցիկ, *Դակ. Ա. Մատիկեանի*, 350 փր.: «Ցառաջ»ի Սաները, 100 փր.: Արծաթագիրք Ե. Տէր Անդրէասեանի, 125 փր.: Մշակոյթի Օր, *հաւաքածոյ*, 250 փր.: Փարիզ, *Գ. Քէրքսթէճեանի*, 100 փր.: Մեղեդիներ, *Շ. Նարդունիի*, 500 փր.: Տղու Հոգիներ, *Ա. Զօպանեանի*, 150 փր.: Սասունցի Դաւիթ, *Կ. Մասունիի*, 650 փր.: Ամբողջ Գործը Սիպիլի, 350 փր.: Ընտիր Քերթուածներ Վ. Տէրեանի, 350 փր.: Մարդկային, *Մէրուժան Պարսամեանի*, 100 փր.: Կերոցներ, *Վ. Մալխասեանի*, 300 փր.: Տաղեր եւ Նամակներ *Գ. Դուրեանի*, 225 փր.: Ովասիս, *Ռ. Որբերեանի*, 400 փր.: Սայաթ Նովա, *Թ. Ադամեանի*, 125 փր.: Կամիսաս Վարդ.ի Բանաստեղծութիւնները. 125 փր.: Մանիֆէդ. Լորտ Պայրընի, 150 փր.:

[3ո]

Գրադարան Գարուն, Սեմայի, 150 փր.: Հայաստանէն նոր ստացած ենք.- Առակներ, կռելովի, կազմուած, 200 փր.: Հարազատ լարեր, Մ. Թորգոմեանի, 100 փր.: Փոթորիկ, Մ. Ասլանեանի, 150 փր.: Նովէլներ, Գ. Հոլինանի, 100փր.: Ընտիր երկեր Ա. Վչտունիի, կազմուած, 350 փր.: Խաչուղիներ, վէպ, կազմուած, Անահիտ Սահինեանի, 450 փր.: Վանիճաձոր, թատր. 4 արար, Վաղարշեանի, 200 փր.: Տիրանաբար, Բենիկ Մկրտչեանի, 175 փր.: Աշուղական, Ա. չուղ Աշխուժի, 150 փր.: Սեւանի Պոռթկումը, Լեւեդովի, 125 փր.: Մանկութիւն եւ Ծաւալութեան մէջ, Մաքսիմ Կորքիի, մնծադիր եւ կազմուած 450 փր.: Բագու, վէպ, Վ. Թոմովինցի, 450 փր.: Ռազմական Յուշեր, Դէնիս Դավիտովի, 750 փր.: Ձնծաղիկներ, Ա. Մարգարեանի, 50 փր.: Ընտիր էջեր, կազմուած, 3000 փր.:

Ստացուած վերջին նորութիւնները.- Գեղուհի, 1947ի հատորը, 2500 փր.: Նոյնը՝ 1927ի հրատարակութիւնը, 2000 փր.: Ա.- Ախաբոնեանի ամբողջ գործերը, ստացած ենք Ա. Բ. եւ Դ. հատորները, իւրաքանչիւրը 1100ական փր.: Պայքարի դրամ. հաւաքածոն, 450 փ: Հայրենի Ծխան, Գ. հատոր, Վահէ Հայկի, 450 փր.: Ծովուն երգը, Վ. Գէորգեանի, 400 փր.:

ՅԱՆՁԱՆ.- Ապագրանքներու պարագային փոստին ծախքը դնողին վրայ է:

ՆԱՄԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ.- Մ. Թէօլէօլեանին (Հալէպ).- Ժողովրդական առած մը կայ որ կ'ըսէ. «Շունը պէտք է հաջէ՝ մինչեւ որ սատկի»: Այս զարհուրածը վոխադարձաբար առնուած՝ կանքիդ մինչեւ վերջը կրնաս հաջել հասցնիս՝ մինչեւ որ...: Քեզի նման ամէնահասարակ տեսակի զազէքաճի մը որպէս զրոյ մարդու տեղ դնելով եթէ Զուարթնոցիս միջուկէն էջեր տրամադրէի, ո՛ւր պիտի իջնէր հանդէսիս մակարդակը. մանաւանդ որ, թերթիս իւրաքանչիւր էջին տպագրական ծախք կ'երթայ 600 ֆրանք. կը նախընտրեմ այդ դրամով ճերմակ վիսկիս կերակրել՝ քան թէ ծախսել քեզի նման չոշորթի մը խօսք հասկցնելու բանակիցին մէջ: Շոշորթ ըսի եւ կ'երեւի Նարդունին վերստին պիտի բարկանայ որ կը հոյհոյեմ. (թէեւ այլեւ ու ձախին ապրեցուցած իր հայհոյանքներովը կարելի է թէշխական բառարանին ծաւալումը հատոր մը կազմել՝ բայց այդ մասին մէկ ուրիշ անգամ): Այո, չոշորթներ կան որոնց մարդ կ'արդահատի, բայց դուն սխմամբ տեսակի չոշորթներէն ես: Փա՞ստ կ'ուզես. ահա՛ բարձր եկեղեցական մը դրած քծնող նամակդ: Ուրեմն կը փափաքիս Լամոնի քահանայ ձեռնադրուիլ...: Զէ՛ ճանըմ, աւելի լաւ պաշտօնի մը արժանի չե՞ս նկատեր անձդ: Բայց ի՞սկապէս չես գիտեր թէ նկեղեցիէ մը դոնէ մաքուր անցկալով մը ներս պէտք է մանել՝ ի հարկին ազատ դուրս ելլելու համար: Անցնինք. լաւ է կարճ կապեմ եւ չատ չխօսիմ պատմութիւնները: Եւ ըսել թէ այժմ արտասահմանի մէջ թրքահայ մշակոյթին պաշտպանութիւնը կը կարօտի քեզի նման խլէգներու օժանդակութեան: Մարթի՛կ ազա, հատ մըն ալ չե՞ս կռնծիր, գաւաթ մը օղիին մէջ թաղելու համար քու ալ ամբողջ դառնութիւնդ, քանի որ թրքահայ մշակոյթին պաշտպանութիւնը այս խեղճերուն մնաց...:

ՀԱՊՀ Հիմնարար գիտ. գրադ.
FL0594788

К 14.
4290